

МЕНГЗИЁ САФАРОВ

АЙРИШОХ

(Қиссалар, ҳикоялар, эссе)

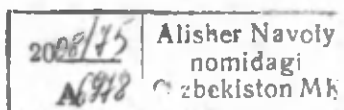
„O‘QITUVCHI“ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ — 2008

84(5y)6

Ўзбек прозасини ўзига хос янги оҳанглар билан бойитиб, адабиётимизда ёрқин из қолдирган сурхондарёлик истеъдодли ёзувчи Менгзий Сафаровнинг бу китобидаги асарлар орқали сиз кўҳна ва навқирон воҳанинг гўзал табиати, соддадил ва олижаноб одамлари, уларнинг қувонч ва ташвишлари билан ошно бўласиз. Китобдаги асарларнинг бирортаси ҳам сизни бефарқ қолдирмайди.

Масъул муҳаррир: **Х. МАҚСАДКУЛОВ**

Ю 34968
391

С 4702620100 — 125
353(04) — 2008 Катъий буюртма — 2008

ISBN 978-9943-02-214-0

© „O'qituvchi" НМИУ, 2008

Тоғдек баланд, чўлдай кенг

Ўтган асрнинг етмишинчи йиллари ўрталарида адабиёти-мизга ўз услуги, фақат ўзигагина хос овози билан шундай бир ижодкор кириб келдики, у дастлабки асарлариданок ўқувчилар қалбидан жой ола бошлади. „Шарқ юлдузи“ журнаlining 1965 йил май сонида босилган „Турналар учади“ қиссаси ўзбек адабиётига ҳассос бир ижодкор кириб келганлигини намойиш қилди.

Бу ижодкор Менгзиё Сафаров эди. Журналнинг ўша қисса босилган сони бирданига қўлма-қўл бўлиб кетди. У адабиёт-шунослар, адабиёт ихлосмандлари суҳбатларининг бош мавзуга айланди. Ўқувчилар унинг бошқа асарларини ҳам интизор бўлиб кута бошлашди. „Олис қирлар ортида“, „Пайғамбар ороли“, „Айришоҳ“ қиссалари, „Она тупроқ қўшиғи“, „Боботоғ“ эсселари, „Кийикларнинг қайтиши“, „Долғали дарё“, „Кум қўрғонлар“, „Ота хузурида“ каби бир қанча ҳикоялари унинг мухлислари томонидан ҳамон севиб ўқилиб келинмоқда.

Агар адиб ҳаёт бўлганида бу йил ропа-роса 70 ёшга тўлган бўларди. Қўлингизда турган китобга унинг ўзи тартиб бериб, ҳатто мундарижасини ҳам тузиб чиққан экан. Китобдаги „Олис қирлар ортида“ қиссасидан ташқари барча асарлар ҳали ўқувчиларга таниш бўлмаган янги асарлардир.

Менгзиё Сафаров ўз умрининг саккиз йилини Амударёдаги „Пайғамбар ороли“ қўриқхонасида директор ўринбосари вазифасида ишлаб ўтказди. Шу даврлар мобайнида у қадим Жайхунни обдон ўрганди, у ҳақда бой материал тўплади. Кунлардан бир куни у „Катта дарёдаги кичик ороллар“ туркумида бешта қисса ёзмақчиман, деганини эслайман. 1989 йилнинг кузида у „Айришоҳ“ қиссаси қўлёзмасини қўлимга тутқазса туриб, „Хурам, шу нарсани бир ўқиб чиқсангиз“ деди. Мен ўшанда ичимда „камтарлик ҳам эви билан-да“ деб қўйганимни ҳамон эслаб юраман. Энди ўйлаб қарасам, ўша „нарсаси“ Менгзиё Сафаровнинг шоҳ асари бўлиб, „Катта дарёдаги кичик ороллар“ туркумининг биринчи қиссаси экан.

Бундан бор-йўғи эллик, юз йил бурун Марказий Осиё тимсоли, фахри, мўъжизаси бўлмиш улўғ дарёлар — Аму ва Сир бўйлари юриб бўлмас тўқайзор, ўрмонзорлар улкан нахрлар

сохилларига хос табиат маскани эди. Улар қучоғи Турон йўлбарси, Бухоро буғуси — хонгуллар сингари ноёб ҳайвонларга бошпана, мингларча тур қушларга қўналға эди. Ватан деган муқаддас туйғуга собитлик, қанот ва парвоз ато этиб турарди.

Яқин ўтмиш авлодларининг баднафслиги, калтабинлиги туфайли нодир табиат ғорат бўлди. Дарёларнинг бепоеъ сарҳадларидаги тўкай ва ўрмонзорлар ёндирилди, шафқатсизларча ўзлаштирилди. Одамлар ҳуркиш билмас ёввойи ҳайвонлар, қушларга қирон келтиришди. Насиба ва макондан жудо бўлган жониворлар эса азалий юртларини янгидан бунёд этилган пахтакор ва шоликор хўжаликлари измига қолдиришиб, бу ерларни тарк этишди.

Бироқ жамиятда шундай тоифа одамлар — маслак соҳиблари ҳам борки, улар умрларини табиат муҳофазасидек олижаноб ишга бағишлаган. Қўриқхонларда жон сақлаётган ҳайвон, қушлар, гўзал ўсимликлар оламига улар жонқуяр, посбон.

Асар қахрамони — „Айришоҳ“ ана шундай боқий қадриятларга умр бахшида этган меҳри дарё одамлар тарбиясида ўсди, вояга етди. Шохдор буғу камолга етгач, одамлар уни ўз тўдасига қайтаришди. Айришоҳ табиатнинг буюк қонунлари меваларидан баҳраманд бўлади: эрк, мағрурлик, олижаноблик саодатини ҳис этади. Инсон қавмига хос буюк меҳр ва разил макрни кўради.

Инсон ва хонгул. Инсон ва табиат. Тақдирлар чатишган. Қисматлар бир олам мавҳумот. Адибни ташвиш ва саросимага солган ечимсиз муаммо — инсоннинг табиатга муносабати, маънавий қадриятларга оташин куюнчаклик. Зотан, инсон табиат маҳсули, фарзанди, ҳаёт унинг измида. Табиатга дардкашлик, иноят чинакам фарзандларга хос олий хислат.

Хуллас, „Айришоҳ“ кассасининг асосий ғояси мана шулардир. Асар ҳақида кўп гапириш мумкин. У ўз таҳлилчиларини кутиб ётибди. Вақти келиб, адабиётшуносларимиз унга ўз баҳоларини беришларига ишончимиз комил.

Китобдаги юки оғир асарлардан яна бири — бу „Сарбаста Сурхон“ эссесидир. Дарвоқе, уни эссе деб бўлармикан? Гап шу ҳақда. 1991 йилнинг илк баҳор кунлари эди. Адиб асар қўлёзмасини ўқиб чиққани берди.

Қўлёзмани олиб салмоқлаб кўрар эканман, кўнгилга кўпдан бери тугиб юрган бир саволни бердим:

— Менгзиё, нега ҳамиша янги асарингизни ўқигани биринчи бўлиб менга берасиз?

— Чунки сиз ҳамиша жон жойимдан ушлайсиз. Момолар чанчувли жойни осонгина топганларидек, сиз ҳам асарнинг

оғриқ жойларини аниқ айтиб берасиз. Тан олмасдан бошқа иложим қолмайди. Бошқаларга ҳам ўқиб чиққани берган пайтларим бўлган. Ким билади, бир гап айтишдан истихола қиладиларми ё бўлмаса аяйдиларми, хуллас, тайинли бир фикр ололмайман, — деди.

Адиб ўзи туғилиб ўсган Сурхон воҳасини бутун вужуди билан севар эди. Нафақат Сурхондарёни, гўзал ва серқуёш Ўзбекистонини ҳам, боринги, бутун еру заминни севар эди. У ҳаётни, яшашни, тирикликни севар эди. Ана шу севги туфайли у юртнинг равнақи билан ҳам, унинг қувончи-ю дарду ҳасратлари билан ҳам ҳамиша чамбарчас боғлиқ эди. У бирон-бир нарсага бефарқ қарамасди. Бирон-бир кўнгилсиз воқеа-ҳодисага дуч келгудай бўлса, кўзларидан тиркираб ёш чиқиб кетарди. „Сарбаста Сурхон“ унинг узоқ йиллик кузатишлари, ўзи гувоҳ бўлган нарсаларнинг таҳлилидан иборат бўлиб, ўқиган кишини асло бефарқ қолдирмайди. Кишини ларзага солувчи сатрларда ёзувчининг ўзи ҳам яшайди ва бор бўйи билан куюнчак ижодкор Менгзиё Сафаров бўлиб гавдаланади.

Қўлёзмани ўқиб чиққач, билдирган биргина эътирозим жанри кўрсатилмаганини айтишим бўлди.

— Гапингиз тўғри, жанрини нима деб аташга ўзим ҳам қийналиб ўтирибман, — деди у.

— Эссе деб қўйса бўлар?

— Эссе — бу ҳаёлга келган фикрни пешма-пеш қоғозга тушириб боришдир. Назаримда, асарнинг кўлами бу байналмилал сўзга мос бўлиб тушмайди. Адиб ва ҳаёт, ён дафтардаги мавзулар, деган фикрга ҳам бордим. Бу ҳам қониқтирмади мени. Охири дардлар, деб атасам қандай бўлар экан, деган ҳаёлга ҳам бордим.

— Бирон-бир мунаққид, ажабо, адабиётда бундай атамали жанр йўқ-ку, ҳеч бўлмаса, ўйлар деб қўйса бўларди, дейиши мумкин.

— Менимча, дард деб қўйишга асосим бор. Башарти, ўйлар атамаси эътироф этиларкан, дард ҳам тан олиниши керак. Чунки дардсиз ўй бўлмайди. Дарвоқе, жаҳон адабиётида ҳеч бир жанри кўрсатилмай ёзилган китоблар ҳам бор. Шу ҳаёлларга бориб, бу масалани очиқ қолдиргим келяпти, — деди у.

Дарҳақиқат, Менгзиё Сафаров ҳамиша ҳақиқатни очиқ айтишга одатланган ёзувчи эди. Айниқса, собиқ СССР президенти Михаил Горбачев қайта қуришни бошлаганидан кейин, адиб: „Шўролик тузумининг 70 йиллик ҳаёти давомида бунақа ислохотлар кўплаб ўтказилган. Бироқ уларнинг барчасида коммунизм қуриш ғояси қуруқ гап бўлиб

қолаверди. Умуман, коммунизм ғоясининг ўзи беъмани гап. Коммунизмда ҳар кимнинг қобилиятига яраша ва ҳар кимнинг эҳтиёжига яраша, деган ғоя эса ундан ҳам беъманироқ. Қайси гўрданам чиққан Володка ҳамманинг бошини қаердаги пуч гаплар билан ғовлатиб юборди. Якка партия ҳукм сурган жамиятда ҳеч қачон демократияни қарор топтириб бўлмайди. Хуллас, „бу партияга ишонч йўқ“ деган сўзларни биз давradoшлари орасида биринчи бўлиб шу инсон айтган эди.

Ҳар бир одам замонаси, даврига муносабатини билдиришга ҳақлидир. Зиёли учун эса бу ҳам қарз, ҳам фарз. „Сарбаста Сурхон“ юқорида айтиб ўтганимдек, 1991 йилнинг баҳорида ёзилди. Ўша йилнинг 1 сентябрида, гарчи Ўзбекистон мустақил деб эълон қилинган бўлса-да, ҳокимликлар бошида ҳамон со-биқ коммунистлар турарди. Бундай шароитда бирон-бир журнал асарни босиб чиқаришга журъат этолмасди. Асар ёзилганидан кейин ҳам ёзувчи тўрт йилга яқин умр кўрди. Ёзувчи ҳаётининг охириги йилида янги китобига тартиб бера туриб, уни тўпламга киритди. Аммо нашр қилдиришга улгуролмади...

Рост, ҳозир тегирмонимиз новидан сув шарқираб оқиб турибди. Эркин фикрлаш саодати! Қанчалар улуғ саодат! Бундай саодатга бир неча авлодлар, юз минглаб аччиқ қисматли тақдирлар, жудолик ва оғир машаққатлар, ағдар-тўнтарлар эвазига эришдик.

„Сарбаста“ сўзи аслида форсча сўз бўлиб, „боши боғлиқ, ёпик, яширин, махфий“ деган маънони билдиради.

Ёзувчи бу сўзга „қўл-оёғи боғлиқ Сурхон“ маъносини юклаган. Адиб ўзининг бу асари орқали нафақат ўз дардини (отаси мулла Раҳмонқул қатағон даврининг қурбонига айланган), балки бутун Сурхон воҳаси халқининг оғир қисматини ўз елкасига олган ижодкор бўлиб қолди. Асар жанрини фақат шартли равишдагина эссе деб атадик. Аслида эса бу вилоят экологиясида юз берган фожиаларни, бунинг гувоҳи бўлган катта бир халқнинг ўкинчини, шўролар даврида тўраларча ҳукм юритган раҳбарларнинг кўр-кўрона сиёсатини кўриб юраги вайрон бўлиб кетган истеъдодли ёзувчининг ўкириги, ҳайқириги, қалб тугёнлари, дарду ҳасратларидир.

Бу тўпламда ёзувчининг илгариги китобларидан „Олис қирлар ортида“ қиссаси ўрин олганлигини айтмасак, қолганлари китобхонлар билан биринчи марта юз кўришмоқда.

Ёзувчининг бадиий мушоҳадаси сарҳад билмайди. Бир қарашда унинг прозаси бир оз дағалроқдек туюлади. Бунинг сабаби, уларнинг ҳар қандай жимжимадорликдан йироқлиги-

дир. Ёзувчи салмоқли фикрлайди ва шиддат билан баён қилади. Ҳар қадамда шоирона тимсоллар, фалсафий хулосаларга дуч келамиз, воқеа ва ҳодисалар, ҳолат ва характерлар тавсифи шу қадар жонли ва жозибадорки, гўё қўл билан тутиб олса бўладигандек.

Муҳтарам китобхон, ишончимиз комилки, сиз мазкур тўпламга киритилган асарлар орқали севимли ёзувчимиз Менгзиё Сафаров билан Сурхон воҳасининг дашту чўлларида, дарё ва кўлларида, сервиқор тоғларида биргаликда сафар қилгандек бўласиз. Адибнинг асарларида салбий образлар йўқ. Сиз бу асарлар орқали фақат яхши кишилар билан учрашасиз, уларнинг яхши фазилатларини ўзингизга юқтириб олиб, қалбингиз баҳра олади.

Хуррам МАҚСАДҚУЛОВ

ҚИССАЛАР

Айришоҳ

Тўйинтоғнинг овлоқ этакларида жамики жониворлар четлаб ўтадиган қадимий Битик-чашма манзилгоҳи бор. Булоқ атрофида аралаш-қуралаш суяклар хирмон бўлиб ётади: одамникими, қушникими, ҳайвонникими — библиб бўлмайди.

Кўплаб уюмлардаги суяклар аллақачон чириб, кўкиш-кулранг тупроққа айланган. Бироқ шундай туйғун ва собит суяклар ҳам борки, тош-метин тоғ жинсларини тилка-пора қилиб ёриб чиққан найза тигларини кўкка бе-аёв санчиб туради.

Бу суякларни ким, қачон ва нима мақсадда тўплаганини ҳеч ким билмайди.

Олатасир асрларнинг силсилали портлашлари, жоҳил ва баднафс аждодларнинг ашаддий шафқатсизликларидан омон қолган, аммо аянчли қисмат кутаётган гўзал ва асов, мағрур ва нотавон, олижаноб ва афсонавий мард хонгулларнинг сўнгги тўдаларига бағишлайман.

Муаллиф.

БИРИНЧИ БОБ

Жанубда Аму соҳиллари ва шимолда Тўйин, Кайки, Боботоғ этакларига туташиб кетган Қобадийён ва Хонтоғай даштлари қалин қор билан қопланган кўйи ястаниб ётибди. Тирик мавжудотсиз хувуллаган дашту биёбоннинг ўнларча қақиримида на бирон тепалик, на кўзга илинж берувчи бирон-бир манзил кўринадди.

Бу йилгидек қирчиллама қиш камдан-кам содир бўладиган ҳодиса эди. Қарийб бир ойдан буён давом этаётган қора совуқ изғиринларига, ҳатто суви асло музламайдиган Амудек улкан дарё ҳам бардош беролмади. Соҳилларни, ёйилма кўлчаларни қалин муз қоплади. Устма-уст ёғаётган қуруқ қор хас-хашак, тўқай, сийрак ўрмон, бутазорларни кўмиб ташлади. Тунлари

қора совуқ забтидан дарё музи қарсиллаб ёрила бошлади. Дашт ва сохиллар қиёфаси баттар ёввойилашиб, тунд бўлиб олди. Аму ортидаги афғон даштлари — Дашти Сиеҳгирддан эсган шиддатли довул ўз йўлида дарёнинг совуқ эпкинени опичлаб олиб, қор уюмлари ўрқачларини ундек совуриб, шимолга учирмоқда эди.

Қорбўрон буғулар галасини дарёнинг шамолга пана тик сохилларидан кўзғатмай, михлаб ташлади. Чор-ночор қамалиб қолган буғулар жон сақлаш учун ўпирма қирғоқнинг музлаб, тараshadeк қотган тупроғини хидлашар, кавакларда осилиб турган ғадир-будур, эгри-бугри узун жинжак ва янтоқ илдизларининг совуқ урган қорамтир-қизғиш пўстлоғини чайнашар, нам бурун катакларидан буғ таратиб, тинмай кавшанишарди.

Дарёдаги муз қатламлари қарсиллаб ёрила бошлагач, жонсарақ буғуларнинг ороми батамом бузилди.

Сурув серкаси нар-буғу тўдадан сал қуйида туриб, дарё ўзанида чайқалаётган қамишзорнинг шовуллашида, муз қатламларининг йироқларда гурсиллаб синишида бирон-бир йиртқич найранги йўқмикан, деган ҳадик билан атрофга сергак қулоқ соларди. У анчагина сергак тортгач, хавф-хатарнинг йўқлигига ишонч ҳосил қилди ва улкан чамбарак шохларини чиройли силкитиб, қирғоқнинг нишаб жойидан юқорига кўтарилди.

Тик жар деворига елка тираб турган урғочи буғулар бўйинларини чўзишиб, нажот кутишгандек, шохлари тўмтоқ, очликдан мадорсиз она буғу пинжиги тиқилишди.

Худудсиз уфқнинг ғарбида оқиш-сарғиш шафақ кўринди. Даштнинг кўз илғамас кенгликлари, қалин ва бадқовоқ булутлар ортида қуёш ботиб бормоқда эди. Оламни қаҳрли зимистон чулғаетганиданми ёки яна увлай бошлаган аччиқ шамолнинг шом аёзини бошлаб келиши муқаррарлигини сезганиданми, она буғу қалт-қалт титради. У тўдадан ажралиб, оҳиста юриб нар-буғуга яқинлашди.

— Айришоҳ нимани ўйлаяпти?"

Нар-наваз унга ўгирилиб ҳам қарамади. Унинг нигоҳи олисларда, элас-элас қорайиб кўринаётган тоғ этакларида эди.

— Сафар пайти етди. Отланмоқ керак".

Мода буғу нар-навазнинг қатъиятли ва ўктам кўзларига боқди. Кўзларда қандайдир таҳлика ҳам бор эди.

— Бу ерда кўп турсак, кўк ёллилар ҳид олишади. Тунда дарё этагидан кўк ёл увлашини эшитдим. Шерикларини чорлади".

Мода буғунинг аъзойи бадани қақшаб кетди:

— Катта сурувни кутамизми?"

У катта сурув етиб келса мушкули осон бўлишига умид боғларди. Катта сурувда катта кулфатлар кичик кўринади.

— Катта сурув Оқ қоялар воҳасига боролмайди. Қолиб кетди. Келмайди. Кутсак, фурсатни бой берамиз. Ҳалокатга учраймиз”.

— Айришоҳ билади. У тоғлар унинг юрти. Унга ишониб бораёпмиз”.

Қош қорайди. Олислардаги тоғ этаклари ҳам кўздан ғойиб бўлди. Сур-қизғиш туклари совуқдан хурпайган Айришоҳ қоронғилик чўккач, жойида тик турганича қор тепиниб пишқирди. Жар тагида унинг амрини кутиб ётган сурув нишабликдан дупур-дупур чопиб чиқиб, уни бир зумда ўраб олди.

— Оқ қоялар воҳасига кетамиз. У ер тинч. Емиш кўп. Ёшлар сурувнинг охирида юрсин”.

Сурув йўлга тушди. Аёзли довул уларни гоҳ қувиб етар, гоҳ ўзиб ўтиб кетарди.

*
* *

Айришоҳ шапалоқдек қулоқларини динг қилиб ҳар товуш, шарпани дарҳол илғаб олиш учун сурувдан анча олдинда борарди. У шу даражада ҳушёр эдики, ҳатто ортда сафдан чекинган ҳар бир буғунинг қадам олишини пайқар, баъзи бесабр, бетоқат ёшларнинг ножўя ҳаракатидан дарғазаб бўлиб пишқиради, қаҳрли зулмини ўтказиб борарди. Тун ярмидан оққач, паст-баланд тепаликлар бошланди. Шамолга беткай ерларда қор тагидан қуриган шувок, читир пояларидан таралаётган ёқимли ҳид буғулар димоғини қитиклай кетди. Бир нечаси шувокқа интилди. Айришоҳ ер тепинди.

Гала тобора юқорига ўрлаб борарди. Буни ҳаммадан бурун она буғу сезди. Унинг кекса юраги гупуллаб ура бошлади. Айришоҳ қарияга бир зум дам бериш ва шу баҳона ёшлардан инсоф талаб қилиш пайида сурувни тўхтатди.

— Фафлат — ғаним. Хавф-хатар йўқ, деб қувонманг. У оёқ остида. Сал фурсат сабр. Оқ қоялар воҳаси яқин қолди”.

Қулоқлар тагида ҳамон изғирин чийиллайди. Узун киприкларга қор учқунлаб урилади. Буғулар қадимий уруғ-аждодлари туёқларининг тафти қолган сўқмоқлардан юриб боришарди. Улар бу сўқмоқларни биринчи бор кашф этганлари йўқ. Сўқмоқлар улар қонидаги из, вужудидаги армон йўллари. Насллардан мерос. Осмонда турналар йўли бўлгани сингари, еру заминда азалдан буғу сўқмоқлари бўлган. Қадимда улар жуда кўп сертармоқ эди. Нажотбарор халоскорона орзуларга элтгувчи йўл эди. Тирик сафлар занжири йиллар ўтиб қисқарди ва охир-оқибат

узилди. Буғу туёқларига зор-интизор дашт сўқмоқларини ёввойи ўтлар босиб кетди. Унут бўлди. Хонгуллар ота юртларига қадам босмай қўйишди. Улар ҳақида узук-юлуқ афсоналаргина қолди, холос.

Айришоҳ бошини кўтариб чалғисимон тигдор шохларини бақувват елкасига қўйди ва бурун катаklarини кенг кериб ҳавони хидлади. Олислардан келаётган хид кадрдон туюлди. Бу хид тоғдан келдими ёки самодан? Наҳотки, аждодлар хиди ҳамон борлиқда адашиб, дайдиб макон излаб юрган бўлса? Ёки бу мутлақ мангулик деб аталмиш вақтнинг тухфасими? Азалдан улар бор эди, бугун йўқ. Наҳотки, буларни ҳам шундай машъум қисмат кутмоқда?

Сурув сойга баҳордагина тошқин сувлар пишқирадиган Етим-сойнинг ўзанига эниб, яккам-дуккам юлғунлар оралаб кетаётганида қандайдир ҳайвоннинг мунгли увлаши эшитилгандек бўлди. Айришоҳ сергак тортиб, қадамини тезлатди. Таҳликанинг бутун сурувга ёйилганини кўриб, у чопиб кетди. Бир неча чақирим шу йўсинда босиб ўтилди. Айришоҳ пастак тепалик устида нафас ўнглаб олиш учун оёқ илди. Ниҳоят, улар беҳудага ҳовлиқишганини ва ортда ҳеч қандай шубҳали жондор таъқиб этмаётганини пайқашди. Ҳамон беаёв изғирин увуллаётган бўлса-да, чопиб қизишган буғуларга энди қор қилмасди.

Айришоҳни бир оғир гумон қийновга соларди. Оқ қоялар воҳасига сурувни бошлаб бориш беҳуда оворагарчилик бўлиб чиқсачи? Қанча йиллар ўтиб кетди: тоғлар нурагандир, жилғалар қуригандир.

Ортдан эса ҳамон кучли шамол эсар, рўпарада нима бўлаётганини: на бирон хид, на бир зот шарпасини сездирарди. Нар буғу таваккалига, фақат кўзга зўр бериб сурувни олға бошлади. Шубҳали мавҳумлик сергак бўлишга, мадорсизлик, чарчокни енгилга, унутишга мажбур қилди.

Тоғ ёнбағри адирликлари бошланди. Бир неча сой ва жилғадан сўнг Оқ қоялар воҳаси келади. Катта сой ўрқачидан ошиб ўтиб, воҳага тушишгач, буғулар ўзларини ажиб ва сирли сукунат оғушида ҳис этишди. Атроф жимжит. Шамолнинг кучи ҳам сусайган. Яйдоқ даштда тўсиққа учрамасдан елиб-юрган довулни тоғ ўнгирлари худди аждаҳодек ютмоқда эди. Бироқ бу алдамчи кайфиятга узоқ берилиб бўлмасди. Шамол тоғ этакларининг даштга қараган пастқам сойликларидан шиддат билан ёпирилиб кириб, сўнгра адашиб-дайдиб юриб, яна аллақайси бир сойда сурувнинг рўпарасидан туйқусдан лоп этиб чиқиб қолар ва васвасага солиб кетарди.

Буғулар тоғ ўнгирларига яқин борганлари сари, сойлардаги осойишталик барқарорлигига ишонч кучаярди. Бу ҳол улар-

ни дадилроқ юришга ундади. Нар-наваз сўнгги адирлик ўркачига кўтарилганда, тонг ёришишига сал фурсат қолган эди. Ластда истинод, мудроқ Оқ қоялар воҳаси ястаниб ётарди. Воҳанинг кунчиқар томонида чағир тошли тоғларнинг баҳайбат ўмовлари қоронғилик қаъридан юксалиб турарди.

Оқ қоялар адирлик билан тоғ оралиғидаги кенггина — шимолдан жанубга ўнлаб чақиримга чўзилиб кетган воҳача эди. Баҳорда адирликлардан оққан ёмғир ва тоғда эриган қорларнинг суви шу воҳадан оқиб ўтиб, этакдаги ўпирма жарликларда ерга сингиб кетарди. Соё жияклари, ўзанлари ҳамиша ўтга, хас-хашакка сероб бўларди. Бунинг устига, воҳа катта яйловлардан ғоят узоқ бўлгани ва майдони кичиклиги туфайли ҳам чорвадорлар назарида беписанд эди. Чўпонлар бу ерларга мол ҳайдаб келишни ортиқча ташвиш, деб билишар, шу сабабларга кўра, Оқ қоялар воҳаси бокира ва хилватлигича сақланиб қолган эди. Қиш оғир келадиган йилларда тоғлардан кийиклар, даштлардан жайронлар ва онда-сонда дарё сохилларидан хонгуллар бу ерларга насиба излаб келишар, токи бўрилар ёки бетайин мерганлар хабар топиб, безовта қилишмагунча, эмин-эркин кун кечириб юришарди. Бу жойнинг табиий қулайликлари бир дунё. Теварак-атроф — адир ўркачлари, тоғнинг беткай яланғоч қиялик ва ўнгирлари худди кафтдагидек кўриниб турарди. Туёқли жониворлар ризқ-рўз териб еб бўлишгач, харсанглар тағидаги камарлар ва шамолпана жарларда оёқ узатиб, дам олишарди.

*
* *

Айришох адир тепалигида оёқларини керганича воҳани кузатиб турарди. Бирон-бир шубҳали шарпа, ҳаракат ва овоз илғаман бўлса-да, тонг ёришгунча сурувни шу ерда тутиб туришга қарор қилди.

Даштдагига нисбатан бу ерда қор қалин эди. Тонгнинг илк нишонасиданоқ воҳа, чор-атроф сутдек ёришиб кетди. Буғулар олдинма-кетин бир-бир қадам ташлашиб, сафга тизилишганларича қияликдан воҳага тушиб боришди. Бир неча дақиқа Оқ қоялар воҳасининг ўлик сукунати буғуларни саросимада тутди. Жимликни фақат соё тубида қор уюмлари тагидан жилдираб оқиб чиқаётган ирмоқчанинг нозик овозигина бузиб турарди. Ҳар қандай очиққан махлуққа, жонзотга хос бўлган табиий тийиқсиз эҳтиёж устун кела бошлади. Жон ҳовучлаб тургандан кўра, юмшоқ қорни ўткир туёқлар билан қовлаб-таталаб нам ва хушбўй чўп хасни қовлаш буғуларнинг ягона истаги эди. Ёш буғуларнинг ўпирма соё, қия жиякларда осилиб турган шувоқ, ёвшон, қизил-

бурган пояларига ташланганини кўрган Айришоҳ ўзини сурувдан четга олди ва биронта гумондор товуш ёки ҳайвон ҳаракатини илғаб оларман, деб эҳтиёт важдан теваракка разм солиб юрди. Бироқ у ўзини қанчалик дадил, бепарво ва хушёр тутишга уринмасин, шерикларининг очофатлик билан хашак ямлаб ютишга қараб сўлаги бетўхтов қуйилиб келаётганини, сергакликдан кўра, тоқатсиз иштаҳа кўпроқ голиб чиқаётганини пайқади. Шунча кунлар давом этган оч-наҳорлик, таҳлика силласини қуритганини ва оғирлиги зил-залварли чамбарак шохли боши ўз-ўзидан қуйи эгилаётганини сезди. Қор тагидан димоғига гуп этиб урилган қора шувоқ ҳиди унинг кўнглини оздириб юборди.

Тушга бориб буғулар хилват тоғ шароитига шунчалар мослашди-ки, гўё улар ўзларини бу воҳада азалдан хур-хуррам яшаётгандек, илк бор она елинига тумшуқ тираб эмчак эмиб дуркун ўсган, улғайган асл юртда юришгандек чоғлашар, қорни тўйиб бир-бирига шўхлик қилишарди. Тўшини қорга бериб ётган кекса она буғу уларга меҳри ийиб қарар, хира кўзлари билан суяр, хотиржам ҳаловатдан қоқшол вужуди илиб борарди. Қани эди, ҳамиша шундай бўлса. Сурувимиз ўз насибасини шу хил хотиржамлик, шоду шодон, кўнгилхушлик билан териб еб юрса. Улушимизга табиатдан ёзмиш ҳозиргидек ҳазиллар, ёшлардаги ўйинқароқ шўхлик ва дуркунлик ҳеч қачон қанда бўлмаса.

Пешинга бориб, дарғазаб булутлар анча юмшади. Улар увадаланиб, парча-парча бўлақларга бўлиниб, тоғ тўшига чодир тикиб туришарди. Шамол ҳам тинди. Шундай оромбахш сукунат чўқдики, унинг илиқ ва мулойим нафасини бутун сурув ҳис этди. Қорни тўйган буғулар ҳорғин эснаб, кавш қайтариб, ҳомуза торта бошлашди.

Кекса она буғу аллақачон сийрак киприкларини юмган эди. Унинг тагидаги қор танаси тафтидан эриб борар, у эса гавдасини кўтариб, бошқа жойга ўтишга эринарди. Ниҳоят, у биқинида турган қаттиқ оғрикдан кўзларини очди. Воҳа этагида қип-қизил қуёш порлаб турар, гоҳо унинг юзини увада булут тирнаб ўтганида хиралашиб, яна яраклаб кетарди. Харсанг тош ёнида Айришоҳ қоматини ғоз тутганича, кавшанар, аҳён-аҳёнда ялтироқ ҳўл тумшуғини эгиб, қуриган шувоқ бандини лаби билан қимтиб узиб олар ва яна бошини кўтариб, ором билан курт-курт чайнади.

Она буғу ўрнидан зўр-базўр туриб, ётган жойига қаради. Унинг бўртиб чиққан қовурғаларига озор берган нарса қирра тош эди.

— Мизғибман. Баданим жунжикаяпти”.

Кекса буғу гавараси „дурр“ силкинди, пахмоқ жунлари хурпайди.

„— Сен кекса. Уйқу ҳам сени биринчи олди“.

„— Энди сен ухла. Менинг кўзларим ҳозир кўриб турибди. Тунда кўрмайди. Яна ҳамма ташвиш ўзингга тушади“.

„— Безовта бўлма, бу жойлар тинч. Йиртқич қадами тегмаган“.

„— Ишондим. Гапинг рост. Зап юрт экан. Оқ қоялар юртим, дегандинг“.

„— Ёшлигим кечган бу ерда. Унда мен илк дафъа эркинлик ва ёлғизлик сездим. Унгача одамлар қўлига қарам эдим“.

Она буғу дафъатан ўзини четга олди, оёқлари музга тойиб, куймучи билан қор уюмига ўтириб қолди.

„— Кўркма. Улар мени боқди. Кейин шу юртга келтиришди ва тўдангни топиб ол, дейишди. Қулоғимдан чўзишиб олов тамга босишди. Қулоғимдаги тамга улардан улғу“.

Айришоҳ улкан бошини силкитди. Қулоғидаги тамга чамбарақ бигиз шохларга тегиб қарсиллади.

„— Одамлар минг яхши бўлгани билан, улардан олисроқ юрган афзал“.

„— Нега? Ёвузми улар?“

„— Ҳайвонларнинг феъли-хўйи қисматиға ёзилган. Адашмайсан. Одамларники эса ҳар хил. Феъл қурбони ҳар нарсаға қодир.“

ИККИНЧИ БОБ

— Ҳал қилинмаган бир масала қолди, холос, — деди яқиндагина грипидан турган қўриқхона директори Раҳмат Аҳадов ҳафтабоши йиғилишни якунларкан. У оғзини ўнг қўли билан тўсиб йўталди ва рўзнома қатидан қоғоз олиб ўрнидан турди: — Мана бу сарғайган, ҳарфлари ўчиб кетган газетада битилган бир хабарға эътибор беринглар. Кўпларингиз янгидан ишга келгансиз, табиий, беҳабарсиз. Шунинг учун ўқиб берганим маъқул. — Директор томоғини кирди, қоғозни деразадан тушаётган ёруғликка тутиб ўқий бошлади: „— Кейинги пайтларда қўриқхона ходимлари томонидан амалға оширилган ибратли ишлар туфайли, она табиатнинг антиқа жониворлари — Бухоро буғуси — хонгуллар сонининг кўпайганлиги ҳеч кимга сир эмас. Эндиликда бу афсонавий ҳайвонлар юзлаб чақиримли жануб тўқайзор-ўрмон ва дарё соҳилларида тез-тез учраб турибди. Кўни кеча қўриқхона жамоаси ҳаётида ҳаяжонли воқеа юз берди. Қўлда боқилиб, вояга етказилган навқирон нар-наваз-эркак буғу ўзининг қадрдон тўдасига қайтарилди. Маросим охирида ўрмончи

Суяр Суюнов буғу тарбиячиси — Сулув Суюнова ёрдамида бу нодир ҳайвон қулоғига белгили тамға босди. Олимларнинг фикрича, халқаро ҳалқалаш бюроси тасарруфидаги бу тадбир қатор муаммоларни ҳал этиш имконини беради“...

Директор курсига ўтираркан, ходимларга маъноли ва синчков назар ташлади-да, қўшиб қўйди:

— Қани, Суяр ака, эсланг-чи, неча йил бўлди, хабарни эълон қилганингизга?

Пойгақда курсида ўтирган ўрта яшар ўрмончи ийманибгина ўрнидан турди. Унинг ҳаяжонланаётгани пирпираётган кўзларидан сезилиб турарди:

— Ўн йил... Агар янглишмасам.

— Хотиранингизга қойилман. Дарвоқе, бундай воқеаларни унутиб ҳам бўлмайди. Мана, аниқ йили ва ҳаттоки ойини ҳам айтишим мумкин. — Директор қоғоз четига сиёҳ билан битилган ёзувни ўқиди: — Бир минг тўққиз юзу етмиш... февраль... Ўшандан буён уни қайтиб кўрдикми?

— Ўша йилнинг қишида кўриқхонага келиб-кетиб юрди. Икки марта ўз кўзим билан кўрдим.

— Кейин дом-дараксиз кетди.

— Ҳа, қайтмади. Қайтса кўрардик, — деди Суяр Суюнов ҳамон тик турганича.

— Энди янгиликни эшитинг. Кеча чегарачилар ғалати хабар етказишди: афғон тарафдан бир ғала буғу дарё кечиб ўтибди. Улар сохилда, тўқайзор ўрмонда қолиши керак эди. Илгари ҳам бундай ҳодисалар кўп бўлган. Лекин тўда бу билан кифояланмаган. Чегара тўсинларидан хатлаб ўтиб, баъзи жойларга шикаст етказиб, биз томонга ўтган. Застава бошлигининг гапига қараганда, сурувни йирик шохдор нар-наваз бошлаб юрипти. Қулоғида ғалати, тамғага ўхшаш нарсани дурбинда кўришипти.

— Балки!.. — Суяр Суюнов беихтиёр бир қадам олға талпинди.

— Бу — тахмин. Аму бўйларида тамғали буғу пайдо бўлибди, деган овоза кўп йилдан бери бор. Аммо бу хабарга бепарво қарай олмаймиз. Ёлғонми ёки чин — иложи борича аниқлашга уринишимиз лозим. Ўн йил чакана давр эмас... Ким билади, балки ўша Айришдир.

— Қаерда кўришипти? — ёш ходимлардан бири тоқатсизланиб сўради.

— Юқорида, оролдан олтмиш-етмиш чақирим шимолишарқда.

— Агар Айришоҳ бўлса оролга келарди. Харқалай, ўрганган ери, юрти, — деди Суяр Суюн беҳафсала оҳангда.

— Эҳтимол, келгандир. Фақат биз уларни илғамай қолган бўлишимиз мумкин. Бундан қатъи назар, буғулар тўдасининг тасарруфимиздаги ерларда пайдо бўлиши ва айниқса дарё соҳилларидан чиқиб, тоғ ёнбағирликларига йўл олиши жуда сирли ва муҳим гап. Бирон-бир сабаби борки, тагига етмасдан илож йўқ... Мен илмий ходимлар фикрини билмоқчи эдим. Балки, — директор газета бўлагини тахлаб, рўзнома қатига тикди, кейин ўтирганларга разм соларкан, қўшиб қўйди: — Эрта-лабгача ўйлашайлик. Маслаҳатлашиб бирон қарорга келармиз.

— Ўйчининг ўйи битгунча таваккалчининг иши битибди. Вақт — ганимат, — ҳалигача тик турган Суяр Суюн шошиб гап ташлади.

— Йўқ, — деди унинг гапини чўрт кесиб Аҳадов, — етти ўлчаб бир кес, деган гап ҳам бор.

— Тўғри-ку-я, лекин мендан бўлак...

— Суяр ака, одам деган имкониятларини ҳисобга олиши керак.

— Нима қипти менга? Ҳаромдан бир итим ва бир мушугим бор.

Ҳалолдан ҳеч вақо. Бу ерда ўтирдим нима-ю, у ерда бўлдим нима. Бола-чақам йиғлайдими ёки хотиним борки, зерикиб қоладими?

— Оёқ тираб туриб олганингизни биламан, бойиси бор...

— Балли, Айришни кўргим келяпти, — Суяр Суюнов курсига ўтирди ва бошини эгди, бошқа лом-лим демади.

— Ҳмм-да, — директор лабларини қимтиб, ўйланиб қолди. — Ҳамроҳликка кимни оласиз? Танланг.

— Ҳамроҳларим етарли. Бу ерда эса ҳар қўл ҳисобда. Уйдагиларни эса ўз ҳолича ташлаб кетолмайман. Биласиз, куним ҳам ўтмайди уларсиз.

— Ҳа, майли. Бўлмаса, тайёргарлигингизни кўринг. Кайки билан Тўйиннинг шароити сизга таниш. Ҳафтада бир хабар олиб турамиз. Фақат эҳтиёт бўлинг. Сурувни ҳуркитиб юбориш ҳеч гап эмас. Тоғ воҳасига эски изларни қўмсаб келишипди-я!.. Ҳойнаҳой, бу Айришнинг иши. Мабода, бу биз тахмин қилганчалик рост бўлиб чиқса, унда хизматларимиз зое кетмаган бўлади. Занжир уланади... Сулувойнинг хизматларига сийлов. Инсон мурувватининг ёввойи ҳайвон табиатига таъсири. Бу хайрли асорат қай бир қирраси билан намоён бўлади — бу ёғи сизга боғлиқ.

— Хотиржам бўлинг.

Суяр Суюн одатига кўра, барвақт уйғонди. Бироқ иссиқ ўрнидан туришга шошилмади. Бошини кўрпадан чиқариб хона ичини кўздан кечирган бўлиб, лоҳас хаёллар калаваси учини топишга уринди.

Ойпарча дераза тоқчасига чиқиб олиб юзини ювар, мўйлови-ни тили билан тарар, бути орасидан бошини чиқариб, думини яларди. Сезгир эса пастда эчки пўстак устида кулча бўлиб ётарди. Ойпарча ўқтин-ўқтин деразадан ташқарига боқар, ниманидир сезгандек тош қотар, сўнг яна жунларини тараш билан банд бўлиб кетарди.

Суяр Суюн ўрнидан турди-да, оёқ учида юриб, даҳлизга чиқди. Пахталик шими чўнтагидан гугурт олиб лампа чироқни ёқди ва қўл соатини хира шуълага тутиб кўрди. Соат олтига яқинлашиб қолган эди. Уйқуни роса урибмиз-ку, деб хаёлидан ўтказди. Сал хаёлсираб турди-да, илгакдан пўстинини олиб елкасига ташлади. Ташқарига чиқмоқчи бўлиб эшикни итарди, очилмади.

— Нима бало, биров михлаб кетганми? — у эшикка тизза уриб кўрди, сўнгра тиссарилиб бор кучи билан елка ташлади. Кундузги ёмғирдан нам тортган эшик тунги аёзда чиппа музлаб, ромга ёпишиб қолган эди. Эшик бор бўйи қарсиллаб очилиб кетди. — Ол-а, айтдим-ов, роҳатихон уйқу қаердан келди, деб. Қор босиб қопти-ку. Икки кун ўқирган довул охири ишини тиндириб кетибди-да... Ҳа, майли, давринг кепти, ёғавер.

Суяр Суюн эшикни тортиб ёпди. Ишни нимадан бошламоқ керак, дегандек, анчагача бирон қарорга келолмасдан, совуққа қота бошлаган қўлларини бир-бирига ишқаб, ўйланиб қолди. Уй совиб кетган. Бурчакдаги чўян печкани ушлаб кўрган эди, қўли чиппа ёпишди. Печка дарчасини очиб, ичкарига қўлини суқиб, кулини туширди. Қоғоз гижимлаб, устига пайраха қалаб, олов ёқиб юборди. Кундузи узоқ сафар қилишни мўлжаллади. Шунга яраша тўйимли овқат тайёрлашга уннаб юборди. Хушбўй картошка ва қоврилган консерва гўшт ҳиди хонага ёйилгач, ит билан мушук ҳам керишишиб, жағларини катта-катта очиб, эс-нашиб, гимирлаб қолишди.

Оиланинг одатдаги, аммо янги шароитдаги ҳаёти бошланди.

Вагончани судраб келиб ташлаб кетган тракторнинг изларини аллақачон қор кўмган эди. Суяр Суюн Сезгирни эргаштириб, вагончани жануб шамолларидан тўсиб турган бағанд

тепалик ўркачига кўтарилди. Сойнинг шамолга тескари бетига қор қалин тушган. Тиззагача қорга чўкаётган оёқларини аранг судраб, тепаликка кўтарилгунча терлаб-пишиб кетди.

Тўйинтоғ устидан кўтарилган қуёш нур пуркар, нигоҳ етгунча уфқлар жимирилаб, кўзга нинадек санчилар, кўз очирмасди. Суяр Суюн оппоқ олам жимирига кўзлари мослашишини кутиб турмади. Оёқлари тагида, атрофида гир айланиб, чолиб юрган итга завқи келиб қарар, унга ўчакишиб ёшовланган кўзларини даст-рўмоли билан артганча юқорига ўрлаб борарди. Унинг мўлжалида хуш кўрган бир жой бор эди. У шунга ошиқарди. Жуда кўп йиллар бурун у Оқ қоялар воҳасидан кучоққа сиғадиган оҳақтош келтириб, ўша жойга ўрнатган эди. Ўшандан буён балки бу ерларга ҳеч ким келмагандир. У ҳолда яна ҳам яхши. Ўйинқароқ саёҳлардан омон қолган тош устида кўпчиган хамирдек бир кучоқ қор уюлиб турарди.

— Ҳамон турибсанми, тошим. Қани, бир кучоқлашайлик... Ўхў, бунча оғирлашиб кетибсан. Елкангдан қор босаяптими? Мана, силлиқ елканг бос-бояги топ-тоза... Гуноҳқорман олдингда, биламан. Сен айбни менга ағдаряпсан. Балки, тўғридир таънанг. Начора, давр дегани эгов бўларкан. Неки кучинг, неки чиройинг, неки орзу-ниятинг бор — ҳаммасини эговлаб-эговлаб охирида қилтириқ қилиб қўяркан... Мени кечир, жинсдошларинг орасидан ажратиб олиб, ёлғиз ўзингни бу ерга келтирганим учун. Ҳа-я, у пайтларда ёш эдим, кўзга ҳеч нарса кўринмасди. Ёнимда Сулувим бор эди... Мана, яна қўмсаб келдим. Энди ёлғизмассан.

Суяр Суюн ўзи билан ўзи овоз чиқариб гапиришни одат қилганидан, ҳатто ити ва мушуги ҳам таажжубланишмас эди. Бунга кўникиб кетишган. У тош ёнига чўккалади, сўнгра оёқларини узатиб, ёнига ўтириб олди ва яна бир бор пўстини энги билан қор зарраларини сидириб ташлади.

— Йўқ, барибир, сен ўсибсан. Қара, кучоғимга сиғмаяпсан. Бардошингга балли-е, бир жойда туриб ҳам улғайиш мумкин эканда. — Суяр Суюн иссиқ қўл кафти билан тошни силади. — Мен эса нималарнидир изладим, елдим-югурдим, адашдим, топдим, йўқотдим. Ўзим қолдим... Инсон умрини сенларникига менгзатиб бўлмас-ов. Қани эди, ўша йўқолган нарсаларни мана, ҳозир сени топганимдек адашмай топа олсам. Нима, олам остин-устун бўлиб кетармиди? Шундай бўлса керак. Сабаби — инсонни табиат ўзи шундай яратган. Унинг қайта такрор топганида севинишини ва яна бос-бояги кўникишини билгани ҳолда, атайлаб лойини шундай мўрт қилиб қорган. У фақат сўнгсиз армон ҳис этгандагина қуйилиб, инсофга келади... Майли, буларни қўйиб турайлик. Ўксик

ўйлар ўрни эмас ҳозир. Навбат сенга, гапир, эшитай. Неча замон йигитлигим кўзлари билан бу воҳага тикилиб ётибсан. Нималар кечди, айт?... Майли, сен эслаб тур, мен воҳага кўз ташлаб олай. Ахир, уни ҳам роса соғинганман.

Бу орада Суяр Суюннинг жимир-жимир қордан хира тортган кўзларига нур иниб, оппоқ оламга мослашган эди. Бу нур мудроқ вужудининг чуқур қатламларидан йўл топиб, борлигини ёриштириб келарди. Болалик, ўсмирлик, йигитлик чоғларигагина хос мунаввар равшанлик, оройиш ҳорғин қалбига шуур бағишламоқда эди.

Рўпарада бир-бирини давом эттирган, бир-бирига абадул-абад маташган кўйи тош қотган тоғлар силсиласи. Олис ўпирма даралар, қора камар тубсиз ёриқлари қаъридан совуқ зулмат кўз қирини ташлаб туради. Бўктарув қор уюмлари тагида тоғларнинг қат-қат дўнгпешона ажинлари. Воҳа эса кафтдагидек, олам оклигидан унинг пасту баландликлари ҳам кўринмайди. Тоғнинг тарам-тарам кесик пойида сочилган қумалоқдек оқ-чипор доғлар кўринади. Бир замонлар ер қаъридан вулқон отган оппоқ соққалар. Оқ қоялар сайхонлиги, деб ном олган мудроқ дашт шу эди.

Олам жимжит. Қимирлаган жонзот кўринмайди. Фақат қулоқлар тагида чингиллаган нозик чинни жаранг.

*
* *

Суяр Суюн кўзларини юмди, сўнг очди. Йироқларда икки қора кўзга ташланди: гоҳ бирлашади, гоҳ ажралишади. Бир-бирини қувлашади. Ғойибдан пайдо бўлганларнинг бири ҳарир алвон кўйлак кийган жувон, бири пахтаси қавилмаган кўк як-такни тўрва қилиб, ниманидир орқалаб олган йигит. Уларнинг хатти-ҳаракати, елиб-югуришлари бунчалик таниш ва қадрдон? Ким бўлди булар?..

— Эҳ-эҳ, ўзимиз-ку, — энтикди Суяр Суюн беихтиёр.

— Кўйиб юбор, бўлмаса тош оёғингга тушиб кетади", — дейди йигит.

— Кўнгилчан одамсиз, ташлаб юборолмайсиз", — тегажаклик қилади жувон.

— Ҳали шундайми? Мана, бўлмаса!" — Йигит гавдасини четга шахд билан ўгириб, тошни елкасидан итқитади ва жувонни қувлаб кетади. Жувон қийиб-қийиб қочиб бораяпти, йигит ҳансираб-ҳаллослаб унинг изидан қуаяпти. Ана етди. Иккаласи сабза кўкатлар устига думалаб, ағнашди.

— Сени қанча огоҳлантирдим-а. Тишимни тишимга қўйиб келаётган эдим".

— Ёлгон. Оғир харсангни бунча йўлга кўтариш осон иш эмас. Бошида мардлик қилиб... — Йигит жувоннинг тоғ шамоли ёрган пўрсилдоқ лабларини қўл кафти билан тўсди.

— Керак бўлса, сени ҳам тошга қўшиб кўтараман. Шар-тимга рози бўлсанг, бас“...

— Хай-хай, ҳаддизгиздан ошманг... И-йе... Уялмайсизми...“

— Кимдан? Бу оламда ёлғиз иккимиз“...

Суяр Суюн кўзларини юмди. Вужудига унут бўлган лаззатли, киздирувчи, лоҳасловчи қалтироқ тўлқин хуруж қилди ва бутун танасига симобдек ёйилди.

Жувон билан йигит ўринларидан туришди.

— Нафсингиз қондими? Жуда бетоқатсиз-а“.

— Дунё тургунча турсак ҳам нафсим қонмайди“ — деди йигит қўй кўзлари билан мулойим боқиб.

— Бориб тошингизни теринг, йўқ,йўқ, кўтаринг“...

Иккаласи хандон отиб кулишди.

Ҳа-я, шундай шоду шодмон, қувноқ кунлар ҳам бўлган эди.

Суяр Суюн бир нарсага хайрон қола бошлади: нега у куни бўйи у ҳақда ўйлаяпти. Хотиралар шунчалар тиниқ, равшан ва ушлаб-тутар даражада зоҳир эдики, ажабланмай иложсиз эди.

— Оқ тошим, эсладингми? Ҳа, сен уни кўрган эдинг. Энди у йўқ. Сен ва мен қолдик. Ўшанда чиндан ҳам оёғига тушиб кетиб, лат етказган эдинг. Кейин жажжи оёқларини қўлларимга олиб қанчалар силадим. У сенинг силлиқ елкангда ўтирар, қуйиб-пиша-ётганимдан завқи келиб куларди. Энди эса бу қўллар совқотган елкангни силаяпти. Чорасиз дунёда ҳаммаси ўткинчи экан.

Сезгир эгасининг сонига суйканди. Сал узоқлашиб, қуймучини ерга берди.

— Ҳой, нима қияпсан? Ҳа, хайвон! Тур кет, нарига!.. Жой қуриб кетдими? Чоп пастга... Кўркма, ўзим бор, қараб тураман. Бу ерни ифлос қилма, Сезгир. Бу ер муқаддас.

УЧИНЧИ БОБ

Суяр Суюн шахсий ҳаётдан ёлчимади. Суйиб олган хотини хиёнат қилди. Ўшанда мактабда ўқитувчиликни ташлаб, газетага ишга ўтган эди. Хотини тақинчоқларга ўч эди. Бир пулдор дўкандор билан дон олишиб қолди. Эр айб устида ҳар иккаласини тутди-ю, урмади, сўкмади, кўни-қўшнини гувоҳликка чақириб, талоғини берди. Хотин икки қизни олиб кетди-қолди. Кўз очиб кўргани хотинини жуда севарди. Қуйигига чидай олмади. Обрў топтириб, эл орасига танитган редакцияда ҳам қололмади. Ўша пайтларда қурила бошлаган Термиз-Хатлон темир йўлига ишга ўтди. Ҳаёти хизмат сафарларида ўтадиган

оддий одамларга тез орада қўшилишиб кетди, ғам-ҳасратини унутган бўлди. Темир йўлчилар қайноқ ҳаётдан кўпинча йирок бўлганлари учун, талай икир-чикирларга шунчаки, ўткинчи, табиий ҳодиса, деб қарашар, ҳис-асабларга зўр бермасдан, усиз ҳам мураккаб бўлган турмушни мушкуллаштиришмас эди. Бу ҳол Суяр Суюнга ёқди. Умр қарийб даштда ўтар, ўтган кунларни, фарзандларини эсга соладиган хаёлларга кам ўрин қолдирарди.

Бир куни қўриқхона директори уни вокзалда кўриб қолди. Редакцияда ишлаган кезлари қўриқхона фаолиятдан мақола-лар ёзиб юриб, биродарлашиб кетган эди. Директор эса ўша пайтлари оддийгина илмий ходим эди. У яқиндагина директорликка тайинланиб, ўзига майлдор одамларни ишга таклиф этиб юрган экан. Икки оёғини бир этикка тиқиб, ҳашша қўриқхонага ишга ўтасиз, дипломни овора қилманг, деб туриб олди. Зиёлилиги гулгула қилиб, боз устига, табиатга рўшнолиги ғолиб чиқиб, рози бўлди. Илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Орадан беш йил ўтгач, қўриқхона ходимаси есир Сулувга уйланди. Эри туғмайсан, деб ташлаб кетган экан. Чиндан ҳам у туғмади. Аммо табиат унга меҳрдан берган эди. Меҳр-шарофати бир дунё бу аёл Суяр Суюнни бошига кўтарди. Туғмас аёлларга хос гуноҳкорона назокат ва мунис нафосат фарзандлар ўрнини босиб кетди. Суяр Суюннинг қалби нурга тўлди.

Ўша нурли кунлар эсига тушиб кетди.

— Ойпарча, кел ёнимга, — у дераза тоқчасида чўнкайиб ўтириб, ташқаридаги сирли сукунатга қулоқ тутиб турган мушукка юзланди. Мушук полга тушди ва сўнгра Суяр Суюн кўкрагига сакраб чикди. — Кир қучоғимга... Ҳа, қурғур, ўлари мағрурсанда. Майли, бор, оёғим учида ёт... Эгачинг сенга зап исм қўйганда — Ойпарча. Ниманг ой парчасига ўхшайди? — Суяр Суюн бошини ёстикдан кўтариб, мушукка қаради. Ойпарча бошини кўтариб, хуриллаб юборди. Унинг ўсиқ жунлари қора-кўнғир, тўши оппоқ, думлари ола-була эди. Қоронғи хонада ҳам бу ранглар кўзга ташланиб турарди. — Нима ҳам дейсан, эгачинг чиндан ҳам ақлли, фаросатли аёл эди. Мен сенга унча-мунча яшаб, яхши-ёмонни кўп кўрган бир одам сифатида шуни айтмоқчиман: ҳаётнинг кўп ишларига қойил эмасман. Биринчисини яхши кўрдим-у хиёнат қилди. Иккинчисини яхши кўрдим — шум тақдир уни қучоғимдан юлиб олди. Шуям иш бўлди-ю. Наҳотки, севгининг сийлови ҳамиша хиёнат, разолат, жудолик бўлса...

Суяр Суюн толиқди, кўзларини юмди...

Сулувой унинг ёнида. Ёстикдошлар кўзига ҳа деганда уйқу келавермайди.

„— Унда сен оролда яшардинг. Баҳор эди. Биз директор билан „Оқ тонг“ совхозидан бир буғу боласини келтирдик. Бирам чиройли, шундай ҳам гўзал мўъжиза жонивор эдики, қараб тўймасдинг“.

„— Таърифига тил ожиз. Бир корейс йигит шолипояни шудгор қилиб юрганда топиб олган ва директориға совға қилган эди“.

„— Ўшанда қиёмат-қойим бўлган. Сен асл воқеалардан бе-хабарсан. Можаро каттариб кетди, иш судгача борди... Уни сут билан боқиб ўстирган қизалоқ ҳам ҳеч кўз ўнгимдан кетмайди“.

„— Вой, шўринг қургур, қизалоқ! Сизларни бағритош, бе-рахм, деб роса койигандим: ёш гўдак меҳри жуда қаттиқ бўлади, қайтариб беринглар, йўқса қизалоққа бирон кори ҳол бўлиши ҳеч гапмас, деб ялиниб-ёлворгандим“.

„— Ҳа, гапларинг рост чиқди. Қизалоқ бир ҳафта оғзига туз олмапти. Ҳар эрта соҳилда қизчанинг фарёдини эшитганимда, юрак-бағрим эзиларди... Эшит, бур куни отаси машинада қизчасини олиб келди. Агар унинг ҳолини кўрганингдами, юрагинг орқага тортиб кетарди. Юздан юз, кўздан кўз қолмаган. Озиб-тўзиб, чўп бўлиб кетипти. Азза-базза одамнинг ялиниб-ёлвориши ўсал бўларкан. Қизимға ўша буғучани бир кўрсатинг, ақалли бир марта. Унинг тириклигига ҳеч ишонмаяпти, ўрмончилар уни сўйиб еган, деб ўзини ургани-урган.“

„— Шўрлик қиз, ёшгина жонингга бунча ҳам қасд қилмасанг“.

„— Кўнгил-да, онаси, унга буюриб бўлмаса“.

„— Сизники-чи? Сизларники тош-метинми? Ёки сизлардаги кўнгил одамники эмасми?“

„— Шошма, бир бошидан айтяпман-ку. Ўша куни оролда ёлғиз ўзим эдим. Қизалоқни қайиққа миндириб, дарёдан олиб ўтдик. Буғучани симтўр кўрада сақлардик. Етаклаб олиб чиқдик. Қизалоқ унинг бўйнига осилди-ю, шалвираб ўзидан кетиб йиқилди. Буғуча эса унинг озғин қоқсуяк юзини ялайди... Мен бир четда, ота бир четда — бу ҳолдан лол. Қизчани бир амаллаб ҳушига келтириш ҳам минг азоб бўлди. Отаси яна ялинишга тушди: қизимнинг кўнгли қотгунча, кўниккунча гоҳ ўзим, гоҳ онаси бирга келиб буғучани кўрсатиб турайлик, бўлмаса, уни бой бериб қўямиз, деб туриб, чўнтагидан бир даста пул олиб, қўлимга тутқазди. Азбаройи кўрққанимдан сесканиб кетдим“.

„— Пулни олдингизми?“.

„— Ўлибманми“.

„— Нега ўшанда қизалоқни қон қақшатиб, буғучани тортиб олдинглар?“

„— Давлат муҳофазасидаги нодир ҳайвонлар, модомики, улар табиат кучоғидан топилган бўлса, шахслар қўлида сақланмайди. Тақиқланган. Олтиндай гап-да: ер устидаги, тагидаги, кўринган-кўринмас олтин давлатники-ку. Булар ҳам буғучани кўриқхона назоратидаги ердан топишган“.

„— Топа солиб ими-жимида сўйиб еб юборганда нима бўларди?“

„— Исботланса, қонун олдида жавоб берарди... Мен-ку директорга айтдим, бир карра кечинг, бола бечора сут бериб катта қилиб олипти, меҳр қўйиб қопти; одамнинг раҳми келади, мурғак қалб бу зарбага бардош беролмай, пора-пора бўлар, дедим. Биласан-ку, унинг одатини, феъли-хўйини, йўқ дедими, тамом. Муроса, раҳимдиллик унинг кўчасида кун кўрмайди. Жуда ҳам золим экан, дема, қачонки табиатга хусумат бўлса, у қуёшқондан чиқиб кетади. Қисқаси, охиригача қатикқўллик билан оёқ тираб олди: буғучани берасан, вассалом! Қизчанинг отаси ҳам катта одам, дами қайтмаган: бор, қўлингдан келганини қил, деб тўнини тескари қийиб олди. Раҳмат Аҳадовнинг авжини ўшанда кўрмадинг-да. Эртасига участка милиционери билан суд ижро-чисини бошқариб борди. Қонун олдида ҳамма бир хил. Буғучани бермай қаёққа ҳам боради... Ҳалиям директоримиз одамгарчилик қилди, буғуни қонунсиз тутиб, ҳовлисида сақлагани учун жарима белгилашни талаб қилмади. Қизчанинг ҳурмати, берган сути ҳақи, бу ишдан воз кечди“.

„— Бечора-е, ёш буғучани оч-наҳор қолдирмай она ўрнида сут бериб боқса-бовлиса, ҳаётини сақлаб қолса-ю, яна жаримаси нима? Йиртқич ҳайвон ёки галамис овчи чангалига тушганида ном-нишонсиз йўқолиб кетарди-ку. Унда кимни тутардинглар?“

„— Бунинг қизиги йўқ. Энг муҳими — воқеа содир бўлган. Уни яшириш қийин, ҳамма билади. Бу ёгини қўй, эшит. Буғучани ҳовлидан олиб чиқиб, машинага босдик“...

„— Қизалоқ анграйиб қараб қолавердимиз?“

„— У ердаги тўполонни кўрганингда, ақлинг шошарди. Қизча уйда йўқ экан, мактабда бўлган. Қизини-ку қўй, онасининг ўкириб-бўзлаганини айтмайсанми. Бошини урмаган девор қолмади. Эри бунчалик бўлишини кутмаган экан, довдираб қолди, уйдан қочиб чиқиб кетди. Онаси, буғучага қўшиб ўлигимни олиб кетинглар, қизалоғим — ёлғиз фарзандимнинг фарёдига тоқат қилолмайман, деб ер муштлайди“.

„— Бир ёввойи ҳайвон деб, бечора онани шунча хўрладингларми?“

„— Ҳамма гап шунда-да. Улар ер юзида жуда оз қолган: юз, юз элликта. Бор-йўғи. Одамлар уларни тутиб олишиб, ўз бил-

ганларича боқишса, ҳаю-ҳавас ҳовли безаги қилишса, овчи эса кўрган ерида отса, бу антиқа ҳайвонлар қирилиб битади“.

— Кейин директор уни менга топширди. Сулувой, жуда қимматга тушган асл зот, деди. Қизалоқ гоҳ отаси, гоҳ онаси билан тез-тез келиб туришарди. Отаси „Бир кун келиб, сенинг бугучанг улкан, шохдор, чиройли буғу бўлади. Айри бутоқ шохлари кучоғингга сиғмай кетади, унга Айришоҳ, деб от қўямиз“, деган эди. Шу от қолди. Қизалоқнинг тасаввурига отаси каромат қилган улкан буғу ҳеч сиғмасди. У уни Айриш, дерди.“

— Кейин Айришни ҳам, у туфайли қизалоқни ҳам яхши кўриб қолдинг“.

— Бу ҳам рост. Опа-сингил тутиндик. Ёввойи ҳайвон аёл зотига жуда пайванд келаркан. Эркакка нисбатан аёлга тез ўрганади“.

— Аёллар — олам. Уларда илоҳий куч бор.“

— Айриш бизнинг биринчи фарзандимиз эди“.

— Ошириб юбормадингми?“

— Нега энди? Кўп сут ичган мечкай боламиз ўша бўлди-ку.

— Биз ҳалак, бир фляга сут, қоп-қоп оқ жўхори кўтарган совхоз директорининг шофёри ҳалак...“

— Ҳа-я, ҳаш-паш дегунча уч йил ўтди-кетди“.

*
* *

Директор Суяр Суюнни кабинетга чорлаган бўлса-да, негадир гап очмас, брелок қаламтароши учи билан тирноклари орасини тозалар, кимсасиз ҳовлига кўз қирини ташлар, орачорада дераза ёнидан бир-бирини қувлашиб, дупур-дупур чопиб ўтаётган ит ва буғу шовқинини эшитганда, кулимсираб қўярди. Суяр Суюн дераза ёнидаги курсида ўтирар, директорнинг оқ оралай бошлаган қалин тўлқинли сочларига тикилар, соқолини ҳар эрта қиртишлаб оладиган чиройли юзидан бирон-бир фикр ўқиб олишга уринар, неки топшириқ, иш бўлса йўл-йўлакай, оёқ устида айтишга одатланган Аҳадовнинг шу топдаги ўйчан ҳолатидан ажабланар ва мавҳум даргумонликдан сиқиларди.

— Баҳор келди, Суяр ака, — деди директор брелок қаламтарошни буклаб чўнтагига соларкан, тирсакларини столга тираб ўрмончига тик боқди: — Эшитяпсизми, Сизгир вовуллаяпти?

— Айриш кўп тегажаклик қилаяпти унга.

— Демак, ўз тўдасини қўмсаяпти.

— Ишқилиб, қилиқ чиқариб қолди: гоҳ шох ташлаб дарахт сузади, гоҳ туёқ уриб, ер тепинади.

— Ҳайвон ҳам улғайиб вояга етса, инсон сингари қавмига талпинади. Камолга етгани шу. Бир фарқи бор — ҳайвоннинг умри қисқа бўлганлиги учун, қавм қадрига барвақтроқ етади. Инсон сингари бепарво бўлса, улгира олмайди. Табиат бунинг ҳисоб-китобини азалдан бичиб қўйган.

— Шўхликлари бирам ёқимли...

— Биламан, фарзанддек бўлиб қолган. Фарзанд — пайванд. Айриш сабаб Сулувой билан апоқ-чапоқ турмуш қуриб кетдингиз. Ҳамма ҳавас қилади.

— Бир-бирига жудаям ўрганиб қолишган. Қайси куни сузиб охурни бузиб ташлабди. Қарасам, лой қориб охурни суваёпти. Чидаганга чиқарган, дедим. Фарзанд кўрслик қилади, шўхлик қилади. Фарзанд бўлсанг шўх бўл, шўх бўлмасанг йўқ бўл, деган нақл ҳам бор, дедим. Қайси куни Ойноввот келган экан. Ҳотин-да, қиздан уялмай-нетмай ҳасрат қилаяпти... Мен, ҳой хотин, кўп ҳам куйинаверма, бола туғмадим, деб. Сенинг йўринг бошқа, каминг йўқ... Сўнгра гапингизни эслатдим.

— Қайси гапни? — директор хушёр тортди.

— Афсонавий ўғил вояга етказяпсизлар, деганингизни.

— Ҳа. Афсона чакалакзориди яшаш — бу аввал ибтидо. Ойноввотга бир қаранг, нима етмайди унга? Гўзал, хулқ-атвори аъло, билими пухта, келажаги равон. Ҳаёти бекаму кўст. Барибир, Айриш деса жонини беради.

— Ойноввот бошқача қиз. Айриш у ёқда турсин, Сулувни ҳам бошига кўтаради.

— Бунинг ҳаммаси меҳр-муҳаббат оқибати. Орамизда меҳроқибат уйғотишга неки қодир бўлса, қадрлашга лойиқ... Бир куни Айришни эркалаб турсам, ёнимда Ойноввот. Қаердан пайдо бўлди, билмайман. Ўзиям қизмисан қиз бўпти-да. Унга соҳиб чиққан йигитнинг ошиғи олчи. Ўқтамлигини айтмайсиз: тагин ўйламанг, Айриш учун кўнглида гина сақлаб юргандир, деб, мутлақо, деса бўладими. Мактабни бу йил тугатаркан. Ветеринар бўламан, рози бўлсангиз, кўриқхонада ишлайман, дейди қулиб.

— Кўз тегмасин-да. Ақлли қиз.

— Суяр ака, маслаҳат бор эди. Чақиртирганимнинг бойиси шу. — Директор ўрнидан туриб, дераза ёнига борди, ўгирилиб белини тоқчага тиради-да, давом этди. — Билмадим, қандай қабул қиласиз буни. Тилим ожизлик қилаётган бўлса-да, айтмасдан иложим йўқ. Сизни мулоҳазали, ўйловли одамлигингизни биламан ва мени тўғри тушунасиз, деб ишонаман... Оғир, жуда оғир. Баъзида ўзимиз истамаган ҳолда принциплар қурбони бўлиб қоламиз. Бир муаммо мени қийнайди. — Раҳмат Аҳадов столга тақаб қўйилган суянчиқли стуллардан бирини

судраб чиқарди ва Суяр Суюн рўпарасига тўкиллашиб кўярган, унга ўтириб олди. — Мана, ҳозир Айриш уч ёшга кирди. Борингки, бешга, ўнга, йигирмага киради, дейлик. Ҳаммамизни қувонтириб, севинтириб эркатойлигича қолади. Келиб-кетадиган меҳмонларга кўз-кўз қилиб мақтанайлик ҳам, ўз ишимизга сидқидилдан жон куйдиришимизни амалда исбот ҳам қилдик, дейлик. Аммо бундан Айришга нима фойда? Уни шу ерда тутиб туришимиз табиатнинг буюк қонунларига зид эмасми? Инсонгарликка хилоф эмасми? Башарти иш сиз билангина битганида-ку, бунчалик ташвиш чекмасдим. Лекин орада Сулув бор... Шошманг, охиригача тингланг. Ўйлайвериб, бошим қотиб кетди. Биласизми, нимани эсладим. Эскидан қолган бир ақида бор: рўзгор қурмаган эркак ёки аёл табиатнинг наъшу намосидан бебаҳра қолса, гуноҳи азимга ботган бўлади. Ҳатто тул қолган онага турмуш қуриш маслаҳатини бериш асл фарзанд учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланган. Пушти камар — ҳаётнинг узилмас риштаси.

— Ҳайвонот боғига...

— Асло! У ҳолда бунча ташвиқот, тутоқишга зарурат бўлмасди. Бошқача йўл тутамиз: Айришни ўз тўдасига қайтарамиз. Ҳа, ўз қавмига, тўдасига.

— Нобуд бўлмасмикан, ҳойнаҳой, у инсон тарбиясини кўрган, тайёрига ўрганган. Табиат эса мурувват, раҳм-шафқатни тан олмайди, ялтоқликни ҳуш кўрмайди. Бугуда она сути, кундалик табиий турмуш тарзи билан вужудга сингадиган хислатлар йўқ. Мослашолмасов.

— Назаримда, фурсатни унчалик бой берганимизча йўқ. Айриш ёшидаги ҳайвонлар ёввойиликка тез киришиб кетади. Кўмаклашамиз. Фақат буни Сулувга, қолаверса, Ойноввотга ҳам ётиги билан тушунтиринг. Бу ҳам осонликча кўчадиган иш эмас. Бир гўдак фарёди бизга сабоқ.

*
* *

Беозорликда хокисор буғу ва Сулув бир-бирига ўхшар, бир-бирини тўлатиб туришарди. Ўйғун муносабат, илиқ меҳр ва илҳақлик нури билан йўғрилган турмуш тожи узра қора булут кўланкаси айланаётганини ҳар иккала зот ҳам билмасди. Вақт ўтгани сайин кўланка қуюқлашар, Суяр Суюннинг усиз ҳам хира кўнгли баттар хуфтон бўларди. Айришнинг бир умр уларга боғланиб қолмаслиги, қандайдир ё хуш, ёки нохуш қисмат кутаётгани аён бўлса-да, бефарзанд аёл меҳр дийдасига тўсатдан бериладиган зарба уни чўчитарди.

— Ётмайсизми, вақт ҳам алламаҳал бўлди, — деди Сулув ой нури тушиб турган столга тирсакларини тираб, чап қўли билан бўйнини қашиётган эрига.

— Негадир, Айриш безовта. Охурига беда ташлаб келдим. Оқ жўхориға ҳам тегмапти.

— Иштаҳаси илгаригидек эмас.

— Зерикаяпти. Ҳайвон-да, ҳайвонни қанчалик парваришла-ма, тўдасига талпинади.

— Ундай деманг. Нега энди Айриш ҳайвон бўларкан. Уни афсонавий хилқат, деб эркалайдиган ким? Ҳайвон деганингиз нимаси?

— Ҳар нарсанинг ибтидоси ва ниҳояси бўлади, — деди оғир хўрсиниб Суяр Суюн.

— Кўп ҳам унга айб тақайверманг. Ўтган йили баҳорда қўйиб юбордиларинг. Тўдасига қўшилди. Елди-югурди, ховуридан тушди ва ҳаммани ҳайратга солиб туз еган хонадонига қайтиб келди. Ўшанда мазах қилувдиларинг, нотавон, тўдасидан туртки еган шўрлик, деб.

— Унда ёш эди. Сен берган сут таъми оғзидан кетмаганди. Энди эса ўз кунини кўришга қодир. У иликларидаги кучни, томирларида оқаётган қонни ҳали туйганича йўқ. Томошани кейин кўрасан.

— Кўйинг ваҳимангизни. Ундан кўра, ётиб дамингизни олинг. Суяр Суюн ечиниби, ўрнига, хотини ёнига кирди. Бошини Сулувнинг юмшоқ билагига қўйди.

— Айришнинг зерикаётганини директор ҳам сезипти.

— Ер остида илон қимирласа билади у. Кеча симтўрни чертиб туриб, сизнинг юмўшингиз космосга одам учираш билан тенг, деди. Фақат тескари томонга, ортга учиши керак эмиш. Нима бало, Айришни ҳам учирмоқчимисиз, дедим. Сезиб турибман, ораларингда қандайдир сир бор. Яширяпсиз.

— Сулув, сендан бекитадиган қандай сир бўлиши мумкин. У раҳбар одам, узоқни кўриб иш қилмаса бўлмайди.

*
* *

Суяр Суюн Сулувнинг хўрсинишидан ва ҳаш-паш дегунча уч йил ўтди-кетди, деб ўксинишидан умр, у билан боғлиқ энг қутлуғ кунлар ўтиб кетганлигига иқрор бўлди-ю, юраги ачишиб, зирқираб кетди.

— Аёл қалби эркакникига нисбатан юмшоқ, шафқатли бўлишини яна бир оғир кунда ҳис этдим. Ўшанда авжи баҳор эди. Айришни Тўйинтоққа олиб чиқдик. У билан хайр-хўшлашгани Ойноввот, унинг ота-онаси ҳам келишди...”

— Айришнинг қулоғига қиздирилган чўғдек тамға босганларингда аъзойи баданим қақшаб кетди. Инсон ҳам шунчалар бешафқат бўладими?.. Ўшанда билиб-билмай бир ишни тўғри қилдиларинг: тамғани босган заҳоти Айришни қўйиб юбордиларинг. Акс ҳолда, у оғриқ унитилгач, яна одамларга ўрганиб қоларди. Изидан неча сой, жилға ошиб чопган энг азиз халоскори Ойноввотга ҳам қайрилиб қарамади. Орияту мағрурликда ягона зот“.

— Сен ўшанда яна бир нарсани билмадинг. Бу директорнинг ўйлаб топган режаси эди. Эшит. Бу тоғлар азалдан хонгулларнинг ўтлоқ жойлари. Сўнгги асрда кўп кирилди. Эски тоғ сўқмоқлари оша сурувларни бошлаб борадиган нар-навазлар биринчи бўлиб ёвузлик қурбони бўлишди. Сўқмоқлар унутилди. Ришта узилди. Айришни ўша ерга обориб, ўз эркига қўйиб юборишдан мақсад ҳам битта эди: тоғ сўқмоқларини кўрсин, қўшилажак тўдасини зарурат туғилганда ёки бирон фалокат юз берганида шу ерларга бошлаб келиши кўзда тутилган эди. Бу таваккалчиликдан ҳаёт занжири — қадимий сўқмоқларни ёдга тушириш эди“.

— Айриш кейин бетламай кетди. Одамлар қўлига тушишдан қўрқди. Шунча кўз ёшлар, қилинган меҳнат сувга оқди-кетди“.

— Йўқ, Ундай дема. Орадан уч йил ўтгач, уни икки марта қўрдик. Катта сурув орасида юрарди. Ўз тўдаси, қавми..“

— Барибир, изсиз йўқолди“.

ТҲРТИНЧИ БОБ

Тўйинтоғ билан адирликлар жанубга — Аму сари чўзилган сайин пасая боради. Тоғ ўркачи ёхуд бирон баландроқ адирлик устидан атрофга назар солган киши пастда қуёшнинг олмос нурларига чўмилиб, оппоқ тасма бўлиб ётган улкан дарёни кўради. Ҳаво сал исиди дегунча, дарё соҳилларидан кўтарилган совуқ эпкин тоғ ва адирликлар оралиғидан эсган илиқ шабада билан кураш тушади-да, ортга — илиқ шамол маскани Тўйиннинг овлоқ сайхонликларига бир-бирини қувлашиб кетади. Дастлаб сезилмай ҳаракатга келган бу шамол тоғ тўшларига етгач, тобора шиддатли куч касб этади. Шу тоққа хос бу шамолни „Тўйиннинг чаппаси“, дейишади. Бу шамол эсмаган кун камдан-кам бўлади. Йилнинг барча фасллари унинг учун барибир. Оралиққа тушиб олган бебош шамол то Боботоғнинг қўйпешона ўмровларига шахд билан урилмагунча шиддат билан эсади, сўнгра эса кекса тоққа зарб билан ташланиб, қаттиқ панд егач, адирлик томонга бутун заҳрини сочади. Айниқса, баҳор кезлари ер селгиб, қизиган чоғлар унинг хуружи

аёвсиз бўлади. Кўз очиб-юмгунча катта-катта майдон яйловларни бўз қумга кўмиб ташлайди, йўлида дуч келган дўнгликларни ялаб-ямлаб ютади, пастқам сойларда чанг-тўзон кўтариб ўкиради. Ер ялаб увларкан, ясси тепаликлар тупроғини совуради. Шамол тингач, тупроқ орасида омон қолган қаттиқроқ жинслар ҳар ер-ҳар ерда дўппайиб, афтода қабристон манзарасини касб этади.

Кичик чилланинг бошида кунлар бирмунча юмшади. Тўйининг чаппаси кун оша эсар, қордан халос бўлган яланғоч нам адирлар сиртларидан кўтарилаётган ҳовурни тўзғитарди. Дастлабки кунлари қуриган сассиқ коврак бошларининг қор устида чирпирак учиши, ўсимлик пояларининг сивизиқ чалишидан ҳадиксираган сурув қарийб ҳар куни, айна бир пайтда — пешинда эсадиган бу шамолга тобора кўникиб борди ва охири парво қилмай қўйди.

Бугун эса шамол воҳа тарафдан эсди. Осмоннинг қути бузилди. Оқ-қорамтир булутлар карвони тоғ сари тўш ялаб, ўрмалаб келарди.

Айришоҳ қатъий қарорга келгунга қадар атрофга, йирикларга обдан сер солиб кўрди. Ҳаводаги кескин ўзгариш уни қаттиқ ташвишга солмоқда эди. Мабодо, сурункали қор бўронлари бошланса, эриган қор усти муз қатламига айланиб, юришни қийинлаштирарди. Бундан ҳам баттари хас-хашак қор тагида қолиш хавфи юз берса, тирикчилик ҳам фавқулодда оғирлашарди.

У сурувдан четда қичишган елинини ялаётган она буғу ёнига борди:

— Бўрон бошланади. Пана жой керак. Битикчашмага кетамиз”.

— Мен ҳам шу ташвишдаман. Битикчашма узоқми?”

— Тоғ қўлтиғида. У ер тинч. Бир замон жон сақлаганман”.

— Қадим аждодлар ривояти у. Кўп афсона эшитганман.”

Сурув турнақатор бўлиб икки адирлик орасидаги сайхонликдан йўлга тушди. Тоққа яқинлашган сари йирик-йирик оқ-қора харсанг тошлар ўрнига майда шағал, кул тупроқ, сопол синиғи каби палахса-палахса силлиқ, ялтироқ тошли торгина, тарам-тарам тароқ ўрқачлар бошланди. Буғу туёқлари теккан тош-шағал дарада шилдир-шилдир акс садо берди. Шу алпозда бир қақиримча юрган буғулар дара тубида жилдираб оқаётган сувни кўришгач, тақа-тақ тўхташди. Жилғанинг ётиқ соҳилларида қадимий кўтонлар ўрни, қат-қат ясси тошлардан қаланган чалдиворлар кўзга ташланди. Кўҳна замонлардан қолган бу инсон манзиллари буғуларни ғарибона сукут билан кузатмоқда. Қор кам тушган тошлоқ қияликларда момақаймоқ, қизилқийёк, туя-

товонларнинг тиззага урадиган хазонлари сарғайиб ётибди. Сал юқорилаб борилгач, дара иккига бўлинди: бири қаттиқ жинслардан ўтмас бурчак ясаб тоғ томон бурилди. Жилғани қоплаб олган шувоқзор орасидан чашма оқмоқда. Булоқ эса тик баланд қат тагидаги камардан сизиб чиқмоқда. Қаҳратон қиш бўлишига қарамасдан, унинг халқоб кўлчаси атрофида ҳамон пажмурда кўкат — себарга ўсиб ётибди. Булоқнинг кунботиш тарафи тик зов бўлиб, турган-битган қат-қат кулранг, яшимтир жинслар. Устма-уст қалангандек сип-силлиқ бу ойнасифат палахса тошлар сой оқимига қараб қия тушган. Қат ва тошларнинг емирилиб нурашидан тепада гумбаз пайдо бўлган.

Она буғу гумбаз тагини танлади. У ялтироқ, оқиш-кўкимтир тошларни туз хаёл қилиб, куруқшоқ ғадир-будур тили билан ялай кетди. Туз! Буғу учун бундан ҳам лаззатлироқ неъмат бўлармикан? Унинг сўлаклари бир зумда халта бўлиб осилиб турган лунжларини тўлдириб юборди. Буғулар сўнгги марта кузда Оролда қизғиш калла туз ялашган эди. Она буғу алданди. Бу тузмас, ялаганда ушалиб, кемтик тишлар орасига кириб қоладиган мўрт, биллурдек тош эди. Она буғу чучук-тахир таъмдан кўнгил айниб, мулзам бўлиб турганида тошдаги ғалати суратларга кўзи тушиб қолди. У хира, бодроқ кўзларига зўр бераркан, қизғиш, оч-қизил, пушти, сарғиш, жигарранг бўёқлар билан чизилган хилма-хил суратларни кўрди. Булар ўзлари сингари шоҳдор буғу ғалалари, бурама шоҳ кийиклар, отлар, морхўрлар тасвири эди.

— Айришоҳ, қаердасан?..Бери кел. Бу не мўъжиза?"

Уч тарафи тоғ билан ўралган дара. Зов тепасидаги одамлар бир гала буғулар устига тош думалатишмоқда. Кимдир камон ўқи ёғдирмоқда, найза иргитмоқда. Дара адоғи бек, одамлар тўсишган. Ҳалок бўлган жониворларнинг қўл-оёқларини кулликлаб, ҳодадан ўтказишиб, елкаларида кўтариб кетишяпти. Ярим яланғоч чувринди одамлар гулхан ёқиб, буғуларни тириклай кабоб қилишмоқда...

— Буларни одамлар чизишган".

— Бўёқлари ярқираб турибди. Кечагина чизишгандек. Улар шу ерда. Мени яна ваҳима босяпти".

„Кўрқма. Бу ривоят. Айтдинг-ку ўзинг. Фақат тошга битилган ривоят".

— Бунда одам бўлган. Яна келади".

— Гумондорлик — кексалик аломати. Ривоятдан чўчима. Буни чизганлар тошда, тупроқда".

— Руҳим хавотирда".

— Ваҳима қилма. Олам тинч. Бу тоғларда ёлғиз ўзимиз".

Тун ярмида шамол тинди. Осмон чарақлаб, бодроқ-бодроқ юлдузлар кўринди. Дара салобати сукунат кучоғида янада маховатлироқ кўринди.

Дара этагидан элас-элас эшитилаётган овозларни дастлаб Айришоҳ илғади. У чашма ирмоғи жиякларидаги алафлар устидан оҳиста юриб, овозларни тиникроқ эшитиш ниятида холироқ жойга чиқди. Тоғ дараларида салгина бегона товуш ва ҳаракат дарҳол сезилади, дара деворларига урилиб, акс садо бериб, тез ёйилади. Бўрилар хуружини тусмоллаб, қаттиқ хавотирланган Айришоҳ, мабодо, сурув хуркиб, пастга ташланса, тигдор шохлари билан йиртқичлар сафини ёриб ўтиб, буғуларга йўл очишни чўтлаб турди.

Шағал тош шилдиради, бир оздан сўнг булоқ томонга ўрлаб келаётган нотаниш ҳайвоннинг оғир хансираши эшитилди. Хид олган айёр бўри. Нар-наваз бироз тинчланди-ю, бироқ синчковлиги ошиб кетди. Бемаҳалда йўлга чиққан бу тўда қандай ҳайвон экан? Сув ҳидини сезган баҳайбат қобон пишқириб олға интилди. У ирмоққа бел турган нар-навазнинг ер тепинишидан ўзига келди-ю, саросималаниб тақа-тақ тўхтади. Айришоҳ ўз сурувини иссиқ жойидан қўзғатган бу саёқ қобонга, унинг изидан келаётган ҳолсиз галани кузатиб турди-да, виқор билан юриб, уларга йўл берди.

Тўнғизлар апил-тапил сув ичиб, кўк себаргаларга тумшук урган заҳоти қобон хириллаб, қисқа-қисқа хўрк-хўрклаб галасини айланди-ю, дара бўйлаб шерикларини бошлаб кетди. Демак, чор атрофи битик, дейилган боши берк канорада тўнғизларгагина таниш сўқмоқ бор. Тўнғизлар шовқинига изма-из эргшиб борган Айришоҳ тоққа кўтарилган тик ковак сўқмоқни кўрди. Бу, афтидан, ўрқачлардан оқадиган сув йўли бўлиб, айна пайтда ёввойи ҳайвонлар сўқмоғи хизматини ҳам ўтарди. Зарурат туғилганда иш берадиган сўқмоқни топганидан севинган Айришоҳ она буғуга рўпара келиб, суйканди.

— Кўрдим. Тўнғизлар ўтди.

— Юқорида сўқмоқ бор.

— Нега чашма атрофида қолишмади?

— Бизни авайлашди.

— Йўқ. Бемаҳалда қарсиллаган совуқда йўлга чорлаган нарса кўрқув, катта ҳадик.

— Сизмадим.

— Фаними изидан қувиб келаяпти. Узоқ йўл босиб адаштирган. Олислаб кетишди.

— Тонгда қайтишади.

— Йўқ. Битикчашма — қопқон. Қобон буни билади. Оёқ илмай тез кетди. Улкан тоғларга кетди".

— Кексалигинг тутди яна".

— Бу ер менга ёқмади. Кўнглим ҳамон безовта".

— Майли, тонгда манзилимизга қайтамиз".

*
* *

Сурув Оқ қоялар воҳасига чошгоҳда етиб келди. Тўйин ортидан кўтарилган қуёш мусаффо осмон узра сузаркан, сийрак тоғ ҳавоси бўшлиқларига нур сочар, эгри-бугри жилғани тунги аёзда қоплаган қиламиқ музни эритар, унинг соҳилларида буғулар кенг ёйилиб, нам қора шувок, қизилқийёқ ва бурган бандларини чилпиб еб юришарди.

Одам билан ит баланд тепалик устида ўтиришарди. Бу ҳол буғулар учун шунчалик кутилмаган тарзда юз бердики, улар тумта-рақай қочишни ҳам, ўзларидек анграйиб, бакрайиб қараб турган одам ва итни томоша қилишни ҳам билмай қолишди.

Сурув ҳам, тепадагилар ҳам тек туришар, улар орасидаги нигоҳ ўйинида ғайритабиий, мўъжизакор кўз кўрмас сеҳрли нур бир лаҳза иккала тарафни ҳам ром этган эди. Одамлар дунёсидан хабардор Айришоҳ тиззаларини букиб, қорга ярим белигача чўккалаган кимса юзига олмос назар ташлади ва шу онда у одам кўзларида ҳайрат, шодлик, илоҳий қувонч кўрди. У зўр-базўр юлқинаётган итнинг бўйинбоғидан маҳкам тутиб турарди.

— Айриш! — шабада сеҳри сингари тепаликдан эшитилган бу садо жилға бўйларида нозик акс садо берди. Она буғу ўзини четга отди. Сурувда тўс-тўполон бошланди. Ит ғингишиб, бор кучи билан олға ташланди, ўз эгасини қор устида баҳузур судраб, пастга чопди. У жилға жиягига етганда сакрамоқчи бўлди. Одам итни тўхтатишга ҳарчанд уринмасин, эпини қилолмади. Қайиш бўйинбоғни қўйиб юборди.

— Айриш, қўрқма. Бу — Сезгир...Айриш!..

Одам қор капалаб, қор муштлаб қолиб кетди. Ит сойма-сой ошиб буғуларни қувиб кетди. Сўнг атроф тинчигач, жилғанинг хилват соҳилларидан акс садо қайтди: Айриш...риш...иш...

*
* *

Узоқ югурушга ўрганмаган ит уч сой ошгач, тили кўкрагига осилиб, қолиб кетди.

Буғулар тоғ ўрлаб илдам юриб боришар, онда-сонда анча ортда қолиб кетган Айришоҳни бетоқат маҳтал бўлиб кутишар, типирчилашиб, бир жойда туришолмасди.

Она буғу етиб келган ҳорғин Айришоҳнинг қаншарини ялаб, юзига боқди, кўзларига кўзи тушди-ю, ҳайратдан тисарилиб кетди.

— Нима бўлди? Кўзларинг бесаранжом, дардли?"

— Бола кўзларини кўрдим".

— Қандай бола?"

— Инсон боласи. Сен у кўзларни кўрмагансан. Бола кўзи ҳам ана у одамники сингари ўткир, даҳшатли сеҳр".

— Неки мавжудот бор — боласи беозор. Бола бўлгани учун ҳам шундай. Улғайгач, жонимизга қасд қилишади".

Айришоҳ пастга, қорайиб кўринган иланг-биланг жилғага тикилди. У ҳаллослаб чопиб келган сўқмоқ осмонида ўша садо ҳамон таъқиб этар, қадрдон ва олис, мушфиқ ва мунис товуш кулоқлари тагида шамол алласидек тўлқинланарди: „Айриш!.. риш...иш". Бу овоз бўшлиқдан келиб, унга етганида шиша зирапчалардек чил-чил синиб, бутун вужудига чўкар ва онги-ю қалбининг чуқур қатламларида жонўрттар оғриқ кўзғарди.

— Одам ишончдан холи. Ёвуз дегансан. Тириклик қавмида уларчалик нокас зот йўқ. Ҳатто қондошига хусумат иллоти фақат шу қавмга хос. Қилмиши қалтис, мунофиқлик".

— Йўқ. Аждодлар ўғити бу. Кўп таъна қилма. Инсон — буюк зот. Унга тиз чўккан ҳаёт".

БЕШИНЧИ БОБ

— Бадбахт, ҳуркитиб юбординг-ку уларни! Сени ҳамроҳ қилган мен аҳмоқ.

Бир неча қадам ортда эгасининг дарғазаб кўзларига қарашга ботинолмай кетаётган Сезгир жундор думини гажак қилиб вовуллаб юборди ва жонсарақ ҳолатда ҳали бир замон ўтиришган тепаликдан ошиб ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Буғуларга ташланган пайтда ити уни бир зумда жилға ёқасига судраб борганида, қанчалар куч сарфлаганини ҳис этгач, Сезгирга нисбатан қаҳри бирмунча босилди.

Итдан дарак йўқ эди. У тепалик пойидан бошланган кенг сайхонликка қанча тикилмасин, ит қорасини кўрмади. Ҳанузгача даштдаги оппоқ қорга кўникмаган, сал зўр бериб тикилса ёшовланиб қоладиган кўзларидан хавфсинди. У қор устига ўтирди-да, чўнтагидан дастрўмол олиб кўзларига босди. Сезгир ҳеч ерда кўринмасди. Сайхонлик уфқида Оқтовга туташ бетда қандайдир қора нуқтанинг шитоб билан узоқлашиб кетаётганини илғаб олди. Адашган лочин ёки олабош қузғун учиб юргандир, деб хаёлидан ўтказди. Орадан ярим соат ўтгач, ўша томондан акиллаб Сезгир алпанг-талпанг қайтиб келди. У андишани аллақачон унутган, ялтоқланиб Суяр Суюн ёнига келиб ўтириб олди.

— Нимани кўрдинг, бунча ҳаялладинг?

Ит ҳансираганича ҳамон Оқтов тарафга қарарди.

— Гапдан қолдинг-а, ярамас... Ол-а, яна бир марта буғулар ортидан ҳалигидек чопсанг бас: ё юрагини ёриб қўлига берасан ёки бу ерлардан туёғини шиқиллатишга мажбур этасан. — Суяр Суюн итининг пешонасини силади. Ит оғзидан буғ пуркаб, қипқизил тили билан унинг қўлини ялади. — Ҳа, майли, бу гал кечирдим...

— Чарчадингми? Ўзингдан кўр, ким сенга чоп, деди. Қани, кетдик. Бугунга етар. Ойпарчанинг кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтиргандир... Энди келишиб олсак. Ўйлаб туриб шу хулосага келдим. У қулоғинг билан ҳам, буниси билан ҳам яхшилаб тинглаб ол: сен билан Айриш орасидаги фарқ ер билан осмонча. Сенинг ношуд қавминг одамзодга мутъе бўлганига неча минг йил бўлди? Хонгуллар эса ўз эркини муқаддас билган танти ҳайвон. Сен ўзлигингдан йироқлашиб кетгансан. Ҳайт деса, думингни қисасан, у эса ойга сапчийди. Начора, қисмат. Ўз эркингни қурбон қилиб, инсонга мутъеликни раво кўрган сенсан, у эрк ва озодлик деб ўктам ва гўзал, хуркак ва мағрур бўлмасин, барибир таъқибда, мудом ҳадикда... Билсанг, бир пайтлар Айришга қайишиб гап қотганимда, Раҳмат Аҳадов роса маломат қилганди. Айтганим шу бўлдики, қўлга ўрганган ҳайвонга озодлик берманг, бошини тикадиган жой тополмай қолади, чеккан азоб, қилинган меҳнат бир пул бўлгани гўрга-я, пировард нобуд бўлади, дедим. Директор эса менга бақрайиб қараб турибди-ю, хаёли бошқа ерда. Мен сичқонни мисол келтирдим. Ландовур, бошқа ҳайвон қуриб кетганмиди... Тўғри-да, у қоронғи ва зах инига мослашган, Қани, бор, ўйна, ёп-ёруғ, иссиқ хонада насибангни териб е, эркинг ўзинг билан, деб ўз холига очикликка қўйиб юбор-чи. Энг аввало, у ёруғликдан ўтакаси ёрилиб, ин излаб югуради. Қайга тумшугини тикмасин — ҳаммаси нотаниш. Ана шунда ўзи яшаган ним қоронғи ин ва кечалари қайдандир топган ташландиқ нон ушоғи унга жаннат инъоми бўлиб туюлади. Инчунун, ҳайвон-ку ўз йўлига, инсон ҳам шу куйга тушади... Директор ўзига келиб, демак, инсонга эрк берса, бошини йўқотиб қўяркан-да? Унга ҳамиша васий, ҳомий керак, демоқчисиз. Ўзига қўйиб берсангиз иш пачава. Мустақиллик берма, бадном бўлади. Уни ҳамиша йўлга солиб, бошқариб тур. Шундайми?.. Бўлмасам-чи! Рости ҳам шу-да. У ўсмоқчилайди: хўш, бу ҳол бир йил, ўн йил давом этсин, борингки, авлоддан-авлодга ўтсин. Кейин-чи?.. Унда одамлар эмас, халқ шунга мослашади. Мақсад ҳам шу-да, ўзи... Директор пешонасини чангаллаганича, ҳай, шўрим қурсин, деб юборди. Бир гапни айтди ҳали-ҳали тагига етолмайман: ҳомийликдан манфаатдор одам ишەкмас,

дангаса, текинтамоқ келади, бориға барақа деб қуллуқ қилишға ўрганиб қолади. Сиз ўзингиз ва атрофингиздагилар ҳаёт тарзидан келиб чиқиб фикр билдирдингиз. Ўз фикрингизда қолавёринг, аммо Айришға эрк берамиз. Мунозарамиз очиқ қолади. Башарти, эрк ва озодликка чиққан Айриш ҳалок бўлса — мен ютқазаман; у ризқ-рўзи, табиий шамоили ва қонуниятлари асосида кун кўриб кетсасиз ютқазасиз... Мана, энди ўйлаб кўрсам, директорнинг гаплари жўяли. Ана, Айриш соғ-саломат, дуркун яшаб юрипти-ку. Кўзим кўрмаганида ишонмасдим. Яна қандай кун кўраяпти, дегин. Илгари кўпроқ емиш еб қўйса ҳазм қилолмай ҳақиллаб, ётоғон бўлиб қоларди. Энди қоматига қара. Бай-бай-бай. Шохларини айтмайсанми, чамбарак, оламга кучоқ очиб турибди. Ёқут кўзларидан чакнаган ўт-олов-чи? Бунга маҳлиё бўлмаган инсон бу оламда топилмаса керак. Бўйнидан кучоқлаб ўпсанг, кўкларга кўтарсанг. Шунда ёнимизда Сулув билан Ойновот туришса... Қисқаси, эрк деган ақидани тушунмас эканман. Кўзим очилди.

*
* *

Сой ўркачига кўтарилишгач, олисда — Оқтов этагида вагонча кулба кўринди. Сезгир бир дақиқа қадалиб тикилди-да, чопа кетди.

— Ҳа, тиниб-тинчимас-е, соғиниб қолдингми Ойпарчани. Чоп, суюнчи ол. Айришни кўрдик, де.

Суяр Суюн қалин қор уюмларига кўкрагигача ботиб, сакраб-сакраб бораётган Сезгирга завқ билан қаради. Манзилга ярим чақиримча қолганида, вагонча ёнида яна бир қора бино бўлганини ва итнинг қор сачратиб қайтиб келаётганини кўрган Суяр Суюн қадамини тезлатди.

— Ҳа, нима бўлди сенга? Думинг ер ҳидламай қолди... А-а, катта кептими? Яхши.

Газик машинаси ойнасига сачраган лойни қуруқ ирkit доқа билан артаётган шофёр йигитга қўл бериб саломлашгач, этиги учлари билан вагонча филдиракларига тепиб қорини қоқди-да, эшикни очиб ичкарига кирди. Қоврилган пиёз гул этиб димоққа урилди.

— Келсак, сиз йўқ, ўзимиз кайвонилик қилиб ётибмиз, — деди директор кул юкқан қўлини узатаркан.

— Келишингизни кўнглим сезиб эди-я. Айтдим, Сезгир тушмагур нега мунча ҳовлиқади, десам, гап бу ёқда экан.

— Қўйинг ўша алвасти бўрибосарингизни. Бир кўкрак қилди — ағдарилиб тушдим. Шофёрнинг олдида уялтириб қўйди.

— Кечиринг, бу хайвонни. Согинган-да. Мен бўлса, эзмалик қилавериб жонига тегиб кетганман. Олишмасам, эркалатмасам. Ётибди-да бўрдоқига боқилган сўқимдай семириб.

— Қалай, қийналмаяпсизми? Афт-ангорингиздан кайфиятингиз ёмонга ўхшайди.

— Янглишмадингиз.

— Бугун шанба куни экан, бир сизни кўриб, ҳам дашт ҳавосидан нафас олиб яйраймиз, деб келавердик-да.

— Яхши қипсиз-да. Бизда эса катта янгилик. Бугун Айриш-ни кўрдик.

— Наҳотки? Йўғ-э...

— Орамиз ҳам унча узоқ эмас — юз эллик метр бор эди. Тўйин жуда ёқиб қопти шекилли, эҳтиёткорликни ҳам бир четга йиғиштирган. Атрофида бир гала урғочи буғу.

— Ҳарам денг. Қандай танидингиз?

— Қулоғидаги тамға нордай бўлиб қорайиб турибди. Ҳа, нимасини айтасиз, жонивор роса етилибди. Хонгулмисан — хонгул. Шох ҳам болалаб кетган.

— Аттанг, эртароқ келганимда кўрарканман-а.

— Сезгир аҳмоқлик қилмаганида, балки қочмасди. Бу ярамас мени улоқ қилиб судраб кетса бўладими. Менимча, у таниди, аксинча, „вав-вав“лаб ҳуларди.

Раҳмат Аҳадов челақдаги кўмир устида қўл чайаркан, ҳаяжонини яширишга уринмасди:

— Ҳаммаси айтганимиздек ўша йўриқ бўйича бораяпти. Энди гал қилсак арзийди, асос бор. Буни амалий иш дейдилар... Эҳ, қани эди, узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам, армоним қолмасди.

— Ҳали кўп кўрасиз.

— Айтганингиз келсин. Туф денг, кўзингиз тегмасин, — директор ўрмончининг елкасига қўлини қўйиб кулди. — Жондор-пондор, овчи-повчига йўлиқмаса бўлгани. Акс ҳолда, ҳаммаси чиппакка чиқади... Ҳа, айтмоқчи, нега карабинни олиб юрмайсиз? Қарасам, бурчакда турибди. Эшик очиқ. Ўзингиз бир кунлик йўлга чиққансиз.

— Раҳматжон, бу даштда ким ҳам бор. Келибманки, одам, бўри у ёқда турсин, ҳатто қуш учганини кўрмадим.

— Барибир, Суяр ака, карабин ов милтиқ эмас. Худо кўрсатмасин..

— Ҳақсиз, хаёлдан кўтарилиб кетипти.

— Мен эса сизга икки қути ўқ, дурбин келтирдим. Шошганда лаббай топилмайди, деганларидек, кўч-кўчда ёддан чиқиб қопти.

— Дурбинни келтириб бошлапсиз, — Суяр Суюн дурбинни ғилофдан олиб, ойналарига пуфлади, енги учи билан артиб, қайтиб жойига солди-да, бурчакдаги илгакка осди.

— Яна бир гап: йўлда кажавали мотоцикль изини кўрдик. Битикчашмадан чиққан шекилли.

— Йўғ-э! — Суяр Суюн дарҳол хушёр тортди.

— Адоқдан Оқтов ошиб, катта йўлга чиққан. Вагончани кўрган-да, атайлаб узоқдан четлаб ўтган. Лекин Битикчашмага қаердан ошиб ўтганлиги номаълум.

— Ий-е, буни бугуноқ аниқлаймиз.

— Бугун қўйинг энди, вақт пешиндан оғди. Қор ҳали-вери эримайди, излар туради. Биз ҳам кеч тушмай қайтмоқчимиз.

— Ким бўлди экан? — лабларини чимириб, ялаётган Суяр Суюн ҳа деб елкасини учирарди. — Ақлим бовар қилмайди. Бирон-бир шарпани сезганим йўқ.

— Пихини ёрган шундай браконьерлар борки, гала бўрининг қўлига сув қуяди. Уч кунлик масофадан ҳид олишади.

— Шошманг, шошманг, изни Оқтов тарафда кўрдим, дедингизми?.. Ҳа, бўлди, тушундим. Ҳали Сезгир бир қорани кўриб чопган эди, ўша экан. Мен лочинми, қузғунми, деб гумон қилгандим.

— Баракалла, ўзингиздан қолар гап йўқ. Эҳтиётлик чорасини кўринг. Ёки бирон шерик қўшайми? Ёлғизликдан кўра...

— Нима, гўдакманми?

— Ким билади, дейсиз.

*
* *

Уйкуда ҳаловат бўлмади. Айқаш-уйқаш тушлардан босинқираб уйғониб кетди. Дераза томонга айланиб ўтган ой нури столга тушиб турарди. Оғзи қақраб, қуруқшиб турган бўлса-да, столдаги чойнакни узалиб олишга эринди. У ўзини руҳсиз, толиққан ва ланж ҳис этди.

Суяр Суюн одатига кўра, кайфиятида содир бўлган ўзгаришларни мулоҳаза қилишга ўтди. Ахир тескараси бўлиши керак эди: шунча йил дийдорига интизор Айришни кўрган бўлса, бу воқеа устига директор келган бўлса, дилхасталикка бало борми? Кулба бирров гавжум бўлиб, яна хувиллаб қолганиданми? Йўқ. Ёлғизликка ўрганиб кетган. Бундай эмас. Кимдир уни хўрлаган, у эса бўзрайган куйи бошини ҳам қилиб, таҳқирга тоқат қилганидан нафратланаётган сезарди ўзини. Мустар хаёлларга қанчалик берилмасин, мушули баттар оғирлашар, азият чекарди. Бу биринчи марта эмас: қасдма-қасдига ҳамиша унинг бирон-бир қувончига албатта кутилмаган кўнгилсизлик ҳам соядек эргашиб келарди. Бундан у ҳатто ирим қиладиган, хавфсирайдиган бўлиб қолган.

У ҳаммасига ўзим сабабчи, деган хулосага келди. Гап мил-тикда эмас, бунга директор алоҳида шаъма қилган бўлса-да, маъно бошқа ерда. Ўзи иллат деб тан олган ношудлигида. Хой, сен бу ерга нима мақсадда келгансан? Наҳотки, юм-шинг беҳуда хаёл суриш-у, табиатга маҳлиё боқиш бўлса?.. Шу тарзда ўзини тергаб турганида эди, бурни тагидан ўтган мо-тоциклчиларни кўрган бўларди. Келиб-келиб кимдан, директор-дан бу ҳақда эшитса-ю, алам қилмайдими. Суяр Суюннинг жиғибийрони чиқиб, ожизлик ва журъатсизлик алами ўтида қоврила бошлади.

Токчадан устига сакраб тушган Ойпарча унинг хаёлларини тумтарақай бузиб юборди. Бошқа одам бўлганида, жahl билан мушукни улоқтирган бўларди. У эса юмшоқ жунларини силай кетди. Хўрсинди. Эчки пўстак устида ғужанак бўлиб ётган Сез-гирга боқди. Сичқондан фил ясама, деб ўзини тинчитган бўлди.

— Ойпарча, нима десанг дегин, лекин директор барибир ҳақ, — деди у хулосасида қоникмай. — Лапашангликка нуқта қўйиш керак. Мустақил бўлиш пайти келди. Акс ҳолда, бесамар ха-ёллар, умидсизлик қули бўлиб қоламиз. Эгачинг Сулув нима дерди, ёдингдами? „Сиздан ўрмончи чиқмайди, кўнгилчан, шаф-қатлисиз, директордан ўрнав олинг.“ Оролда бир бўғоз бугуни бўрилар тилка-пора қилиб кетгани устидан чиқиб, роса ғам чекканимда шу сўзларни яна такрорлади. Аёл киши эркакка нисбатан юмшоқкўнгил деб юрсам, у менга дакки бераяпти. Кўнгилга букориб бўладими. У ахир шиша идишга ўхшайди: минг авайлаганинг билан бир бор синса бас, вайрон бўлади-қўяди. Сулуви тушмагур, одамнинг қалбига кириб кетарди-я. Ҳалок бўлса бўпти-да, табиат қонуни бу, деб юпатмоқчи бўларди. Мен, забонсиз ҳайвон ҳалок бўлаётганда фиғон чекмайди, қавмлари уввос кўтариб дод-фарёд қилмайди, сассиз бўлгани учун ҳам бу фожиага бардош беролмайман, дедим. Инсон ғам-ҳасрати-ни дод-фарёд билан чиқаради. Ҳайвон-чи? Нидосиз ҳалокат — ҳайвон зоти учун ялпи қисмат. Буни оддий ҳақиқат, деб виж-дон оғриғимизни босишга тушамиз. Оддий ва беписанд ҳақиқат-лар ҳамиша хор: оёғинг тагида-ю, аммо кўз илғамайди. Ҳаётда ҳақиқат бўлмаса, яшашнинг нима кизиги бор?

ОЛТИНЧИ БОБ

Орадан ҳафта ўтди. Табиатда тўлғоқ бошланган эди. Буни тиз-зага урадиган қор таги эриб, пастга чўкканидан, ҳаво босими тез-тез ўзгариб турганидан, илиқ мўътадил оқимларнинг такрор-ланишидан сезса бўларди. Лекин табиатнинг бу беқарор ўзга-ришлари кўпни кўрган Суяр Суюн назаридан четда, зоҳирда

содир бўларди. У эса кўрган ҳодисаларинигина таҳлил қилишга одатланган эди.

Пешиндан оққач, изғирин шамол тўхтаб, сийрак лайлак қор ёға бошлади. Суяр Суюн осмон раъйига қараб, қорнинг узок ёғмаслигини, ҳавонинг юксак қатламларидаги шамол пораканда қилган булутларни Боботоғ сари жадал суриб кетаётганини кўрди. У гир айланиб, капалак каби ерга оҳиста қўнаётган енгил қорга қараб турди ва манзарани очиқ жойда кузатишни мўлжал қилиб, вагондан чиқди. Унинг ортидан Сезгир сакради.

— Мен билан киндигинг бир-да, а? — деди у ичи жун пўстини енгларига қўл суқаркан. — Тўғри қиласан, Сезгир, кўриб қолиш керак. Балки бу сўнгги қордир. Ўзи-ку, қишга ишониб бўлмайди. Унинг бир куни ҳам қиш... Юр, қадрдон тошимиз устида ўтириб, маза қилиб томоша қиламиз.

Сой бетига ўрлаган ҳам эди, Сезгир тўхтаб, ортга қаради.

— Нима бўлди сенга? — Суяр Суюн киприкларига қўнаётган қордан кўзлари пирпираётган итнинг жундор бўйнидан тортиб, тақимига босди. — Пайқабсан-да, дарров.

Ойпарча улар изини ҳидлаб алпанг-талпанг келар, совқотган панжасини кўтарганда, мувозанатини йўқотар ва қорга биқинлаб қоларди.

— Бизга-ку зарур, сенга ким қўйипти, — Суяр Суюн қордан фарқ қилмас оппоқ бўйнини кўтариб ҳаво ҳидлаётган Ойпарчанинг белидан ушлаб қўлтиғига соларкан, пўстини билан бекитди. — Биламан, сен бизни яхши кўрасан. Хонада уззукун қолиб зерикшинг ҳам сир эмас. Бизга қўшилиб юргинг келади. Начора. Кимдир уйда бўлиши шарт. Бўлмаса, у хувиллаб қолади. Бир оз сабр қил, баҳор келсин, сени ҳам ҳамроҳликка оламиз, — у вагонча эшигини очиб, қўйнидан мушукни олдида, думига бир уриб, ичкарига киритиб юборди ва эшикни зичлиб ёпди.

У тошга ўтираркан, ёнгинасига чўнкайган Сезгирнинг ҳўл бўйнига пўстин этагини ташлаб, кучоқлаб олди.

Атроф жимжит. Сийрак қор ҳам унсиз, сукунат салобатини оширади. Қорнинг ёғиши ёқимли. Шу онда у шовқин-суронли шаҳарни, ишдан қайтаётган шошқалоқ одамларга гавжум кўчалар ва озиқ-овқат магазинларидаги хос ҳидларни кўмсади.

Термизда қор камдан-кам ёғади. Сулув қор ёққан маҳаллар шаҳар кўчаларида яёв кезишни яхши кўрарди. Шундай кезларда Сулувнинг ички ҳаяжон нуридан ёлқинланган чехрасига боқаркан, андиша туфайли биқик ва фақир вужудида бир умр сақлаб юрган хуфёна фазилатларни кашф этар, ҳар бир аёл ўз чиройини билмоғи учун қор ёққан онлари кўчаларда

юрмоғи ва ўткинчи йўловчиларнинг ўз юзига қай суқ билан назар ташлашидан хулоса чиқарса бўларкан, деган мулоҳазага борарди.

— Мана, ҳозир ҳам ёнимдасан, йўқ, ҳам борсан, ҳам йўқсан. Одам бўшлиқни тўлғазиб турган тирик жон. Мен айна пайтда маконда мужассам. Сен кетдинг — бўшлиқ эса ўша-ўша ҳолича, пинагини бузгани йўқ. Ҳатто шу тошчалик ҳам эмасмиз. Тирик жон бунчалар мўрт, сўнувчан бўлмаса! Кўзларимни юмсам, армонли хаёллар чангалзорини кўраман. Унда адашиб қолиб, бу афтода хаёллар хабарларида нима излаб юрибсан, деб ўзимни сўроққа тутаман... Атроф шовуллаб қолди: Айришинг чамбарак шохлари хаёлот чангалзори узра ўктам сузиб бормоқда. Айтмоқчи, Айришинг шу ерда, лекин кўз ўнгимда йўқ. Тўйиннинг қайси бир ўнгирида ҳарам қўриқлаб юрибди. Бир-бирларингдан нима фарқларинг бор? Ёнимда бўлмасаларинг. Фақат алам қиладигани шуки, сен борган манзил аниқ, Айришники эса номаълум. Мавҳумият баъзида умид уруғининг униб чиқишига замин бўлади. Ҳамон умид изидан қувиб юрибман. Балки бу шунчалик баҳона, ниқобдир, аслида ниятим сен билан висол учрашмоқ. Айриш қисмати сеники, меники бўлиб қолди. Арзанданг осмон қулаб тушса ўзимнигина эмас, сурувимни ҳам сербутоқ шохларим билан тўсиб қоламан, деб керилиб юрибди. У ҳали ҳам кеккайган, ёш. Шунинг учун ҳам мардона яшаш оғир қисмат эканлигини тан олгиси келмайди. Эҳ-ҳе, унинг йўлларида қанчадан-қанча хавф-хатар, пистирма, тўсиқ. Шунча йиллар ҳаммасига чап бериб, бенаво, кутсиз тўқайларга безак бўлиб, омон юрибди. Бугун эса у Тўйинда. Балки у ҳам кўп жаҳонгашталиқдан сўнг ҳақиқатга бош эггандир. Фақат емиш-қумортқи эмас, сенинг меҳринг, кароматингни қўмсаб келгандир. У туфайли мен ҳам келдим. Интизор қўмсашлар масофа, макон билмас.

*
* *

Саҳарга яқин ит ғингшиб, эшик тирнади. Уйғоқ ётган Суяр Суюн:

— Эшикни кўп тирнама, бўёғини кўчириб юборасан. Сабр қил, ҳозир очаман, — деди.

Вагонча эшигидан сакраб тушган ит зим-зиё қоронғиликка ўзини урди. У ҳа деганда қайтавермади. Кул ранг узун пўстинни елкасига ташлаб, эшикни очган Суяр Суюн ханг-манг бўлиб қолди: Тўйиннинг сип-силлиқ қорли ўрқачлари устидан сутдек оқ тонг ёришиб келарди. У атрофга анча қулоқ солиб турди ва қорни ғарч-ғурч босиб тепаликка кўтарилди.

— Мах-мах, Сезгир! — овоз берди у. — Нима бало бўлди экан?

— Итдан садо чиқавермагач, диққати оша борди. — Қизиқ. Айриш шарпасини сездимикан? Хайвон зоти бир-бирини тез танийди. Апоқ-чапоқ бўлиб қувлашиб юрган бўлса-я.

Битикчашма тарафдан келаётган Сезгирнинг қораси кўринганда, воҳа тонг шафагидан уйғонган эди. Ит унга бир неча қадам етмай тўхтади, келган йўлидан кўз олмай гоҳ чўнқаяр, гоҳ думи билан қор супирарди.

— Пишириб қўйганмикан, еб келдингми? Қилиқларинг менга ёқмаяпти. Ўзбошимча бўлиб кетаяпсан. Қани, уйга кирайлик-чи.

Тумшугини эшик тирқишидан олмай, думини ликиллатаётган Сезгир кирови овқат ҳам емади. У нимадандир бесаранжом эди. Суяр Суюн нари-бери нонушта қилган бўлди-да, карабинни елкасига ташлаб, дурбинни пўстин тагидан бўйнига осиб олди.

Тоғ устидан кўтарилиб, қуёшни тўсган бир тўп булутни ҳисобга олмаганда осмон тиниқ эди. Икки чақиримча юришгач, ўзлари солган қорли сўқмоқ қолиб кетиб, Етимтепага йўл олган ит изидан илдам кетди. Сезгир ортга қарамай қор ҳидлаганича узоқлашиб борарди. У тепалик ошса, кўздан йўқотишини фаҳмлаган Суяр Суюн бақира кетди: ниҳоят, думини гуноҳкорона қисганича қайтиб келган ит бўйинбоғидан ушлаб олди-да, кўнгли тинчиди: — Нима бўлди сенга, босар-тусарингни билмай қолдинг. Ҳовлиқиб қош қўяман, деб кўз чиқариб қўйма, тагин. Бефаросат қилиқларингдан оғзим куйган. Бўлди, бир қадам ҳам жилмайсан ёнимдан. Ўзимга қўйиб берди, билганимча қилман, деб ўйлаяпсанми, чучварани хом санабсан.

Воҳа ўртасидаги Етимтепа устидан теварак-атроф кафтдагидек кўринади. Башарти, Оқ қояларда буғулар юрган бўлса, қорамизни кўрсатиб, ҳуркитиб юбормайлик, деган хаёл билан вазиятни аниқлагунча тепалик устида ўтиришга жазм қилган Суяр Суюн елкасидан карабинни олиб қорга қўйди. Бўшалган ит шитоб билан тепаликдан пастга чошиб кетди.

— Қайт, Сезгир, қайт дедим сенга! — зуғум қилиб қичқирди Суяр Суюн. — Тез кел ёнимга!.. Баччағар, ҳалитдан бўйсунмай қўйдингми? Ҳазиллашма, бола. Авзойингдан кўряпман, ниманидир сезяпсан. Тилинг бўлса экан — гапирсанг. Бўзраясан, думингни ликиллатасан... Боғламасам бўлмайди. — У ит бўйинбоғига қўшиб боғланган чилвир учини ечиб, кирза этиги почасига кийгизди. — Худбин бўлмаслик керак. Юрсак бирга юрайлик, кўрсак бирга кўрайлик-да. Шерик ҳам шундай бўладими?

Суяр Суюн тиззаларини лўстин этаклари билан ўраб олди-да, қорга ўрнашиб ўтирди. Пешонасига тушган телпагини юқори кўтараркан, кўзларига дурбинни тутди. Оқ қоялар билан Етимтепа оралиғидаги масофа бир чақиримча. Тоғ ошиб ўтган куёшнинг қия нурлари харсанглардаги қор уюмларини ялтиратар, қимирлаган жонзот кўринмасди. Ётиқ сой ўнгирлари, харсанглардан тушган кул ранг соялар оқ сукунат оламида сирли кўланка бўлиб туюларди.

Оқ қоялар воҳасининг тоққа туташ белида ғалати олмос ёғду чарақлаб кетди. Суяр Суюн дурбин кўзларини турли маромда бураб қанча тикилмасин, бу нурнинг фарқига боролмади: нотаниш сайёҳлардан қолган консерва қутиси ёки дераза парчаси узоқдан бундай кўринмайди, ерда бўлса қор тагида қоларди. Қизиқ, нима бўлди экан?

— Ақиллашингдан бир гап борга ўхшайди. Энди сени бўшатаман. Фақат узоқлашма, — деди у ўрнидан туриб, итига эргашаркан.

Йўл-йўлакай қор устидаги изларини кузатиб борди. Қуриган сасиқ коврак танасини кемириб, дарча очган кўрсичқонлар нозик панжалари билан қорда кашта тиккан. Қандайдир қуш ризқ-рўз излаб чиққан митти жониворларга чанг солган. Қуш кўтарилганида қанотлари қорда кесик елпиғичдек тарок чизган. Тоғ чумчуқ шувовқа чирмашиб ўсган нўхатак донини чўкиб титкилаган. Калтакесак харсанг тагидан чиқиб, кумоқ тупроқда ағнаган. Бироқ буғулар изи ҳеч ерда кўринмасди.

— Чарақлаган нур нима бўлди экан?.. Ий-е, мотоциклми!? Ана холос... Аҳ-ҳа, вой фирибгарлар-ей, Октовни айланиб ўтишибди. Излар ўша ёқдан келаяпти. Сизмай қолишимиз сабаби ҳам шу.

Ит эгасининг ҳай-ҳайлаганига қарамасдан олға ташланди.

Кажавали тўқ яшил яп-янги „Урал“ устига эски шолча ёпилган. Атайлаб катта харсанг панасига қўйишган. Одам излари Битикчашмага қор кечиб кетган. Бир неча дақиқа ўйланиб қолган Суяр Суюн шолчани кўтаради-да, шамчақмоқни сими билан бураб чиқариб олди ва чўнтагига солди.

— Қани, Сизгир, қайтамиз. Булар ипсиз боғланди. Мехмонларни уйда кутамиз, — деди у итнинг елкасини силаб. — Сенга қойилман. Саҳардан бери ақиллашингнинг сабаби бор экан.

*
* *

Сизгир эшик тавақасига бор бўйича сакраб, ташқарига талпинди. Суяр Суюн дераза пардасини кўтариб салт икки кишининг олдинма-кетин келаётганини кўрди. Улар вагончадан анча нарида тўхтаб:

— Ҳой, ким бор, — деб овоз беришди ва чопиб келаётган итни кўришиб, иккаласи ҳам таппа қорга энгашиб, тимирскиланиб қолишди. — Итни олинг-е! Ҳой, биродар, тезроқ чиқинг.

Қор сочаётган йигитларни гир айланиб ҳуриб чопаётган итни бир амаллаб ушлаган Суяр Суюн, вагончага кираверинглар, деб ишора қилди. Ўзи эса ит бўйнидан чилвирни бўшатиб, вагонча гилдирагига боғлади-да, кулбага кирди. Йигитлар ечинмасдан совқотган қўлларини ишқаб, уҳ-уҳлаб дахлизда туришарди.

— Сал қолди-я еп ташлашига, худо кўрсатмасин, ит ҳам шундай бўладими? — деди қалт-қалт титраётган йигитлардан бири.

— Ичкарига марҳамат, — мезбон чўян печка ҳалқаларини ко-сов билан кўтариб, хокандозда кўмир ташларкан, ўзини астойдил меҳмондўст кўрсатишга уринарди. — Келинглар-е, қандай шамол учирди?

— Сўраманг, айтсак ишонмайсиз, — деди ботик кўз, дўнг пешона, қорачадан келган барзанги йигит шолғомдек қизарган қулоғини панжалари билан силаб, хона ичига кўз югуртираркан, шеригини туртиб. — Яйлов излаб юрибмиз.

— Яйлов! Қандай яйлов? — Ҳанг-манг бўлиб сўради мезбон.

— Мол ҳайдайдиган яйлов-да. Қишни қаранг, чорвани тутдай тўқди-ку. Жанубнинг ҳар йилгидек енгил-елпи ўтар-кетар қишига ўрганган раҳбарлар пайтавасига курт тушди. Таёқнинг бир учи бизнинг бошимизда синаман, деб турибди. Ўласанми, тириласанми — чорвани қутқазиш чорасини кўр, деб туришипти. Бу киши „Оқ тонг“ совхозининг зоотехниги...

— Ий-е, шошманг, — деди Суяр Суюн хокандозни челақка ташлаб, — Янглишмасам, у ерда Ойноввот зоотехник эди-ку. Нима, ишдан кетдимиз?

Йигитлар бир-бирига бақрайиб қараганларича лол қолишди. Барзанги йигит ҳолсизланиб, курсининг четига омонат чўқди-да, бошидан сур телпагини олиб, барра жунларининг гажагини ёзиб ўтирди.

— Кечирасиз, сал англашилмовчилик бўлди. Ойноввот зоотехник бўлиб ишляпти. Бу киши Ойноввотнинг ўртоғи...

— Э, шундай демайсизми! — Суяр Суюн елкасини орқага ташлаб қулочини очди. — Ўзимиздан экансиз-ку. Тўйларингда бўлганмиз биз ҳам. Ундай тўйни бир кўрдим... Қаранг-а, тўлишиб, ўзгариб кетибсиз. Исмингиз?..

— Баҳодир.

— Ҳа-ҳа, Баҳодиржон... Раҳи пушти баркут гиламда зар пуркалган момиқ пахта билан исмларинг ёзилган эди. Тонггача давом этганди тўй... Сулув қўярда-қўймай рақсга туширганди мени ҳам. Умримда ўйнамаган одам эдим.

— Ака, кечирасиз, бу кишини зоотехник деб... — курсида телпак силаб ўтирган йигит гапини тугатолмади.

— Қўйсангиз-чи, — деди ҳамон довдираганча мезбон. — Эру хотин қўш ҳўкиз, дейишади. Бир-бирининг оғирини, ташвишини кўтармаса бўладими. Ҳеч ажабланадиган жойи йўқ. Бай-бай-бай, қаранг-а, тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганлари шу-да.

— Ойновотни қандай танийсиз? — сўради ўзини босиб олган йигит, сур телпагини дераза тоқчасига қўяркан, тарам-тарам қалин сочларини панжалари билан тараб.

— Ойновот синглим-ку... Айтаверсам, тарихи узоқ... Аввал таом, кейин калом, дейишган кексалар. Энди борини кўп кўриб, тортинмай бафуржа ўтиринглар. Мен „жир-пир“ қилай. Дашт-ники шу-да... Кутилмаган қувончни қаранг. Ғариб кулбамни тўлғазиб юбордиларинг. Бунинг устига, Ойновотнинг куёви кепти. Бировга айтсанг ишонмайди... Мен бўлса не хаёлларга бориб, сизлардан гумонсираб юрибман.

*
* *

— Яна бир маломат воқеа юз берди, Сулув. Ойновотнинг йигити ўз оёғи билан кулбамга кириб келди. Учрашган жойимизни кўр. Нималар бўлаяпти — ўзим ҳам хайрон. Тақдир бир маҳаллар нуқта қўйиб, узиб кетган ҳаёт ришталарим қайта уланаяпти. Мен ва Айриш қаерда-ю, Ойновот билан унинг қайлиғи қаерда. Бугун яна ўша доира атрофида тақдир ўйини... Ойновот ҳалигача фарзанд кўрмапти. Турмуш қурганларига олти йил бўпти. Шундай зарба бўлдики, ўзимни бу шум қисматда гуноҳкордек сездим. Баҳодирнинг кўзларига қарай олмадим. Кўзларида жаҳаннам уфқи: йироқ ва рўёбга чиқмас армонлар уммони. Унга ғарқ бўлишдан кўрқаман. Шунда сенинг бефарзандлик туфайли кечирган изтиробларингни юракдан ҳис этдим. Оғир, ғоят оғир бўларкан. Энди ўйласам, сени барвақт хазон қилган бемурувват қисматнинг ана шу қалтис, ўнглаб бўлмас зарбаси сабабчи бўлган экан. Сен билан меники қўша армон эди — сабаби, шифо излаб чопмадик, чунки чополмасдик ҳам. Имконият, шароит кўтармади. Булар эса дунё кезиб юришилти. Ҳаммаси беҳуда. Бу хулоса қатъийлашгани сайин, улар билан ҳаёт орасидаги чоҳ шу қадар тубсиз маъно касб этиб чуқурлашмоқдаки... Шўрлик Ойновотга қийин бўпти. Сенинг билмаганинг ҳам бир ҳисобдан яхши. Унинг ҳам ғами-ю, ҳасратини чекиб, куйиб кул бўлардинг. Йигитларни кузатдим-у, улар қолдириб кетган бир олам азоблар гирдобига қолдим. Қаердан ҳам келди улар... Пешинда Тўйиннинг чаппа шамоли

турди. Бир ҳафтадан буён эсмаган эди. Даштга чиқиб кўкрагимни шамолга тутдим. У қорни чирпирак қилиб учирди-ю, аммо кўнглимдаги ғурбатни совура олмади."

ЕТТИНЧИ БОБ

Бир учи Аму соҳилларига тақалган Кайки тоғи Тўйиннинг давоми бўлса-да, ўзгача виқор билан керилиб туради. Афғон даштлари ва турангазор ўрмон, тўқайзор соҳилларидан эсадиган шамоллар дастлаб унинг яланғоч ўмовига урилади, дакки егач, шаштидан қайтади. Унда на чуқур сой ва жилға, на шамолпана даралар бор. Икки кундан буён бетиним увлаётган изғирин буғуларни суяк-суягигача қақшатиб юборди.

Совуқдан, очликдан мадорсизланган гала баланд тепалик пойида панада тупроқ хидлаб қур ташлаб ётарди. Учқунлаб ёғаётган сийрак қор буғулар жунига қўнар ва шу ондаёқ эриб кетарди.

Сахар чоғи Айришоҳнинг кўзи илинган экан, беҳосдан сесканиб уйғониб кетди. Бунини сезган мода буғу аввал орқа оёқларига турди, сўнгра кучаниб олдинги оёқларини ростлаб, гавдасини кўтарди.

— Чўчидинг. Нега?"

— Ёмон туш кўрдим. Жуда ёш эмишман. Кўк ёл қуаяпти. Мен қочаяпман. Соҳилдаги бўтқа ботқоққа сакрадим. У мени тортиб кетаяпти. Оёқларимни кимирлата олмайман. Йиртқич эса ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа уриб, тиш қайраяпти... Кейин қиз пайдо бўлди. Ботқоқдан судраб чиқарди. Опицлади. Оёқларим мадорсиз, осилиб ётибди. Қизнинг жуссаси меникидай кичик, лекин мени кўтарди. Қочдик. Кўк ёл қувиб келаяпти... Ҳаммамиз қочдик. Ҳалигача ўзимни босолмайман".

— Бухудага ваҳима қилма. Ёвуз ниятли кўк ёл бўлганида изимиздан қолмасди."

— Ҳадиксираш — сут билан кирган одат".

— Мен ичган сутда — ишонч".

— Айришоҳ нима қилмоқчи?"

— Оқ қоялар воҳасига қайтамиз".

Ҳарамдаги ёш мода буғулар апил-тапил ўринларидан туришиб, ҳаво хидлай бошлашди. Сурув йўлга тушди. Буғулар бир оз юришгач, увишган томирлардаги қон қизишди. Хас-хашакка сароб Оқ қоялар манзилгоҳи паноҳига етиш иштиёқи сурувга дал-да ва қувват берди.

Ит қувлаган кундан буён анча вақт ўтган бўлса-да, Айришоҳ паришонҳол бўлиб юрарди. Ўзини ҳамиша тўдадан четроқда ту-

тар, ҳатто бетоқат ёшларга зуғум ҳам қилмасди. Унинг хаёллари гира-шира хотиралар билан банд. Олис ва таниш товуш, чопачопа ҳолдан тойиб қолиб кетган итнинг ночор ғингишиб, акиллашлари аҳён-аҳёнда қулоқлари тагида такрорий садо бериб турарди.

— Бизни қувлаган кўк ёл пойлаб турган бўлса-чи?"

Она буғу унга яқин борди.

— У кўк ёл эмас — ит. Мен сингари одамларга топинган зот. Бир замонлар қавми кўк ёл бўлган. Энди эса фақат сумбати қолган".

— Уни танидингми?"

„Ҳа. У ёқимтой, шўх ит".

Айришоҳ она буғудан илдамлаб кетиб, бир тепалик устида тўхтади. Атрофга сер солди. Қулоқларини динг қилиб, ҳарчанд уринмасин, биронта ғайри товуш эшитмади.

*

* *

— Нахотки, уларнинг мақсади яйлов бўлса? Ишонмайман! — деди Раҳмат Аҳадов жун пайпоғини ечиб, кирза этигининг кўнжига соларкан. — Бирон ғайирлик сезмаяпсизми, Суяр ака?

— Ким билади дейсиз, мол оласи ташида, одам оласи ичида.

— Мотоциклдан чакмоқтошни нега олдингиз, деб сўрашмадим?

— Куёв кўнгли очик йигитга ўхшайди. Шериги анча қув кўринди. Калондимоғ, ўзига бино қўйган.

— Нима, пўписа қилдим?

— Гапининг зайлидан шундай хулосага келдим. Хужжат кўрсатинг, деди.

— Хўш?

— Кўрсатдим. Бошқа нима ҳам қилардим.

— Сиз ҳам талаб қилдингизми?

— Ҳей, Раҳматжон, биласиз-ку мени, бировни тергашга тобим йўқ.

— Бундай пайтда хушёрлик зиён қилмайди. Хизмат мавқеингиз ҳам шуни тақозо этади... Ҳаммага ҳам ишонаверманг. Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур. Узоқ даштда ёлғиз ўзингиз. — Директор чўнтагидан ён дафтар олиб нималарнидир ёзди, пиёладаги или-милиқ чойни ҳўплади. — Ҳа, айтмоқчи, ваъдаси қачон?

— Якшанба куни дейишган.

— Демак, эртага... Яхши. Бирга кутиб оламиз. Фақат бир илтимос, мени зинҳор директор, деб танитманг. Кариндошин-гизман. Кўргани, ҳол сўрагани келганман... Боринги, шогир-дингизман. Суяр Суюн астойдил кулди: директорнинг тадбиркор-лигидан эмас-у, бунга ҳеч ажабланмас эди, биргина тун ҳамхона бўлишидан қувонди. Сизгир керишиб ўрнидан турди ва узун тум-шугини эшик тирқишига тикди.

— Ҳа, қистаб қолдими? — директор эшикни очди. — Дайдиб юрма, сени қоронғида излайдиган бекорчи йўқ... Суяр ака, ма-шинанинг багажнигида йиғма каравот билан уйқу қоп бор, шу-ларни киритинг.

— Нима қилардингиз, мен полда ҳам ётавераман.

— Шу пайтгача бировга оғирлигим тушмаган. Хали ҳам раҳ-мат денг, шофёрни қолдириб келганимга. Тўйи бор экан. Роса тор жойда томоша бўларди-да.

— Кўнгил кенг бўлса, жой топилади. Бундан ҳам мушкул ша-роитларни кечирганмиз.

— Туш токчадан, — деди Ойпарчага Суяр Суюн йиғма кара-вотни дераза раҳига тақаб, уйқу қопни ёзаркан. — Тагин ада-шиб, эгамники деб, уйқу қопга кирма, чиқарга йўл тополмай димиқиб ўласан.

— Гапга тушунади-я бунингиз? — хаёлсираб сўради дирек-тор ён дафтардан бошини кўтармай. — Менга қаранг, Сизги-рингиз узоқ кетди. Хабар олмайсизми?

— Чилвир тушираётгандир-да. Келади, келмай қаерга ҳам борарди.

— Зап итингиз бор-да. Иккаласининг орасида ҳеч низо чиқади-ми?

— Мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади.

Директор ён дафтарни четга суриб қўйиб, совиган чой ҳўпла-ди:

— Энди, Суяр ака, бир иш қилсангиз. Кундалик тутинг-да, буғулар галасига тааллуқли бўлган неки ҳодисани кузатсан-гиз, ёзиб боринг. Бу аввало, ҳисобот учун керак, кейин энг муҳими, бу — тарих. Ёзувчилик қобилиятингизга ҳеч ким шубҳа қилмайди.

— Кўлимга қалам олмаганимга ҳам неча йиллар бўлиб кет-ди. Бир замонлар газетада ишлаганим туш бўлиб туюлади. Машқ йўқ, ҳафсала йўқ...

— Надоматга эш берманг. Турк шоири Шайх ўғли Сотунинг ибораси эсингиздами: етук аллома бўлиш учун ўттиз йил ўқи, ўттиз йил сайру саёҳат қил, сўнгра ўттиз йил қўним билан ўти-риб, одамларга кўрган-билганингни нақл қил. Сиз ҳозир ик-кинчи босқичда — сайру саёҳатда юрибсиз.

— Илмийлик-чи... Бу ёғи нима бўлади?

— Бунинг қўйинг, — директор унинг сўзини бўлди. — Ҳар қандай илмийликнинг пировард мақсади инсон ақл-заковати, руҳиятига таъсир этиш, пешлаш.

— Одамлар, ношуд, омадсиз шўрлик ўзига таскин берипти, деб ўйлашмайдими?

— Асло. Майли, туйғулар бўлсин, чекинишлар, эркин мулоҳазалар бўлсин. Биз табиатни ҳимоя қиламиз, деб оғиз кўпиртирамиз-у, аммо аслида қуруқ сафсатадан нарига ўтмаймиз. Минг хил муаммо, ҳаётдаги хос ҳодисалар орасидаги чоҳ пайдо бўлиш сабаби ана шу боқий туғённи пинҳона сақлашда. Илмийлик билан руҳият орасида боғлиқлик бўлмаса, ўрнида зўрма-зўракилик, узилиш юз беради... Ҳей, Суяр ака, ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳаммаси рисоладагидек кетганда эди, олам гулистон бўларди. Табиатга ҳамдардлик уйғотамиз, деб кўпчилликни томошабинга айлантириб қўйдик. Томошабин одамнинг такрор-такрор мудроқ босишига ким кафил бўла олади? Башарти, ҳис-туйғуларни, дахлдорликни барқарор қилмас эканмиз, сўнгги илинжларни ҳам бой бериб қўйиш ҳеч гапмас. Сиз билан бизнинг сарсон-саргардонлигимиз ҳам чақага арзимай қолади. Сувга оқиб кетади... Шунинг учун ёзинг, тап тортмай ёзинг. Ҳозир мисқолча ҳақиқат ҳам қадрли. Айришга келсак, у бу ақидаларсиз ҳам сиз учун бир дунё.

Тўйин ортидан кўтарилган тўлин ой хонани ёритгач, Суяр Суюн чинакамига ховотирга тушди:

— Бундай одати йўқ эди, хайронман, — деди у этигини киёиб, пўстинни елкасига ташларкан. — Хабарлашай.

— Шошманг, мен ҳам бораман.

Директор апил-тапил кийинди. Улар аёздан тарашадек қотган қорни қатир-қутир босишиб, сал юришгач, тепалик ортидан чопиб чиққан итнинг қорасини кўришди. У ҳансираб келганича, думини ликиллашиб, Суяр Суюнни бир айланди-ю, директорнинг тиззасига сакради.

— Тур-е, қилғиликни сен қил-у, узрни мен сўрайми? Бор, эгангга ёпиш!

— Бери кел-чи. Кани, гапир, нимани кўрдинг? — Ит ялтоқланиб Суяр Суюннинг пахталик шимига тумшуғини ишқади, тилини осилтириб, акиллади, -Наҳотки, Айришни кўрган бўлсанг? — Сизгир унинг елкасига сакради, юзини яламоқ бўлиб, тилини чиқарди. — Ол-а, торт тумшуғингни, уятсиз!

— Бир гапи бор бунинг...

Намозшом шамоли сутда димланган оқ жўхори ва ёрма арпа ҳидини адир ошириб келтирди. Бундан эсанкираб қолган Айришоҳнинг динг қулоқлари ғалати чийилдоқ товушга тоб беролмади. У бошини орқага ташлаб, ҳавони зўр бериб ҳидлай кетди. Чамбарак шохлари елкасига қадалиб оғритгач, ўзига келди. Бу кўнгил оздирувчи ҳидни фақат угина пайқагани, тўданинг эса порвойи палак-лиги уни ҳайратга солди.

«— Ҳид сезмаяпсанми?»

Она буғу ҳўл тумшугини шовдираган қуп-қуруқ бурган поя-сидан кўтариб, ҳаво ҳидлади.

«— Йўқ».

«— Ёқимли ҳид, жуда таниш».

«— Яна туш кўрдинг».

Адирликлар оша елган шамол тинди. Ҳид ғойиб бўлди.

Орадан уч кун ўтгач, бу хуморли ҳидни пешинда, кун қизиб сал эрувгарчилик бошланганда яна сезиб қолди. Камардан чиқиб, тепаликка кўтарилиб, шу ҳид келган томонга бош олиб кетгиси келди. Аммо қуппа-кундузи очиқликда юриш кутилмаган хавф-хатарлар келтирарди. Дамини ичига ютди. Айришоҳ иштаҳадан қолди. Яна шамол эсиб, оқшом маҳали ҳид таратишини кутди.

Ой қизариб тоғ ўркачи оша чўтир юзини кўрсатган пайтда нар-наваз ўзи ёлғиз тепалик устида турарди. Ёнига имиллаб келаётган она буғу яқинлашгач, ер тепинди.

«— Яна ўша ҳид!»

«— Айришоҳ ақлдан озди».

«— Сурувга қара, тарқалиб кетмасин».

«— Қаерга?»

«— Оқ қоялар воҳаси менга тор...»

Айришоҳ кенг сой ўртасида чўпқари беда ғарамини кўриб ҳанг-манг бўлиб тақа-тақ тўхтаб қолди. Шу алпозда у чорак соат тош ҳайкалдек қотиб турди. Унинг бутун вужуди кўз-қулоққа айланди. Ҳадик асорати кўтарилган сайин сут димлама оқ жўхори ва арпа ёрма ҳиди тобора бурқсиб, кўнглини оздириб, кўзларини тиндиарди. Беда ғарами ва унинг ёнига узунасига қўйилган ёғоч охур буғунинг кўзларига чўғдек кўринди. Айришоҳни талвасага солган ҳид охурдан тараларди. У ўзини тийишга уриниб кўрди, лекин ёввойи, тўпори бир куч сеҳрига бардош беролмади. Нар-наваз бир-бир қадам ташлаб, ғарамга яқинлашиб борарди. Шу онда оппоқ тепалик устида ит кўринди. У хурмади, бошини олдинги оёқларига қўйиб, қор устида бироз

судралди, бугунинг тек турганини кўргач, бош-оёқ тепалик устида чопа кетди. Ниҳоят, у ғарам рўпарасида чўнқайиб ўтирди-да, мунгли ғингшиди, қорға ётиб, турди, яна чопди. Думларини қисиб олиб, қулоқларини чимириб, чопди...

Айришоҳ янглишмади, уни таниди. Неча кунлар ҳаловатини ўғирлаган бу ҳайвон унутилган ёшлигининг шериги Сезгир эди. Шу топда у беда ғарамини ҳам, димлама оқ жўхори ва арпа ёрмани ҳам унутди: ғувлаётган бошини аранг кўтариб, ҳолсизликдан қулашини ҳам, кўркувдан тумтарақай қочишини ҳам билмай сеҳрланиб турарди.

САККИЗИНЧИ БОБ

— Тасодифан учрашиб қолганимизни уйдагиларга айтсам, ишонишмади. Ойноввот эса бирга бораман, деб туриб олди. Тоғда қор кўп, шамоллаб қоласан, деб бир амаллаб тинчитдик, — деди Баҳодир вагонча эшигини очаркан, темир зинага оёқ қўйиб. — Ҳаммаси салом айтишди.

— Қайнотангиз бардамми ҳали? — сўради Суяр Суюн юлкинаётган итнинг бўйинбоғидан маҳкам ушлаб.

— Отдай.

— У одамлар ҳали-бери қарийдиганлардан эмас.

— Эҳ-ҳе, биздан бошқа ҳам меҳмон бор-ку, — Баҳодир хонага киргач, Раҳмат Аҳадовни кўриб таажжубланди.

— Эски қадрдоним, йўқлаб келиптилар.

— Одам одамга ғанимат. Даштда эса бу мақолнинг қадр-қиммати юз карра ошади. Биз ҳам отамлашайлик, ёлғизлигингизга шерик бўлайлик, деб келдик.

— Бир кўрган таниш, икки кўрган — билиш, учинчисида эса дўсту биродар, оғайни.

— Бу гапингиз тўғри, меҳмон, — деди Раҳмат Аҳадов Баҳодирнинг қўлидан оғир сумкани оларкан. — Даштда таниш орттирдим, эски қадрдонлар экан, бугун келишмоқчи, деб кетгизгани қўймади бу киши.

— Яхши бўпти-да. Сиз билан ҳам танишамиз. Мен — Баҳодир. Суяр ака тортинчоқ одам чоғи, ўтган гал сўраб-суриштириб ҳам турмади. Касб-коримиз домлалик...

— Мактаб директори денг, — лўкма ташлади шериги.

— Барибир, домла-да... Шеригим, исмлари Ботир, райпода завторг. Болаликдан бирга ўсганмиз. Ҳали ҳам бир майиз топсак, бўлиб еймиз.

— Суяр ака билан ҳамкасб экансиз, — деди Аҳадов деразага тақалган каравотни йиғаркан.

— Ойноввот туфайли эса тутинган ака.

— Хизр ҳам бундай одамни орзу қилолмайди.

— Кечирасиз, ўзлари-чи? — барзанги Ботирнинг туйқусдан берган саволи директорни гангитиб қўйди, чунки бирданига самимий ва қизгин тус олган ўзаро мулоқот уни ҳам тамомила ром этган эди.

— Менми?.. Суяр аканинг шогирдиман. Домламиз бўлган бир пайтлар.

— Яхшининг сабоғини олиш ҳам туман бойлик... Суяр ака, бафуржа ўрнашиб ўтирайлик. Бугун дам олиш куни. Тенг ҳуқуқли фуқаролармиз. Қани, Баҳодир, топган-тутганингизни столга қўйинг. Кўнгил чигилини ёзмасак бўлмайди.

Тандиркабоб ҳидини олган Сезгир очик эшикдан мўралади. Ботир лаҳмлари сидириб олинган қўй курагини итга улоқтирди.

*
* *

— Хонгулнинг одамга эл бўлиши мумкиндир, лекин бир бор ўз тўдасига қўшилган ҳайвоннинг яна одамзод ҳузурига қайтишига ишонмайман, — деди Ботир тивит астарли нимчасини ечиб, илгакка иларкан.

— Тўғри, бу қийин жумбоқ, аммо тарбияга ҳам кўп нарса боғлиқ, — Суяр Суюн пиёлага чой сузиб Ботирга узатди. — Бир ҳафта бўлди охурга емиш солганимга. Кеча жонивор ҳидни олипти. Айришнинг бир ўзи келибди. Ҳечқиси йўқ, эҳтиёткор бўлгани ҳам яхши. Қарабсизки, эртага сурувни бошлаб келади. Бунга шубҳам йўқ.

— Қуш уясида кўрганини қилади, қўмсайди, демоқчисиз, — деди унга ён босиб Баҳодир.

— Аввал-ибтидо меҳр қонга сингади. Ойноввот айтгандир, Сулувнинг Айришни қандай парвариш қилганини... Ҳа, шундай. Уни еру кўкка ишонмасди. Туни билан тиним йўқ. Ошхонада тикир-тикир. Ҳой, хотин, мунчаём жон койитмасанг. Одам ўз боласига бунчалик меҳрибон бўлмас. Унга гапирдинг нима-ю, деворга гапирдинг нима — барибир. Пинагини бузмайди. Билганидан қолмайди. Қарабсизки, бир маҳал ошхонадан сутга димланган оқ жўхори ҳиди анқийди. Бошингиз айланиб кетади... Ҳеч туйганмисиз шу ҳидни?

— Йўқ.

— Гап шунда-да, — дейди Суяр Суюн энтикиб. — Уруш йилларини кўрган одамлар бу ҳид қадрига етишади. Сулув ҳам қаҳатчиликнинг бир четини кўриб қолган... Хуллас, ҳид хонага таралади, кейин ҳовлига тарқалади. Сулув эса биқинимга туртиб, ошхонанинг пардасиз деразасини кўрсатади. Бир жуфт

олмос кўз бакрайиб лўқ бўлиб, тикилиб турибди. Бу — Айриш. Димлама оқ жўхори совигунча даразадан нари кетмайди. Ай-ланиб юргани юрган. Кет десангиз, ер тепинади. Хей, укам, нимасини айтасиз, у хотин мен-ку мен, етти ёт ҳайвонни ҳам меҳри билан ром қилиб олганди. Фаришта эди. Ойпарча мушугимиз ҳам, сизларни қирма-қир Октовагача таъқиб қилиб борган Сезгир ҳам унинг тарбиясини кўрган. Мушукни эса пайпоққа солиб дарахтга осиб, тошбўрон қилмоқчи бўлган кўчабездори болалар кўлидан тортиб олган.

— Ҳа, Ойноввот ҳам кўп таърифлади, Сулув опани.

— Унга ҳам меҳри сингган.

Сухбатга кўшилмай, қовоғини солиб ўтирган Ботир ўрнидан турди. Илгакка осилган пўстини чўнтагидан сигарета олиб, ташқарига чиқмоқчи бўлди, бироқ ит ёдига тушиб, иккиланиб қолди. Раҳмат Аҳмадов унга ҳамроҳ бўлиш ниятида ўрнидан турди.

— Буларнинг гап халтаси очилди, — Ботир лабига сигарета қистирди.

— Мен ҳам ҳайронман, Суяр аканинг бундай гапдон эканлигини энди сезишим, — директор чекиш одати бўлмаса-да, сигарет сўраб қўл узатди.

— Ҳаром-ҳариш ит билан мушук орасида зерикиб ётгач, гўр бўлармиди. Юрагини кимга очсин. Мен бўлсам икки кунда тарс ёрилардим. Шўям ҳаёт бўлди-ю!

— Ботир, кўйинг, шунга ҳам тажанг бўласизми. Ҳар кимнинг йўриғи ўзи билан.

— Ҳалиям... Машина сизданми? — қўққисдан сўраб қолди Ботир. — Таниш кўринади.

— Уни кўрмагансиз. Домланинг юртидан келган.

— Тўғри айтасиз, нима кўп машина кўп, бир-бирига ўхшайди-да...

Сизни ҳам ўзимизга қиёс қилаб, овчимикан, деб ўйловдим. Ўтган гал келганимда, шу одамнинг ўзидан гумон қилдим, — Ботир кўз кири билан вагон тарафни кўрсатди. — Ҳужжатларини кўрсам, ҳаммаси жойида.

— Домла катта топшириқ билан келганлар бу ерга, — Раҳмат Аҳадов маънодор қилиб қош учирди.

— Сал-пал фаҳмим етиб турибди. Фақат бизга пашша бўлгани ёмон бўлди-да. Айриш-пайриши бошидан қолсин.

— Нима эди? — тусмоллаб сўради директор.

— Бизни ёввойи чўчқа қизиқтиради. Битикчашмада бир галаси юрибди. Ўтган йили шу пайтларда учтасини ағдарган эдик. Домлангиз эса дард устига чипқон бўлди. Тўнғиз отсак, хонгулларни ҳуркитиб кўямиз. Бу эса ўлса ўлар, лекин розилик бермайди. Авзойидан сезиб турибман. Отмасак, у ҳам бўлмай-

ди. Овчилик билетимиз бор, рухсатнома бор. Ов муддати ўтиб борапти.

— Йўлини қилиб, сўраб кўриш керак, балки келишарсизлар, — директор Ботирнинг кўнглидаги бор гапини билиб олмоққа қарор қилди.

— Ўзи-ку, бир ҳисобдан бу ерларга кўриқхонанинг дахли йўқ. Кўриқхона қаерда-ю, Тўйин қаерда. Орадаги масофа юз қақирим. Кўзни чирт юмиб, таваккал қилиб иш тутсанг, у ҳам бўлмайдди. Бу одам изимизга тушади. Гап кўпайиб кетади.

— Бергандан ҳам бир сўра, бермагандан ҳам, дейишади. Кўнгли ийиб розилик берар.

— Кўзим етмайди. Эшитдингиз-ку, ҳайвон тўғрисида эмас, етти пуштининг ривоятини қилиб ўтирибди.

Ичкарида эса суҳбат қизгин давом этар, Суяр Суюн ихтиёрни батамом қўлига олган эди.

*
* *

Суяр Суюн йўл-йўлакай ўз-ўзидан тутатиб, кўпириб борарди:

— Ана у сўхтаси совуқ, писмиқ Ботирнинг гапини эшитдингми? — деди у ўсмоқчилаб ёнида ер ҳидлаб кетаётган итга. — Битикчашмада тўнғиз отармишлар! Келиб-келиб кимга де, директорга айтадим. Ҳай, безбет! Наҳотки, тақдир гаровга қўйилганлигига фаҳм-фаросати етмаса. Қандай кўрлик бу. Ўх-х, браконьерни кўришга кўзим йўқ. Унинг жирканч иши ўз уйига ўғирликка кирган ғаламис қароқчининг кирдикори билан тенг. Фаҳм-фаросат-ку гўрга-я, савод ҳам йўқ. Бўлганда эди, „Қизил китоб“га кирган неки жонивор бор, қаерда, қачон юришидан қатъи назар, муҳофазага олинганини биларди. Маърифатсизнинг кўзи кўр, жоҳил... Қорасини яна бир кўрсатсин-чи у муттаҳам, ўзим биламан нима қилишимни. У бугун тўнғизни отади, эртага шаксиз хонгулга чанг солади.

Ит ҳидини олган буғулар изи тоғ ўрқачига бошлаб кетди. Баландликка кўтарилаётган Суяр Суюннинг тажанг асаблари таранглашди, юзини тер босди.

— Кел, Сезгир, бир оз дам олайлик, — ит унинг ёнига чўнкайиб ўтириб олди. У ҳам ҳансирар, оғир нафас оларди. — Хорижга борипти, дунё кезганмиш. Шу ҳам муаммо бўптими. Ана, одам ойга ҳам чиқиб келди. Нима, шу билан сен оламини тушундим, англадим, деб ўйлаяпсанми? Азизим, бу хато. Ўз ибтидонг — аслингни тушунишинг, англашинг бундай сайру саёҳатдан минг қарра мураккаб. Оқсоч ҳаётнинг жулдур чопонига тирикликнинг сўнгги илинжи, деб ёлишган хонгулнинг дуркун сакраши-ю ир-

ғишлашлари, хушёрлиги-ю ўқтамлиги, ташвишу таҳликаларини кўз олдинга бир келтир. У сингари изтироб чек, тирик қолиш учун курашиш нақадар оғир қисмат эканлигини бир он англа. Ана шунда сен бир кун келиб хонгулга айланиб кетгинг келади. У сингари мағрур, бўйсунмас, танти, тутқич бермас мавжудот қиёфасига кирасан. Ташвишланма, энди улар билан бир сафдамыз. Шу аллозда афсонавий диёраро ғойиб бўламиз. Авлиёлар ғойиб бўлишган-ку, кейин уларга топинишган. Эртақлар тўқишган... Одамлар эртақларни ўқимай қўйишди, энг доғда қолдирадигани — эртақларга ишонишмагани. Афсус. Вахоланки, одамзод умри мангу борлиқ умри олдида лаҳза, оламаро, — агар сен ўша оламни ўзингда кашф этолган бўлсанг — ялт этган учкун. Ботир бўлса, менга шу учкунни барвақт сўндиришни маслаҳат бераяпти. Тўғри, шу орзулар олами, парвози, шарпалари, сирли шивирларига чек қўйиш учун нўхатдек қўрғошин ўқ кифоя... Осмондан тош-шағал ёғилади, илоҳий ҳайкал қулайди. Унга жон ато қилиб турган ҳаракат тинади. Ҳаракат — қон, тирикликнинг онаси, ибтидоси. У қай шаклда, тахлитда бўлмасин, кечмасин — туйғудами, ҳаёлдами, рафтордами — тириклик нишонаси. У сўндими — ҳаёт тўхтади. Ҳаракат қанча ранг-баранг, хилма-хил, товланувчан, турланувчан ва кўп бўлса, шунчалик олам гўзал, мафтункор, мунаввар кўринади.

Жазава қўзғатган туғён аста-секин босилгач, Суяр Суюн ўзига келиб, атрофга синчиклаб қарай бошлади. Хонгул излари тўмпаёган ажиб тўнкалар ёнида қорни босқилаб пайхон қилган. У барларига ёпишган қорни қоқди-да, ўрнидан туриб, ўша тарафга юрди.

— Бу нима бўлди экан? Қизиқ. — Суяр Суюн тўнкалар устидаги қорни енгил билан суриб, обдан кузатди. — Эҳ-хе, булар туғдона-ку. Қара, қанча тўнка тоғ бетини эгаллаб ётибди. Излар эски. Мана бу баланд тўнкага буғу қичиган биқинини қашиган. Бечорага қана ёпишган шекилли. Жунга қара, пайрахалар орасига кириб қолибди. Айришники эмасми, ҳидлаб кўр-чи?

Ит ҳўл бурнига ёпишган жундан ижирғаниб, қорга бурнини тикиб, қаттиқ акса урди. Суяр Суюн итни ўз ҳолига қолдириб, тўнкалар оралаб кетди. Бир нечасининг ёнига бориб силаб кўрди, устидаги қорни сидириб, йил халқаларини ўқимоқчи бўлди. Тўнкалар аллақачон тош-метинга айланган, ёшига оид бирон белгини аниқлашнинг ҳеч бир иложи йўқ эди. Афтидан, туғдонлар бир неча аср бурун кесилиб кетганди.

— Одам чатоқ, — деди Суяр Суюн баркашдек япаски тўнка устига бафуржа ўтираркан, Сизгирнинг бўйнига қўл ташлаб. — Табиатда неки яхши, асл нарса бўлса, албатта тагига сув қуяди. Таг-томиригача нест-нобуд қилмай тинчимайди. Кўриб турибсан,

бу ерда қандай ўрмонлар гуркураган. Тўнкасининг йўғонлигини қара. Шунга яраша тана, гавда, қомат ҳам бўлган-да. Тўнкалар кучоққа сиғмайди. Тўнкалар ғуж, демак, дарахтлар баланд ўсган. Ўрмондан четда ўсган ёлғиз дарахт бақалоқ бўлади... Момом айтди: туғдона хосиятли дарахт, уни кесган одам қатл этилган. Шўрлик момолар шунга ишонган. Одамларни лақиллатиш учун атайлаб шундай овоза тарқатишган. Чунки туғдона кимларгадир зарур бўлган. Туғдоналар учун одамлар жабрланганида эди, ўрмонлар кесилмасди. Йўқ. Бу фирибгарлик. Туғдона чиндан ҳам хосиятли. Умри боқий, қаттиқ. Бошига етган касофат ана шу хислати туфайли. Афғон, Қобадийн, Сурхон юртидаги неча авлод-аждод зохидларнинг тасбеҳлари, чўпон ва бахшилар дўмбирасининг асл зотдори ундан ясалган. Тўйин билан Кайки тоғда туғдонадан нишона ана шу тўнкалар... Айтдим-ку сенга, одам чатоқ, деб. Энди ишонгандирсан. Табиатни қаритди у. Баднафслик ва калтабинлик дарди ёмон. Шундай ҳайбатли ўрмонлар бўлганида, булоқлари сувга сероб, ўтлоқлари бир жаҳон бўлиб яшнаб турарди. Бу тўнкалар бир замонлар тоғларга безак, довулларга тўсиқ, шабадага мусиқа бўлган қадим ўрмонлар қабристони. Ўрмонсиз тоғ — ўзга сайёра. Одамзоднинг яна бир қусури бор: неки нарса маън этилса, тақиқланса, шунга хуружни кучайтиради. Қани у тасбеҳлар — дунё кезиб кетди, қани у дўмбиралар — ўтмишнинг ғуборли, онгқақшар сархадларига сингиган ўксик оҳанглар, қани у туғдоназор — мана шу атрофда мазор. Туғдонанинг шохлари одамлар қабристонидаги яловли туғлар.. Нима муқаддас ўзи? Чалкашиб кетган. Ёлғон дунё деймиз-у, унинг яратгувчиси, сабабчиси кимлигини билмаймиз. Уни ёлғон отга чиқарган ким? Ўзимиз, ҳа-ҳа, инсоннинг ўзи... Тоғларни абадий дейсанми? Рўё. Ишонмайман. Бу яланғоч чўнг тепаликлар даврининг парчаловчи, емирувчи, чанг-тўзон қилиб учиргувчи азалий зарбасига дош беришига кўзим етмайди. Жуда кекса, ҳолсиз, қувватсиз, мададсиз, Аччиқ қисмат олдида тиз чўккан нотавон кўноқлар.

Олис сойлар тубида буғулар суруви кўринди. Улар туғдоналар мазорини узоқлардан четлаб ўтиб, кенг ялангликдан турнақатор бўлиб туманлаб кетиб боришарди. Суяр Суюн шошапиша кўкрагини пайпаслади. Дурбин кулбада эсдан чиқиб қолиб кетган эди. У тутоқиб ўзини сўқди, газабланиб қорға тупурди.

Сўққабош турмуш Суяр Суюнни ҳар хил нағмага соларди. Одамови бўлганидан, уйига меҳмон кам келарди. Бирон кимса келган тақдирда ҳам жуда севинарди, аммо меҳмон кетгач, хонада анча вақт тургун қоладиган бегона ҳидга тоқати йўқ эди. Шу боисдан вагонча эшик, даразасини шамоллатиш учун ланг очиқ қолдирган эди. У Ойпарчани каравоти устида кулча бўлиб

ётганини кўргач, апил-тапил деразани ёпиб, эшикни зичлаб, зулфаклаб олди. Печка чўғини титкилаб, ўтин қалади. Ҳаш-паш дегунча, трубада олов гуруллади, хонага хушбўй саксовул хиди ёйилди.

Кундузи кечирган нохуш хаёллар ва ҳаяжон унга кечаси алламаҳалгача тинчлик бермади. Оёқ учида узала тушиб ётган Ойпарча аллақачон хуриллашдан тўхтаб, чуқур уйқуга кетган, бурчакда эчки лўстак устида ётган итнинг нафаси чиқмасди. У нима биландир шикаста асабларини овутиши керак... Ёлғизликнинг ягона шериги — сукунат. У ташқаридаги олам сукунатига қулоқ тутди. Ҳатто тик ётган арзимас товуш, сезилар-сезилмас эпкин ҳаракати, ўзгариш таранг тортилган инсон руҳиятида акс садо беради. Башарти, бу ҳодиса юз бермаса, беқарор хаёлот одамнинг ўзига, ички оламига қўним излаб қайтади. Қайсар хаёл бўшлиққа муросасиз, жавоб излайди, жой кидиради.

Суяр Суюн энтикиб нафас олди ва енгил тортиб ўзига ўзи: Яхши-яхши, табиат инсонга хаёл суришдек буюк ғойибий — пинҳоний қувват-қудрат ато этган, бўлмаса, шўрлик ўн йилча ҳам умр кўролмасди, — деди...

У туш кўрарди.

Ёмғир савалаб ўтган туғдоназор ўрмон устида оқ-қурак булутлар оҳиста яйраб бормоқда. Ердан ҳовур кўтариляпти: жилғалар, сойлар ўнгирларига қапишганича тоғ ўрқачлари сари ўрляпти. Неки тирик мавжудот бўлса, қуёш нурларини қаршилаб, олқишляпти. Қушлар сайрайди, чирқиллайди, шохдан-шохга учиб-қўнади. У эса ўрмон рўпарасида буларни кузатиб ўтирибди. Гавжум, ғала-ғовур, жарангдор бу жаннатмакон гўша ҳаёт оқимиға ҳалакит бергиси келмайди.

Бехосдан ўрмон талвасага тушди: шовуллади, дарахтларнинг шохлари қасир-қусур синди, қушлар ҳуркиб учди. Бир гала буғу ўрмон четига жон ҳолатда чопиб чиқиб, нишаб сойга ташланди. Олдинда она буғу. У чопмасди, сакрамасди — учарди. Таҳликадан қочаётган хонгул парвозидек гўзал ҳаракат ёруғ оламда бўлмаса керак. Унинг парвозини шу чоқ янграган мудҳиш ўқ овози ҳавога михлаб ташлади. Парвоздаги буғу билан тошлоқ ер орасидаги масофа бор-йўғи бир неча қулоқ. Аммо қудратли куч силтови синди. Буғу бир нафас тинди-ю, сўнгра олдинги оёқларини кўкрагига йиққанича мункиб кетиб, ўмгани билан ерга қулади. Ҳозиргина чағир-чуғури оламини тутган нурафшон ўрмон жонсиз суратга айланди-қолди.

Суяр Суюн шахд билан сапчиб ўрнидан турмоқчи ва ҳаёт қотили устига ташланмоқчи бўлди... Аммо оёқлари мадорсиз, жонсиз, қимирлата олмайди, ер муштламоқчи бўлди — қўлла-

ри шалвираб, осилиб қолди, бор куч билан ўқирмоқчи бўлди — нафаси чиқмади.

— Эй, ноинсоф фалак, шундай ҳам хўрлайсанми мени?! — у тупроқ капалади.

— Ўрнингиздан тулинг, Суяр ака, арзимади бу қотил қилмиши. — Юпатмоқчи бўлади Баҳодир.

— Нахотки! Ёвуз Ботир ғолиб чиқиб кетаверса... Ночор, заиф, нотаваон Суяр Суюн хўнграб йиғлаб юборди. Сизгир унинг юзини ялади. Эс-хушини йиғиб олган Суяр Суюн:

— Бир балодан қутқаздинг, Сизгир, — деди ва итнинг бўйнидан қучиб, юзига юзини босди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Тун ярмидан оққанда буғулар Битикчашма камарида бир-бирининг пинжига текилиб ётишарди. Бўрон увлар, сой елкасидаги бўктарув қорни шопириб, тик зов тепасидан сочарди. Бундай кучли бўронда фақат энг ашаддий очикқан йирткичларгина ўлжа излаб тоғ кезишидан хабардор Айришоҳ хотиржам эди. Бир ой мобайнида у Тўйинда кўк ёлларнинг қораси у ёқда турсин, изини ҳам кўрмади. Уни онда-сонда ташвишлантирадиган ҳодиса тўнғиз галасидаги бесаранжомлик эди. Уларни бор-йўғи уч марта кўрди, лекин ҳар гал таҳлика, қандайдир хавф-хатар таъқиб этаётгандек, бирон жойда кўним топмай, елиб-югуриши саросимага солиб турарди. Ҳозир ҳам у тоғдан энадиган торгина тўнғиз сўқмоғидан кўз олмас, шубҳали овозни илғаш мақсадида қулоқларини динг қилиб турарди. Айришоҳ охири бу беҳуда уринишдан толиқди ва босиб келаётган мудроққа ўз ихтиёрини берди.

У тўнғизлар галасини эллик қадамча қолганида бехосдан сезди. Елка, биқинлари оппоқ қорга беланган, нинадек дағал ёллари тикрайган қобон юмшоқ сўқмоқдан овоз чиқармай тушиб келарди. У камардаги буғуларга парво ҳам қилмасдан, тўдасини туманга бошлаб кетди.

— Улар оч. Тоғда қаттиқ совуқ. Ер музлаган. Бўрон борини ҳам кўмди. Тигли тиш ва чакмоқ туёқ иш бермай қолди. Тўда ҳолдан тойипти. Кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Кўр".

— Раҳмим келади. Айришоҳ, сездингми, хушёрликни ҳам унутишибди".

— Очлик ёмон",

— Рост. Зора, пичан ғарамига етиб боришса. Охурда ҳам унча-мунча емиш қолган эди".

— Очлик мажбур қилади. Улар ҳам биздек. Топиб боришадди. Ит уларни қувлайди. Булар эса кўк ёл ўйлаб қочишади".

— Ит уйида биқиниб ётибди. Озор беролмайди”.

— Айтиб бўлмайди. Ит бизни кўрса, уларга тегмайди”.

Айришоҳ сурувни эргаштириб, илдамлаб кетди ва тўнғизлар тўдасининг олдига ўтиб олди. Галани бошқариб бораётган баҳайбат қобон бир-икки бор ўшқариб, хириллаб пўписа қилди, бироқ буғуларнинг беозорлигини, илтифотини пайқаб, дархол тинчиди.

Бўрон чап биқиндан хуруж қиларди. Изма-из кетаётган буғулар қорбўрон шиддатини улкан гавдаси билан тўсган Айришоҳни пана қилиб боришарди. Битикчашма дарасидан воҳага туташ сойга тушишгач, чўққалар ҳам буғулар билан аралашиб кетишди. Бўрон чор атрофи очиқ сайхонликларда даҳшат билан ўкирарди.

Пасткам сой ўртасидаги ғарамнинг ярми қор тагида қолган. Ғарам, охур ва беозор итга ўрганган Айришоҳ тап тортмади. Буғулар ғарамни ўраб олишиб, бедага ёпишганини кўришган тўнғизлар бирваракайига емишга ташланишди. Аввал қобон ўзини охурга урди. Тўда бир-бирини туртиб, итариб хўр-хўрлар, пишқирар, буғулар орасига кириб, биқинларига тумшуклари билан туртишар, ғарамни таг-тубигача емиришга чоғланган кўйи хавф-хатарни унутишди.

Тонг саҳарда чегара тарафга учиб ўтган вертолёт ҳайвонларнинг ҳушини жойига келтирди. Қобон пишқариб, шошилинч йўлга тушди, ортидан тўда эргашди. Ҳаш-паш дегунча, чўққалар тўдаси кўздан ғойиб бўлди. Бу ҳолат буғуларга ҳам кўчди. Айришоҳ титилган, топталган беда ғарами, шамол учириб, қорга сочиб ташлаган хор-хасга қаради ва чамбарак бошини елкасига ташлаб, ҳавони симирди. Ёқимтой ит югуриб чиқадиған тепалик ортидан сутга димланаётган оқ жўхори ҳиди келаётганини сизди ва ўша томонга оҳиста юриб кетди.

*

* *

— Вертолётнинг овози бўлса-ку гўрга-я. Мотоциклникими, деб гумонсираяпман. Нима дединг, Сизгир? Қани, олдимга туш. Ховлиқмасдан олдимда юр.

Суяр Суюн тепаликка чиқиб, ғарам тарафдан келган буғунинг қорга тиззагача ботган изларини кўриб қолди.

— Шошма-чи, бу буғуники. Тайин Айриш... Нега тепаликка чиқди экан? Аҳ-ҳа, у сен билан мени кўрмоқчи, ҳол-аҳвол сўрамоқчи бўлиб келган. Биз бўлса иссиқ хона, пўстак, кўрпа-тўшакка ўраниб, маза қилиб хуррак отяпмиз. У бечора совуққа тўниб, титраб-қақшаб турибди. Халақит бергиси келмапти. Начора, ҳам ташақкур, ҳам узр сўраймиз.

Ит из ҳидини олгач, ғарамга югуриб кетди.

— Эҳ-хе, ҳамма ёқ дабдала-ку. Бай-бай-бай! — бошини чай-қади Суяр Суюн ғарамни айланиб кўздан кечираркан. — Бу, дейман, Айришинг жуда ноинсоф бўлиб кетибди, Сизгир... Қўя-вер, егани димлама жўхори бўлсин. Сут билан жўхори яна бир мартага етади. Директор ҳам бўрондан қўрқиб, идорага бекиниб олди чоғи. Ҳечқиси йўқ, келиб қолар... Ий-е, чўчқалар ҳам келганми, дейман. Ол-а! Бир камимиз Тўнғизни боқиш қолувди. Охурдаги емишни очофат чўчқа паққос туширган. Бу фақат унинг қўлидан келади. Мен бўлса, Айришни ёмон отга чиқариб ўтирибман. Суяр Суюн сирланган челақдаги димланган оқ жўхорини охурга ағдаргач, ҳайвон изларини кузата бошлади. Қор қалин бўлганидан қай бири чўчқаники, қайсиси буғуники эканлигини аниқлаш қийин эди. Излардан ҳосил бўлган чуқур сўқмоқ Битикчашмага бурилгани аниқ кўриниб турарди.

Битикчашма дарасида ҳам қор қалин тушган. Ҳайвонлар изидан кетаётган Сизгирнинг қорни сўқмоқ четларига тўрва бўлиб осилиб қолар, оёқлари ерга тегмас, хуноби ошиб типирчилар ва ноиложликдан гингширди. У бир-икки қадам олдинга дуркун-дуркун сакраб, яна тикилиб қоларди. Суяр Суюн келиб куймучидан кўтармагунча, ялпайиб, тумшуғи билан қор сузиб ётарди.

— Олдинга мен ўтай, изимдан сен юр. Бу аҳволда ҳолинг хароб. Меҳнат қилмай кўп овқат ейишнинг оқибати шундай бўлади, — деди у ортидан йўғон жундор думини ғажак қилиб, алпанг-талпанг келаётган итга ўғирилди. — Ҳой, кўп зўриқма, қайтишни ҳам ўйла... Чамамда, тоққа тушган қорни довул шу ерга тўплаб келиб, бас дегунча уюпти-да. Бу ҳам бўлса ернинг, тирик жонзоднинг насибаси.

Даҳанадан анча ичкари кирилгач, сўқмоқ туртиб чиққан баланд қирра бурунга етган жойда ит эгасини четлаб ўтди-ю, олға ташланди. Суяр Суюн бурунга етгач, тўхтади. Нафасини ростлаб олгач, палахса тошни ушлаганча панадан бошини чиқарди. Рўпарада жануб томони зов сайхонлик ястаниб ётар, тепадан шамол учирган қор буралиб-буралиб тўзон бўлиб куйиларди. Ит сўқмоқда эмаклаб борар, ўмгани қорга ботиб, ҳолдан тойганига қарамасдан, олдинга интиларди. Ним қоронғи камар қаршисида улкан нар-навазнинг шоҳдор боши кўринди. У қўрқувдан талвасага тушган сурувнинг йўлини тўсиб чиқди ва ер тепинди. Шағалтош камарда акс садо бериб, бўғиқ қарсиллади. У олдинга ҳам, ортга ҳам юришни билмай, ора йўлда ҳолсизланиб қолган итга яқинлашди. Сизгир гингшиди ва унга талпинди. Бироқ буғу кескин тисарилиб, итга тикилиб қолди. Ит яна гингшиб, оҳиста калта-калта ҳуриб юборди. Камар ҳаракатга келди. Етти бош буғу камар деворига елка тираб, тарс

туриб қочишга шайланди. Нар буғу сузмокчи бўлгандек бош силкиб, уларни тинчитди ва яна итга яқин борди. Уч кадамча қолгач, бошини қуйи эгиб, қоп-қора ялтироқ ҳўл тумшугини итга чўзиб, ҳидламокчи бўлди. Сизгир эпчиллик билан унинг тумшугидан ялади. Буғу дик этиб орқага ташланди. Ит чалқанча ётиб олиб, оёқларини силкиб ўйнатди. Бир неча кадамдан сўнг бор бўйи билан қор уюмига шўнғиб кетди. У ўртаниб ғингшир, тилини осилтириб акиллар, чопмокчи бўлар ва чорасизлигини сезиб ингранарди.

Суяр Суюн бошини қирра тош панасидан чиқарган қўйи ҳай-калдек қотиб, томоша қиларди. Айришни яқиндан кўриш насиб этганидан, эс-ҳушини йўқотар даражада ҳаяжонланарди. Унинг кўзлари буғунинг қулоғидаги тамғага тушди: занглаб, қорайиб кетибди. Сулувнинг қўллари теккан тамға. Қўйиб берса, югуриб борса-ю, Айришнинг шоҳдор бошини қучоғига олиб, ўша занглаган тамғага лабларини босса, яласа.

Қор учқунлаб киприкларига, кўзларига қўнди. Суяр Суюн чидаб туролмади. Беихтиёр ёшовланган кўзларини енги билан артди. Яна Айришга тикилди.

Буғу уни иллаган эди. У энди тархашовлик қилаётган итга қарамас, улкан бошини мағрур кўтариб, бодроқ-бодроқ ёқут кўзларини Суяр Суюнга қадаб турарди. Бекинишнинг, нафас ютиб ўтиришнинг иложи қолмади. У оҳистагина эмраниб:

— Айриш... Айришим, — деди қўлини карнай қилиб.

Бу овоз ним ёруғ камарда акс садо бериб қайтганда, Айриш дарҳол ҳушёр тортди, аммо жойидан жилмади.

— Айриш, бу менман, Суярман, — у гавдасини тош панасидан олиб, буғуга бўй-бастини кўрсатмокчи эди. Шу пайт қулоқни тешиб юборгудек „вав-вав“ наъраси янгради. Думини қисиб, ғингшиётган ит устидан Айриш бир ҳамла билан сакраб ўтди. Камардан салт буғулар ўкдек отилиб чиқиб, қор уюмларига таппа-таппа тўш ташлаб, ирғишлай-ирғишлай, тоғ тарафга чошиб кетишди.

— Ҳа, аттанг-а! — нола қилди Суяр Суюн.

Бу нидони буғулар эшитмади. Аллақачон узоқлашиб кетишган эди. Буғулар олдинма-кетин устидан сакраб ўтганда писиб қолган Сизгир атрофга аланг-жалаң қаради, эгасининг қорасини кўргач, изига қайтди.

Тўнғиз сўқмокда қор кўчди, кўз иллаган қияликларда қор тўзони чангиди. Айришнинг наъраси юксакларда яна янгради, „вав-вав-вав“ товушлар ҳавода тўлқинланиб, тарқалиб борарди.

— Ҳей, Айриш қурғур, бу ахир мен эдим — Суяр. Танимадингми? Яна жонингга озор етказдим мен ношуд. Чўчитдим-а... Ишқилиб, бирон жойларинг лат емаса бўлгани. Қайда бўлманглар, омон бўлсаларинг бас.

Сурув тоғ ўрқачига ўралган сайин довул шиддатли тус олиб, баттар ўкирарди. Айриш таъқибдан ўша заҳотиёқ қутилганини билса-да, сурувни тоғ устида узоқ олиб юриш ҳалокат эканлигини ҳам англади. У Тўйин ўрқачларидан ошиб ўтиб, Ориқтов оралиғидаги сайхонлик воҳага чиқди. Тўйиннинг ўрқачлари билан тўсилган воҳада бўрон шашти сезилмасди.

Она буғу чўлоқланиб Айришоҳнинг ёнига келди.

— Тўпигим тошга қаттиқ тегди".

— Бекорга ҳовлиқдик. Одам ҳам, ит ҳам бизга зарар бермасди.,

Кўрдинг-ку, ювош, кўзлари жовдираган . "

— Сен бошладинг, кейин биз қочдик".

— У одам кўзимга таниш кўринди. Лекин, барибир, одамлардан қўрқаман".

— Уларни ёлғиз сен биласан... Шу ерда тунасақ. Ортиқ юришга мадорим йўқ".

— Бу ерлар нотаниш".

— У ёқда бўрон".

— Илож қанча. Кетамиз".

— Рост. Қара, дарахтлар кесилган. Тўнкалар кўк ёлларга ўхшаб қунишиб, хурпайиб туришипти".

— Одамлар кесишган. Афсус. Ўрмон бизга бошпана. У довуллардан сақларди. Емиш бўларди".

— Терим қотди. Совуқ. Бўрон қачон тинади?"

— Билмадим. Нега сўрадинг?"

— Тинса, кичик оролларга кетамиз".

— Қишда кичик оролларда катта фожиалар кутади".

ЎНИНЧИ БОБ

Кичик чилланинг ўрталарида Ойновот келди. Эридан уялмай-нетмай Суяр Суюннинг бўйнидан қучди-ю, аввал бекиёс шодланди, сўнгра титраб-қақшаб йиғлаб юборди. Ҳали у келмасдан бурун бу учрашувни ўйлаб юрган Суяр Суюн бошқача бўлишини тасаввур ҳам қилолмасди. Қиз қалбидаги бир неча йиллик тош-метин, берч армонлар чок-чокидан тирқираб сўкилди.

— Бўлди қил энди, — деди Баҳодир кўз ёшларини тиёлмаётган Ойновотга. У тик турганича чой қайтараётган мезбондан уялаётган эди.

— Баҳодир, қўйинг, майли, юрагини бўшатиб олсин, — Суяр Суюн жувонга қаради. Унинг қуюқ, узун киприклари намланиб жуфтлашган, ёш оқиб тиниқлашган гусса тўла кўзлари меҳр билан унга тикилиб турарди. — Нега хафа бўляпсиз?.. Мана, яна жамулжаммиз.

— Кечиринглар мени, — деди Ойноввот ва Суяр Суюннинг каравотига ўтириб, Ойпарчани қўлига олди, опичлади, юзини юзига босди.

— Отам ҳам мушукни жуда яхши кўрардилар. Мош деган мушуклари бўларди, ҳамиша атир сепиб қўярдилар. Менинг эса атирга тоқатим йўқ. Мушукни ҳатто пайғамбар ҳам яхши кўрган, ухлаб ётган жониворга озор бермаслик учун, тўнининг этагини кесиб туриб кетган экан, дердилар. Ойпарча энди қариб қолди. Тишлари заифлашди. Нонни ҳам чайнаб бераман.

— Қачонги Ойпарча, эҳ-ҳей. Сизгир ҳам нақ бўрининг ўзи бўпти-қопти.

— Эсингдами, Сулув мушукка Ойпарча ном қўйгани.

— Менинг исмимга уйқаш...

Суяр Суюннинг назарида, Ойноввот нимаси биландир Сулувга ўхшаб кетди. Хастадиллик. Соҳибжамол жувон юзидаги нур, жозиба ўрнига бемаврид паришонлик, умидсизлик кўланкасини сочган соя нима? Нега у Сулув ҳақида ҳеч гап сўрама-япти. Балки эски яраларни эсга солиб, унга озор бермаслик учун, атайлаб гап очмаётгандир. Айриш хусусида эса чурқ этмади. Суяр Суюннинг юраги увушиб кетди: у калаванинг учини топган эди. Туғмас хотинларга хос заифона хокисорлик Ойноввотни аллақачон ўз тўрига илинтириб, исканжага олган, ундан қутилиб кетиш чорасига бўлган ишонч чил-чил синган эди. Қовоғи солиқ Баҳодирнинг чехрасида ҳам бу мудхиш кўланка кезиб юрарди.

Ойноввот мушукни бағрига босганича, деразадан қорли тоғ ўнгирларига боқар, кўзлари бехосдан Суяр Суюн нигоҳи билан тўқнашиб қолса, маънос жилмаяр, орага тушган ноқулай жимлик унинг бахтсизлиги туфайли содир бўлганини зимдан ҳис этган сайин ўзини кўярга жой тополмас, бу маломат кулфатдан қутилтириш нажотини илтижо қилаётгандек мўлтирарди.

— Баҳодиржон, билишимча, фуржали келгансизлар. Ғариб кулбамнинг тўри сизларники.

— Агар малол келмаса... Синглинғизнинг одатини биласиз-ку, ҳашша борамиз, деб икки оёқни бир этикка тикиб туриб олди. Бундай ҳаёт кечиришга ўрганиб кетган. Қирқим маҳаллари ҳафталаб тоғу тошда, дала-даштда бўлади.

— Ойновотни кўриб бошим осмонга етди. Сизлар қадрдонларим. Келдингизлар, уйим тўлди-қолди. Сўққабаш одам бундан ортик хурсандчиликни орзу қилолмайди. Ойновот билан кўришмаганимизга неча йил бўлди, ахир... Ҳа, шундай. Бундай бир қарасанг, умр оқар дарё, ўтиб кетганини, кексайганингни билмайсан. Яна бир қарасанг — умр бир хил, ўзгаришсиз тургандек. Ҳаммаси кайфиятга боғлиқ. Ойновот билади, менинг умрим тўқайзор ўрмонларда, тоғу тошда ўтяпти. Улар ўзгармагани сингари, меники ҳам ўзгаришсиздек. Баъзан ўзимни сўроқ қиламан: ҳой, сен неча минг йилдан буён яшаяпсан? Кайфият сал паришонҳол бўлса, аксинча, дилозор таҳлика ўрмалаб киради кўнгилга... Сизларники эса ҳали олдинда, кўриб улгурасиз. Кувонч ҳам бўлади, шодлик ҳам, байрам ҳам бўлади. Фақат саломатлик бўлса, бас.

— Сиз билан танишдим-у, астойдил ихлос қўйиб қолдим. Ҳавасим келади. Ёлғиз одамсиз, лекин оламсиз.

— Ёлғиз деманг, шер йигит, биз кўпчилик — Сезгир, Ойпарча. Даштда эса бир фарзандимиз бор — дайди-дарбадар. Ойновот Суяр Суюнга ялт этиб қаради. Унинг кўзларида шу чокқача кўрмаган ҳайратомуз нур чарақлаб кетди.

— Ҳа, ҳа, ишонаверинг. Шуниси ҳам борки, баъзи серташвиш оилаларга хос диққатбозлик бизда ҳам содир бўлиб туради. Ота-она мўмин-қобил фарзанддан кўнгли тўқ, лекин дарбадар, ўйинқароқ боласига кўпроқ меҳрибон бўлгани каби, бизнинг асосий ўй-ташвишимиз, ғамимиз — ўша. Нима қилди, нима қўйди, қаерда юрипти — хаёл ўшанда! Уники далада, даштда. Шундай оворагарчилик. Бу иккаласидан эса кўнглим тўқ. Ёнимда. Итоаткор, гапга юради. Сафарга чиқсам, ҳамиша Сезгир ўнг қўлим. Ойпарча эса уйда кайвони. Итнинг бир буюк хислати — амрни бажо келтириш. Лекин амр эмас, аслида, унинг орзуси. Ўз иродам, эркимни у орқали бажараман. Мўйловлари тикрайиб, қошлари уча бошласа, билингки, ит зерикди. Бу ҳолда у тез синикади. Шунда узоқларга бош олиб чиқиб кетамиз. Унга далда бераман: биргина хонадонни кўриқлаб ётган итларни кўрсанг, роса раҳминг келар-ов. Бечоралар остона ҳатлаб, кўчага чиқиша олмаса. Дунёга келдинг нима-ю, келмадинг нима.

— Суяр ака, безарар, беғам одамсиз, бир умр сизга ўхшаган одамга шогирд тушсам, дейман.— Баҳодир ҳамсўхбатининг кизариб кетганини кўргач, қўшиб қўйди, — Сиз мени тўғри тушунинг.

— Қарши эмасман-у, лекин айтиб қўяй — бу турмушнинг ҳам машаққатлари бор.

— Одамлар орасида юргим йўқ. Давраларни кўнглим тусамайди.

— Укам, сизнинг йўригингиз бошқа.

— Йўриқларнинг қурбони бўлиб қолаяпмиз-да.

— Қон-танзимизга чирмашиб олган қолипдан қутулиш осон эмас, — деди Суяр Суюн йиғма алюмин столнинг оёқларини кериб, клеёнка ёзаркан. — Мен буни бошимдан кечирганман. Шу боисдан сизни ҳам тушунаман. Сизгир билан кўп гурунқ қиламан. Ҳой, дейман унга, ахир, сен бир замонлар бўри пуштидан тарқалган бўрибосарсан. Бўри бўлса йўқ. Шунча ойдан бери тоғ кезамиз, қани уруғга топилса. Бўрибосармиш. Нимани босасан. Умуман, қўлингдан келармикан... Итоатдан ўзга чора йўқ. Шароитга шунчалик мослашдингки, зотинг қадимда йиртқич бўри бўлганлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Тақдирнинг чикка-пукка ўйинига тан бер, иложсизсан. Унинг бир фазилати менга ёқади: баъзи итларга ўхшаб бўлар-бўлмасга ҳуриб, ташланавермайди, мен бўри авлодиданмен, деб бемаҳалда увламайди. Забонсиз махлуқ-да, дарди ичида.

*

* *

Зов тепасида оппоқ қировдан ҳурпайиб турган хатанак Ойновотнинг завқини келтирди.

— Шу бутани ўтган йили баҳорда ҳам кўрганман. Унда тўқ яшил, жуда чиройли эди. — Жувон кипригига қўнган зирапча қорни қўл кафти билан сидирди.

— Ўтган йили? — ҳайрон бўлиб сўради Суяр Суюн.

— Ҳа. Бу ерга отам бошлаб келдилар. Тўл пайти отарлардан хабар олгани чиққан эдик. Қизим, сенга шу тарафларни ҳам томоша қилдирай, омадимиз чопса, қўзиқорин ҳам терамиз, дедилар. Ана қўзиқорин, мана қўзиқорин — кўриб ақлингиз шошади. Чинакам баҳорни шу ерда кўрдим. Отам урушдан аввал бу ерларда бўлган эканлар. Тўйинда кийиклар пода бўлиб юрарди, ўз кўзим билан кўрганман, дедилар.

— Ташвишманд одамга бу гўзаллик бир пул. Қадрига етиш у ёқда турсин, ҳатто эътибор ҳам бермайди, — Баходир қорга кўмилиб ётган туятовоннинг сариқ-қизғиш, шапалоқдек нам япроғини қўлида ушлаганча томоша қиларкан, тиззалаб ўтириб олди.

— Кейин, биласизми, нима бўлди?.. Баланд тепаликка чиқиб, нонуштага ўтирган эдик, сой тубидан ғалати маърашни эшитдик. Мен отамга, отам менга қарайди. Улоқники ҳам эмас, қўзиники ҳам. Шундай бир ғариб, юракни тилка-пора қиладиган овозки, чидаб туриб бўлмайди. Отам, кийик ёки жайрон боласи адашиб қолгандир, дедилар. Шофёр, отам, мен излаш-

га тушдик. Сойдаги ўт белга уради. Қани энди топсак. Кун пешиндан оққунча овора бўлди. Ҳеч ерда йўқ. Осмонга ўқидими, ерга кириб кетдими, билмаймиз. Ҳориб-чарчаб ёзиглик дастурхон теварагига ўтирдик. Иштаҳа қайда. Шунда бир сой ошиб бир шамол эсди. Ҳали-ҳали эсласам, хўрлигим келади, антикаман. Ё тавба, шамол ҳам шундай бўладими.

— Суяр ака сизда ҳам шундай ҳолат бўлганми? Қандай жониворнинг маъраши бўлиши мумкин? — Баҳодир бўйнига осиглик дурбинини қўлига олди.

— Қизиқ... Ҳайронман...

— Ана уларга қаранг! — бехосдан ҳовлиқиб хитоб қилди Баҳодир. У дурбин боғичини бўйнидан ошириб оламан деб, сур телпагини тушириб юборди.

— Мен ҳам кўрай, нима экан, — деди тоқатсизланиб Ойноввот дурбинга қўл узатаркан.

Кўзи ўтқир Суяр Суюн бир қарашдаёқ сурувни кўрган эди:

— Ойноввот, томоша қилинг, ўша сиз кўришга интизор Айришингиз. Ҳарамини сайиллатиб юрибди.

Сурув икки жилғани ажратиб турган торгина ўрқачдан қорчангитиб, тўнғиз сўқмоқ тарафга тушиб келарди. Ойноввот ҳаяжонланар, дурбинда кўзларини шошиб юргизар, аммо сурувни кўрмасди. Суяр Суюн ўзини панага олиб, Баҳодирни имлаб чақирди.

— Топдим, топдим! — қичқириб юборди Ойноввот.

— Жим-е, — пичирлади эри унга.

Ойноввот мувозанатини йўқотиб, қорга чўккалаб қолди. Шунда ҳам у қўлларидан дурбинни қўймасди. Бу орада Суяр Суюн йигит билан режа тузиб олди.

— Бу ёққа юринг. Бас, кейин кўраверасиз, — деди Баҳодир Ойноввотнинг билагидан ушлаб, панага тортаркан.

— Ойимхолнинг қўнишидан тушиб келишаяпти. Кеч бўлди-да, қориннинг ташвишини, ғамини ейиши керак.

— Ойимхолнинг ким? — таажжубланиб сўради Ойноввот.

— Ойимхолми? — кулди Суяр Суюн жувоннинг қизарган юзига боқиб. — Бир замонлар ўтган бой, тул хотин. Одамлардан ажралиб ўша текис сайхонда якка мохов бўлиб кун кечирган. Ўтовлари, молу ҳоли кўп бўлган. Ойимхолнинг қўниши, деган ном шундан қолган... Гап бундай, буғулар, барибир, шу ердан ўтади. Бошқа йўл йўқ. Тўнғиз сўқмоқ уларни Битикчашмага олиб чиқади. Биз бу ерда турсак, юрагини ёриб қўлига берамиз. Кейин ғарамга йўламай қўйишади. Бу ердан жуфтакни ростламасак бўлмайди. Оқ қоялар воҳасига ўтадиган торгина жилға бор, паналаса бўлади. Ўша ерда кутамиз. Очиқ жой, истаганча томоша қиламиз... Сизгир, кетдик, олдимга туш.

Ит орқасига қарай-қарай чор-ночор уларга эргашди.

Буғуларнинг яқинлашганини сезган Сызгир безовталана бошлади. Суяр Суюн ими-жими, пўписадан наф чикмаслигини библиб, итни биқинига босди, бўйнидан қучоқлаб ва гингшимаслиги учун чап кўли билан тумшугини қисди. Афтидан, буғулар одамлар из қолдириб келган сўқмоқни ўзлариники чоғлаб, тўппа-тўғри улар паналаган жар лабига келишарди. Ит оёқларини типирчилатиб юлқинди. Суяр Суюн уни жон-жаҳди билан қорнидан қисган эди тумшуги юмуқ бўлса-да, „вақ“ этиб шангиллаб юборди. Тепадаги тапир-тупур оёқ овозлари узоқлашди. Тахминан эллик қадамча адоқда она буғу жилғани шошиб кесиб ўтди. Айни маҳал одамлар бекинган жар лабидан қор кўчиб тушди, ғусур-ғусур туёқ товушлари эшитилди. Суяр Суюн Баҳодирнинг биқинига туртиб ҳали бир замон она буғу ўтган тарафни кўрсатди. Эни беш қулочча ўпирма жардан биринчи бўлиб чамбарак улкан шохини елкасига ташлаган Айриш сакради, кейин ургочи буғуларнинг парвоздаги қоматлари кўринди: олдингилари ерга тушган, кетингилари ҳамон ҳавода учиб боришарди. Бир сония махлиёликка берилган Суяр Суюн итни кўлидан чиқариб юборди. Бир зумда у нураган жилға муқолишида қор сачратиб, кўздан ғойиб бўлди.

— Бунақасини ҳеч кўрганим йўқ! — деди юзи қизариб қаварган Баҳодир оқ жунли пўстини ёқасини ушлаб бош чайқаркан.

Эркақлар тепаликка кўтарилишиб, кенг сайхонда қор уюмларига суриниб-тўқиниб чопаётган Ойновотни кўришди. У „айришлаб“ қичқирарди. Сызгир рўпарадаги сойнинг ўнгирига етган, бироқ ортдан келаётган фарёдни эшитиб, олға — буғулар ортидан чопишни ҳам, ортга — ҳолсизланган Ойновотга қайтишни ҳам билмай икки жаҳон овораси бўлиб аросатда қолди.

— Бу азоб-уқубатлар кимга керак? — гулдуради Баҳодир.

Шу дамда хотинининг беўхшов ҳаракатларидан нафратланганини ҳам, унга раҳми келиб кетганини ҳам англаб бўлмасди.

— Айришни кўргани яхши бўлди, кўнгли юмшайди, — юпатди уни Суяр Суюн.

*
* *

У -бу юмушларни баҳона қилган Суяр Суюн эр-хотинни вагончада холи қолдирди-да, итини эргаштириб, тоққа чиқиб кетди. У хонгуллар тумшук тиқиб қушуя бўлиб кетган ғарамдан хабар олди. Қор роса топталганини кўриб буғуларнинг эл бўлганидан, шу кунгача кечирган ташвишлари зое кетмаганидан, муроди ҳосил бўлганидан севинди. Аммо қандайдир бетайин туйғулар

юрагини ғижимлаётганидан кўнгли хуфтон эди. Ғуссамакон тоғлар узра имиллаб сузаётган оқиш-кулранг булутлар ҳам, адирлар устида судралаётган соялар ҳам кўнглига сиғмасди. Нега унинг руҳияти зилдай оғирлашди? Ойноввот келди-ю, фаромушхотир бўлиб қолди. Баъзида ҳаётда ҳамроҳ бўлиб, кейинчалик йўлдан чегирилган шериклар ҳам ўлган, ҳаётдан кўз юмган одамларга ўхшаб кетади. Илгарилари Ойноввот эгасига тушганида, у билан шу тарзда мулоқот қиларди. У эса ўз оёғи билан юриб келди. Бир ўзи эмас, нозик жуссаси кўтара олмайдиган, қалби эмас, оламга сиғмайдиган мудҳиш юк билан келди. Унга ким ҳамдам, ҳамдард бўла олади? Тоғни талқон қиладиган, ҳар юмушга қодир Баҳодирдек алп эр ҳам унинг олдида ожиз, лол. Севгининг дарду ғигонини кўтариш оғир, зил...

Қоронғи қалб тўрида ялт этиб нур порлади. Шу фурсатни атайлаб пойлагандек беҳосдан чарақлаб кетди. Турмуш икир-чикирлари, таниш-нотаниш одамларнинг гавжум давралари туфайли, Сулув қиёфаси олислашиб кетган эди. Кимсасиз яйдоқ даштда бошига тош теккандек гарангсираб кетаётган Суяр Суюн қаршисида унинг ўксик руҳи — рухсори пайдо бўлди. Самовий авлиёдек пок-покиза, тип-тиниқ... Оламдан кўз юмган одамлар тириклар учун иккинчи ҳаёт кечира бошлашади. Холис ҳаёл азиз ва табаррук хилқатни хору хас, иллату қусурлардан ажратиб олиб ювиб-чаяди-ю, мусаффо этиб намоён қилади.

— Келдингми, Сулув?.. Орадан қанча фасллар ўтди. Атрофимда ҳамон мангулик ҳукмрон. Инсон ранг-баранг, ҳудудсиз оламга ҳамиша мушток: ҳаёт, табиат, борлиқни мудом англашга уринади-ю, ўзи бесамар иштиёқ қурбони. Назаримда, бу хил йўл тутган одам ҳар ҳолда тўғри қилади. Ғойиб бўлганида унинг изларини излаб топса бўлади. Ахир, сени мафтун этган, асоратга солган у жумбоқлар ҳамиша бор, муҳайё. Одамзод бир-бирини такрорлайди, тириклар кетганлар орзу-истакларини елкаларида қутлуғ мерос янглиғ олиб юришади... Сулув, мана ҳозиргидек қайсидир бир ғойибона чорраҳада руҳинг билан тўқнаш келиш мен учун олий бахт. Бундай хуфёна айтолмаган, қиёмига етказиб тушунтирилмаган қалб розимни баён қилай. Эшит. Онда-сонда бир хулоса — ақида ёдимга тушади-ю, сескантириб юборади: баъзида ҳатто қиргин уруш, ғожиа, мудҳиш жудолик шарпалари ҳам севги соғинчидек бедаво ғусса олдида ип эшолмайди. У барча азоблардан қучлироқ эзади, кемиради... Ҳасрат сизга зиён, дедингми? Қара-я, ҳамон ғамим билан бандсан. Қўлингни бер, Сулувим, дала-даштлар бизни қутмоқда. Яқинда еру замин уйғонади. Сен-ла кечган ўша кўклам фасллар ҳали олдинда. Биз, ахир, ҳамиша биргамиз-ку".

Суяр Суюн вақт пешиндан оққач, тоғдан қайтди. Димоғига гўл этиб ош хиди урилди-ю, дилхасталик, чарчоқлар бирдан унутил-

ди. Уни Ойноввот хушчақчақ кутиб олди. Баҳодир донг қотиб ухлаб ётарди.

— Декчада ош дамладим, — деди Ойноввот шивирлаб, эрини уйғотиб юборишдан чўчигандек.

— Ташқаридаёқ сездим. Ошни роса соғинган эдим. Ош пишириш эса қўлимдан келмайди.

— Биламан. Қайғурманг, мен бор — ош ҳамиша бўлади, — деди Ойноввот қошларини қоқиб кўкрагига нуқиркан.

Суяр Суюн жувон узатган иссиқ чойни мириқиб хўпларкан, саришта-саранжом кулба кенгайгандек, ёруғроқ бўлиб қолгандек туюлди. У лиёладан кўтарилаётган буғ орасидан рўпарасида ўтирган Ойноввотнинг юзига диққат билан разм солар, яноқлари қизарганидан, бутун рухсори ички нурдан шафақланиб турганидан, қизариб-қимтиниб қовжираган лабларини ялашдан, юзлари ловуллаб ёнаётганидан ҳайратланиб ўтирарди.

— Э-бий, ахир, Сезгирга алоҳида овқат қилгандим, эсим қурсин. У шўрлик ташқарида томоғи тушиб ўтирибди, — Ойноввот ўрнидан туриб, печка ёнидаги товоқ қопқоғини очди. — Ҳали иссиқ, оғзини куйдиради.

— Сийлаб юборибсиз-да уни.

— Арзийди. Сезгирга ҳар қандай сийлов ҳам кам.

— Нимасини айтасиз... Уни азбаройи яхши кўраман. Бир куни меҳрим ийиб унга: ўлсак бирга ўламиз, сен-ла у дунё ҳам кўрқинчли бўлмас, дедим.

— Бундай совуқ гапларни қўйинг, Суяр ака.

— Нега? Ўлим ҳақ. Ёниб турган шамнинг сўнгги ёлқини — лип этади, ўчади-қолади. Уни биз бўрттириб, ваҳима қилиб юрамиз. Биласиз-ку, одамзод ваҳимага уста. Магеллан тумонотидаги бир юлдуз бир юз етмиш минг йил бурун сўнган экан. Унинг портлашидан ҳосил бўлган ёғду шуъласи эндигина ерга етиб келибди. Инсонники нима бўпти? Чақмоқ. Зулматда бир чақнади: саросимага тушган йўловчига нури тушди ва сўнди. Йўловчи яна зулмат ҳукмида қолди. Аммо муҳими бунда эмас — гап чақмоқнинг оний ёғдусида. Ўша ёғду сизни нурлантирди. Хосиятли чақинлар зоега кетмайди, кимларгадир кўчади, кимларгадир тутантириқ. Токи тирик экансиз, руҳиятингиз, онгингиз ундан нурланиб туради. Сўнган чақинга сиз соҳиб. Навбати келиб, ўзгаларни сиз нурлантирасиз. Ана шу бахт... Ҳаёт наво-си ғоят мураккаб. Ўлимдан даҳшатлироқ ҳодисалар ҳам юз беради. Шундан сақланиш керак. Ёлғон, сохта яшаш ва оний бир лаҳзада бу қабоҳатни англаб, умрни беҳудага ўтказиб юборганингни ҳис этиш — буниси бахтсизлик... Сулув опангиз ўшандай чақмоқ бўлди. Ундан менга, сизга зарралар сачради. У шамдан таралган нур ҳали кўп йўл кечади.

— Кўнглимдаги гапларни билгандексиз. Айтаман дердим, тилим бормасди. Ойсулув опамларнинг ўзлари биз билан бирга. Худди шундай, — Ойноввот Суяр Суюнни эркалаб, елкасини силади.

— Шу тарзда давом этаверади. Лекин чакмоқлар ҳам ҳар хил чакнайди. Шундай ҳам бўладики, нурлантириш ўрнига куйдириб-ёндириб юборади.

— Бир коса совуқ сув бер, Ойноввот, роса чанқадим, — деди Баҳодир кўзларини укалаб ўрнидан тураркан.

— Чой ичинг.

— Фақат сув узат, — Баҳодир сувни сипқориб, чинни косани столга қўяркан, курсига ўтирди. — Сиз йўғингизда синглингиз билан маслаҳат қилдик: бир тележка беда, бир фляга сут ва бир қоп жўхори юборамиз. Баҳорги каникулда ўзимиз билан яна келтирамиз.

— Овора бўлиб нима қиласиз.

— Оворагарчилиги борми? Хўжалик бу билан камбағал бўлиб қолмайди. Хонгуллар ғамини фақат сизларгина эмас, халқ ҳам ейиши керак.

— Бу фикрингиз жуда ўринли. Раҳмат, ука, қани эди, ҳамма сиздек тушунса, қадрласа.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Хут охирлайвериб, кучли бўронлар эсганда, писиб кетган Тўйиннинг чаппа шамоли яна жонланди. У Оқ қоялар воҳасида хуштак чалиб, ўркачлар соябон қор қатламлари захрини сайхонликларга пуркади. Пўстинининг ёқасини кўтариб ўраниб олган Суяр Суюн жанубдаги пастқам адирликлар ортига оққан қирмизи қуёшнинг йироқ дарё сатҳида ёрқин из қолдириб ботишини мароқ билан кузатарди. Қуёш қип-қизил чўғ ўтовдек аста-секин уфқ ортига чўкиб борарди. Изғирин шамол суяк-суягидан ўтиб кетганидан, жунлари ҳурпайган Сезгир керишди.

— Совқотдингми, жонивор? Бўпти, кетамиз, — деди Суяр Суюн осмондаги лахта-лахта қорамтир берч булутларга қараркан. Осмон ҳам биз сингари карахт. Қишнинг сафари ҳам тугаб қолди. Қиш — меҳмон, минг қовоқ солиб чиранмасин, барибир, кетади. Изидан баҳор келади.

Сўнгги кунларда оромини безовта қилган, мудроққа мойил руҳиятидаги мавҳумот беқарор ғашлик қатлари чок-чокидан сўкилиб кетди. Вужуди шу дамда илғаган баҳор нафасидан сергак тортди. Вагонга қайтишга юраги бетламади. Баҳор арафасида ёввойи табиат кучоғида ёлғиз сайр қилишни гоят улуғ саодат

деб билган Суяр Суюн ўзини бундай пайтларда борлиқ билан уйғун сезар, бу оламда мангу юргандек, неча бор туғилиб, неча бор ўлиб, яна унинг фусункор оғушига қайтгандек ҳис этарди. Ҳар бир кўхлик ва хокисор ўсимлик, олам кўз ўнгида кун сайин гўзаллашиб, файз касб этаётганидан севинарди. Шунда фаромуш армонлар ўрнида шодмон орзулар барқ урарди, чарчоқ ва ҳафсаласизликлар чекланиб, томирларда соф қон кўпирарди.

— Баҳордагина табиат билан чамбарчас боғлиқлигини равшан англамаган, бундай ҳаяжонни кечирмаган инсон умри занглаган темир. Қалби бўм-бўш, эҳтироссиз одам танбал, кўрс, жоҳил бўлади.

Суяр Суюн ўз хаёллари билан андармон бўлиб, ёнма-ён кетаётган ити ортда қолганини пайқамасди.

— Ҳа, ниманинг хидини олдинг? — Тоғнинг эриган ўрқачида элас-элас буғулар суруви кўринди. — Мазахўракларми? Уларни ўз ҳолига тинч қўй. Энди кўнгил тўқ, беда кўп, жўхори қоп-қоп. Бўкканича ейишсин.

Сезгир истар-истамай эгасига эргашди. У танасидан иссиқ ўтиб, бўғиз атрофлари қордан холи бўлган шувокларни хидлар, сорир, ўткир тахир хиддан акса урар, тумшуғини нам тупроққа суйқарди.

— Чўқамидингки, тупрокни тумшуғинг билан ағдарасан. Қара, бурнингдаги лой бир энлик. — Суяр Суюн енги билан ит бурни учигади лойни сидирди. — Бурнинг мунча совуқ. Қорнинг очдими? Э-эй, шундай демайсанми? Бу изғирин совуқ ичингдаги борини ҳам қатрон қилиб ялаб кетади. Очликка чидаш қийин. Ҳу, ана, Айриш ҳарамини ипсиз сиртмоққа боғлаб тоғдан эндириб келаётган ҳам очлик. — У мушоҳадага берилиб кетди. — Сени билмадим-у, менга буғуларнинг хос ёввойилиги ёқмаяпти. Нега бунча ўзини биздан олиб қочади. Арпасини хом ўрган бўлсак, айтсин. Нодон, ҳар кеча емиш дардида ўн-йигирма чақирим йўл босади. Мана, шамолпана сойда беда гарам, охур тўла емиш. Е, ич, қорнингни қашилаб ёт. Тинчингни кўриқлаётган соҳибинг бўлса. Аралашиб кетаверса экан инсонга... Йўқ, уларнинг ҳам биз сингари кўнгли тинч, ором оладиган манзили бор. Бировларга кулбамиз катак кўринар, лекин бизга маҳбуб макон. Неки тирик мавжудот бор манзил излайди, макон талашади. У ўзинг яратган нурли маскан: ўпирма жарнинг совуқ камари саргардон буғулар учун қаср, музлаган тупроғи парку кўрпа-ёстиқ, изғирин шамол садоқатли жарчи. Шунчалар ҳуркак, юраксиз. Ҳамиша қувғинда, тиқ этган, шитирлаган овоздан юраги така-пука. Бу азоб ўрнига кел ёнимизга, бош эг... Гуруринг йўл бермайди. Биламан. Сен эркни ҳар нарсадан устун қўясан. Эрксеварлигинг бошинга минг хил кулфат,

бало-қазолар ёғдиради. Эрк ҳар қандай қулайлик, фароғатдан юксак. Доно аждодлар мақтаган хосиятинг ҳам шу хислатинг бўлса керак. Дарвоқе, мутеликдан узил-кесил воз кечмай туриб, эркинликни туйиш чала эртақ. Хурриятнинг тимсоли учқур асов зотсизлар, сўнгги истак, хилқат эмас — инсоннинг ҳали очилиб улгурмаган нотинч хаёл, парвозга маҳбуб туйғуларисиз. Шохларинг чамбарак — тунда самодан инжу юлдузлар ёгилса, тутиб қолмоқчимисан. Шундайми? Ёки бошқа сиру синоат борми? Тенгсиз хосиятинг, салт гўзаллигинг қадрига етмаган инсон жаҳолатидан паймонанг тўлиб, кўкка илтижо қилаяпсанми? Одамзод ҳам ғам-ҳасрат, кулфат тоғи нураб, бошига қулаган кезлар ҳовучини, панжаларини шохларнинг тиғи янглиғ кўкка очади. Чексиз самода қандай куч, нажот бор?.. Қайси куни Ойноввот шундай қилди. Унинг фиғонини сенлар эшитмадинг. Афсус. Ҳали-ку, тўпори хонгул экансан, тавқилаънат инсу жин ҳам, унга жоннисор ҳамдард бўлардинг. Мағрурда меҳр йўқ, дейишади. Балки, ростдир. Лекин нега мағрур, ҳур зотга тавозе қиламиз? Жумбоқ... Ҳой, Сезгир, бас қил, демайсанми. Бошим ғовлаб кетди-ку.

*
* *

Кунлар исиб кетди. Қуёшга бетгай ёнбағирликлар, ўрқачлардаги қорлар эриб, жигарранг ер юзи кўринди. Эрувгарчилик авж олди. Орадан икки-уч кун ўтар-ўтмай, қордан бўшаган ерлар чимўтдан чиммат тортди. Тоғ тўшлари оппоқ қор, пойи эса ҳарир либос юзига тортган баҳор. Чимўт узоқдан латиф манзара қасб этиб, кузга ташлангани билан, унинг яшил ранги тепган майдонга яқинлашиб борганингиз сайин таровати йўқолади. Шунчалик нозик, заифки, ҳали тупроқ олови ҳовур чиқариб кўтарилаётгандек. Баҳорнинг илк элчиси — адирдаги нимжон имиллаган қишни ҳуркитмоқчидек унинг қоқшол панжаси — қор қатлами этагидан тутиб олган, устма-уст зуғум қилади: гоҳ чимўтни қорга кўмади, гоҳ саҳарда заҳарли изғирин пурқаб, яхмалакка занжиртоб ўрайди. У эса қасдма-қасдига олиб, тобора ранг очади. Қиш бу хархаша, ёпишмоқ қўшнидан чекинади, оқ кўрпасини шоша-пиша йиға кетади. Чимўт эса уни қаричма-қарич тоб бермай таъқиб этади.

Қор тагида узоқ вақт димиқиб ётиб бўй, ранг кўрсатмаган замин кўзга қанчалар яқин: қумлоқ, тошлоқ, сербута, ажиндор, емирилган, ўпирилган, чўккан, юксалган сийнаси намоён бўла боради. Бу ўзгаришларни кузатаркан, дилдан сириктириб ўтказаркан инсон қаҳратон қиш асоратидан халос бўлганини сезади ва кўкракларини кенг кериб нафас олади. Ўпканинг то-

залигидан, шаффоф ҳавонинг мусаффолигидан ва пировард беихтиёр антикаётганидан таажжубланади, шу аснода табиатнинг дилгир фарзанди сифатида гафлатларга чап бериб, уйғониш маҳали унинг ёнида турганидан беҳад севинади. Ахир, инсон муваққат бўлгани билан, замин мангу, чанқоғи ундан қонади.

Шиддат ва кўлам жануб баҳорига хос хислат. Пастқам адирликлар, воҳаларда эрувгарчилик бошланган бўлса-да, Тўйиннинг минг метрдан юқори ўмовлари ҳали булутлардан чодир курган совуқ шамоллар ҳукмида. Қуёшга бетгай сиртлар эригани билан, тароқ сою жилғаларнинг тубларида қор берч қатлам бўлиб, босилиб ётарди.

Вагонча рўпарасидаги тепалик қордан халос бўлиб, силлиқ тўши чимўт билан яшилланди, қўзигуллар дийдираб, ер ёриб чиқди. Тепалик соясидаги қор уюми кун сайин пастлади. Баҳор чор атрофдан вагончага ёпирилиб келарди.

Суяр Суюннинг кулбаси бир кунда одамга гавжум бўлди-қолди.

— Билардим келишларингни, аммо қайси кунлиги номаълум эди. Қарасам, каникул ҳам бошланди, сизлардан дарак йўқ. Бугун тоғларда байрам. Васли баҳор — диққинафас ним қоронғи кулбанг бозор. Ҳамма табиат кучоғига талпинади. Ичимни ит тирнайди: кадрдон бовурларим фурсатни бой бериб қўйишмаса, бугун бор-эрта йўқ манзараларни кўришмас, доғда қолишади, деб хавотирланиб турувдим.

— Термизнинг кўчалари чангиб ётибди, — деди директор яшиллик, кенгликдан қамашган кўзларини ишқаб.

— Термизликмисиз? — бир четда сигарета чекиб турган Ботир директорга яқин борди. — Янглишмасам, ўтган гал домланинг кишлоқдош шогирдиман, дегандек бўлувдингиз.

— Ботирбой, таажжубланманг: ҳисоб биру бир, — кулди Суяр Суюн.

— Қандай ҳисоб. Тушунмадим.

— Эсланг, эсланг. Сиз Баҳодирни ким деб танитган эдингиз? Биз ҳам қарздор бўлишни истамадик.

— Менга қаранг, Ботир ака, — деди Ойноввот бошини эшикдан чиқариб, супургини темир зинага уриб қоқаркан. Бу киши қўриқхонанинг директори Раҳматжон ака-ку!

— Йўғ-е! — Ботирнинг капалаги учди. — Наҳотки?.. Баҳодир бунисига нима дейсан?

— Мана энди чинакамига танишиб олдик. Кўнглингизга олманг, бўлади-да. — Раҳмат Ботирнинг кенг елкасига қўлини қўйиб, сигарета сўради. — Чекайлик.

— Ҳали шундай денг, — Ботир чўнтагидан шошиб сигарета оларкан, директорга бакрайиб қарарди. — Мен овсар гапга лаққа учибман. Ўйламайсанми, устоз қаерда-ю, шогирд қаерда? Хом калла, — у пешонасига кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб туртди. — Айтим-ов, Ойноввот бу одамни қаердан таниркан, апоқ-чапоқ куюк сўрашиб қолди, деб ҳатто кўнгилимга ғайирлик ҳам келди. Ҳеч ўйламагандим, кечирасиз.

— Кўйинг, ўтган гапга салавот.

— Қани, хонага кирингизлар, стол тахт, — Ойноввот ичкаридан товуш қилди.

Эркаклар стол теварагида ўтиришди, Ойноввот хизмат қилиб турди. Суяр Суюн уни зимдан кузатаркан, Сулуга ўхшаб кетишини дили синиқиб яна тан олди. Жувон гапга аралашмас, кўли иш билан банд бўлса-да, хаёли узоқларда эди. У деразадан тоғ ўрқачларига ўғринча назар ташлар, ҳарчанд уринмасин, бетоқат ҳаяжонини яширолмасди. Ниҳоят, у чидолмади:

— Бир нарса кўрсатсам нима дейсизлар? — деди у. — Деразага қаранглар.

Ҳамма ўгирилиб деразага боқди.

— Нима бўпти? — талмовсираб сўради Ботир.

— Тоққа қаранглар, йўлбарс... — Ойноввот ютинди хижолатдан.

Анграйиб қолишган эркаклар аввал ҳайрон қолишди, кейин кулиб юборишди.

— Чинакам йўлбарсмикан, деб ҳушим учиб кетибди. — Ботир ўсмоқчилади. — Жилға-ю, сой...

— Кимга жилға, кимга сой... Топқирлигингизга қойилман. Йўлбарс терисини ёпинган Тўйин. Яшанг, Ойноввот! Эрта-ю кеч атрофимда шу тоғлар, лекин аслига ўхшатолмапман.

— Бу кўзга, қарашга боғлиқ, — деди директор гавдаси билан деразани тўсиб. — Биров қорни кўради, бошқаси жигар ранг чўққини. Биров эса ҳаммасини яхлит тасаввур қилиб, хаёлида тирик сурат яратади. Рассом бўлиш ҳам қўлингиздан келаркан, Ойноввот.

Бироқ жувоннинг журъати, топқирлиги даврадагиларни фаромуш хаёллар оламига бошлади. Ҳамиша вазмин, синчков Раҳмат Аҳадов Суяр Суюнни ҳайратга солиб, гапга тушиб кетди.

— Мўйқалам асарлари табиатдан олинган оний, лаҳзалик манзара. Уларни томоша қилиш учун музейларга, кўргазмаларга борамиз, пулдорлар миллионлаб маблағ сафлаб, сотиб олишади. Аслида, ўзимиз табиат аталмиш рассом яратган буюк асар аро яшаймиз. Шуниси қизиқки, ўзимизни ана шу мангу такрорланмас асарда танимаймиз.

— Сабаби? — сўради Ойноввот.

— Чунки ўзимизни йўқотганмиз...

Ботир оғзини катта очиб эснади ва чўнтагига қўл тиқиб сигарета олди-да, ташқарига чиқди.

— Ўзлигини таниган инсонгина табиат, умр, эзгулик қадрига етади.

— Раҳматжон ака, бир нарса сўрамоқчи эдим: Тўйин, Хонтоғай дейишади...

— Тушундим. Тўйинтоғнинг номини ўтмиш аждодлар топиб қўйишган. Илгарилари бу тоғда катта ўрмонлар, серўт, серфайз яйловлар бўлган. Чорвани тўйдирган. Чорва тўйса, одам ҳам тўқ. Тирик жонзотни тўйинтирган. Хонтоғай тўғрисида кўп ривоят бор. Тоғай исмли бир бой менг тошни чўкичлатиб, чорва учун қудуқ қаздирган. Ўшанинг номига қўйилган, дейишади. Суяр ака эса хонгуллар макони — Хонгултўқай, дейдилар. Меники эса сал бошқачароқ.

— Шуни ҳам айтиб беринг, Раҳмат ака? — ёлворди Ойноввот.

— Муғулистонда Гоби деган сахро бор. Баъзи жойларига ханузгача инсон қадами етмаган. Шу жойларда ховтағай деган ёввойи туялар яшайди. Уларни камдан-кам одамлар кўрган, жуда хуркак, асов ҳайвон. Ким билади, балки бир замонлар Тўйин этакларида ҳам ховтағайлар яшагандир... Одамзод эллик-юз минг ёввойи ҳайвонлар билан жой талашиб ёнма-ён яшади. Бор-йўғи юз йилда қатагон қилди. Инсон ўз қилмишига ҳисоб бермайди. У билимдон, оқил, фаросати пешланган сайин табиатга хуружи ошиб бораверди. Ҳар бири ўзини бир олам деб чоғлайди. Бу — даҳшат! Эшитинг-да, ўттиз-қирқ йил бурун Амударё бўйларида Турон йўлбарси ўкириб юрарди, десангиз ҳозир-ку, ҳеч ким ишонмайди, биздан кейинги авлод мазах қилиб кулади, чўпчак айтаяпсиз, дейишади. Невара-чевараларимиз эса нафратланишади.

— Хонгуллар-чи? — Суяр Суюн хомуш гап қотди.

— Уларнинг қисмати ҳам бундан пеш эмас. Турон йўлбарси, Бухоро бугуси. Номларини эшитсангиз, кўнглингиз тоғдек ўсади... Бир тасаввур қилинг: Ҳиндистонда филлар қирилиб битса нима бўлади? Ёки Шимолий кутбда оқ айиқ изсиз йўқолса-чи? Биз эса қириб битирдик. Табиат Турон йўлбарсини миллиард йил хужайра саралаб шу муҳитга мос қилиб яратган эди. Уни бир пуф билан она юрт тупроғидан учириб юбордик. У бирон хилват жойга қочгани ёки адашгани йўқ. Батамом қирилиб битди. Бу йўқотишни ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайди. Бунинг ўлчови йўқ!.. Ҳа, айтмоқчи, Бухоро бугуси. Бу, ахир, шу

юртнинг кўркигина эмас, тирик тумори. Тумор бўлганда ҳам қанақаси денг. Унинг мағрур қиёфасини бир бор кўрсангиз бас, юрак ҳовучлайсиз. Ўзимиз яшаётган замин шундай афсонавий махлуқот яратганидан ёқа ушлайсиз... Тумордан одамлар илгари ҳайиқишган, уни ёмон кўздан асрашган. Биз учун муқаддас тумор ҳам, жонзот ҳам, имон ҳам қолмади. Ҳинднинг гавжум шаҳарларида юрган эринчоқ сигирларни кўриб қолсам, тилимни тишлайман. Ҳиндларга, бошқа халқларга тенглаша оламизми?.. Хонгул. Бухоро бугуси. Тўғри, дунёда бугуларнинг уруғи кўп, тури юз хил. Лекин хонгул ягона, бетакрор. Аму ва Сирнинг бенаво, бефайз тўқайларига беназир безак бўлган бу жонивор ҳам тугаб қолди. Жаҳонгир Чингизни мағрурлиги, гўзаллиги билан лол қолдирган хонгул. Босиб ўтган изида бундай гўзалликни кўрмаган, бу гўзаллик уни талвасага солган. Жангу жадал юришларни суриб қўйиб, хонгул ови билан банд бўлган. Ҳа, ҳа, ишонаверинг. Булар Чингиздан омон қолди, аммо ном-нишонсиз чингизлардан тўдасини сақлай олмади... Юртнинг номи берилган антиқа ҳайвонлар қирилиб битса — юрт чўқади, юрт тўзади. Ахир, биз бир замин, бир она фарзандларимиз-ку. Уларни эса кўра-била туриб мангуга йўқотаяпмиз. Бу йўқотишни фақат шундай манзара билан тенглаштириш мумкин: айтайлик, Сурхон юртининг фаҳри кекса Боботоғ бир тунда ер тарс ёрилиб, қаърига қулаб тушса, жаҳаннам фалокати бўлгани сингари, хонгулнинг фожиаси ҳам шу тахлит. Юртга менгзатилган ҳайвонларнинг қирилиб битишига сабр-тоқат қилиб, бетараф томошабин бўлиб кузатиб ва мудҳиш ҳодисадан ларзага келмаган одам, жамоа, эл-элат, миллат вақти келиб изсиз йўқолиб кетса ажабланмайман, асло таажжубланмайман. Қадриятларни авайламаганларни беқадрлик қисмати кутади...

— Майли, таъқиб қилишсин, қирон келтиришсин! — тутоқиб ўрnidан туриб кетган Ойноввотнинг юзлари олов бўлиб ёнар, кўзлари чакнарди. — Хонгулга айланиб, ана у қорли тоғнинг чўққисидан туриб, одамзоднинг жирканч қилмишидан кулсам бас... Ўлиб қутилмаса, кун йўқ буларга. Наҳотки, бу жоҳиллар, қаҳри қаттоллар гўзалликни ўлдириш мумкин эмаслигини, бу дўзаҳий гуноҳ эканлигини англашмаса?..

— Раҳматжон, одамни жуда тўлқинлантириб юбордингиз, — деди Суяр Суюн пиёладаги совиган чойни қулт-қулт ичаркан. — Хонгулсиз Тўйин, дашту адирлар, Амунинг тўқайзор ўрмонлари жуда ғариб, бехосият. Қирилиб битса — ўнглаб бўлмас даҳшатли кўргилик. Эл-ку ғафлатда, наҳотки, руҳ тирик бўлмаса?

Оқ қоялар воҳасидаги оҳактошлар орасида гоҳ ерга энгашиб, гоҳ бошларини кўтаришиб, лўкиллаб донлаб юрган кул ранг турналарга олазарк қарашаётган ёш мода буғулар тоғ оша учиб келган гала куш қий-чув қилишиб, қанотларини шопиллатишиб, шериклари тўдаси томон қуйилганидан сўнггина тинчиб қолишди.

— Турналар манзилларига йўл олишди".

Айришоҳ маҳзун, ланж, ҳорғин эди.

— Бу ерда ўт-ўлан баланд ўсган. Улар ҳали-бери кетишмайди".

Она буғу Айришоҳга таскин берди.

— Уларнинг қаноти бор. Бизда йўқ."

— Қайғурма, сенинг чаққон оёқларинг ва чиройли шохларинг бор".

— Парвознинг йўриғи бўлак. Осмон сеники. Осмонда тўсиқлар йўқ".

— Бизнинг манзилимиз орол. У ерда ҳам ёш қамишлар, девпечаклар, қўзигуллар ўсаяпти".

— Соғиндингми?"

— Бу ерларни кўзим қиймаяпти".

Она буғу Айришоҳнинг ҳолидан хабардор эди. Тўйинда ўша сарви-суйруқ жувон пайдо бўлди-ю, пурвиқор нар-навазнинг дилхаста кунлари бошланди.

— У келди, сен ўзгардинг".

— Улар икков эди, фақат бири келди..."

— Одамлар кўпайди Тўйинда. Улар бизга хуруж қилишади".

— Йўқ. У келди, кўнглим тинчиди. Энди асло қўрқма. У бизни асрайди".

— Бундай ишонч бойиси нима?"

— Одамлар орасида аёлларга топинмаган, сажда қилмагани камдан-кам учрайди".

— Нега?"

— Тириклик чашмаси улар. Аёллар меҳрибон. Меҳр эса ҳамisha кучли, ғолиб".

— Мени кечир, лекин ишонмайман".

— Уни унутган эдим, у излаб топиб келди. Битикчашмада кўрдим-у, қотиб қолдим. Унга қарадим. Титраб-қақшаб кетди. Елкасига бош қўйиб, қўлларини, юзини ялагим келди. Фурурим йўл қўймайди... Оролларга бош олиб кетамиз. У қолади".

— Сени яна топади".

„— Турналар учишмоқда. Сафаримиз тугаб қолди. Ёшлар йўл ҳозирлигини кўришсин. Бугун Оқ қоялар воҳаси билан хайрлашамиз. У бизга паноҳ, нажот бўлди“.

„— Бу ерларга яна қайтамиз. Бизники бўлиб қолди“.

*
* *

— Ботир, ётаверасанми бижғиб. Осмонда турналар хирмон ясаяпти, — деди Баҳодир „Нива“ машинаси эшигини очаркан.

— Ойновот кўринмайди, — сўради Ботир салқиб қолган шимининг қайишини тортаркан.

— Чошгоҳда Сезгир билан чиқиб кетганича қайтиб келгани йўқ.

— Юришдан эринмаган хотининг бор-да.

— Тўйинга келишдан ният ҳам шу-да, — вагонча эшигини ёпаётган Суяр Суюн гап отди. — Раҳматжон, тайёрмисиз? Кетдик.

— Ўт анча кўтарилибди, — Раҳмат Аҳадов шудрингдан ҳўл бўлган шимининг почаларини қайтарди. — Буғулар ҳам энди ўз манзилига йўл олишади.

— Оғзи энди кўкатга етгандами?

— Ботирбек, дўстим, ҳозир ороллар ҳам ям-яшил. Камситманг кўп. Қишда буғуларни бу тоғларга муҳтожлик етаклаб келган эди. Оролларда ўрмонлар бор, бекинадиган тўқайзорлар бор.

— Айриш ҳарамини бекорга эргаштириб юргани йўқ — Суяр Суюннинг кайфи чоғ эди. — Қорни қаппайган урғояи буғулар қилғиликни қилдинг, энди кўздан панароқ жой топиб бер, бу яйдоқ даштда қачонгача оғироёқ талпанглаб юрамиз, дейишиб талаб қўйишаяпти.

— Суяр ака, сурувнинг бошида Айриш эмас, ўзингиз юрган-дек гапирасиз-а, — киноя қилди Ботир.

— Ботирбой, укам, буларни кузда куйикда кўрганингизда эди, ҳазилдан ўзингизни тиярдингиз.

— Ўз санами, ҳарами — хоси номуси, нар-наваз учун ҳар нарсадан устун. Қутуради, кўзларига қон қуйилади. Бирон жонивор даҳл қилса, ёриб ташлашдан ҳам тоймайди...

— Буғулар кўринди! — деди ҳовлиқиб Баҳодир, Оқ қоялар воҳаси томон бир-бир қадам ташлаб келаётган сурувни кўрсатаркан.

— Панага ўтайлик, — Суяр Суюн биринчи бўлиб кўндаланг турган сой адоғига чопди.

— Сойнинг қия бети бир қарич ўт, кўрпадек мулойим, майин. Қаторасига юзтубан ётган йигитлар нам кўкат ҳидини симира кетишди. Шаффоф, тиниқ, нозик ўт-ўлан ҳиди ҳаммани сармаст қилиб қўйди.

— Кўкаламзор қучоғи... Бай-бай-бай! — дерди майсаларни қучоқлаб Ботир.

— Аёл кишининг кўкраги, маммалари нега яратилган? — туйқусдан савол берди Суяр Суюн қўлидаги нўхатакнинг бинафша ранг гулларига боқиб туриб. — Гўдакларнинг эмиши учун. Биз бурун ишқалаб ётган дўнглик — она табиатнинг сийнаси. Қаранглар-чи, бир қулоч ерда неча хил ўт бор? Мен номини айтавераман, сизлар санангизлар: кийикпанжа, эчкиичак, қўзикулоқ, қушқўнмас, сувранг, шайтон-кавуш, чучқаёл... Ўсиб ётган майса-кўкат жамики мавжудот, хонгулдек гўл ва мағрур ҳайвонларнинг насибаси, она сути. Тили билан ямлаб, ўткир тишлари билан узиб, жағларида „курт-курт“ чайнаш учун яратилган. Ана шу саховатли онанинг бир иши ишқал. Жаҳолат уруғини сепмоқчи бўлган кимсаларни дарҳол қаърига олмайди. Ҳаммасини одамларнинг ўзига қўйиб беради. Биз эса кўнгилчан, кечиримли, бағри кенг элмиз, деб кўкракка муштлаймиз...

Чорак соат ўтгач, Баҳодир сой тепасига эмаклаб чиқди-да, хитоб қилди:

— Эҳ-ҳе, ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетибди-ку. Буғулар билан турналар бир давра эди. Айриш онда-сонда тегажаклик қилаётган Сезгирни сузмоқчи бўлар, тепалик устида тиззаларини букиб, оёқларини қуймучига қўйган Ойновотга ўқтин-ўқтин назар ташларди.

— Ақл бовар қилмайди, — Раҳмат Аҳадов энтикди. — Буғулар, турналар ва биз. Афсона...

*
* *

Ойновот димлаб кетган оқ жўхори бўкиб, қозондан ошиб тушгидек кўпчигач, Суяр Суюн сирланган челаққа ағдарди. Қуёш ботмасдан сайрга чиққан эру хотин ҳаяллаб кетишди. Хуфтон бўлди-ям, қайтишмади. Сезгир уларга эргашиб кетганидан хавотир ола бошлади. Ботир „Нива“га кириб олиб орқа ўриндиқда ётар, директор эса вагончада ёзув-чизув билан банд.

Суяр Суюн димлама жўхори солинган челақни кўтариб вагончадан чиқди. Тақир ялангликни кесиб ўтиши билан Сезгир гарам тарафдан ёнига чопиб келди. Демак, эру хотин ўша ерда, деб ҳаёлидан ўтказди.

Шом еган ой чиққач, унинг қизғиш шуъласи гарамни ёритди. Атрофида қимирлаган жонзот асари сезилмасди. У тепа-

лик ошиб, гарамни орқа томондан айланиб ўтди. Гангур-гунгур овозни эшитгач, Сезгир гарам тарафга чошиб кетди.

— Сен ҳам айтмапсан, қанд-панд олиб чиққанимизда Сезгирга берардик. Бизга қўшилиб бечора роса очикди. — Баҳодирнинг эркаловчи овози эшитилди.

— Итга ширинлик бериб бўлмайди, — деди Ойновот. — Қани, бизда ҳам шундай эсли ит бўлса. Тили йўқ-да, фақат. Бўлмаса, одам билан гаплашарди. Кўрдингиз-ку.

Афтидан, иккала ёш буғулар камарлаб кетган гарам ичида ёнма-ён ўтиришарди. Хайтовур, Суяр Суюн шундай тасаввур қилди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки бундай сирли суҳбатларнинг гаштини у ҳам биларди.

— Бугун кўрганларимни эсласам, ишонгим келмайди. Бундай манзарани етти ухлаб тушингда ҳам кўрмайсан, — йигит сўзларди.

— Бизнинг омадимиз бу.

— Булутлар оппоқ сут кўпигига ўхшайди-я. Ер ялаб, ўрқачларни кучоғига боса-боса баландга ўрлаяпти.

— Дурбинда Айришнинг улкан шохдор боши кўринади. У сурувнинг олдига тушган. Сурувдаги буғуларнинг тана-тўши оппоқ булутлар ичида. Айриш оёқ остини кўрмаяпти. Булут шунчалик қалин ва қуюқ. Улар булутларга чўмилаяпти. Кўпик тошиб, уларни кўздан яширди.

— Умидни узувдик. Бахтимизга, Битикчашма муюлишидаги това бурунда яна юзма-юз дуч келдик уларга.

— Агар Сезгир сездирмаганда эди, Айришни кўролмасдик. Шовуримизни узоқдан эшитиб, қочиб кетарди.

— Афтидан, ҳеч кутмаган бу тасодикий учрашувни. Хайратдан тахтадек қотиб қолди. Секингина „Айриш...“ дедим. Шунда бир нигоҳ ташлади. Яна отини айтиб чақирдим. Бошини кўтарди. Яна ўша нигоҳ.. Биласизми, Баҳодир ака, сизнинг кўзларингизда ҳам баъзан шундай ғалати учкун порлайди. Шунда вужудим ларзага келади, бўшашади. Суяр акани кўргани ўтган ғал келганимизда буни сездим. Айришдан нимадир юққандек сизга. Ёки илгарилари буни пайқамаганман.

— Эсингдами, нима деганинг?

— Такрорлайми?... Жоним билан... мен сизни албатта бахтиёр қиламан.

— Ўшанда менда ҳам нимадир содир бўлди, лекин англолмадим.

— Барибир, меникича бўлмаса керак. Илгари ҳеч бундай бўлмаган.

— Нима у?

— Айтолмайман. Кўрқаман...

— Шунчалик сирми?

— Йўқ. Айтолмай ҳам туrolмайман. Билмайсизми, туш кўрсам, — Ойноввот қаддини ростлаб, ўнгайроқ ўтириб олди шекилли, қуруқ беда шилдиради. — Яхшиси, бир бошидан ай-тиб берай...

Суяр Суюн жимликдан фойдаланиб, жуфтакни ростламоқчи эди, ҳамон қўлида тутиб турган челақ ёдига тушди. Бўлгани бўлди, деди-да, елкасини ғарамга тираб, қулоғига тушиб турган телпакни ёнбош қилди.

— Тоғ чўққисига ой миниб турибди. Қизғиш, нурсиз. Бир тарафда эса қуёш ҳам бор. У ҳам нурсиз. Қуёшдан ғалати қанотли одамлар учиб келишди. Она қуёш сизларга ишонмай қўйди. Ҳаммасини нобуд қилдиларинг, дейишди. Кейин билагимдан тутиб олишиб осмонга, қуёш ҳузурига олиб боришди. Унинг овози момақалди роқниқидек: „Айриш ҳалок бўлди“, деди. Ўпкамни босолмайман. У сенинг фарзандинг эди. Одамлар қадрингизга етишмади. Лекин сен ўкинма. Қалбинг пок. Қалби пок одамлар ўкинса, дунё кемтик бўлади. Сен авлод, орият, эрк учун яралгансан. Синовларда бунга ишондик. Қалбинг, сабр-бардошинг ҳурмати-га мана бу сийлов... У менга иккита буғуча берди: бири урғочи, бири эркак. Сен буларни эҳтиёт қил. Вақти келиб, улар сени улуғлайди, кўкларга кўтаради. Бой бериб қўйма. Бисотимда энг сўнггиси шулар. Нобуд этсанг, орамиздаги нурли йўллар бекилади. Лаънатлайман!..

Орага узоқ жимлик чўқди. Ит бесаранжом бўла бошлади.

— Сурув келаяпти, шекилли, — деди Баҳодир. — Турайлик.

— Турамиз. Менга қаранг, ҳалиги гапни Суяр акага айт-ман.

— Қандай гапни? Эслолмадим.

— Эшонбобонинг фолини-да.

— Шуни ҳали ҳам кўнглингга тугиб юрибсанми? Чўпчак-ку, — кулди йигит.

— Ботир акадан кўрқаман. Ўтакетган мутаассиб эшонпараст. Ҳеч нарсадан тап тортмайди. Эшонбобонинг тупигини ялашга тайёр.

— Ўзинг биласан. Огоҳлантираман, десанг ихтиёринг, фақат кўп бўрттирма.

*
* *

— Ойноввот ажойиб туш кўрибди, — деди Суяр Суюн „Нива“ нинг олдинги ўриндиғига чўзиларкан, одатича, ўзи билан ўзи гаплашган кўйи. Бироқ ортда Ботирнинг борлигини кўриб, ўсал бўлиб қолди.

— Орқа ўриндиққа ўтсангиз бўларди, Суяр ака, анча қулай.
— Раҳмат, Ботирбой. Бемахалда турадиган одатим бор. Сиз-ни безовта қилмай.

— Туш кўрипти, дедингизми?.. Баъзи тушлар ўнгидан келади. Мен ҳеч туш кўрмайман. Сиз-чи?

— Асти сўраманг. Бўйдоқларга теккан касал бўлса керак. Баъзилари узундан-узоқ, кўрқинчли. Чўчиб кетаман. Уйғонаман. Кўзларимни юаман яна туш. Давом этаверади.

— Текин кино, денг — ҳиринглади Ботир.

— Рост.

— Бугун роса юриб боқдик. Яёв юришга ўрганмаган одамнинг шўри. Болдирларим тош осгандек лўқиллаб оғрияпти.

— Халақит бермайман. Ухланг.

— Озроқ хуррагим бор, тагин кўркманг.

— Ухланг, ухланг. Раҳматжоннинг ҳам шовури чиқмаяпти. Машинасига кирди-ю, тарракдек қотди, шекилли.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Булутлар тонг шафағида эриб кетди. Гулоби қуёш тоғ ўнгирларига қирмизи ранг пуркади. Совлиқ чувига ўч калхат ва қузғунлар чорва яйловлари тарафига уча бошлади. Бир гала қузғун Битикчашма устида айланавергач, Суяр Суюннинг қўнглига ваҳима тушди.

Икки кун бурун дом-дараксиз кетган итни изламаган жойи қолмади. Юрак ҳовучлаб борса, Сизгир ер бағирлаб ўсган туятовон устида ўлиб ётибди. Биров отганини ҳам, зовдан учганини ҳам билиб бўлмайди. Мурдани қопга солиб, кўтариб келди. Бир замонлар Сулувга тортиқ қилган оҳактош ёнидан қабр қазиди.

— Сен ўлдинг, қалбим ҳам мана шу очик лаҳат сингари хувуллаб қолди, — деди у. Сўнгра изидан қолмай ўралашиб юрган Ойпарчанинг елкасини силади. — Энди иккимиз қолдик. Сизгир ўлди, унга қўшилиб сезгиларим ҳам гўрга кирди... Сен ўлма, Ойпарча, йўқса, кўздаги нурим ҳам сўнади.

Битикчашма тарафдан кажавали мотоцикл сўқмоқ чангитиб, елиб келарди. Йўловчиларни таниди — Ботир ва Баҳодир эди.

— Бўри деб, билмасдан, отиб қўйибмиз, — деди гуноҳкоро на бош эгиб Баҳодир.

— Ёмон ҳазил қилаяпсизлар, йигитлар. Мен сизлардан бунни кутмаган эдим. Жуда ҳурмат қилардим.

— Ҳурматингизга муҳтож эмасмиз, — кекирдагини чўзди Ботир. — Бадбахт одамларнинг ҳурмати хосиятсиз.

— Оғзингга қараб гапир! — ўшқирди Суяр Суюн сенсираб.

— Қўлингдан нима келарди? Бу кимсасиз тоғу тошда додинг-ни ҳеч ким эшитмайди. Тақдирингга тан бер. Акс ҳолда, итинг билан қўшмазор бўласан.

— Айт-чи, яна нима истайсан?

— Бизга Айришни бер.

— Мана буни истамайсанми? — Суяр Суюн Ботирга кўрсаткич ва ўрта бармоқлари орасидан бошмалдоғини чиқариб кўрсатди.

— Ҳали шундайми? Яхши гапга кўнмаган бўлсанг, ўзингдан кўр.

*

* *

Кечга яқин Ойимхолнинг қўнишида устма-уст милтиқ овози эшитилди. Суяр Суюн терлаб-пишиб, ҳаллослаб етиб борганида, иш битган эди.

— Нима қилиб қўйдинглар, ифлослар! — дерди гандираклаб йиқилиб-суриниб чопаетган Суяр Суюн жони ҳалқумига келиб.

Нишаб сойдаги пистирмадан чиққан Ботир милтиғининг кўндоғини ерга тираб, тирсағи билан унга суяниб турарди: қолиб, мағрур, шод. Жон узаётган ўлжасига мамнун боқмоқда. Буғу чағир тошлар устида ётар, оёқлари силтаниб титрар, бошини кўтармоқчи бўлар, аммо у оғирлик қилиб тўлғанаётган танага бўйсунмасди.

— Вой, лаънати, шундай ҳайвонни ҳам отадими киши! Қандай кўзинг қийди, қотил! — Фигон қилди Суяр Суюн.

— Вой-бўй, нима бўпти? Бор-йўғи битта буғу ўлипти, шунга шунча ваҳимами! Осмон ўйилиб ерга қулайдими? Ҳеч гапмас, бунақаларнинг нечасини ер тишлатганман. Ундан кўра, сен бунинг шохларини томоша қилиб, кўриб қол. Қучоққа сиғмайди-я, баччағар. Меҳмонхонамга кирадиганларнинг кўзини ўйнатадиган бўлдим-да. Бунақа шоҳона безак ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Хонгул, хонларнинг гули. Нимамиз кам улардан. Хоннинг туғи тиллоданми?

Суяр Суюннинг газаби қуюшқондан чиқди:

— Вой, аблах! Бутун жумла жаҳон беазагига арзигулик бу ҳур жонзот чамбарак шоҳи келиб-келиб сенинг мурдор, ҳаром хонангни безаса — руҳим минглаб лашкар тортиб, сенга ташлансин, шу жирканч ақидани сингдирган авлод-аждодинг уйига ўт қўйсин, кунпаякун қилсин! Сен, эй муртад — ҳаёт ва бахт ўғриси, гўзаллик ва рўшнолик қадрининг мисқолини англамаган кўркаламуш, хозирок жазонгни оласан. Панжаларим нобуд қилганинг хонгулнинг тигдек учли, найзадек беаёв бигиз

шоҳларига айланади ва укки кўзларингга, пўстак кўкрагингга санчилади.

— Сенсан бахт ўғриси, Суяр, кўп ҳам жоврайверма. Эски туллак, хотинингни ҳам бир буғу, деб тузоғингга илинтирган эдинг. Уни ҳалок қилдинг. Навбат Ойноввотга келдими? Бу най-рангинг ўтмайди.

— Жондормижоз албах, буғу гўштини егандан кўра, ана у қора тошни кемирсанг ўласанми?

— Уни сен кемирасан.

— Сен, бадбахт, тирикликнинг энг муқаддас илдизига болта урдинг. Инсон ўлаётганида ўзидан сўнг из қолдиради. Менинг изим — Сезгир билан Айриш эди...

— Қайғурма кўп. Валдирайверсанг, улар изидан ўзинг ҳам равона бўласан.

— А-а!.. Ҳали шундайми?! — Суяр Суюн бир ҳамла билан сакраб, Ботирнинг рўпарасида пайдо бўлди. — Бошга бош, жонга жон.

— Тушунмадим... Ҳой, енгилтаклик қилма... Хунини тўлаймиз. Бизни ким, деб ўйлаяпсан: мардга мард, номардга номардмиз. Ма, ол, умринг охиригача етади. — Ботир бели синмаган икки даста пул узатди.

Суяр Суюн пул тахламларининг қизил ҳошияли қоғоз белбоғини шахт билан юлқиб, даста пулни Ботирининг юзига сочди. Шамол қоғоз пулларни сойма-сой, дарама-дара чирпирак қилиб учириб кетди.

— Айриш ва итнинг ёлғиз хуни сенсан! Ўзингсан!

— Отасанми? Ма, от! — Ботир қўлидаги милтиқни Суяр Суюнга узатди.

— Йўқ. Мард бўлсанг, бу ишни ўзинг қил... Қилолмайсан. Йиртқич қотиллар табиатан кўрқоқ бўлишади. Улар нафс гадо-си. Сен ҳам гадо! Бир олов ниятим амалга ошди: жамики ҳалок бўлган буғулар учун, ақалли бир нокасдан хумордан чиқиб қасос олишим керак эди. У сенсан. Буғуларнинг барча қотиллари учун сен, ёлғиз сен хун тўлайсан.

Умрида бировнинг ёқасини ушлаб кўрмаган Суяр Суюн рақибига шердек ташланди. Икки-уч мушт ва беш олти тепкидан сўнг у сулайиб қолди.

— Бас, урма уни, — Баҳодир ғазабдан кўзлари косасидан отилиб чиққудек Ботирни четга тортди. — Адойи тамом бўлди-ку. Ўлдириб қўясан!

— Бешбаттар бўлсин!.. Менга қара, Суяр, хотининг Сулув, бегуноҳ Ойноввот дийдасини, пуштини қуритган тавқи лаънат махлукмиди? Кўриб тур, чамбарак шоҳ бошини танасидан жудо қилаяпман... Мана. Энди фарзанд бўлар. Эркаклик номуси оқланар. Бахт кулиб боқар.

Суяр Суюн ачишиб, ловуллаб ёнаётган чап биқинини ушлаб, сўнгги кучларини тўплади.

— Қонхўр қотил! Илиқ оналик меҳри илк бор қулф урган жувон бу даҳшатни эшитса, пушти камарига ўзи ўт қўяди. Жоҳиллик уни оналикдан маҳрум қилди. Ёшлигида норасида гўдаклиги туфайли жаҳолатни тушунмаган эди. Энди камолоти туфайли англаб етади.

— Аҳ-ҳа, ҳали ҳам совуқ нафас қилаяпсанми? Мана сенга, ҳаққингни ол.

— Ақлдан оздингми, Ботир. — Ҳушингни йиғиб ол.

— Нима бўлса бўлади. Бир каллага бир ўлим.

Суяр Суюн ўрнидан турди, гандираклай-гандираклай чағир тош устида қонга беланиб ётган буғу шохидан ушлади. Суяр Суюннинг лаб-лунжидан қон сириқиб оқмоқда эди.

— Садқаи сар шу бош. Қўй. Тезроқ кетайлик бу ердан... Қаёққа қочаяпсан? Қопларни ким кўтаради?..

*
* *

Суяр Суюн кечаси алламаҳалда эти совуқдан жунжикиб, увушиб ҳушига келди.

— Айриш, сенмисан? — деди буғунинг шохини пайпаслаб ушларкан, аранг шивирлаб. — Келдингми?... Билардим келишингни. Алданмадим. Одамлар ишонмаган эди... Бизни ажратишмоқчи бўлишди-я, ярамаслар. Сени қанчалар соғинган эдим. Кечир мени, улар ғафлатда қолдиришди. Яхши гапнинг ғариби бўлиш ҳам мутеликнинг белгиси... Вой, азамат-ей, шохларинг бундай улкан, чиройли бўлмаса. Қанча йиллар, шамоллар, довуллар, эл-элатлар, қонхўр йиртқичларни доғда қолдириб, қувғинда яшадинг. Сени эса бир лаҳзада кўз ўнгимда бой бериб қўйдим. Бундан ортиқ мудҳишлик бўладими. Менга ишонган эдинг, қадрингга етолмадим... Ёдингдами, Сулув-эгачинг шохларингни айри қилиб турган пешонангни силаб қаширди. Сен мурғак шохларингни эгиб, ҳузур қилардинг. Энди ҳаммамиз биргамиз. Шунчалик гап экан... Нега кўзларингда ой шуъласи? Ўлдиришдими? Иккимизни бирга ўлдиришди. Азият чекма. Инсон ёшлигини соғингани сингари, башарият мозийдаги осуда болалигини қўмсайди ва шаксиз сени эслайди. Беозор, тўпори замонларга ҳамроҳ бўлган сендек хурриятпарвар зот бўлмайди. Демак, ҳаётдаги хонгул йўқ... Гўзалликни топтаб, ўлдириб бўладими? Гўзаллик хазон бўлган жойда разолат ва қабоҳат чечак отади... Кўзларингни юм, озгина дам ол. Мен ҳам нафасимни ростлай. Негадир, ҳаво етишмаяпти... Кейин йўлга тушамиз. Манзилимиз эса олис... Нега сескандинг? Чамбарагинг огирлик қилаяптими? Менга

бер, бир зум бўлса-да, унга бош суқай, сендек гўзал, мағрур хонгул бўлай. Ўлимни қандай мард кутиб олдинг. Қойилман...

Суяр Суюн кўзларини катта-катта очиб, Оқ қоялар воҳасига аввал охиста, сўнгра эса шамолдек елиб кетди.

*
* *

Қай бири инсон, қай бири ҳайвон билиб бўлмасди. Иккала хилқатнинг дунё фароғатига, саодатига тўймаган ташна гавҳар кўзлари туғилиб ўсган, умрининг асл дамлари кечган тоғларга, адирларга тикилиб ётарди.

*
* *

Сезгир ёнида яна бир қабр бино бўлди.

— Суяр Суюн, ўлсанг, кирои шундай ерга дафн этилсанг, деб ният қилувди, — деди Раҳмат Аҳадов.

Тўйиннинг устида эса савр булутлари қисмат лаънатлаган шип-шийдам тоғу тош, яп-яланғоч адирларга чақин найзаларини беаёв санчар, момагулдир силсиласи еру заминни ларзага соларди.

Ёмғирдан жикқа ивиган бир ирkit мушук икки қабр ўртасида совуқдан қунишиб ўтирарди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

— Суяр ака, туринг. Ярим соатдан бери кузатаман — алаҳ-сиганингиз-алаҳсиган.

— Нима бўлаяпти ўзи? — Суяр Суюн сесканиб уйғониб кетди. Қўл тормоз ричаги қадалган биқини қаттиқ санчар, машина баранкасига ёпишган панжаларининг қони қочиби, увушган; очилиб қолган оёқлари музлаб ётарди. — Сизмисиз, Ботир? Астафурullo!

— Ҳа, мен, танимаяпсизми?.. Гулдурмомани эшитаяпсизми? Машинага яшин тушмасмикан, деб қўрқиб ётибман.

Суяр Суюн жавоб бермади. У ҳамон қарахт эди.

— Чатоқ одам экансиз. Одам ҳам шундай ухлайдими. Вой-бўй...

Суяр Суюн ўзига келди-ю, чуқур нафас олиб, анча маҳал мийиғида кулиб ўтирди.

*
* *

Тоғларда осмон кундузи йироқлашади, тунда яқинлашади.

Дикқинафас хонада ўтириш жонига теккан директор Суяр Суюнга: „Ташқарида гулхан ёқсангиз, атрофида ўтириб, тоза

ҳаводан мириқиб нафас олсак“, деди. Бу таклиф ҳаммага маъқул тушди. Гулхан гуруллаб, аланга олгач, Баҳодир билан Ойноввот охурга оқ жўхори солишни баҳона қилишиб, ўринларидан туришди.

— Одамзод ҳамиша енгиллик, қулайлик излайди, — деди Раҳмат Аҳадов буруқсиётган саксовул ғўласини олов дамига сураккан. — Иссиққина хонада ўтирсак бўлмайдими? Йўқ. Торлик қилиб қолди. Тоза ҳаво етишмайди.

— Ҳамма нарса инсон учун, — Ботир чўпни оловга тутиб ёндирди-да, ундан сигарета тутатди.

— Буни қай тарзда англашга ҳам кўп нарса боғлиқ. Худбин одамга барибир. Бироқ у ўзини қанчалик баланд олмасин, табиат яратган қушлар, ҳайвонлар орасида энг пасткаши. Забонсиз мавжудот табиат қонунларини билмай яшайди, инсон эса била туриб, хунук оқибатларини сеза туриб яккаш эмас, кўплашиб, баҳамжихат поймол қилишади. Қонунлар эса занжирдек, бир ҳалқаси узилдими, ўнглаб бўлмас путур етади.

— Уларга бўрилар ҳам қирон келтириб ётибди-ку, — Ботир томоғини қирди.

— Бўри қолдими?.. Суяр ака, айтинг-чи, тоғда яшаётганингизга беш ойча бўлди, биронта йиртқичга кўзингиз тушдими?

— Кўрмадим... Лекин одамлар орасидан чиққан бўрилар бор.

— Менга шаъма қилаяпсизми? — Ботир яна сигаретани лабига қистирди.

— Сиз ўзингизга олманг, Ботир, гап ўроли келди, айтди-қўйди-да. Ҳали фикрим тугагани йўқ. Борингки, ўзимизни олиб кўрайлик. Инсон ўзи яшаётган уйни бемаврид бузмайди, қимматбаҳо гиламига ўт қўймайди, антиқа чинни сервизларини чилчил синдирмайди. Дунё, олам деган катта уйининг ташвишини эса қилмайди. Қайсарона худбинлик ана шу ақидани англашга йўл бермайди сира. Англаган одамлар эса ночор. Касбимиз табиатни қўриқлаш. Мана, ҳозир, шу дамда юз чақирим нарида дарё ўртасидаги оролда нима содир бўлаётганини қаердан биламиз. Оғзимиздагини олдириб кўямиз, кейин фарёд чекамиз. Ниҳоят, иш битганини кўргач, бўлгани бўлипти, бўёғи синипти, деб ўзимизни овутамиз. Танбалликни қарангки, бу айбимизни ўзгаларга ёпиштиришга уринамиз.

— Одамларнинг бу хил жирканч иллатларига ёдгорлик қўйиш керак. Қачонгача ўтмиш авлод изидан тош отамиз. Ўзимиз нима қилдик? — Суяр Суюн четга ўгирилиб тупуринди.

— Ўзингиз гувоҳ, шу хонгул деб сарсон-саргардонмиз, авлодларга қолсин, улар олдида уялмайлик, деймиз. Эшитинг, Ботир, бир жўяли гап-да. Бир ғаламис хонгулларга қасд қилди, дейлик. Борингки, ўлдирди ҳам. Очликдан бу ишни қил-

майди у. Ҳайвоний ҳирс, васваса уни бу қотиликка етаклайди. Бир тасаввур қилинг, сирим ошкор бўлмасин, деб Суяр акани ҳам нобуд қилди, изим қолмасин, деб мурдани вагонга солиб, ўт қўйиб юборди.

— Мен ўлимдан ташвишланмайман. Агар Айриш ҳалок бўлса, у дунём, бу дунём куйиб кул бўлади. — Суяр Суюн асабийлашиб кетди.

— Айришни ўлдираман деганнинг боши иккитами?..

— Шошманглар, — деди беихтиёр ўрнидан турган Ботир айб устида қўлга тушган боладек қизишиб, ҳаяжонини сездириб қўйди. — Бу, дейман, мени тергашга тушдиларинг чоғи... Нима, чўт қоқишу пул ортидан итдай ақиллаб қувишдан бўлак нарсанинг фаҳмига етмайдиган нодон, деб ўйлаяпсизларми? Кечирасиз, ҳаммасини тушундим. Айтиб қўяй, бошида шундай қарорим бор эди. Буни азбаройи дўстлик, Ойноввотга яхшилик қилиш важидан қилмоқчи эдим. Сизлар билан танишдим-у, турмушингизни кўрдим-у, қўлим совиди... Фақат эшонбобонинг олдида ўсал бўлганим қолди.

— Нима деб фол очди у?

— Сиз сўраманг, мен айтмай. Гап кўп.

— Баҳодирдек, сиздек тушунган, фаҳм-фаросатли, билимдон йигитларни ишонтирган эшоннинг асосли далиллари бордир. Чунки ашаддий жиноятчилар ҳам бундай ишга қўл урмайди.

— Кўзимиз учиб турувди, — энсаси қотди Ботирнинг.

— Фалокат бир ўзи келмайди, унинг ортидан бошқалари ҳам бош кўтаради, — директорнинг овози қатъийлашди. — Биз ҳозирча тасаввур, тахмин қилаяпмиз. Илтимос, тушунинг.

— Мен энди сизларга бегона эмас, айтсам айтибман-да, — гап бошлади Ботир касов билан чўғ титкилаб. — Иккови бир-бирини жуда яхши кўришади. Орада фарзанд йўқ. Севгини туташтирадиган фарзанд-ку. Ўзбекчиликда бунинг иснодига чидаш юз карра қийин. Топиниб бормаган жойимиз қолмади, кўрсатмаган докторимиз қолмади. Қирғизнинг фолчисига, тожик-туркманнинг табибига кўрсатдик. Ҳаммаси бефойда. Кун ўтаяпти, умр кетаяпти. Бир-биридан ажралгиси келмайди. Охири Қорамийёнхон эшонга бордик. Дангалини айтди: неки қусур дард берган бўлса — даво ҳам ўзи, деди. Биздан бир кун илгари Ойноввотнинг онаси бир-икки художўй кампирлар билан бориб келган эди.

— Нима экан у қусур?

— Айришоҳ. Ҳа... Гўдаклик йилларида бир бугучани боққан, кейин уни қизалоқдан мажбурлаб тортиб олишган, ўшанда ғам-аламдан қизчанинг дийдаси куйган. Давоси ўша бугу. Келтиринглар, гўштига дам солиб бераман. Бошқа чораси йўқ, деди.

— Вой, доно эшонбобо-е, буғу гўшти егилари кеп қопти-да. Қойил.

— Халакит берманг, Суяр ака. Кейин-чи, Ботирбой?

— Қалби кемтик, кўнгли куюкка шифо, малҳам керак. Чўкаётган одам хасга ёпишади. Иккала севишган ёш бахтига зомин бўлган зот бир буғу бўлса, дунё кетса кетсин, айтганингизни муҳайё қиламиз, деб сўз бердик... Суяр акани қора қилиб, қўриқхонага бордик. Ахир, бу киши ҳам одам-ку, Ойноввот бегона эмас, кулфатига шерик бўлар, деб умид қилувдик. Бу киши эса Тўйинга, буғуларни қўриқлагани чиқиб кетган экан. Айни муддао... Бу ерга келсак, шароит бошқача. Кейин, ўзимизча, яхши-си ими-жимида қиламиз, тоғ кенг, хилват, ҳеч ким билмайди, деган қарорга келдик.

— Бор гапни айтганингиз учун минг раҳмат, Ботир!

— Мен бўлса ҳали-ҳали юрак ҳовучлаб, гумонсираб юрибман. — Суяр Суюн астойдил кулди.

— Сизлар билан танишдик-у, эшонбобога эмас, хонгулга ихлос қўйиб қолдик... Энди бир маслаҳатга муҳтожмиз. Ўзингиздан қолар гап йўқ: эшонбобо ранжиса-ку гўрга-я, лекин авом бор.

— Эшонбобони менга қўйиб беринг. Ўзи авомга тушунтиради. Зикриё пайғамбарнинг* мазорини қўриқлаб юрган Айришни қатли ом қилдиришдан ҳайиқса керак. Бўйин товласа, халққа ошқора қиламиз. У ҳам инсон-ку. Табиатга кимки қасд қилса — тирикликнинг ашаддий душмани. Эшонми, халқ арзандасими, пурҳикмат амалдорми, барибир — душман.

*
* *

Тоғ осмонини тўлдириб, тўс-тўполон, қий-чув қилиб туни билан турналар учди.

Чошгоҳда шаҳардан чопар келди. Чегарачилар кўнғироқ қилишиб, тонг саҳарда тоғдан энган буғулар суруви тугал ҳолда оролга ўтишганини хабар қилишибди. Уларни улкан, тамғадор шоҳдор буғу эргаштириб юрган экан.

— Энди биз ҳам қайтамиз. Вазифани ўтадик ҳисоб, — деди Раҳмат Аҳадов. — Суяр ака, ҳозирлигингизни кўринг, кечгача трактор етиб келади. Бизларни дарёдаги кичик ороллар кутмоқда.

1989 й.

* Пайғамбар ороли қўриқхонасидаги қуръоний авлиё Зулл Кифл макбараси. Зикриё пайғамбар қадамжойига менгзатилади. X—XI асрларда бино қилинган ёдгорлик.

ОЛИС ҚИРЛАР ОРТИДА

БИРИНЧИ БОБ

Нихоят мен орзикиб кутган куз фасли ҳам бошланди. Ёзнинг жазирамаси, буг ва дим кунлари ортда қолди. Энди на диққинафас харорат, на шилқим пашшалар кишини безовта қилади. Руҳият ва кайфиятга кузнинг илк ороми кириб келди.

Ҳар эрта енгил шабададан уйғониб кетаман. Туришга эриниб, иягимга пар ёстиқни тирайман-да, қавват-қавват йирик панелли уйлар орасидаги торгина майдонга термулиб ётаман, қуёшнинг чиқишини кутаман. Кунчиқар томонга қараган балконида тонг еллари ўйнайди.

Дастлаб кул ранг уфқ зарҳал шафақдан чўғ бўлиб ёнади, сўнгра пирпираган қуёш гардиши ер ёриб чиқади. Бинолар ортидан бошланадиган тутзор, йироқ адирликлар, тепаликлар ярим белигача қирмизи ранг қуёш нурига чўмила кетади. Нурли ғубор уларни ўз қучоғига олади. Мен ҳар тонгни илҳақлик билан кутарканман, бири иккинчисига ҳеч ўхшамаслигини ҳаёлимдан ўтказаман ва ажабланаман.

Бугунги тонгнинг файзи бошқача. Осмонда парку булутлар сузиб юрибди. Булутлар эса жануб кузининг даракчиси. Уларни деярли бутун ёз бўйи кўриш насиб қилмайди. Булутлар пайдо бўлганда эса узоқ ва қутсиз осмон бирдан юмшаб қолади. Нигоҳингизни овутадиган турли шаклдаги булутларни аввал онда-сонда, сўнгра тез-тез кўриш, кузатиш имконига эга бўласиз. Осмоннинг туси ҳам ўзгаради. Катта байрамга ясанаётган, елкасига гулдор либос ташлаган келинчақдек кўзга яқин бўлиб қолади. Гала-гала чумчуқлар, чуғурчуқлар, майналар тўп-тўп бўлиб дарахт шохлари, симёғочларга қўниб олиб, йироқ, иссиқ мамлакатларга учиш маслаҳатини бошлайдилар.

Ана шундай кунларда тарқоқ ва мукамал фикр-ўйларим равшанлашади. Ўтган фаслларда бошимдан кечган воқеалар, ўзим гувоҳи бўлган ўзгаришларни бирма-бир эслаб кетаман. Бу чалкаш, серташвиш кечмиш дамларда руҳимга яқин, оромбахш, ширин туйғулар уйғотган воқеани танлай бошлайман. Уни топаман. Барча таассурот ва хотираларим орасидан кўзга яққол ташланаётган ва мени йўл-йўлакай ҳаяжонга солаётган воқеа — кузнинг бошланиб кетгани бўлади. Унинг ҳар нарсага қодир, битмас-туганмас кечмишлар уйғотувчи, одам яшаб ўтган ҳар бир кун мазмунини тиниқ кўрсатувчи, дилни қитиқловчи мунис салобати қалбимга йўл олганини пайқайман.

Илк куз тунларининг бирида ногаҳонда уйғониб кетиб, ўзингизни ўраб турган бепоён дунё оромига қулоқ тутганмисиз?

Қуёш нури жилваланган тонг шабнами каби гардишлари милтираб ётган митти, нукра юлдузларга тикилганмисиз? Осида тун тинчлигини бузиб, ўзлигидан дарак бераётган жониворлар, кекса ер узра сергак одим отиб юрган одамлар товушини эшитганмисиз? Буларнинг ҳаммасида муқим гўзаллик, мангу уйғунлик бор. Сиз ҳар гал бу овозларни эшитаркансиз, чексизликка боқаркансиз, уларни қалбингиздан сиздириб ўтказаркансиз, дунёга бир бор келиб-кетишингизни, ундаги ҳар бир нарса такрорланмас гўзаллик эканлигини, инсон ана шулардан баҳраманд бўлгандагина бахтиёр бўлишини ҳис этасиз.

Куз бўсағада турибди. Менинг сафарим бошланадиган кунлар ҳам келиб қолибди. Демак, шошилиш керак. Кузнинг илк дамларини сершовкин шаҳарлардан йироқларда, хилват ўлкаларда кутиб олиш нақадар ҳузур.

Мен борадиган манзилимни кўп вақт сарф қилиб, излаб ўтирмайман. Садокатли туйғуларим бунинг жавобини топиб қўйган.

Чўл!.. Чўлга кетамиз. Бу шивир-шивирлар оҳанги тамоман ром этади. Кузда киши кенг ва бепоён, кўз толгунча тикилиш имкони бўлган зумрад уфқларни қўмсайди. Чўл эса бу орзуга мос келади.

Бўлажак сафарга тайёргарлик ташвишлари ҳам тугайди. Поездга билет оласиз. У сизни эрта тонгда кул ранг гумбазли ягона гиштин иморатдан иборат станцияда қолдиради. Бир лаҳза оёқ илган поезд яна узоқ манзилига равона бўлади. Сиз поезддаги таассуротлардан анчагача қутила олмайсиз. Тахта, бўёқ, папирос ва тер ҳидлари димоғингизни ачитиб туради. Тунги чўл сукунاتини шовқини билан тўлдириб бораётган катта шаҳарларнинг сўнгги нишонаси бўлмиш поезд ортидан беихтиёр тикилиб қоласиз. Унинг охири вағонидаги чироқлар узоклашиб, бора-бора даштнинг кўз илғамас тун мудроғига сингиб кетади... Овозлар тинади. Атроф жим-жит бўлиб қолади.

Тўсатдан темир йўл оша тўлқинланиб келган дашт шабадасини сезиб қоласиз. Сергакланасиз. Бу шабада бир зумда димоғингизга ўрнашиб қолган ҳидларни янгилайди. Шунда бу кимсасиз станцияга нима сабабдан келиб қолганингиз лоп этиб эсга тушади. Филофли қўштиғ милтиқ ва ов халтани елкага ташлайсиз. Кимдир ортдан оҳиста йўталади. Симёғочга елкасини тираб, шамолдан ўзини пана қилиб турган навбатчи қизга кўзингиз тушади. Унга гап отгингиз келади. Бироқ ўзингизни тиясиз. Шаҳарликларга хос туйғуларингиз билан шу ерда хайрлашасиз-да, гумбазли бинонинг биқинида оқариб кўринаётган йўлга тушасиз. Йўлнинг охири тун пардаси ортида ғойиб бўлади. Ана шу йўл сизни манзилга элтади. Сўнгги бор кимсасиз станцияга, навбатчи қизга сер соласиз. Қаршингизда эса туп-

роғи қотган чексиз йўл. Куриган хас-хашак, нам бурган ҳидларини таратиб шамол эсади. Энди ёлғиз ҳамроҳ — тонгни чўлда кутиб олишдек истак қолганини англайсиз.

Одатда киши бирон-бир уловга умид боғламай узоқ сафарга отланадиган бўлса, албатта, узундан-узоқ хаёллар йўлдош бўлишини олдиндан билиб, бунга тайёргарлик кўради. Баъзилар бундай ғира-ширада йўлга чиқмайди. Йўлда ҳеч нарса бўлмаслигини билса-да, барибир, вужудининг аллақайси жойида сакланиб қолган қадимий кўрқув ва ҳадиксираш ҳиссидан безовталангингиз келмайди. Йўлга чиқдингми — изингга қайтма. Овчиларнинг қадимдан қолган удуми шундай.

Биз чўл қучоғига кирдик. У билан йўлма-йўл танишиб бора-верамиз. Ҳали тонг отишига вақт бор, боз устига йўл йироқ. Манзилга етсак армон йўқ. У ерда менинг бир танишим бор. Биз у билан кўп учрашганмиз, лекин ҳар хил вазиятда. Бу галгисининг ҳам кўнгилдагидек бўлишига ишончим комил. Ҳар қалай кўнгилда шундай тилак бор...

Демак, ҳаммаси ҳали олдинда. Кези келганида тонгни ҳам, тонгнинг ҳарир пардасига ўраниб, уйқудан уйғонаётган чўлни ҳам кўрамиз.

Мен сизни ана шу ғалати табиатли, кечмишли чўл одами билан таништирмоқчиман. Чўлда ким биландир, ақалли орқаваротдан танишиш ҳам катта гап. Бу танишув узоқ сафарларингизда кўп асқотади.

ИККИНЧИ БОБ

Бундан беш-олти йилча муқаддам Қизириқ чўлининг жанубидаги Қорақир атрофларида ов қилиб юрардим. Бу жойнинг ёввойи табиатига ўрганиб қолган эдим. Бундай хилват жойни танлаганимнинг боиси бор эди, албатта. Мен бу ерлар табиати ҳақида бир-икки лавҳача ёзиб, газеталарда эълон қилган эдим. Кейинчалик эса Қорақир табиатини ўз ҳолича сақлаб қолиш ва бу ерда чўл паррандалари ва ҳайвонларига мос кўриқхона ёки овчилик хўжалиги ташкил этишнинг иложи йўқмикан, деган фикр туғилиб қолди. Бу хусусда бирон гап айтиш, мулоҳаза юритишдан бурун Қорақирни янада чуқурроқ ўрганиш зурур эди. Ҳарқалай ўшанда бу истакни рўёбга чиқариш йўлида умид қилса арзигулик асослар бор эди.

Қорақирнинг манзараси ҳийла ёввойи. Паст-баланд тепаликлар орасида тўқайзорлар кўп учрайди. Бу жойлар шунчалик захки, осмонга булут чиқса ер терлайди. Пастликдаги Каттакўлни яқин-атрофдаги юксак ҳисобланган Қорақирнинг яланғоч, гиёҳсиз ўрқачлари ўраб туради. Қир ортидан бепоён осмон

кучоқ очади. Кеч кузда бу хилват гўша чиройи яна ҳам очилиб кетади. Америкалик машҳур рассом Рокуэлл Кент чизган ҳудудсиз, салобатли, чўнг Аляска манзараларини эслатади. Пушти ранг гуллари чамандай очилган юлғинзор, поёнсиз кўкдаги кичик-кичик момик булут галалари, баланд ўсган савағич гишшанинг шамолда эгилаётган попуклари хаёлингиз тинчини ўғирлаб қочади.

Кечқурунлари узоқ дашт ва чўллардан учиб келган гала-гала қушлар сокин кўл оромини остин-устин қилиб юборади. Турли қушларнинг қанот қоқиши, бир жойдан иккинчи жойга гуруллаб учиб қўниши, қўнганда қамишларнинг қарсиллаб синиши эшитилиб туради. То қоронғилик тушгунча кўлда қушлар чуғур-чуғури тинмайди. Сўнгра кўл жимиб қолади. Назарингизда ҳаммасини шу тубсиз кўл ютиб юборгандек бўлади. Лекин бу ўлик сукунат узоққа чўзилмайди: орадан бирон соатлар ўтгач, қуюқ қамишлар ичидан қоп-қора қашқалдоқлар — кўл товуғи очик жойларга сузиб чиқади. Уларнинг ғамгин ва мунгли овозлари кўл ичкарисидан эшитилаётган ўрдаклар билан қўшилишиб кетади.

Кўлнинг кун ботиш томонида иккита уй кўзга чалинади. Бирини колхознинг узун бостирмали товуқхонаси, иккинчиси эса Рамазон деган товуқбоқар танишимнинг кулбаси. Қорақирда ов овлаб юрган кезларимда уйининг бир хужрасини менга бўшатиб беради.

Рамазоннинг ёши қирқларга бориб қолган, озғин, хипча бўй, яноқ суяклари бўртиб чиққан. Унинг ҳовлиси кўлдан икки чақиримча шимолда жойлашган қишлоқда. Йўғон гавдаси эриникдан икки ҳисса катта, кенг юзли, лунжи шалвираб тушган хотини кун оша Рамазон ҳолидан хабар олгани келиб туради. Уларнинг тўрт ўғли, икки қизи бор. Ҳаммаси мактабга қатнайди. У оила, рўзғор ишлари ва болалари тарбиясига аралашмайди. Ҳаммасини хотинига топшириб қўйган. Лекин фарзандларининг отасига меҳри анча кучли. Ҳар куни Рамазонга кўмаклашгани келадиган ўғиллари ҳам у каби мўмин, қобил. Рамазон онда-сондагина қишлоққа бориб келади. Унинг бирон марта ҳам на хотинидан, на ҳаётидан зорланганини эшитганим йўқ.

Одатда, у эрта тонгда хужрамга киради-да, мени оҳистагина туртиб уйғотади. Апил-тапил кийиниб кўлга тушаман. У эса товуқларга дон бериш билан овора бўлиб қолади. Тонготарда кўл устида ўрдаклар ғужғон ўйнайди. Чошгоҳда қайтиб келиб ҳамхонам билан нонушта қиламиз. Сўнгра иккимиз қайиққа ўтириб, кўлнинг ичкари томонларига йўл оламиз.

Ўша йили куз чўзилиб кетди. Шимолдан жанубга учиб ўтаётган қушлар шу атрофдаги илиқ сувли кўлларда қишлаб қолишди.

Бироқ янги йил арафасида ҳавонинг авзойи бузилди. Жануби-ғарби осмоннинг кути ўчди. Совуқ шамол эсиб, Қорақир ўркачларидан ошиб ўтиб, сон-саноксиз катта-качик кўллардаги қамишларни шовуллата бошлади. Бундай довулли кунларда қушлар пана жой излаб қолади.

Шамол ўшанда туни билан тинмади. Том устидан ға-ғалаб учган ўрдақлар, ғозларнинг овози эшитилиб турди. Рамазон билан иккимиз ухламасдан патронларга ўқ жойлаб чиқдик. Рамазоннинг эртанги овга жуда қизиқаётганлигини кўриб севи-ниб ўтирардим. Фира-ширада товуқхонадаги очиқ майдончага дон сепиб чиқдик. Негадир хўрозлар ҳам писиб ётишарди. Кейин кўлга чопдик. Кўлда қамишлар шовуллаб чайқалар, боши сувга тегар, осмонда ўрдақларнинг ҳавони шувуллаб кесиби училари эшитиларди. Одам-одамни танийдиган даражада атроф ёришгач, ўрдақлар парвози ҳам тинди.

Бахтга қарши ўша куни биз кутганчалик ов бўлмади. Ҳал-лослаб, шовуллаб ётган кўлга қайиқ билан кириш ниятидан воз кечиб, отилган ёлғиз ўлжа — қизил бош билан кифояланиб қўя қолдик. Қушлар довулдан шунчалик таҳликага тушишган эдиларки, уларни милтиқ отиб ҳам чўчита олмадик. Онда-сонда-гина кўлдан кўтарилиб ва яна дарҳол қамишзорга ўзини урган чурракларни ҳисобга олмаганда, қушлар деярли учмади. Улар куни бўйи кўлнинг илиқ ва тинч жойларда жон сақлашди.

Қайтиб келсак Рамазоннинг хотини уйни супуриб-сидириб юрибди.

— Нон-пон олиб келдингми, Қўлдош? — деди Рамазон ҳолаҳвол сўрашмасданоқ. У хотинини тўнғич ўғлининг исми билан чақирарди.

— Бундай кунда тандир қизитиб бўладими, — жавоб берди хотини гавдасига ярашмаган овоз билан. — Бунинг устига-устак кеча мижжа қоққанимиз йўқ.

— Тинчликми, ўзи? — ўсмоқчилаб сўради Рамазон.

— Кеча анави, Фозил ошнангиз турмадан келди...

— Йўғ-е! — Рамазон анграйганича хотинига тикилиб қолди.

— Эрталабдан бери икки марта одам келди изингиздан.

— Бу довул шуники экан-да. Ўйловдим-ов, бу шамол қаердан келди экан деб... Дарров қайтибди-да. Беш йил эди, шеклли.

— Кейин биласиз.

— Бўпти, ишларни саранжом қилиб, пешинда борамиз...

Пешинда Рамазонларнинг қишлоғига кириб бордик. Фозилнинг ҳовлисида бир тўп одам қозон атрофида уймалашиб юрарди. Бизни бир даҳлиз, икки хонали уйга бошлаб киришди. Ҳамма ўрнидан турди. Фақат бир киши қўлтиғига қуроқ болишни

босганича оёқларини узатган кўйи жойида ётаверди. Рамазонга тақлид қилиб бирин-кетин тик турган одамлар билан қўл бериб кўришиб чикдим. Ниҳоят Рамазон ёнбошлаб ётган киши ёнига бориб чўккалади. Узун, қоқшол қўллари билан унинг елкасидан кучди. Мен қўлимни узатдим. Нимжон, қоқсуяк, ҳароратсиз панжаларини секингина қисдим-да, Рамазоннинг ёнига чўкдим.

— Ҳа, омин! Эсонлик-туғалликни, мўл-қўлчиликни берсин, — Рамазон дуо ўқиб бўлгач, барча билан бирма-бир ҳол-аҳвол сўрашиб чикди. Кейин у хаста кишига ўгирилди. — Зиёратлар қутлуғ бўлсин, Фозилбой.

— Раҳмат. Ўзингиз, бола-чақалар омонми? — Фозилнинг ҳаяжонли, заиф овози зўрға чикди.

— Шукур, ишлаб ётибмиз. Ҳалиям ўша: кичқир хўрозим, қичқир.

Фозилнинг сарғимтир юзига қон югургандек бўлди, лаблаблари жилмайиш кўринди.

Биз келишимиз билан сал фурсат бўлинган гурунг яна улашиб кетди. Суҳбат бир мавзудан иккинчисига кўчиб турарди. Кўпинча Фозил қамокдалиқ чоғларида содир бўлган ўзгаришлар, воқеалар ҳақида гап кетарди. Фозил эса хандон пистани тирноғи билан чақар, писта мағзини эринмай чайнар, тамшанарди. Унинг чехрасида аллақандай такаббуруна қувлик сезилар ва назаримда, у гўё турмадан эмас, балки ҳарбийдан қайтган кишидек ўзини чоғлар, даврада ўзига қилинаётган муомала, иззат-икром, меҳрибонликка лоқайдлик билан қараётгандек эди.

— Ҳм... Ҳалиям кичқир хўрозим, қичқир денг, — деди у суҳбатни чўрт кесиб, Рамазонга юзланар экан. Фозил қўлтиғига босиб олган болишни айлантириб қўйиб, томоғини қирди. Дўхтирлар, товук шўрвани кўпроқ ичинг, дейишди.

— Сиз омон бўлсангиз товук топилади, — деди Рамазон енгил тортиб.

— Ҳа, айтмоқчи, мен меҳмонни танимадим, — деб сўраб қолди Фозил.

— Эсим қурсин, — ютиниб жавоб берди Рамазон, — шаҳарлик оғайнимиз. Овчи бу киши.

Фозил бир зум менга синчковлик билан боқиб турди-да, сал гавдасини қимирлатиб:

— Ўзбекдан овчи чиққанини энди кўришим, — деди. Унинг сийрак қошлари орасида айёрона милтираб турган кўзлари, хаста важоҳати совуқ кўриниб кетди. Нафратомуз диққат билан қараганимданми, киприклари, қоши, юзидаги ҳар мўй толаси, бутун аъзолари чалинган касалликнинг захридан сарғайиб кетганини шунда сездим.

Кечга яқин тарқалдик. Қалбимга чўккан нохуш кайфият қишлоқдан чиққанимиздан сўнг ҳам тарқалмади. Негадир сўнгги кунларда биринчи бор ўзимни толиққан ва овчиларга хос саёқ юришдан ҳафсалам пир бўлганини ҳис этиб, барвақт ўринга кириб ётдим. Эрталаб ҳам кайфиятим хиралигича қолаверди. Овга чиқмадик. Рамазон товада тухум қовуриб келтирди. Дастурхон устида гапни у биринчи бўлиб очди:

— Кеча Фозилнинг сўзлари сизга оғир ботди-а?

— Рости, менга ўртоғингиз ёкмади.

— Тўғри айтасиз. Мен ҳам шундай деб ўйловдим. Терслиги бор. Болалигида ҳам шу эди. Шу одатини ҳеч ташлаттира олмадик. Юз-кўзинг демайди, кўнглига келганини аяб ўтирмайдди.

— Нега қамалганди у?

— Э, бир фалокат бўлди-да... Фозил аслида ғайратли, зардали йигит. Эл-юрт олдидан бир иш кўрсатайин деб юради... У ҳам кўпга қўшилиб, чўлга кетаман деб юрди. Қишлоғимизда Олтибой деган бир бетайин одам бор. Ўзи ҳеч қаерда ишламайди. Оғзи беповина, гапи совуқ одам. Фозил ўша билан жанжаллашиб қолди.

— Нега жанжаллашади? — деб сўрадим қизиқиш билан.

— Фозил бир-икки жойда, чўлга чиқиб, янги ер очаман, деган. Дўсту биродарларини ҳам шунга кўндирмоқчи бўлиб юрган. Олтибой эса, гапи совуқ одам эмасми, Фозилнинг ғийбатини қилиб; „Нима қиларкан ташвиқот юритиб, ўша тараша хотинини олиб кўчиб кетавермайдими?“ депти. Бундай гап Фозилнинг иззат-нафсига тегади-да. Фозилнинг хотини ростдан ҳам жуда озғин. Лекин чўл ҳақидаги гапга хотинни қўшиб нима қиласан, ярамас. Фозил бунга чидаб туролмади. Олтибойни уриб бошини ёрди, қўлини синдирди... Ана шу билан қамалди кетди. Мана, икки ярим йил деганда қайтиб келди, ўзи уч йилга кетувди. Ўн икки бармоқ ичакми, дегани бўларкан, шуни операция қилиб олишибди. Ярим жон одамни нима ҳам қилишарди. Бўшатиб юборишган-да... Лекин ўзи кўрс бўлса ҳам, юраги тоза Фозилнинг. Сиз унинг гапларидан хафа бўлманг, ўзи шундай. Мен уни бир қаричлигидан биламан. Сағирликдан кўнгли яримта бўлиб ўсди. Меҳнаткаш. Кўнглида қинғирлиги йўқ... Лекин орияти кучли. Кеча сезган бўлсангиз керак — ордан тушган бўлса ҳам, эгардан тушмаяпти. Бунинг бир сабаби бор. Ўша ўтирганлар орасида Олтибойнинг хешлари ҳам бор эди. Шунинг учун ўзини паст олгиси келмади.

— Бу, Олтибой деган киши билан Фозилнинг ўртасида аввалдан хусумат йўқмиди ўзи?

— Олтибойнинг бир синглиси бор эди. Санам деган. Фозил армияга кетмасдан бурун оғайнилари орасига тушиб, шу қизни фо-

тиха қилишди. Кейин қизнинг гапи чиқиб қолди. Фозил айниди. Орани очик қилди-ю, армияга кетди. Шундан бери Олтибой тишини қайраб юради.

— Ҳа, бундай денг...

*
* *

Яна кунлар исиб кетди. Орадан ҳафта ўтар-ўтмас Фозил Рамазонникига келди. Мен чошгоҳда қайикни гишшага қантариб қўйиб уйга келсам, Рамазон товук патини юлиб ўтирибди. У мени ёнига имлаб чақириб, Фозилнинг уй ортида офтобрўяда исиниб ётганини айтди. Милтикни уйга қўйиб, меҳмоннинг ёнига чиқдим.

Фозил офтобрўяда пўстак устида ёнбошлаб ётар ва ёнидаги девор ковагидан ерга орқаси билан думалаб тушаётган қарахт, ҳолсиз қовоғариларни кузатиб ўтирарди. У қўлидаги узун чўп билан йиқилган арини оёққа турғизар, унинг мажолсиз судралишига боқиб туриб:

— Вой, жонивор-ей, совуқ қотдингми? Энди аҳволинг қалай? Нима қилай, сенга раҳмим келади-ю, лекин заҳарингдан кўрқаман-да, — деди. У бир оздан сўнг ўтириб олди. Кўкрагига ёпишиб турган сурп қўйлагининг тугмаларини еча бошлади. Қорнини очиб, елкаси билан деворга суянди. Шу пайт мени кўриб қолди.

— Э! Овчи, келинг, келинг, — деди ва чап қўлига таянган ҳолда ўнг қўлини менга узатди. — Қалай, ов бароридан келаяптими? Қани, ўтиринг-чи... Мана, биз ҳам келиб қолдик... Рамазонбой зап жойни топган-да. Одамлардан, шовкин-сурондан узоқ, овлоқ.

У инграниб оёқларини узатди. Шунда қорнига кўзим тушди. Сарғайиб кетган, тилим қовундек хилвираб турган жароҳатнинг пастки учида йиринг кўринарди. Фозил кўзларини юмиб олди.

— Бу ҳолда шамоллатиб қўясиз, — дедим. — Тагин газак олиб кетмасин.

— Бўлгани бўлар. Қуёш тегсин, жонга аро кираяпти, — деркан, кўзларини бир очди-ю, яна юмиб олди. — Уйда болаларнинг шов-шуви эсхонамни чиқариб юборди. Одамлар кўргани келишади. Бу аҳволда кўргандан кейин, худо билади нималарни ўйлашади... Уҳ... Бундай нарсалар ёқармиди одамга. Рамазонникига олиб бориб ташланглар, дедим... Зап жойни топган-да Рамазон тушмагур.

Рамазоннинг барваста хотини бошига бир дастурхон нон қўйиб келиб қолди. У дарҳол қозон-товоққа уннаб кетди. Рамазон давраамизга қўшилди.

— Бир нарсадан жаҳлим чикди, — деди юзини ҳамон куёшга тутиб, кўзларини юмиб ўтирган Фозил. — Аҳмоқлар нима деб гап тарқатишаяпти денг? Эмишки, — Фозил қамоқдан ҳийла-найранг билан қутилиб кепти. Ғаним билан ҳасадгўйнинг кўзи кўр бўлади, деганлари шу-да. Мен қай аҳволда ётибману, улар нималар деб вайсаб юришипти.

— Эй, шунга ҳам эътибор бериб юрибсизми, Фозилбой? Ити-мушуклик ота-бобомиздан қолган. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Тилнинг суяги йўқ. Ҳар ким ҳар нарса деяверсин, сиз эътибор берманг. Халқнинг мақоли бор: Ғанимингга гап топилмаса, итингнинг думини қийшиқ, дейди. Қишлоқнинг гапи тугармиди, — деди Рамазон пўрсилдоқ тандир нонни ушатаркан.

— Хаста одамнинг кўнгли нозик бўларкан. Сал нарсани кўнглимга олиб ўтираман... Ҳа, майли, бу кунлар ҳам ўтиб кетар. Бир бало қилиб оёққа туриб олайлик-чи, кейин бир гап бўлар.

— Ҳа, баракалла. Ишқилиб буёғи яхши бўлсин, денг. Аҳмоқ билан кечашиб аҳмоқ бўлишнинг ҳеч фойдаси йўқ.

— Одам онадан дарров ақли-хуши жойида тушмайди. Мен ҳам ўшалар хилиданман, шекилли. — Фозилнинг овозида ўкси-ниш, шикасталик бор эди.

— Ғалати одам экансиз. Биров сизни ўғри, муттаҳам, деб қоралаётгани йўқ-ку. Жаҳл устида бўлган иш-да. Йигит кишининг бошидан нима гаплар ўтмайди, дейсиз. Бу ёғига оёқни борлаб босиш керак...

Жимлик чўқди. Рамазон нон қовшаб ўтирарди. Мен эса Фозилга боқардим. Унинг заъфарон чехрасида, кўзларида биринчи дафъа учратганим заҳархандалак, кибр-ҳаво ўрнига қишлоқ ҳаётига тез кўникиш, қалбида чўкиб ётган изтироб, андиша ва аламлар олдида чорасизлик, ожизлик ва оғир ўй-фикрлардан сўнг кишини толиқтириб кўядиган ҳолсизлик аломатлари кўринарди. Анчадан кейин Фозил дастурхон томон ўгирилиб ўтириб олди.

— Бай-бай, қандай нон-а? Садағаси кетай, — деди у нонни ҳузур қилиб чайнарган. — Рамазонбой, келинг, бу гапларни кўяйлик. Овдан гапиринг, сиз, — деб менга ишора қилди.

— Овимиз зўр, — менинг ўрнимга жавоб берди Рамазон ва қўшиб қўйди: — Ҳеч бўлмаганда, ана, ўз оёғи билан келаяпти. Ўзиям ғозга ўхшайди қургур.

— Қичқириб юборса-я хўрози тушмагур, — Фозилнинг бу қочиримидан иккаласи ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Бироқ Фозил дарҳол кулгидан тўхтади-да, қорини ушлаб қолди. — Ҳа, падарингга лаънат... Уҳ... Эсдан чиқиб кетипти. —У менга кўзларини маъноли қисгач, сўз қотди: — Мана, сиз ўқимишли одамсиз. Рамазон билан орамизда ечилмай келаётган бир жумбоқ бор. Сиз шунинг орасини очиб берсангиз.

— Хўш, қани эшитайлик-чи? — дедим.

— Эски ашула бор. Биз болалигимизда ҳам эшитиб юрардик. Шу ашулада бир гап бор: „Қичқир хўрозим, қичқир, тонг ота қолсин, умид билан олган ёрим қиз бўла қолсин...“, дейилади... Бу, энди нима дегани? Менимча шундай: йигит севганига уйланади. Тўй кечаси. Ёри билан бир ёстикқа бош қўяди... Тонг отавермайди. Хаёл ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа оғаверади. Кўнглида умид ҳам, ишонч ҳам, шубҳа билан гумон ҳам бор. Бир гап билан айтганда кўнгли безовта. Шунда ҳалиги ашулани тўқийди. Тезроқ хўроз қичқирса-ю, тонг отса, кўнгли жойига тушса. Чунки ҳаммаси: ҳаёти ҳам, ор-номуси ҳам шу тонгга боғлиқ бўлиб қолган... Ўзбегимизда шундай-ку.

— Бу ашулани Фозилбой тўйлари арафасида кўп айтардилар — деб кулди Рамазон.

— Гапни бўлмай тулинг, энди, — деди Фозил қизишиб. — Бу киши нима дейди денг: эмишки, ўша кеча йигитнинг юраги дов бермаган. Иш қилиб қайлиғига тегина олмаган... Шундай йигитлар ҳам бўлади-да. Ёки бўлмаса кўзи қиймаган, раҳми келган...Йигитнинг ори бўлади, сабр-тоқати етмаган. Шунда: тезроқ тонг отса-ю, бу хижолатликдан қутулсам, деган дейди.

Ҳар иккаласи ҳам менга жовдираб қарарди. Уларнинг биронтасининг фикрини маъқуллаш билан иккинчисини хафа қилиб қўйиш мумкин эди. Тўғриси айтсам иккала фикр ҳам менга ёқди. Бу ашулани бир умр эшитиб юриб, бирон марта шундай хулосага бормаганимга ҳайрон қолдим...

*
* *

Кунлар илиқ, оромбахш эди. Чошгоҳда Қорақир устидаги булутлар тўзгигач, қуёш ярақлаб кетарди. Бу ерларнинг сукунати, хилватлиги, дастлабки кунданоқ қарор топган дилкаш гурунлар Фозилга хуш ёқди. У тез орада ўзини анча тутиб олди. Қалбдаги ғашликларни унута бошлади. Буни биз ҳам сезар ва севинардик.

Шундай илиқ ва серфайз кунларнинг бирида Фозил мен билан бирга овга чиқиш истаги борлигини айтди. Биз қайиққа ўтирдик. Бу гал кўл ичкарисига эмас, балки унинг чети билан сузиб ўтиб, Қорақирнинг этагида тўхтадик. Қуёш ҳали қирнинг яланғоч ўрқачлари ортида эди. Фозил заранг таёққа суяниб аста-секин қирни ёналаб, қир чўққисига кўтарила бошлади. Мен унга етиб олиб, жароҳат зўриқиши мумкинлигини айтдим. Бироқ у гапимни эшитмади шекилли, жавоб бермади. У билан ёнма-ён борардим. Унинг ранги оқариб кетган, сарғимтир пешанасида кўк томирлар бўртиб чиққан, йирик-йирик тер томчи-

лари пайдо бўлган эди. Қир устига чиқиб ўтирганимиздан сўнг ҳам у анчагача ҳансираб, юзи, бўйнидаги терларни бекасам тўни барлари билан артиб ўтирди.

— Бунчалик бўлади, деб ўйламагандим, — деди қурқшаб қолган лабларини яларкан уҳ тортиб. — Оёқларим ёмон ўрганиб кетипти. Бу қирларга илгарилари бир дам билан югуриб чиқардим. Қаранг-а...

Фозил бироз совигаҳ, тўнининг барларини букиб, устига ўтириб олди. — Одам тез чўкаркан, — деб давом этди кўзларини ярим қисиб, чор атрофни кузатаркан.

Қир устидан яқин-йироқлар худди кафтдагидек кўринарди. Қуёш терак бўйи кўтарилган шарқ томонда сув омбори улкан ойнадек кўзни қамаштириб ялтираб ётар, унинг соҳилларига яқин ерларида аллақандай жигар ранг, қизғиш бутазорлар кўзга чалинар ва негадир бу бўз, кимсасиз даштда ғайритабиийдек туюларди. Шимоли-ғарбдаги қишлоқлар ортидан эса бепоен чўл бошланарди. Унинг худудсиз, тўғри чизик уфқлари кўкнинг гул ранг губори билан қўшилишиб кетарди. Қамишзорлар тарафдан худди баҳордагидек илиқ ва майин шабада эсиб, танга ором беради. Фозил ана шу тип-тиниқ кўкка, пастда эринчоқлик билан учиб юрган қарғаларга, онда-сонда сув омбори томондан кўтарилиб Каттакўлга келиб ташлаётган ўрдак галаларига боқиб турарди.

— Ҳадемай баҳор ҳам бошланади. Ҳу, ана у ёққа қаранг, бедазорга. Кўм-кўк бўлиб қолипти, — деди Фозил қўлларини паҳса қилиб, қишлоқ этагидаги пайкалларни кўрсатиб. Сўнгра бармоқларини қарсиллатиб, негадир қўлларига тикилиб қолди. — Бу қўлларнинг катмон дастасини ушламаганига ҳам икки йилдан ошди. Қандай қўлларим бор эди-я. Эҳ, аттанг...

— Энди оғир меҳнат сизга тўғри келмаса керак, — гап қотдим.

— Тўғри келмайди, деб юраверамизми. Касалликни қанча ўйласанг, шунча исканжага олади. Эскилар, асраган кўзга чўп қадалади, деб бекорга айтишмаган-да. Балиқ сувсиз яшай олмагани сингари одам ҳам меҳнатсиз яшай олмайди... Қишлоқда биров-икков, Фозил шу билан тамом бўлиб келди, деб юришипти. Ҳаммасидан хабарим бор. Ҳали мен уларга кўрсатиб қўяман. Қўлимдан иш келмай қолгани йўқ.

*
**

Биз пешинда қирдан тушдик. Фозилнинг руҳи ҳар қачонгидан тетик эди. Хасталигидан асар ҳам қолмагандек туюларди. Йўл-йўлакай ўтмишидан ҳикоя қилди:

— Бу ерлар аслида бизнинг юртимиз эмас. Биз чўлданмиз. Даштиғоз, Қизириқ, Қушқўнмас чўллари деб эшитганмисиз? Ана ўша ерлар бизнинг юрт. Бу жойларга уруш йилларида кўчиб келиб қолганмиз. Сув сероблигини ҳисобга олмаганда бу ерларнинг ҳам чўлдан фарқи йўқ эди. Энди қарабсизки, ҳаммаёқ қишлоқ, боғ, дала. Ўзгариб кетди. Инсоннинг қўлидан келмайдиган иш йўқ... — Бир оздан сўнг у асабий оҳангда қўшиб қўйди: — Чучварани хом санабди улар... — унинг ҳаяжонлангани зийрак кўзларининг чақнашидан сезилиб турарди. Уйга етай деб қолганимизда гапини якунлади: — Насиб қилса, мен соғайиб олай. Иккимиз чўлдаги юртимизни бир томоша қилиб келамиз. Ов ана ўша ерда. Наинки, жонивор истасангиз — ҳаммаси бор.

*
* *

Меҳнат таътилим поёнига етиб борарди. Қорақир тақдири тўғрисида қатъий қарорга келгандим. Эндиги иш баъзи ташкилотлар, овчилар жамияти раҳбарлари, мутахассислар маслаҳатига боғлиқ бўлиб қолганди. Уларнинг розилиги бўлса бас эди. Бунга ишонишим учун етарлича кузатишларга, асосларга эга эдим.

Сербулут кунларнинг бирида уй эгалари билан хўшлашдим. Фозил ҳам шу ерда эди. Мен унга тезроқ соғайишини тилаб, қўлимни узатдим. У анчагача қўлимни кучга кираётган панжалари орасига олиб туриб, юзимга тикилди-да:

— Азбаройи худо, сиз менга ёқиб қолдингиз, — деди қизариб — Биз сиз билан бундан кейин ҳам учрашиб турамиз. Ўшанда қалинроқ танишиб оламиз. Лекин шуни билингки, Рамазонга ўхшаган яна бир дўст орттирдингиз. Ҳа, ишонаверинг.

— Раҳмат сизга, — дедим ва эндигина яхши кўра бошлаганим Фозил билан яна учрашишга комил ишонч ҳосил қилиб, хайрлашиб жўнаб кетдим.

УЧИНЧИ БОБ

Баҳорнинг ўрталари эди. Шаҳарга товуқ топширгани келган Рамазон мен учун ғоят кўнгилсиз бўлган воқеани сўзлаб берди. Ўша куниёқ у билан бирга йўлга чиқдим. Бироқ мен Қорақирга кечикиб келган эдим. Ҳали қирга етмасимизданоқ осмонга ўрлаётган сарғиш-қорамтир тутунни кўрдим. Тутун ердан кўтарилгани сайин йўғонлашиб, ёйилиб борарди. Теварак-атрофда, ҳавода хас-хуш қурумлари пилдираб учиб юрарди.

Кўп йиллардан бери ўрганиб қолган жуда қадрдон манзил, кўп серзавқ дамларим кечган жойлар ёниб, тутаб ётарди. Уч

кундан буён давом этаётган ёнгин тўқайзорнинг аксарият қисмини шип-шийдон қилиб кетган эди. Бу ёнгин кўлдаги қамишларни эмас, балки қалбимдаги ширин хотираларни шафқатсизлик билан куйдираётгандек бўлди. Шамол кўлдан учуриб келтираётган аччиқ, ўткир тутун, буғланаётган балчиқ ҳиди димоғимга ўрнашиб қолди. Қирдан ошиб ўтаётганимизда осмонга тикилдим. У ҳам хувуллаб қолган эди. Баъзан бир замонлар бу хилват кўлларда жон сақлаган қушлар ҳар йилги одатларига кўра, қир ошиб ўтишар ва нотаниш манзарани кўргач, янада юксакроқ кўтарилар, жанубга сузиб кетаётган тутунга чап бериб ё изларига қайтиб, ёки сув омбори томон, ёхуд чўл тарафларга учиб кетишарди. Бир умр бир кўлнинггина олам, бошпана, ватан деб билган қашқалдоқлар эса ҳамон кўлнинг очиқ жойларида тўп-тўп бўлиб туришар ва уларнинг шу туришининг ўзиёқ дилда ғусса уйғотарди. Кўл сохиллари, Қорақир бағридаги барвақт униб чиқиб, барвақт хазон бўлгувчи кўкатлар қурумдан қорайиб кетганди.

Кўлнинг кун ботиш томонида, Рамазоннинг уйи ёнида икки кишининг қораси кўринди.

— Ўшалар, — деди ҳамроҳим пешонасига кўлини соя қилиб тураркан.

— Кимлар? — сўрадим.

— Агроном билан Фозил-да.

— Фозил?!

— Бунинг ҳаммаси икковининг иши. Мен сизни ранжитма-йин деб бошида Фозилнинг бу ишга қўл урганини айтмагандим.

— Шошманг, шошманг, ахир, бу — Фозил касал эди-ку?

— Касалликни билармиди у.

— Нега тўқайга ўт қўйди?

— Сувини қочириб, янги ер очармиш. Лекин билмадим бундан бир иш чиқишини. Бунинг устига кўлнинг ўртасида булоқ бор, дейишади. Буёғини қўйинг. Сиз бу ерда биринчи кун, тўқайга ўт кетганида бўлмадингиз. Қиёмат-қойим бўлди. Учиб келган қушлар оламга сиғмай кетди. Буларнинг макони тўқай экан-да. Кечанинг алламаҳалигача чуғур-чуғур, чағ-чағ тинмади. Қулоқни тешиб юборғидай қичқиришади жониворлар. Қушнинг уяси бузилса ёмон бўларкан.

Биз гап билан бўлиб, уйга етганимизни ҳам билмай қолиб-миз. Фозил бизга пешвоз чиқди. Негадир худди шу пайтда мен уни ўтган куз қорни ёрилиб, касал бўлиб ётганидамас, балки анча илгаридан, бир неча йиллардан буён таниш киши ҳис этдим. Бўйи пакана, қадди-қомати ғўлабирдан келган. Юзида хасталиқдан нишон ҳам қолмаган, қорамағиз, лунжлари тараф тортрилиб турибди. Тез фурсатда бунчалик даражада ўзга-

риб кетган Фозилга нисбатан кўнглимда аллақандай ғайрлик сездим. У хаёлимдан ўтган фикрни англагандек, кўзларини маккорона ўйнатиб:

— Милтиқ эсдан чиқибди-да, — деди.

Мен уни бирон-бир аччиқ гап билан узиб олгим келди-ю, лекин ўша заҳоти нима дейишимни билмай лол қолдим. Бунинг устига у яна давом этди:

— Сизнинг аҳволингиз менга аён, — ўша бепарво оҳангда сўзларди: — Ҳечқиси йўқ. Қанотли жониворлар ризқ-рўзини териб ейди... Биз, деҳқонларнинг йўриғимиз бошқа.

Қорақир ва кўл билан қизиқаётганимни пайқаган тўла, кенг юзлари силлиқ, нурсиз кўзлари кулганда кўмилиб кетадиган агроном мухбир кўрган кишилардек сўзамол бўлиб қолди:

— Одамларга ҳайронсиз, ҳа, десанг, чўлга кетамиз, дейди. Ҳа, мана, тумшугинг тагида ҳам ўзлаштирилмаган ерлар кўп. Аввал шуни эпла, кейин бир ҳисоби бўлар, чўл қочмас, дейдиган киши топилмайди. Мана шу Қорақирни олиб кўринг. Одамнинг куч-қувватига мунтазир бўлиб ётипти. Энди бошланди. Келгуси йили қарийб икки юз гектар ер ўзлаштирилади. Бу чорак колхоз деган гап. Очилган ернинг эллик гектарига шоли, эллигига карам, картошка, қолганига чорва озукаси... Бу кимга фойда — колхозга. Бу — бир. Иккинчидан, колхознинг обрўйи, учинчидан, биродар, ахир бу ботқоқликлар замонамиз учун доғ эмасми? Шунча техникага, кучга эга бўлсак-у ўзлаштирмасак. Нима деган гап бўлади. Ҳақиқатан ҳам доғ! Бунинг устига турли касалликлар ташувчи чивин-пашшалар макони... Бу доғни ювиб ташлаш керак... Сиз, ўртоқ, мажлисда қатнашмадингизда, кўрардингиз. Ўзиям, роса шов-шув бўлди. — Агрономнинг овози тобора жўшиб борарди. Фозил афтидан уни бир лаҳза тинчишини кутиб тургандек безовталана бошлади. Агрономнинг жағи жағига тегмасди. — Мажлис ана шундай тортишув билан ўтди. Оҳ-оҳ... Фозилбойнинг иродасига қойил қолдим. Деҳқонда, бу деҳқон. Ҳар бир гапи салмоқли, асосли. Қани эди ҳар бир колхозчида шундай ташаббускорлик бўлса...

Фозилнинг тоқати тоқ бўлганлиги унинг асабий ҳаракатларидан сезилиб турарди. Лекин шундай бўлса-да, агрономнинг тилига эрк берди. У, афтидан, менинг кайфиятимни зимдан кузатар, ўз мулоҳазаларини айтишга ҳозирланар эди.

— Сиз анави воқеани сўзлаб берсангиз яхши бўларди, — деди Фозил қўлини орқасига қилиб, кирза этигининг учи билан кесакни эзар экан.

— Қайси?.. Эҳ-ҳа, эсимга тушди. Эшитасизларми? Бу ҳам қизиқ бўлган. — Агроном ҳикоя қилишдек имконият туғилганидан мамнун ҳолда бошлади. — Урушдан кейинги йиллар эди.

Шу ерда кичик жамоа хўжалиги бўларди. Худди шу, Рамазон-бойнинг товукхонасидан юқориқда колхознинг томорқаси. Дамин ака деган киши раис. Ўлиб кетди. Рўзиқул деган бир лапашанг киши томорқага қоровул. Раис билан қалин. Ҳар ҳафта бир-икки марта меҳмонларини Рўзиқулнинг чайласига бошлаб келади. Овлоқ жойда, ҳеч ким кайф-сафо қилишга ҳалақит бермайди. Ҳе, одамлар жуда пухта-да, топган жойини қаранг. Раис билан қоровулнинг қалин бўлиши сабаби маълум. Рўзиқул одамларга қўшилмайди, яккамохов. Бировнинг сири, иши билан қизикмайди. Дунёни сув олиб кетса, тўпигимга чиқмайди, дейдиганлардан эди. Раисга шундай одам керак-да. Бунинг устига Рўзиқул уста балиқчи эди. Балиқчи бўлгандаям зўр эди. Ҳу, кўлнинг этагига қаранглар-а. Кўраяпсизларми? Ана ўша ердан илгарилари бир ариқ сув оқиб чиқарди. Ўша ерда Рўзиқул чийдан дом, яъни тузоқ қурган эди. Домнинг ўртасига кунжара, маккажўхорининг думбулини ташлаб қўярди. Балиқ буларнинг ҳидини олиб келади. Қайтиб чиққани йўл тополмайди. Қачон балиқ керак бўлса, узун дастали тўрни сувга бир-икки марта ботириб олади. Ана шунинг ўзи кифоя. Бир йили кўлнинг суви ўз-ўзидан пасайиб кетди. Рўзиқулнинг доми қуруқликда қолди. Меҳмонлар келганда Рўзиқул қўли билан қамишлар орасидан пайпаслаб балиқ тутадиган бўлди. Уста эди-да ўзиям. Ўзи, балиқни сезган заҳоти елкасини сила, дерди. Қаранг-а, балиқ ҳам силашни яхши кўраркан. Шу-шу, бир куни Рўзиқул ғойиб бўлди. Одамлар кўл бўйида ечиб кетган кийим-бошни топишди. Ўзи эса дом-дараксиз йўқолиб кетди. Шундан бери мана, қарийб чорак аср вақт ўтаяпти. Халқ орасида турли-туман миш-мишлар юради. Биров кўл тортган деса, биров балиқ ютган, дейди. Бир вақтлар кўлда тунлари қуриллаб, сув тортадиган ўпқон кўрдим, ҳаттоки, кўлни қўриқлаб ётадиган аждаҳо ҳам бор, деган овозалар юрарди... Ишқилиб, ҳеч ким кўлга бетлай олмаган. Бунинг ҳаммаси қуруқ сафсата. Лекин қуруқ сафсата тагида ҳам фалсафа бор. Бу хурофот. Кўлнинг қуритилиши ана шу хурофотга ҳам барҳам беради. Биз бир ўқ билан икки қуён урган бўламиз. — Агроном сўнгги фикридан жуда завқланиб кетди, шекилли, силлиқ юзлари қизарди.

— Лекин сиз хафа бўлманг, деди Фозил менга ўғириларкан маъюс оҳангда. — Ҳалиги гапларим ҳазил. Бу ишни мен қилмасам, бошқа биров қиларди. Сизу бизнинг истагимиз билан ҳаётнинг иши йўқ. Унинг ўз тарозиси бор... Жуда қийин, билман. Бировлар ҳозирдан оғзидан гуллаб юрибди. Майли. Мен бу ишни қасдма-қасд қилаётганим йўқ. Ният қилганман...Эл олдида ўзимни бир кўрсатмасам бўлмайди. Бу гапни фақат сизга айтаяпман... Рамазон сизнинг режаларингизни анча ке-

чикиб айтди. Иш битган эди... Хафа бўлманг. Қорақир томонларга йўлингиз тушса, ёввойи ўрдак гўшти бўлмаган тақдирда қарсиллаган қовун, ширин-шарбат тарвузлар билан меҳмон қиламиз... Овлаш учун эса жой кўп. Мен сизга ёрдамлашаман.

ТҲРТИНЧИ БОБ

Орадан икки йил ўтгач, Фозилнинг касалманд хотини оламдан ўтди. Еттиси ўтадиган куни эрталаб Рамазонникига кириб бордим. У бошимдаги хас шляпага қараб турди-да, уйга кириб кетиб, зум ўтмай чуст дўппи олиб чиқди.

— Шуни кийиб олинг, ҳар ҳолда қишлоқ, — деди у.

Йўлга тушганимизда кўнглим аланечук увушиб кетди. Ғашликни, ғуссани унутиш учун атрофга қараб кетдим. Кейинги икки йилда Қорақир тўқайзори ўрни батамом ўзгариб кетган эди. Мен унда қирнинг ғиёҳсиз ўрқачларидан бўлак бирон-бир таниш белги тополмадим. Фақат қиргина тошга айланган аллақандай афсонавий ҳайвонга ўхшаб ерга қапишиб ётарди. Шунда бир вақтлар мени мафтун этган ер юзидаги бу хилват ерларнинг нобуд бўлганига ачинганим ёдимга тушди. Бироқ энди бу туйғунинг юзаки эканлигини ҳис этдим. Ёлғиз қушларгагина ошён бўлган тўқайзор ўрнида одамларга ризқ-рўз бергувчи, фаровон турмушга монанд тасаввур этолмаган ҳаёт бутун ҳусн-жамолини кўз-кўз қилиб гуркураб яшнарди. Бу изчил ва ҳаётбахш кураш, барқарор бунёдкорлик олдида менинг бир ёклама ҳис-туйғуларим, ўйларим арзимас бир нарса бўлиб қолганди.

Фозилни кўз олдимга келтирдим. У ўшанда ҳаётдаги бир доғни ювман деб, айна пайтда ўзи билмаган ҳолда тақдирнинг бўлажак зарбасига қарши истеҳком қурган экан. Ҳарқалай бугунги кундаги азобни, кулфатни ўша меҳнат мевалари енгиллаштиради, юпатади, овутади. Ҳали узоқ давом этадиган умр йўлларида кўпгина ишлар қила олишга қодир эканлигини эслатиб туради. Меҳнат ҳалоскор. У бизнинг руҳимизни, вужудимизни емирувчи ғам-андуҳлардан сақлайди. Қодир инсон кучли, ҳар қандай кулфатдан ҳам қудратлироқ, у худди шу фазилати билан табиатдек, жамики тирик мавжудотдан фарқ қилиб туришини таъкидлаётгандек бўлади.

Кўл ўрнида пайдо бўлган яшил пахтазорнинг узоқ четларидаги ёш тутлар ва терак ниҳоллари қизиби кетган қуёш тафтига бардош беролмаётгандек сукут сақлашар, қилт этган шабада эсмас, шигға кўсакка ўтирган ғўзалар устидан жимирлаб ҳовур кўтарилади. Пайкал четида универсал трактор қаққайиб турибди. Чор атрофда бирон тирик жон кўрин-

майди. Ёлғиз майна трактор ўриндиғи суянчигига сарик панжаларини ботириб, ёлғизоёқ йўлда кетаётган икки йўловчини ҳадиксираб кузатади. Куннинг бундай дамларида жамики жониворлар соя-салқин жойларда жон сақлашади. Бу жазирама ва сукунат тинчини дала йўлида кетаётган биз, йўловчилар гурунги бузиб боради.

— Бу дунё ғалати-да, — дерди Рамазон. — Ким ўйлабди, дейсиз шундай бўлишини. Мана ўлди-кетди, бечора. Одамнинг қадри ўлгандан кейин билинади. Назокатнинг ўлиши ҳеч кимнинг хаёлида йўқ эди. Шундай-да, одам бир кунмас бир кун ўлади-кетади. Сиз уни танирдингиз-а? Қорақирга чайла қуриб, кўчиб чиқишганда уйларига борувдик. Чалоп қилиб берган эди. Бечора қоксуяк, кичкинагина аёл эди. Бақувватроқ одам бўлса бир қўлида бемалол кўтариб кетаверса бўларди. Тобутда ҳам бир ҳовуч бўлиб ётди... — Рамазон эринмай ҳикоя қиларди. — Буларнинг турмуш қуриши ҳам қизиқ бўлган. Хабарингиз бор биз урушгача чўлда яшаганмиз. Таъя деган қишлоқда. Фозилнинг отаси темирчи эди. Эс-эс биламан, жуда оғир, чўрткесар киши эди. Фозил ҳам отасига тортган. Уруш бошланганидан сал вақт ўтгандан сўнг қишлоғимиздан беш киши — Фозилнинг отаси, яна бир тожик ўртоғи бўларди — у, менинг отам ва яна икки киши фронтга кетиб қолди. Фозил фарзанддан ёлғиз ўзи. Хайрулла акадан бир ўғил, бир қиз — ана шу Назокат қолган эди. Урушга кетишдан олдин аёлларига, бизнинг боримиз бор, йўғимиз бор, лекин болаларни бегона қилмайсизлар, катта бўлишганда қовуштирасизлар, деб насиҳат қилишган. Иккови ҳам урушда йўқолиб кетди. Отам қайтиб келди. Фозилнинг отаси билан хизмат қилишган экан. Отам, биз уни жуда яхши кўрардик, дердилар... Булар ҳаммаси бир жойда ётишган. Фозилнинг отаси ўрнидан туриб сал узоқроқ бир оқолга кирган. Отам, сен ўша ерга ётма, деган. Шунда у, барибир эмасми, ажал ҳамма ерда ҳам изғиб юрибди, ажал етса ҳар жойда ўлиш мумкин, ўлим жой танлаб ўтирмайди, депти. Бир снаряд дарахт танасига келиб урилган-у, чўрт кесиб кетган. Фозилнинг отасини шу дархт танаси босиб қолган. Қаранг, ўқ тегмаган... Жон бераётганда фақат бир сўзни, Фозилнинг исмини тилга олган. Уни ҳимояларингга олинглар, демоқчи бўлганми, ким билади, дейсиз. Кейин отамлар йиғлашиб-сиқташиб, шинелига ўраб эскича расм-русм билан кўмишган. Қабри Украинанинг аллақайси қишлоғида деб юрарди отам раҳматлик... Чўлда яшаш, тирикчилик ўтказиш оғир бўлиб қолди. Шунда ҳукумат бизга серсув жойларга кўчишни маслаҳат берди. Биз ана шу Қорақир томонларга кўчиб келдик. Хайрулла акаларнинг болалари Тожикистонга, қариндош-уруғларининг ёнига кўчиб кетишди. Уруш тугагандан кейин орадан ўн йиллар чама-

си ўтгач, яна қайтиб келишди. Бу орада Фозил билан Санамнинг ораси бузилиб бўлувди. Назокатлар бизга ҳамсоя эди. Фозил армияда уч йил хизмат қилиб, қайтиб келгандан сўнг ҳам бир йилча тракторчиликка ўқиди. Қилмаган иши қолмади-да. Ёш бўлса ўтиб бораяпти. Уйланмайди. Қишлоқни ўзингиз биласиз, бундай пайтда гап-сўз кўпаяди. Шунда отам орага тушдилар. У пайтлари худо раҳматлик ҳаёт эдилар. Секингина Фозилнинг кўнглига қўл солиб кўрдилар. Отасининг панд-насихатини, васиятини ўртага қўйдилар. Ишқилиб Фозил гапни ерга ташламади. Қаранг, насиба экан-да, бўлмаса шу Назокат қаерларда юрмади, дейсиз. Келиб-келиб тақдир қилганига тегди... Сизга бир қизиқ воқеани айтиб берайин. Қишлоғимизда Олтибой деган киши бор, ёдингиздами, у ҳақди гапирувдим, Санамнинг акаси. Назокат билан Фозилнинг тўйи олдидан бир нарсаси устида тортишиб қолдик. Кечаси колхоз идорасидан қайтиб келаяпмиз, гурунглашиб. Қаердандир у ҳам қўшилиб қолди даврамизга. Нима дейди денг: шу Фозил билан Назокат устида гап-сўз бўлаяпти-ю, лекин мен ўйланиб қолдим. Хўш дедим. Бир умрнинг заволига қолмасмиканмиз, дейди. Мен тушунмадим. Кейин юрагидагини айтди. Бу Назокат қари қиз, туғмайди. Бор дунёси, хонумони уруш йилларида ичида қотиб кетган, деди. Мен ҳайрон қолдим, нега туғмас экан? Башарти, туғиб қолса, нима дейсан? Олтибой тап тортмай гапираверди: тушунсанг-чи, биринчидан, унинг гавдасига қара, ундан бола бўлишига кўзим етмайди; иккинчидан, ёши ўтиб кетган, деса бўладими. Мен, агар шу аёл туғса, нима дейсан, дедим. Охирида Олтибой: агар туғса — менинг ҳам туққанам бўлсин, деб юборди. — Рамазон томоғини қириб олди.

— Кейин-чи? Кейин нима бўлди? — тоқатсизланиб сўрадим.

— Кейин тўй бўлди... Тўғри, беш йилча туғмади. Яхши яшаб юришди. Дўхтирларга кўрсатди. Улар ҳам, ёшлигида кўп машаққат чекканлигини, лекин умид қилса бўлишини айтишди. Худога шукур, насибаси бут экан иккиқат бўлди. Ўғил туғиб берди. Бир куни Олтибойни кўриб, ҳол-аҳвол сўрадим-да, сўнгра, фалончи, бу Назокат ўғил туғипти, энди навбат сизга, ҳеч бўлмаса қиз бўлсин, деб ҳазиллашдим. Бошини кўтара олмайди. У ярамас оғзидан гуллаб, тилидан топиб юрадиганлар хилидан. Хусумат ёмон нарсаси-да, у ер, бу ерда, шунча йил белининг қувватини шу кучала еган чандир, қоқ суяк аёлга сақлаб юрган Фозилга қойилман. Энди шу хотини билан чўл ўзлаштирмақчи, деб лақиллаган. Тешик қулоқ-да, бу гаплар Фозилга ҳам етиб келди. Икковининг орасида ҳалиги жанжал чиқиб кетди. Фозил роса дўппослади, майиб қилди. Ўзиям қамалиб кетди.. Турмадан келгандан сўнг яна ўғилли бўлди... Лекин Олтибой бир нарсага қаромат

қилган экан, ҳа, шумният... Бечора Назокат учинчи фарзандини туғолмай ўлиб кетди. Операция қилишган экан, бардош беролмади. Шўрлик бир ҳафтача ётди. Муштдеккина, камқувват эди-да...

Рамазон пахтазорга ёндашиб келган сердарахт қишлоқ че-тидаги оқариб кўринаётган жийдазорга тикилди. Қисик ва шу дамда ғусса тўла кўзларига тер қуйилиб ачиштирди.

Қишлоққача жим бордик. Кейин тош йўлнинг ёнидан ўтадиган ариқ бўйидаги тут соясида ўтирдик. Баданимиздаги тер қотгач, ариқ сувида ювиндик. Шу пайт тош йўлнинг қишлоқ ичкарасига кириб кетган муюлишида бир неча нотаниш эркак кўринди. Улар бошларини ҳам қилишиб, паст товушда вазмин гурунглашиб келишарди. Эркаклар саломимизга жимгина бош тебратишиб, оҳиста ўтиб кетишди. Улар узоқлашган сари гап-сўзлар ҳам эшитилмай қолди.

— Булар ўша ердан келишаяпти, — деди чуқур уҳ тортиб Рамазон ариқ жиягида чўккалаб ўтирганича чаккаларини панжалари орасига олиб қисаркан.

Пастаккина, йўғон танали кекса тут тагидаги шалоғи чиққан, тахталари чириган темир панжарали чорпоя устида уч киши чордона қуриб суҳбатлашиб ўтиришарди. Улар эшиқдан кириб келаётганимизни кўришиб, кимирлаб қолишди. Устарада қирилган сочи ўсинқираб қолган, соқол-мўйлови хийла қорайган Фозил биз билан хомуш кўришди. Чорпояга чиқиб ўтирганимиздан сўнг тўрда қўлларини қовуштириб ўтирган, йўл-йўл яқтак кийган хушрўй чол — мулла унсизгина овоз билан узундан-узоқ тиловат қилиб, қўлини юзига тортиб, „омин“ деди.

— Бандалик экан-да, Фозил ака, янгани ҳам бериб қўйибсиз, — дедим мен Фозилга ўгирилиб. У бошини ирғаб қўйди.

— Иложи мо чист*, — деди мулланинг ёнида ўтирган жиккак, қотма юзлари қорайиб, чакка суяқларига ёпишиб кетган киши.

— Жояш дар жаннат шавад** — бақбақаси осилиб тушган, қизил бўйни йўғон учинчи киши шундай деди-ю, шу билан марҳумани кўп эслайвериб, руҳини безовта қилманглар, дегандек томоқ қириб қўйди.

Чорак соатлар ўтгач, суҳбат уланиб кетди. Энди кундалик ташвишлар, бу йилги ҳосил, бозорда меванинг нарх-навоси, одамгарчилик ва кексалик, ҳаёт ва ниҳоят ўлим ҳамда у билан боғлиқ ақидалар ҳақида гап кетарди. Ора-чорада марҳуманинг яхши фазилатлари тилга олинар ёки қиёс қилинарди. Мен

* Иложимиз қанча /тожикча/.

** Жойи жаннатда бўлсин /тожикча/.

энди ўзимни енгил ҳис этар, суҳбатга қўшилмасам ҳам диққат билан тинглаб, ҳовли ўртасида буруқсиб тутаб, чўғланиб турган титан ёнида ивирсиб юрган нотаниш икки кишининг ҳаракатларига разм солиб ўтирардим. Аҳён-аҳёнда бирон аёл ҳовлига кириб келганида ичкари уйдаги хотин-халаж уввос кўтаришар, мархумани йўқлашар, шундай пайтларда чорпояда ўтирган эркаклар юзида ғам кўланкаси сезилар, яна ҳовли жимжит бўлиб қоларди. Ҳар галги чинқириқда бир аёлнинг: „Ду чашми сиёхро ба ки партофта рафти“*, деган овози ҳовлига оқиб чиқар, қалбимда аллақандай ўксик туйғулар уйғотарди.

Ниҳоят иш билан банд бўлган кишилар ҳам чорпояга чиқиб ўтиришди. Дастурхонга ёғи чала доғ қилинган ош тортилди. Ўтирганлар жимгина ош ейишди. Мулла анчагача чиройли, жингалак соқолини ёғли панжалари билан силаб ўтирди. Одамлар ошдан қўл тортишгач, дуо ўқиди. Шундан сўнг бир неча киши ўрнидан туриб, қўлларини кўксига қўйиб, хайрлашишди. Шу чоқгача чорпоя четида ғамгин хаёл суриб ўтирган, мусибат ва уйқусизликдан кўзлари киртайган Фозилга ва қотма, жиккак кишига кўнгилни кўтарувчи илиқ сўзлар айтишиб чиқиб кетишди.

Ҳовлида одамлар сийраклашиб қолди. Чорпояда ўтирганлар жимгина чой ҳўплашарди. Сукунатни жиккак кишининг хирқи-роқ овози бузди:

— Ёшлигимда бир гап эшитганман: одамни киндик қони тўкилган жой тортармиш,— одамларнинг маънос бош тебратишларини кўрган ҳикоячи сал далда олгандек бўлди, унинг овози қатъий ва ишончли чиқа бошлади. — Инсон дунёга келганида киндиги кесилади-ку, ана шу одам юрагининг йўлдоши, дейишади. Одам қаерда юрмасин, хоҳ узоқ юртда, хоҳ ўзга элда, барибир, ана шу йўлдош тортади.

— Дарҳақиқат, — деди мулла ўсиқ қошларини учуриб.

— Киндик қони тортмаганида эди, синглим Назокат шўрлик ўз юртидан узоқ жойларда ўлиб кетарди. Қарангки, ниҳоят ўз юртидан, киндик қони томган тупроқдан жой олди. Бу дунё шундай. Унинг сиру асрорига ҳеч ким тушунмайди. — Мархуманинг акаси ўйланиб қолди, кейин ниманидир қийналиб эслади, кўзларини бир зум қисиб турди: — Энди елкасига офтоб текканида оламдан кўз юмди... Ўғиллари боболарининг ҳам, онасининг ҳам ўрнини босади... — У қорайган юзида из қолдириб, сизиб кетган ёш томчиларини сездирмаслик учун ўгирилиб олди.

— Одамнинг насибаси бут бўлганидан қувонмоқ керак. Ҳарқалай, ундан иккита туёқ қолди-ку. Шунга ҳам шукур қилиш керак. Бу дунё кимлардан қолмаган, дейсиз. Хафа бўлманг,

* Бу икки қора кўзларни кимларга ташлаб кетдинг.

Абдулла, —мулла бошини вазминлик билан тебратиб, мархуманинг акасига далда берди.

— Жуда бардошли, мўмин аёл эди-да, раҳматлик. Ўлаётганда ҳам миқ этмапти, — деб гапга аралашди бақбақаси осилиб тушган семиз киши.

— Дўхтирлар, хотинингизни олиб кетинг, болалари олдида бир-икки кун бўлсин, дейишди, — гап бошлади Фозил. — Мен дарров тушундим: лекин ўзига билдирмадим. Кўпи кетиб, ози қолди, деб кўнглини кўтардим. Келган кунидан бошлаб, ўғилларининг кўлини ҳалоллаб қўяйлик, деб туриб олди. Унинг аҳволи менга аён эди-ку. Дарҳол тўйга тайёргарлик кўра бошладим. Тожикистондаги хеш-таборларникига одам юбордим. Оғанилари, тоғаси, холаси келиб қолди. Кўнгли чоғ эди. Болаларини эркалатгани эркалатган. Одам ўз ўлимини сезаркан-да. Унинг шўхликларини кўриб, тузалапти, деб ўйлабман. Кўкрагида чойнақдай без бор эди. Ўлимидан уч кун аввал юмшаб, ҳеч из қолдирмай йўқолиб кетди.

— Шиш ёрилган экан-да? — деди мархуманинг акаси юти-ниб.

— Айтишларича, одамнинг вақт-соати яқинлашса бир-икки кун бурун бутун баданидаги хасталик йўқолармиш, — мулланинг бу гаплари ўтирганларни сескантириб юборди. — Ҳа, кейин нима бўлди?

— Ўлимидан икки кун бурун бир лўли аёл кўчадан кўп ёғоч чўмич-қошиқ олиб ўтди. Шундан сотиб олинг, мен сизларга шу чўмични тўлдириб, қатикли угра ош сузиб бераман, деди. Эртасига болаларнинг қўлига коса тутқазиб, нозбўй, кашнич, шивит тергани юборди. Болалар териб келтирган кўкатларни қўлига олди-ю, бир бошидан капалаб ея бошлади. Ҳидлаб қувонгани қувонган... Эртасига тўйни бошлаб юбордик. Тўй давом этаяпти. Кечқурун, сиз тўй бошида турунг, эрталаб келарсиз, деди. Лекин кўнглим жуда ғаш бўлгани учун уйда қолдим. Юрагим бир нарсани сезгандай гуп-гуп ураверди. Бир маҳал мени имлаб чақириб, уй ортига олиб ўтди. Уй тўла хотин-халаж эди... Энди гапни эшитинг, бўлар иш бўлди. Умид йўқ. Фақат шу икки боланинг пешанасини силанг, хор қилманг. Менинг ўрнимни ҳам босинг, деди-да, йиглаб юборди. Яна сағир бўлиб қола-сизлар, деди...

Абдулланинг елкалари титраб кетди. У энгашиб, бурнига даст-рўмол босди. Фозилнинг томоғига нимадир тиқилиб қолгандек бўлди. Киприклари пирпиради, ютинди, ўзини босиб олди.

— Нима деяпсан, кампир, буёғи яхши бўлиб кетади, дедим. Ҳеч нарса демасдан изига бурилиб, уйга кирди-да-кетди. Ўғиллари ухлаб ётган хонага кирди. Уларнинг ўртасига ётди-да, ик-

ковини ҳам кучоғига олди. Кейин ухлаб қолди. Кўзим илинган экан, биров оёғимдан тортаяпти. Қарасам — холаси. Тез туринг, узилаяпти, ўсал бўлиб қолди, деди. Тура солиб бошига келдим. Кўзини бир очди-ю, юмди. Кўзларининг четидан ёш оқиб кетди. Кейин танглайини қокди, жим бўлди-қолди. Хотин-халаж гир айланиб, тўполонни бошлади. Мен бошига ўтсам, улар оёқларига ўтишади. Ўю хаёлим ухлаб ётган болаларда. Ухлаб ётишипти, чўчиб кетишмасин, бирон касофат юз бермасин, дейман... Тўйимиз азага айланиб кетди...

Ҳамма жим қолди. Шундай сукунат чўқдики, у чўзилган сайин барчани ваҳима босарди. Ўлим ҳақиқати олдида ҳар қанақа тилак, илиқ сўз ҳам ожизлик қилиб қолишини шунда сездим.

Жимликни йироқдан, ҳовли тўридаги жийдазордан чопқиллаб чиқишган, кўмирдек қорайиб куйган икки боланинг қийқириғи бузди. Жийда новдасини от қилиб миниб олган беш яшар чамасидаги бола терлаб-лишиб чопар, иккинчиси эса уни қувларди. Болалар чопқиллашиб, чорпояни айланиб ўтишди. Жийдазорга етар-етмас қувлаётган кичик бола йиқилди. У йиқилган жойи — нам жўякдан ўрмалаб чиқишга уринарди. Хивич миниб чопиб юрган бола укаси ёнига келди-да, уни турғазиб қўйди. Болаларнинг пайдо бўлиши ўтирган кишиларни жонлантириб юборди.

— Ҳаёт шунақа-да. Ана энди азаматлар бир-бирининг қўлтигига кириб, вояга етаверади. Бир қарабсизки, отасига дастёр, қанот. Кейин унинг қўлидан ишини олади. Ҳаёт шунақа, — дерди семиз киши чой ҳўплаб. Анчадан сўнг у тожикчалаб оҳиста шивирлаб қўшиб қўйди: — Худо умри барча ҳаётро диҳад*...

Шу чоқ менинг кўз ўнгимда марҳуманинг сиймоси пайдо бўлди. Кўнглим ўксинди. Жийдазор соясида қий-чув қилишиб, кичқиришаётган болалардан кўз олмасдим. Марҳуманинг бу қопқора болалари кўзимга жуда иссиқ кўринар, уларга меҳримияр ва жўшқин туйғулардан ҳўрлигим келиб ўтирардим. Мен бу оила ташвишларига ўзимни дахлдор ҳис этар, бутун воқеалар, ҳаёт икир-чикирларида ўзимга яқинлик сезардим. Марҳума хотираси энди жуда азиз ва қадрдон туюларди, Негадир камтар, камсуқум аёлнинг сермашаққат умри лип-лип этиб кўз ўнгимда намоён бўлар, бир умр оғир ва сермушкул йўлларни босиб ўтган сабр-қаноатли, муштипар, азиз ва мунис марҳума аёлларни эслардим.

Болалар жийдазордан чиқиб келишди. Қўлларидаги жийда шохлари силкиниб турарди. Болалар чорпоя ёнидан ўтаётганларида кўзларини қисишиб, биз томонга ажабланишиб қараш-

* Оллоҳ болаларига тўзим берсин.

ди. Ҳовлида юрган аёллардан бири уларни хона ичкарисига бошлаб кетди. Улар ортидан ҳавода жийданинг гупуллаган хушбўй ҳиди қолди.

Болаларнинг келажак тақдирида кечмиш бир шарпа мени ўйга толдирди. Улар бошларига тушган бу кунги мусибатдан беҳабар эдилар. Бироқ кейинчалик, улғайиб, катта бўлганларидагина бу жудолик тагига етадилар. Ўшанда она чўп-устухон, озгин ва кўримсиз аёл бўлиб эмас, балки умр йўлларида армон ва соғинчлар билан парваришланган, ардоқланган, энг теран ҳислар билан йўғрилган, етиб бўлмас сиймо қиёфасида гавдаланади. Ҳаёт уларни бу мудҳиш жудоликдан қанчалик йироқлаштиради, бу инсон улар учун шунчалик азиз, муқаддас ва мангу бўлиб, қалбларни ўртайди...

БЕШИНЧИ БОБ

Бир нафас дам ростлаб олайлик.

Биз ахир чўлда кетаяпмиз. Чўлда эса киши секин юришдан роҳат қилади. Ён-верингиздаги ўзгаришларни сезиш, илғаб олиш учун жуда хушёр бўлишингиз керак. Чунки яйдоқ даштда хўрозлар қичқирмайди. Итлар хўрмайди. Қоронғи чўл эса ўз нафосатини, сирларини хуфия айлаб туради. Булутли осмон хўмрайиб турибди. У сабот ва бардошингизни синамоқчидек. Ўзоқ вақт туради. Лекин зулматнинг бу пўписаси жуда заиф. Қалбингиз аллақачон ҳали бир замон шу зулмат қаъридан ориқиб кутаётганингиз — тонг нишонасини илғаб олганидан дук-дук уради, типирчилайди. Сиз энди заррача чўчимайсиз. Чунки енгил қанот қалбингиз самодаги булут қатлари ортида юз бераётган нур ва зулмат жангини ҳис этаяпти. Муқаррар нур тантанасини нотаниш сўқмоқларда юриб кетатуриб кўриш — янги куз тонгига пешвоз чиқиш, уни кутишдек бахтга муяссар бўлажагингиздан севинасиз. Ниҳоят осмоннинг қоқ ўртасидан пастроқда, шарқ томонда булут билинар-билинемас оқаради. Жанубликларнинг таъбири билан айтганда: „тонг чиянлайди“. Энди нур хуружини даф этиб бўлмайди. Дақиқа сайин булутларнинг оқарган тўшлари кенгайиб боради.

Тонг саҳарда чўлнинг уйғонишини таърифлаш қийин. Туни билан қулоқни батанг қилган чигирткалар саси саҳарга келиб тингандек бўлади. Бир неча дақиқалик ҳаяжонли сукунат ҳукм суради. Замин, шамол, жамики тирик жон, осмон тўйнуғидан мўралаган нур олдида лол қотиб қолади. Кейин кўнғироқдек овоз бутун чўл узра барала янграйди. У шу қадар ёқимлики, дастлаб бу овознинг қўшники эканлигини билишни ҳам унутиб қўясиз. Сўнгра бу қувноқ, ҳаётбахш овознинг жуда юксаклар-

дан, дарз кетган қорамтир булутлар орасидан келаётганини пайқаб қоласиз. Бу тўрғай. Тонгда янграган илк тантанавор тўрғай қўшиғидан жозибалироқ, сеҳрлироқ куйни ким эшитган. Назарингда унинг шодиёна, хушвақт сайраши карвон-карвон бадқовоқ булутларни ҳам чўчитгандек, ҳайратга солгандек, енгандек туюлади. Улар итоаткорлик билан самонинг чет-четларига, ҳали тонгнинг олтин найзаси етмаган хилват қоронғиликлари-га чекинишади. Шундан сўнг уфқ алвон рўмолчасини силкитади. Чўл ярқираб кетади. Турли-туман овозлар даштни тўлдириб юборади. Эрталабки равшанлик ва осудаликдан дилингиз яйрайди. Йўл жиягидаги кўм-кўк қашқарбеда ва айиқтовон япроқларига қўнган енгил шудринг сал шабададан дув тўкилади. Пойафзалингиз намиқади. Сархуш кайфиятдан ўзингизни тегти ва бардам ҳис этасиз.

Чўл сайрининг ўз гашти бор. Тоғлар билан ўралган воҳа, рангбаранг табиатли ажиб ва жозибали ошён тасвирини келтириш анча мушкул. Лекин назаримда чўлники ундан-да қийинроқ. Биринчисида барча узок-яқинни, кумуш қорли чўққилар, бинафша ранг ҳарир пардага бурканган даралар, бўз ёки яшил қияликлар манаман деб кўзга ташланиб туради. Қалбингизга яқин гўзал манзарани сайлаб олиб, майин роҳатбахш ҳаяжондан сармаст бўлиб ўтирасиз. Бироқ чўл нафосатини ҳис этиш учун анчагина машаққат чекишингиз лозим. Ундаги барча гўзаллик бирданига кўзга ташланавермайди. Буни чўл, дейдилар. Чўл!.. Сиз бу сўзни бир-икки марта ўзингизча чўзиб такрорласангиз ғоят салобатли ва айни пайтда унда юмшоқ серсадо мусиқа, мусиқийлик борлигини пайқаб қоласиз. Сўз акс садо беради. Гўё улкан болға билан қирққулоқлик дошқозон четларига оҳистагина урасиз-у, ундан тўлқинланиб таралаётган ва бутун оламини сирли гумбури, худудсиз ва нозик садолари билан тўлдираётган бу овоздан ҳайратга тушасиз.

Чўл таърифи-тавсифи ана шу садодан бошланади. Қолган барча гўзаллик, нафосат ана шу поёнсиз сирли олам қучоғида яшириниб ётади.

Биз ҳамон йўлдамиз. Энди йироқдаги тепачалар кўзга яққол ташланади.

Қорақир тўқайлари ёниб битгач, ов қилишдан, умуман, дашту қирларда сайёҳ юришдан ихлосим қайтса керак, деб ўйлагандим. Бироқ бу ҳолат қизиқ устида юз берганини кейинчалик сездим. Ов учун яна уфқлар очилди. Энди чўл мен севган қутлуғ масканлардан бири бўлиб қолди. Баъзан чўлда сайр қилиб юриб шундай ўйга толаман: мен ҳаётга келиб, шу бепоён даштнинг гўзаллиги, ҳуснини кўрмай, шулар уйғотадиган туйғуларни ҳис этмай кетсам, барибир, қалбимда амалга ошмаган армон

қоларди. Мен бу оламни ўзим, ўзим кашф этдим. Илгариги тасаввурим энди чўлдек бағри кенг, вазмин ошён манзаралари билан бойиди.

Дам олиш кунларининг бирида Рамазонникига келдим. Фозил шу ерда экан. Орадан олти ой чамаси ўтган бўлса-да, сўнгги жудалик ҳамон унинг чехрасига қўланка солиб турарди. У менинг келганимдан анча хурсанд бўлди ва бир вақтлар айтган ваъдасини эслади.

— Вақтингиз бўлса эртага саҳарда чўлга отланамиз, — деди.

Унинг раъйини қайтара олмадим. Ўғилларини Рамазоннинг ўғлига тайинлаб топширди. Биз эрталаб тонгни ҳам кутмасдан намозшомда мотоцикл билан йўлга тушдик. Ярим соатлар чамаси аллақанча йўл босиб, Қизирик даштида янгидан ўзлаштирилиб, ажиб чирой касб этган бир совхозга кириб келдик. Тунда Ҳаким Норбоев деган кишиникида меҳмон бўлдик. У Фозилнинг тоғаси экан. Ёши олтмишларга бориб қолган, мошғуруч соқоли кузалган, истараси иссиқ бу киши бир вақтлар комсомол ишининг жонкуяри, урушгача чўлда қилинган кўпгина ишларнинг ташаббускори, уруш йилларида район партия қўмитасининг котиби бўлиб ишлаган экан. Эндиликда у янги жамоа хўжалигида бўлим бошлиғи эди. Эртасига чўл бўйлаб қиладиган сафаримизга у ҳам ҳамроҳ бўлажагини айтди.

Эрталаб ҳаво жуда очиқ келди. Биз шуни орзу қилган эдик. Бизни очиқ чехра билан кутиб олган чўл жозибали эди. Унинг қоқ белидан кесиб ўтган асфальт йўлдан машинада кетиб борарканмиз, йироқдаги тоғлар силсиласидан кўз ололмасдим. Чўл билан қўшилиб кетган бу тоғ этакларини ерлик аҳоли Чига-той ёки Чағир дейишаркан. Эскидан тожиклар билан қалин бўлган ҳамроҳимиз эса буни тожикчасига Калод деб аташади, деди.

Чўл билан учрашув. Чўл гўзалликда шунчалар сахийки, уни кўрганда, ҳис этганда, унга яқинлик сезганда ўзимда кечган туйғуларни нақадар эзгулигидан, баркамоллигидан гарангсиб қоламан. Унинг кенг бағри кеч кузақда ҳам турфа рангда товланади. Жигарранг, пушти, бўзранг бўёқлар, яшил ва қизғиш ранглар билан алмашилиб туради. Заминдаги бағрикенглик, сербўёқ само чиройи билан қўшилишиб кетади.

Кузнинг шаффоф ҳаволи, тиниқ кунда чўл уфқидаги маржон каби терилган серчўққи тоғларни кўриб турардим. Улар ҳам катта карвондек келиб-келиб, чўл уфқида бепоён текисликни кўриб ҳайратдан лол қотиб қолгандек эди. Шунда бу кенглик, бу гўзаллик, бу бўёқлар инсонники эканлигини ва буларнинг барчаси инсон қалбида минглаб хил жило, садо билан ғулғула уйғотаётганини, шунда инсон мангу ва табиий гўзаллик билан юзма-юз келганидагина бахтиёр бўлишини, шундагина ўзлигини танишини юрак-

дан сездим... Ана шундай антиқа, ноёб дамлардагина инсон ўзидаги барқарор, нафосатга ўч, ҳамиша эркка мафтун, илҳақ истак, интилишлари борлигига қатъий ишонч ҳосил қилади. У табиатан гўзалликка интилади. Барча гўзалликлар интиҳоси эса табиатдир. Сиз ҳамиша табиат билан бўлган учрашувдан қувонасиз, ҳар галги учрашув дилингизда узоқ вақт умидбахш хотиралар уйғотади.

Кечқурун Норбоевникига қайтдик. Қуёш жанубдан ярим доира ясаб уфқда милтираб кўринаётган Кўҳитанг тоғлари сари имиллаб эниб борарди. Унинг тафтисиз нурлари тоғ этакларини қизғиш алвон нурга чулғаган; қияликлар, ўнгирлар, сойлар кўкиш-кул ранг ғуборга чўмган. Шарқ-жанубдан Каттақум тепаликлари икки воҳа — Сурхон ва Шеробод воҳаларини ажратиб турарди. Қумнинг бир учи афтидан, қадимда Қорақир тепаликлари билан туташган кўринади. Иккинчи учи нақ Шўрчидаги Шерғози даштларигача етиб боради. Норбоевнинг фикрича, Каттақум тепаликларининг узунлиги қарийб юз йигирма чақирим келаркан. Қум билан Бойсун тоғи этаклари оралигига бир-бирининг давоми ҳисобланган Қизириқ, Истара, Бандихон, Даштиғоз чўллари суқулиб кириб олган. Қуёш қип-қизил баркашдек ботиб борар, чўл осмонининг қарийб ярми ва бепоён дашт уфқи аланга ичида қолгандек эди. Сўнгра қуёш уфқдан сал кўтарилиб турган қорамтир булутлар орасига кирди. У иккига бўлинди. Худди қон тўлғазилган биллур шокоса шаклига кирди. Чўл бағридан ғубор кўтарилиб, шарқ томон кул ранг тусга кириб кела бошлади...

Қуюқ меҳмондорчиликдан сўнг кўк чой устида гурунги бошланди. Фозил тўрда диванга орқасини тираб ўтирарди. У шу пайтда боши берк кўчага кириб қолган, калавасининг учини йўқотган кишига ўхшаб кетарди. Ночор аҳволда қолганини сезиб турган тоғасининг чурқ этмаётганидан баттар мулзам бўларди. Норбоев каштали болишни буклаб қўлтиғига оларкан, томоғини қириб гап бошлади:

— Ҳа, чўлни ҳам айландик, қалай? — Тоға мошгуруч соқолини тараб муғамбирона жилмайди. У куни бўйи камгап бўлиб юрган жиянини обдан кузатаркан, айти пайтда ўз синчковлигини яшириб ўтиришни эп кўрмаганини ҳам сездирди. — Ўйга толиб қолдингиз?

— Шу баҳорда кўчиб келсамми, деб турибман. Илгариги маслаҳатимиз ҳам шундай эди-ку, — Фозилнинг маъсум юзига қон югурди.

— Маслаҳат эсимда, лекин масаланинг бир томони бор, — Тоға, шундай деди-ю, кўнглига туккан масаланинг ўша томони айтишдан ўзини тийди.

— Нима экан у тоға?

— Ўзинг биласан девдим, ҳа, майли, айтай: аёлингни йили-ни ўтказ, ҳар қалай, қишлоқчилик. Қишлоқдошларинг билан тузу намак бўлгансан. Болаларинг ўқиш йилини тугатсин. Яна бир муҳим нарса бор. — Тоға бошини ҳам қилиб турган Фозилга қаради. — Лекин бунинг ҳозир мавриди ва вақти бўлмаса ҳам билиб қўйганинг яхши. Уйланишинг керак. Уйланганда ҳам ўша юртда уйланиб келишинг керак. Ёш болали одамга чўлда яшаш қийин. Чўлга кўчиб келиб, икки оёғинг бир этикка тиқилиб қолмасин тагин.

— Бундай гап кўнглимда йўқ, — Фозил қизариб кетди.

— Барибир уйланишинг, керак-да, жиян. Қирган бўлсанг, энди қирққа киргандирсан. Йигит қирқда қирчиллайди, дейишади. Ҳали белинг бақувват... Бу гаплар ҳазил, сен болаларингни ўйла. Ўғай бўлса ҳам уларга она керак. Рўзғорда аёл кишининг фариштаси бўлади...

Туннинг алламаҳалида ташқарига чиқдик. Чўлнинг туни ҳам ғоят дилбар эди. Гўё чўлга юлдузли осмон ял-ял ёниб меҳмон бўлиб келгандек. Юлдузлар чаманига қараб улар орасидан Тарози ва Ҳулкарни излаб топдим. Фозил уларга боқаркан, бир замонлар шу юлдузларга боқганини ва тенгқурларининг: „Ҳулкар билан Тарози, бир-биридан норози“, деган нақлини эсладди. Биз кўзларимиз билан серюлдуз осмонда сайр қилиб юрдик. Негадир Етти баҳодирнинг кўринмаётганидан ҳайрон бўлдим. Уфқдан йироқларда қорайиб кўринаётган қирлар ортида Олтин қозиқ ялтирарди. Демак Етти баҳодир ҳам ўша томонда. Шунда ҳамиша безовта қиладиган бир туйғуни ҳис этдим: биз бир умр шу серюлдуз оламга боқамиз, унга мафтун ва маҳлиё бўламиз, бироқ унга тўймай, тагига етолмай армон билан ўтиб кетамиз.

Тунда Норбоев билан узоқ суҳбат қилдим. Негадир бугун эга бўлган чўл ҳақидаги таассуротларимда кемтик жой бордек ва бу кемтикни фақат шу, Норбоевгина тўлдиролди, деб ўйлардим.

ОЛТИНЧИ БОБ

Урушгача Даштиғоз чўлларида кўплаб қишлоқларни учратишингиз мумкин эди. Улар табиатнинг бу бепоён сийнасига тўшалган гулдор дастурхонлардек яйраб-яшнаб ётарди. Одамлар хотирасида абадул-абад ўчмайдиган, унинг тафаккури, истак ва интилишига зид содир бўлган сўнгги урушнинг машъум панжалари, қора кўланкаси Даштиғоз чўлларига ҳам, унинг мовий осмонига ҳам етиб келди. Саҳройи йигитлар фронтга йўл олишар,

қари-қартанглар уларни Даштиғоз этагидаги ёвшанлар, саксовуллар чайқалган Каттақум тепаликларигача кузатиб боришар, сўнгра изларига қайтишарди. Қавм-қариндош, ёру биродарлар эса йигитларни водийдаги Навшаҳар станциясида охирги марта кучоқлаб, узатиб қолишар, кейин, мунғайиб қолган бўзранг чўлга қайтиб келишарди.

Фозил тоғаси Ҳаким Норбоев билан бу йўллардан неча бор юрган. Улар дастлаб Фозилнинг отасини, сўнгра бирин-кетин уч амакисини кузатиб қолишган.

... Фозил бир зум одамлар шовқинидан, фарёдидан бошига тош теккандек гарангсиб қотиб қолди. Поезд вагонлари унинг ёнидан вазмин гурсуллаб ўтиб борар, кўзларини тикиб турган шпаллар кисирлар, пўлат излар темир карвон садоларини қулоқларига келтиради. У поезд орқасидан югурди. Югурди-ю, бир кучоқ сийрак кўкат аралаш нам қумни кучоқлаб йиқилди. У ловуллаб ёнаётган юзини шу қумга босди.

— Йўк! Шунисини ташлаб кетинглар! — деб телбаларча бақирди ва яна ўрнидан сакраб туриб чопмоқчи бўлди. Кимдир унинг белбоғидан ушлаб қолди. Бу — тоғаси Норбоев эди... Фозилнинг ёнидан қурум босган қизил вагонлар охиста сузиб борарди. Бу состав энди унинг ёлғиз тиргаги, акаси Одилни ҳам олиб кетмоқда эди. Бироқ қаерга? Қайси манзилга? Буни акаси Одил ҳам, ўн беш яшар Фозил ҳам билмасди...

Урушгача Каттақум орасидан ёлғиз сўқмоқ ўтарди. Урушнинг ўрталарига келиб эса, бу сўқмоқ арава юрадиган каттагина йўл бўлиб қолди. Бу йўлдан ҳарбийга чақирилганлар, чопарлар, Навшаҳар станциясига бугдой, арпа, пахта ортган аравалар, туялар қатнаб турарди. Чўл бамисоли булоқдек қайнарди. Фозил билан Рамазон станцияга аравада ғалла ташишар, саҳрои отларни фронтга жўнатиш учун саралашар эди. Кишлоқларда эркаклар, уюрларда отлар камайиб кетди. Тоғ дараларидан отилиб чиқиб, худди чинор илдизидек чўл сийнасига ёйилиб кетадиган шарқироқ дарё одамларга куч бермай қўйди. Сув уриб кетадиган ариқларга чим босиб улгуриб бўлмайти. Бугдойзорлар майдони қисқариб борди. Даштиғозни шимолдан ғарбга кесиб ўтган ариқлар қаровсизликдан қуриди. Одамларнинг яшаш ва кун кечириш тарзи оғирлашди...

Қирқ тўртинчи йилнинг киши ўтиб борарди. Йўғон чўзиладиган, ингичка узиладиган бир пайт эди. Кунларнинг бирида Даштиғоз қишлоғига бир неча отлик кириб келди. Зироат экиладиган майдонларни кўздан кечириб юрган деҳқонларни қишлоқ марказига тўплашди. Мажлис ўтказишди. Фронтдан оёғи чўлок бўлиб қайтган раис райком котиби Ҳаким Норбоевга сўз берди.

Ҳамиша гапга чечанлиги, ўткир мулоҳазаси билан чўлликлар орасида машҳур бўлган бу йигит дастлаб оломонга қараб олди-ю, нима дейишини билмай, ўзини йўқотиб қўйди. Ахир у ҳам мана шу кишилар сингари шу ерда туғилиб ўсган. Бу чўл унинг учун қадрдон ва азиз. Энди эса, у бу кишиларга шу юртни тарк этишни маслаҳат солгани келган.

— Биродарлар, ҳукуматимиз, халқимиз сиз, чўлликлардан беҳад миннатдор, — нотиқнинг ҳаяжонли овози янгради. — Сизлар фронт учун нимаики лозим бўлса, ҳаммасини бердингиз. Фаллангиз, пахтангиз, отларингиз ва булардан ҳам азизроқ фарзандларингизни бердингиз. Булар лаънати душман устидан галаба қозонишимизга катта ёрдам берди. Урушнинг охири кўрииб қолди. Биз энди, ғолибмиз, деб барала айта оламиз. Эндиги вазифа — омон қолган кексаларимиз, болаларимиз, аёлларимизни эҳтиёт қилишдан иборат. Булар келажақдаги порлоқ ҳаётимизни қайта тиклайдилар... Биз сизларнинг ҳузурингизга бир маслаҳатли иш билан келганмиз. Ҳукумат кўп томонларни ўйлаб кўриб, сизларни чўлдан серсув, серунум ерларга кўчиришни лозим топди. Тўғри, биродарлар, она юртни ташлаб кетиш жуда оғир. Шунча йил чидаб бердик. Қолганига ҳам чидаймиз, дейишингиз мумкин. Бироқ ҳукуматимиз сиз чўлликларнинг қийналишларингизни истамайди. Ҳозир вазият чигал. Ишга яроқли одамларнинг ҳар бири ҳисобда. Кўплар жанг қилиб юрибди. Бор куч билан эса чўлда тирикчилик қилиш қийин. Ҳозирча ҳукумат томонидан ёрдам кутиш ҳам мушкул масала. Шунини унитмангизки, булар вақтинчалик. Биз бугун чўлдан чекинаётган эканмиз, буни ғолибона чекиниш, деб ҳисоблаймиз. Вақти келиб чўлларимиз яна яшнаб кетади. Биз чўлларимизга яна қайтиб келамиз. Келганда ҳам абадий, ташлаб кетмайдиган бўлиб келамиз. Бу шак-шубҳасиз. Ғалабамиз муқаррар бўлганидек, бу ниятимиз ҳам муқаррардир... Маслаҳатимиз шу эди...

Каттақум орқали ўтган йўл одамлар, кўч-кўрон ортган аравалар билан бир ҳафтача гавжум бўлиб турди. Чўлликлар серсув жойларга кўчиб кетишди. Баҳор ёмғирларидан сўнг Каттақумнинг тупроқли йўлларида тўкилган буғдой ва арпа майсалари униб чиқди. Чўл урушдан кейин бўтадай бўзлаган, сўнгги пушти паноҳидан ажралган, мислсиз жабр-ситам ва ғам-кулфатлардан қадди букилган мингларча оилаларнинг бири каби мунғайиб қолди...

Уруш тугади. Жароҳатланган ер тин олди. Фозил улғайди. Норбоев кексайди. Фозил ҳарбий хизматга чақирилди. Отаси, амакилар, акаси қон кечиб, жон бериб-жон олиб ўтган муборак йўлларини у ҳам кўриб қайтди. Ватан бепоён ва улугвор эди.... Фозил армиядан қайтгач, Назокатга уйланди. Бола-ча-

қали бўлди. Умр — оқар дарё. Вақт тез ўтади. Фозил отасига қиёс қилиб мўйлов қўйди. У дастлаб онасини, сўнгра севиб олган Назокатини Тақя ота қабристонига қўйди. Энди узок қиш тунларида ўғилларини ёнига олиб, ўтмиш, қалбида ўчмас из қолдирган қадрдон кишилар ҳақида ҳикоя қилиб берар ва улар хотирасини эслаш билан овунарди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Чўлда ов қилиб юрардим. Ўшанда куз илиқ келиб, жанубда узок туриб қолди. Кунлар чунонам исиб бердики, ҳатто бепоеън чўлнинг тақир юзасида ҳам майсалар, яшил кўкатлар униб чиқди. Эсимда, ўша йили чўлда сариқ гул, эгик қирмизи ер чойи, бинафшалар, баҳорда нам ерларда қордек оппоқ наमत янглиғ товланувчи оқ ханталлар чунонам гулладики, табиатдаги бу уйғонишни кўриб, куздан сўнг баҳор бошланиб кетди, деб ўйлагингиз келарди. Бир йилда иккинчи бор гуллаган бу нимжон, заиф ўсимлик айниқса кўзга иссиқ кўринарди. Кеч кузда эмас, илк баҳорда фусункор чўл узра кетиб бораётгандек сезарди киши ўзини.

Ўшанда ҳаётнинг ҳам бағри шу чўл каби кенг, чигал ва мураккаб томонлари кўп экан-да, деб ўйладим. Унда ҳам чўлдагидек ҳар хил манзаралар: ғамгинлик ва маъюслик, жилва ва шодлик, тонг ва шом, жудолик ва бахтиёрлик, ожизлик ва кучқудратни кўрасиз. Инсонгагина хос бу азалий нарсалар унинг бағрига жо бўлади. Ҳаммаси қоришиб бир-бири билан боғланиб кетаверади. Ҳар биримиз шу қудратли ҳаёт салобатини, ҳар нарсага қодир қудратини, унинг мураккаблигини идрок этган заҳотимизок кўпгина ташвишларимизнинг ўткинчи эканлигини, баъзида эса, шу ташвишлар амрига бўйсуниб, ўзимизни беҳудага уринтириб юришимизни тушуниб қоламиз. Ҳаёт — инсон учун улуғ кечув. Кечув эса ҳадиксираш, қўрқув, жонсарақлик, зўр бериб қирғоққа интилиш, бу йўлдаги машаққат, хузур-ҳаловатдан иборат. Ҳаёт дарёсига от солган киши ора йўлда қолмайди. У ўзидан илгариги ўзи қатори ва ўзидан кейин келадиган авлодларга хос оддий ҳаётий зиналарни босиб ўтади. Ўз қурби, имконига яраша ташвиш чекади, жон қойитади. Ниҳоят буларнинг ҳаммаси инсон умрининг безаклари бўлмиш — оила, рўзғор, бола-чақа, одамгарчилик, яхши турмуш қуриб, саодатга эришишга хизмат қилади.

Фозил ҳам шу азалий зиналарни босиб келарди. Бироқ тақдир унинг елкасига оғирроқ юк қўйди. Уруш, отасизлик, сағирлик, муҳтожлик, туғишганлардан жудо бўлиш, тақдир ато қилган зарбаларга бардошли бўлиш, унга қарши заифона исён,

камоқ, ўз қўли билан қурган ҳаёт меваларини кўргандаги бахтиёрлик, оила ва фарзанд, яна жудолик, қалбида битмас-туганмас армонлар. Баъзан шуларни кўз олдидан ўтказарканман, ҳаёлга толаман. Бунчалик чўнг юк бир авлодга огирлик қилмасмикан? Дарҳақиқат, бир қараганда, бу бахтсизликлар уни тамом қилиши керак эди. Лекин ҳаётнинг яна бир қонуни бор: яшамоқ учун курашмоқ, енгмоқ ва инсоний куч-қудратга ишонмоқ керак. Тарозининг икки палласида турган бу икки ҳақиқат пировардида сўнгисининг зафари билан тугайди. Бардош, сабр-қаноат ҳаёт тантанасига олиб келади. Бу ҳаётий ҳақиқат бир карра яшаб ўтадиган кишини кулфат ва ғам-андуҳлар юки билан яшамасликка, қаддини ростлашга ва голиб ҳаёт умиди билан яшашга чорлайди.

Фозилни тутиб турадиган илинжлар ҳам ҳали тугаб битмаган. Аксинча энди куртак ота бошлаган. Ана шу куртакларни кечмиш ҳаёт жабрларига қарши қўйиши лозим. У фарзандлари тақдирини ўйлади. Ҳаётдаги шу тиргаклари учун яшайди. Уларнинг бахтиёр бўлиб вояга етишларида барча армонларининг ювилиб кетажagini бутун вужуди билан ҳис этади.

Орадан яна бир йил ўтди. Фозил вазмин бўлиб қолди. Дастлаб учратган пайтимда сезган қувлик, асабийлик, кек, одамларнинг бўлар-бўлмас гап-сўзларига аралашиш, улардан таъсирланиш аломатларидан асар ҳам қолмади. Катта ўғли Комил (отасининг исмини қўйган эди) учинчи синфда ўқир, кенжаси эса янги ўқув йилида мактабга боришга тайёргарлик кўриб юрарди. Болалар тез улғайиб борарди. Бу ҳол Фозилни ташвишга солмасдан қолмасди. У дастлаб уйланишдан тамоман воз кечган бўлса-да, кейин тоғаси Ҳаким Норбоевнинг маслаҳатларини тез-тез эслайдиган бўлиб қолди. Бунинг устига қишлоқдаги дўсту биродар, қавм-қариндош уни ўз ҳолига қўймади. Ҳеч бўлмаганда болаларингни ўйлагин, уларнинг кийим-боши, кир-чир, қозон-товоқ, уй-рўзғор, келим-кетим ишлари хотинсиз бўлмайди, дейишди. Кейинги пайтларда бунини ўзи ҳам сеза бошлади. Фозилга қишлоқдан бир тул аёл топишганда, у бу таклифни рад этди. Негадир таниш аёлларга унинг юраги бетламасди.

Рамазон шаҳарга товуқ топширгани келганда мени ўз ниятидан хабардор қилди. У шаҳардан бир хотин топган ва шуни Фозилга олиб бермоқчи экан. Сизнинг мавқеингиз бор, деб масалага мени ҳам жалб қилди. Ўша куни чўлдан Ҳаким Норбоев келди. Учаламиз бирга совчиликка бордик. Аёлнинг акалари бу гапдан хабардор эканлар, биз қарши эмасмиз, фақат синглимизнинг розилигини олингизлар, дейишди. Аёл эса, бўлажак эрини кўриш истаги борлигини билдирди.

Келаси дам олиш куни бир ҳовлига кириб бордик. Ёши ўттизлардан ошган, чап кўзи сал қисик, юзлари лўппи, қорамағиз, истараси иссиқ, уятчан жувон бизни икки хонали пастак уйга бошлаб кирди. Хона топ-тоза, яраклаб турган деразалардаги тўр пардалар яп-янги. Хонадаги аллақандай таниш ҳид димоқни қитиқлайди. Биз хонтахта атрофида аччиқ кўк чой ичиб ўтирдик. Жувон юмуш билан ҳовлига чиқиб кетгач, Рамазон Фозилга каради-да:

— Бундай чиройингизни очиброқ ўтиринг, — деди.

— Биз қаерга келиб қолдик? — сўради хомуш ва айна пайт-да ҳайрон бўлиб ўтирган Фозил. Рамазон менга кўз қисди:

— Биз тўйдан бурун ногора қокмайлик, деб сизга ҳеч нарса-ни билдирмовдик. Жувонга яхшилаб қараб олинг. Ана, келаяпти... — Рамазон пиёлани лабига олиб борди.

Жувон товук шўрва келтиргач, ўзи ҳам хонтахтанинг четига чўкди. Косадаги шўрвага ёғоч қошиқ солиб айлантириб ўтирди.

— Шўрвангиз жуда мазали бўпти, — деди Рамазон юпқа нонни гулдор косадаги шўрвага ботираркан.

— Мастура, қизингиз кўринмайди? — сўради Рамазон

— Муслимами? Боғчада. Бугун душанба, биз дам оламиз. Олиб қолсам бўлар эди-ю, кир-чир ювмоқчи эдим, халақит бермасин, дедим.

Мастура шундай деди-ю, уялиб, бошини эгиб, чакагига тушиб турган қора зулфини қулоғининг устига қистириб қўйди.

— Яхши, — деди Рамазон овқат еб бўлиб орқага тисариларкан. — Бу киши, фаҳмлагандирсиз, Фозилбой. Мен сизга айтиб юргандим-ку.

Жувон бошини баттар эгди. Орага жимлик чўкди.

— Бугун шаҳарга олиб чиққан эдим томоша қилдиргани, — давом этди Рамазон узоқ чўзилган жимликка барҳам бериб. — Йўл-йўлакай ўтаётиб, хабар олайлик, деб кирган эдик. — У чети каштали оппоқ сочиққа қўл артаркан: — Энди малол келмаса, биз турайлик, — деди.

— Қайтасизлар-да, сал ўтирингизлар, — жувон мулойим овоз билан гапирди.

— Фозилбой магазинларга кириб болаларига у-бу нарса олмоқчи эди. Ёпилиб қолмай чиқайлик, дедик.

— Ундай бўлса хуш келибсизлар. Шаҳар тушганларингизда келиб-кешиб турингизлар...

— Албатта, бундан кейин келавериб, безор ҳам қилиб юборамиз.

Жувон кулиб ўрнидан турди. Даҳлиздаги офтобани олиб ташқарига чиқди. Қўлимизни илиқ сувда чайдириб бўлиб, бизни

кўчагача кузатиб қўйди. Рамазон ортда қолиб, жувон билан нималарнидир гаплашди. Биз, Фозил иккимиз уни муюлишда кутиб турдик. Фозил шу дамда тетик ва дилгир эди. Рамазон етиб келгач, унга сўз қотди:

— Бу аёл ким бўлди?

— Мастура... Абдурахмон деган ошнам бор-ку, ўшанинг синглиси. Акаси билан бир ошхонада ишлайди. Овқатга уста, сипо аёл. Кўрдингиз-ку.

— Эри йўқми?

— Эрсиз. Бир қизи бор, бир аҳмоқ шофёр ярим йилча оламан деб юриб, хомиладор бўлгандан сўнг ташлаб кетган. Акалари йигитни топишди ҳам. Роса тўполон бўлди. Акалари, йигитни йўқ қиламиз, дейишувди, қочди-кетди... Биз борган ҳовли биқинидаги ҳовли акасиники... Лекин озода, саришта-саранжом хотин. Бир мўлжалим бор эди...

— Тушундим, — деди маъюсланиб Фозил.

— Кўрсам, деганди сизни. Шунинг учун олиб келувдим. Ҳали орқада қолиб гаплашдик-ку, қалай десам, яна бир ҳафтача ўйлаб кўрай, деди.

— Акалари нима дейишаркан? — Фозил шундай деди-ю, мийиғида кулиб қўйди.

— Акаларининг кўнглига қўл солиб кўрганмиз. Ихтиёр синглимизнинг ўзида, дейишди. Шунинг учун ҳам сингиллари ихтиёрига ҳавола қилишди... Қалай, қовургангизга ўтирдими?

Фозил қоши ва елкасини учирди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Одмигина тўй бўлиб ўтди. Мен тўйда қатнаша олмадим. Тўйдан кейин — ёз кунларининг бирида чошгоҳ маҳали Фозилнинг уйига кириб бордим. У эски дағал матодан тикилган, ранги ўчиб кетган шимнинг почаларини тиззасига қайириб, хандақда майкачан лой тепарди. Менинг келишимни кутмаган экан, аввал ҳангу манг бўлиб қолди, кейин чехраси очилиб кетди. Лой, терлаган билагини узатаркан:

— Қўллар лой эди, кечирасиз-да, — деди иккинчи енги билан пешанасини артаркан. — Югур, энангга айт, меҳмон келди, чой дамласин, — Фозил ёнидаги кесилган тимқора сочлари бўйнига тушиб турган қизчага гапирди. — Қаранг, сизни ҳам кўрар кун бор экан-а. Эшитдим Рамазондан, Тошкентга кетган экансиз. Ҳа, борган жойларингиз тинчмикан?.. Баракалла. Шу, сизга ҳавасим келади, кўп юрасиз. Одам ўзи кўп юриши керак экан. Ўладиган дунёда кўриб қолганинг маъкул-да. — Бир оздан

сўнг у урилган пахса деворнинг четига бориб қичқирди. — Комил, ҳой Комил! Югур, Рамазон бобонгни чақириб кел. Меҳмон келди де... Шундай денг. Раҳмат сизга. Эслаб-эслаб турасиз. Биз энди бир жойда қоққан қозикқа ўхшаб қолдик, шекилли. Ёнимизда турган шаҳарга ҳам ойда-йилда бир борамиз.

Фозил ариқ сувига юз-қўлларини ювиб, қизча келтирган катта кўйлакни кийди. Шимиға ёпишиб қолган лойни тирнаб чертаркан, қулиб гап қотди:

— Шундай қилиб, биз ҳам қариган чоғда яна янги рўзғор қилдик.

— Ундай деманг. Уят бўлади. Ҳали сизнинг кучингиз ўнта йигитга тенг келади, — дедим.

— Кўнглимни кўтарасиз-да. Раҳмат... Мана, ишлаб юрибмиз. Ўтган йили бошлаган эдим. Баъзилар кўриб, бу, Фозилбой, кўлингиз ишга бормади қолди, жуда ҳафсалали одам эдингиз, деб уялтиришди. Ўзим ҳам чўкиб қолганимни сездим. Баҳорда ёмғир бир пахсасини ювиб кетибди. Бу йил қайтадан кўтараман. Ўйлаб кўрсам, бўлмайдиганга ўхшайди. Одам бир кун яшаса ҳам, бир ой яшаса ҳам одамга ўхшаб яшаши керак-да. Шартта қишлоқдан кўчиб чиқдим. Қурилишнинг бошида бўлмасангиз битмас экан. Оз вақт қолди. Насиб қилса, қишга қолмай, янги уйга кўчиб кирамиз.

Кейинги тўрт йил ичида анчагина бўй чўзиб қолган толлар тагига жой қилишди. Тол тагидан катта ариқ суви жимиб оқиб ётарди. Ариқ сатҳи, толлар тагидан ғир-ғир шабада эсарди.

Томорқанинг этагида Рамазоннинг қораси кўринди. У узоқдан гапириниб келарди:

— Айтмовдимми, сизга, Тошкентдан қайтишлари билан келадилар, деб. Айтганимдай бўлдимми? Валийлик қилсак ҳам бўлади... — Рамазон мен билан кўришиб-сўрашиб бўлгач, кир кўйлагининг тугмаларини ечди. — Қани, энди бу кишининг улушини чиқаринг.

— Жоним билан. Ҳозир-да. — Фозил ўрнидан туриб кетди. Рамазон унга эргашди. Улар уй ортига ўтишди. Ўша томондан тўқлининг маърагани эшитилди. Гулдор сатин кўйлак кийган аёл юзини гарди рўмолнинг учи билан бекитганича бир челақ сув ва каттакон сирланган товоқ кўтариб, эркаклар томонга кетди.

Мен ёнимда жимиб, сўнгра эса толлардан сал ўтиб, дамбадам шовуллаб пастга қуйилганда мингларча нуқра томчилар сачратиб, кўпириб, яна шитоб билан ўйноқлаб оқаётган ариқ сувига боқиб ўтирардим.

Рамазон ёғоч товоқда чалоп ва йўл-йўл тик дастурхон кўтариб келиб қолди.

— Кўрдингизми, иши юришиб кетди. Уйланганига икки ой бўлаяпти, қўли ишдан бўшамайди. Ҳайрон қоламан, ўзи кичкина одам-у девдай кучи бор... Чалопдан олинг, иссиқни қайта-ради. — У қулайроқ ўрнашиб олиб, оппоқ сўлқилдоқ нонни ушата бошлади. — Ўзиям уйлангунча тўксон тўққиз хаёлга борди. Бошидан ёмон кунни кўп ўтказган одам ҳар нарсадан ҳадиксирайверади. Бирон ишга юраги дов бермайдиган бўлиб қолади... Ўғилларига қаранг. — Рамазон пахса девор ёнида лой эшиб, уйча ясаётган ўғил ва қизчани кўрсатиб давом этди. — Одам сиёғига кириб қолишди. Уйда хотин бўлмаса эркакнинг шўри қурийди. Хотин бор — эркак тирик. Бизда ҳам бирови бор. Ўша бор экан болаларни, рўзғорни шунча, — у чимчалоғининг учини кўрсатди, — ўйламайман.

— Фозилнинг бу ерда кимлари бор? — сўрадим.

— Иккитами, учтами бўласи бор... Ҳа, қишлоқда туришади. Тоғасини танийсиз — чўлда. Биз дўстмиз. Ёшлигимизда оталаримиз тўн ёпишиб дўстлаштиришган... Фозил хотини ўлгандан кейин чўлга кетаман, деб туриб олди. Буни-ку, асли чўл енгади. Мен, ҳали болаларинг ёш, сал улғайсин, суяги қотсин, токи тирик жонсан, биронтага уйлангин, дедим. Бундай яхши жойларни ташлаб болаларинг билан хотинсиз чўлда нима иш қилардинг. Ҳам ўзинг сарсон, ҳам болаларинг саргардон. Чўлга бориш қочмайди. Эшитишимча, бизнинг эски юртимизда ҳам янги совхоз қурилармиш. Чўлнинг юқорисидан катта канал ўтаяпти. Ишлар бир ёқлик бўлсин, кейин кўчасан, биз ҳам ота юртга кўчамиз, дедим... Бир бало қилиб кўндирдим. Мана, икковининг бошини бириктирдик. Хотини меҳрибон, ўзига ўхшаган мўмин-қобил, меҳнаткаш. Ишқилиб, яхши яшашса, биз ҳам хурсандмиз-да. Колхоз уй курсанг тахта-махта деган материал берамиз, девди, уйни қура бошлади. Кечасиям тинмайди. Ана у полизни кўраяпсизми? Ит билан шақалдан қўриқлаб чиқади.

Мен бир чети пахтазорга туташиб кетган қовун-тарвуз пушталарига қарардим. Йироқларда Қоракирнинг жазирама куёши тафтидан жизғанаги чиқиб ётган яланғоч ўрқачлари хилват кўлни ёдимга солди.

Ўтган йили райондаги раҳбарлар Фозилга филдиракли мотоцикл мукофотга беришди. Колхозга хизмати сингган-да, олмайман, керак эмас, одамлар тагин гап қилиб юрмасин, дейди. Ҳукумат бундай нарсаларни ҳаммага ҳам беравермайди. Сенга лозим топибдими — ол. Агар олмасанг, биринчидан, катталарнинг назаридан қоласан, иккинчидан, одамлар кейин гап қилишади, ҳа, фалончи каттароғига, тўрт филдираклигига умид қилган экан-да, ҳу, баччағар, дейишади, деб роса гап билан олдим. Ахир, мотоцикл — рўзғорга улов. Бир кунмас-бир кун

коримизга яраб қолади. Қайноғаси — Абдурахмонникига бориб-келиб турамиз. Ҳар минганда, ўшанда тўғри айтган экансиз, дейди. — Рамазон дўсти тўғрисида завқ-шавқ билан гапирди. Фозилнинг ҳаётидаги бу янгиликлар дўстиники эмас, балки ўзиникидек қувонарди.

Ёшлик йиллари уруш даврларига тўғри келган ёшларнинг қобил ва мўминлиги, тенгқурларига оташин меҳри, яхши-ёмон кунларга сабр-тоқат билан қаноат қилиши, ҳаётдан ҳеч қачон зорланмаслик каби хислатлари мени ҳамиша ҳайратга солади. Уларга ихлосим ошиб боради. Назаримда, ёшлигида кечириши лозим бўлган болаликка хос беозор туйғуларини ўша оғир йилларда эҳтиётлаб сақлашган-у, эндиликда фурсат келиб, бу хазина эшикларини очишгандек туюлади. Шу галги суҳбатимда ҳам ана шу мулоҳазаларга бордим. Бу авлод билан ҳаётга келиб, кўпгина сабабларга кўра бир умр бахтсиз бўлиб кетишига ишонмаслик, ҳеч бўлмаганда бу бахтнинг бир жилмайиб боқишига умидвор бўлишини кўнглимга соларди. Ҳар қалай, унинг илиқ табассумидан Фозил ҳам баҳраманд бўла бошлаган эди. Рамазоннинг иши зарур бўлганлиги учун кетиб қолди.

Мени Фозилнинг ўзи Қорақирнинг этагигача кузатиб келди.

— Ҳаммаси ўтар экан-да? — деди у бехосдан, — бугун негадир сизни кўриб кўнглим яйраб кетди. Уйимдан хурсанд бўлиб чиқиб кетаяпсиз... — Фозилнинг овози ҳаяжонли эди, — яхши-ёмон кунлар ҳам ўтар экан. Мен сизга бир нарсани айтайин: биринчи хотинимга жуда меҳр қўйгандим. У ўлиб кетса ҳолим не кечади, деб ўйлардим. Ўзиям кўп қийинчиликлар билан одам бўлган эди. Ҳеч бўлмаса, менинг кўлимда сал яйрасин, дердим. Назокат ўлди-кетди. Мана, мен тирик қолиб яшаб юрибман... Одам ҳаммасига кўникиб кетаверар экан. Баъзан ўтириб олиб, унинг ўлимини ўзим тезлаштирадимми, деган хаёлларга бораман. Ахир, мен аҳмоқлик қилиб қамалиб кетдим. Бундай бўлади, деб ўйламагандим. Қамоқнинг иснодини эндигина тушунаяпман. Бечора номусига чидай олмади-да. Агар шуни ўйласам, юрагимда қолган бир тугун нафасимни бўғаверади. Мен тентак бўлмасам, Олтибойга ўхшаган ғийбатчиларнинг гапини гап деб юраманми... Ўтган ишга салавот. Қамоқ менинг кўзимни очди. Ҳаётнинг қадрини ўша ерда тушундим. Яна бир томони ёмон бўлдики, чўлда ўсганлигимнинг азобини шунда тортдим. Кўзимни юмсам, чўлни кўраман. Қорнимни ёришганда умидни уздим ҳам. Кўриш насиб қилармикан, дейман. Шунча машаққатли кунларни бошимдан кечирганлигимни унутиб қўйганим учун ҳам шундай бўлди. Ана шуларни ўйлайман-да: ҳаёт бизнинг эркалигимизни кўтармайди ҳам, кечирмайди ҳам. Биз эркалик қилсак, кўпол ва дағал бўлиб чиқади. Қовушмай-

ди. Назокатнинг ўлиmidан сўнг ўзимни ўнглаб ололмасам керак, деб ўйлардим... Ҳозир бирмунча яхши. Шунини тушунаманд, ўзимга ўзим: — ҳаёт бир мартагина сенга кулиб қаради, сен эса дунё теккан тентакдек, босар-тусарингни билмай, талтайиб кетдинг, дейман. Бунинг ўрнига унинг қадрига етиш керак. Ахир Назокат билан кўрган турмушим қадрига етмаганим учун ҳам уни бой бериб қўйдим-да. Энди буёғини эҳтиёт қилиш керак. Бориға шукур. Бўлмаса ҳолим хароб бўлади. Рамазоннинг яхши бир гапи бор: бир замонлар Даштиғозда ҳовузга ўрнатилган чархпалак бўларди. Рамазон ҳаётни шунга ўхшатади. Ишқилиб, ҳозирча ғилдирагимиз айланиб турибди. Бир кун келиб, иплари чириган кўзачамиз шалп этиб тушади. Мен ҳаммасига кўникканим сингари, болаларим ҳам менинг йўқлигимга кўникишади. Ҳаёт қонунида шундай ёзилган. Кейин ўзларининг ташвиши билан бўлиб кетишади. Қаноат қилсак, шу кунларга шукур қилсак, болаларимиз бахтига ҳам шерик бўламиз... Бунга ишонаман. Айтмоқчи бўлган гапим шуки, ҳозир кўзачамиз сувга тўлиқ, зироатимиз кўкариб турибди... Ҳозир ёлғиз бир ҳаёл билан яшаб юрибман. Чўлга кўчсам. Хотинимнинг фикрини билувдим, у ҳам рози. Кейин ҳаммаси бошқача бўлади.

Фозил Қорақир ўнгирида туриб, ортга қаради. Олис қирлар ортида чўл ястаниб ётар, унинг уфқларини кўз илғай олмасди.

Бу бизнинг Фозил билан Қорақирдаги сўнги учрашувимиз эди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Илк баҳорда Қорақир тарафларга йўлим тушиб қолди. Эски танишларимдан хабар олай, деб Рамазонникига бурилдим. У менга Фозилнинг Даштиғозга кўчиб кетганлигини ва сув айирғида мироб бўлиб ишлаётганини айтди. Ростини айтсам, бу хабарни эшитиб, аввал дилим синиққанини сездим, Сўнгра эса, негадир хурсанд бўлиб кетдим.

Рамазон билан чўлга отландик. Мен ҳаяжонланар эдим. Саҳрои одам бўлмасам ҳам, кейинги йилларда шу танишларим, турли ривоятлар, кечмишлар туфайли чўлни, унинг вазминлигини, салобатини яна ҳам кучлироқ севиб қолган эдим. Жануб чўллари ҳамиша инсон билан ҳамнафас яшаган. Чўл сийнасида кўплаб паст-баланд тепаликларга дуч келасиз. Булар худди баҳорги момақалдироқдан сўнг ер ёриб чиққан қўзиқоринларга ўхшаб кетади. Бу обидаларнинг баъзилари, олимларнинг таҳминича, Миср эҳромлари билан тенгдош. Бир вақтлар Фозилнинг тоғаси Норбоев билан чўлни кезиб юриб, Таёя қишлоғи

харобалари устидан чиқиб қолганимизни эслайман. Бу қишлоқ Қизириқ чўлининг кун ботиш томонида. Тигиз гувала уйлар, қўраларнинг ўринларигина қолган. Харобазор ўртасида танаси эгри-бугри, худди чол қаддига ўхшаб, букик бир жуфт тут қаққайиб турарди. Шу каби тут Такия ота қабристониди ҳам бор эди. Эски қабрлар устида мармар тошлар узала ташланган. Уларда арабча ёзувлар. Мен Даштиғозда яна бир кўҳна харобани ва номи унитилган қабристонни кўрганман. Унинг четида ҳам тут бор эди.

Яна бир воқеа ёдимда. Қизириқ чўли. На дарахт, на бирон иморат кўзга чалинади. Теп-текис бўз дала. Яқиндагина қазилган ва икки четига тупроқлар чош-чош қилиб уюб ташланган зовур. Ёнида ўтов кўринади. Худди осмондан тушгандек етмишларни қоралаб қолган бир чол ўтов ёнида кетмон чопади. Чол билан пушта устида ўтириб гурунглашаман. Бир умр чўл муҳаббатини тарк этмапти. У ҳам чекинган. Чўл этагига кетган. Бироқ ҳаммаша чўл кўз ўнгига бўлган. Унинг юзлари, қадоқ, бўғин-бўғин бўлиб ажралиб кетган панжалари мўмиёнинг рангига ўхшарди. Соқоли ҳам негадир чўлга мослангандек сарғайиб кетган. Унга қараб туриб, бу чолнинг она қорнидан эмас, балки шу бўз чўл қаъридан чиққан, деб ўйлардим. Бошқа жойларга кўчиб кетмасдан шу ерда қолишингизга нима мажбур қилди, ахир дунё кенг, деганимда чол юзимга боқиб туриб, анча сукутдан сўнг қўлини чўлнинг жануби-ғарбига чўзиб:

— Ўша томонда Такия ота деган кўҳна қабристон бор, — деди. — Бобокалонимиз Такия деган киши ўлаётиб васият қилган эканлар: жасадимни туяга ортинглар, ўлган жисмим билан сўнгги марта шу чўлни томоша қилиб қолай. Ўзларинг туянинг ортидан бора-веринглар, туя қаерга чўкса, ўша ерга мени кўминглар. Туя ана шу ерга келиб чўккан. Бу ерда бир замонлар катта қишлоқ бўларди. Бу чўлу биёбон эса, ота-боболаримизнинг мулки эди. Улар ҳозир Такия отада. Уруғлари ётган қабристонни, юртни ёлғиз қолдириб бўлмайди. Бу гап эскидан бор. Бўлмаса, уруғдан ҳеч нарса қолмайди, тўзиб кетади. Кимдир буларни асраши керак-ку...

Тарихда эса, Такияга ўхшаш қишлоқлар кўп бўлган. Тириклар ҳам, ўликлар ҳам шу бўз тупроқни кўзларига суртганлар. Шуларни эсларканман, бу қутлуғ хотиралар, обидалар, манзараларсиз чўлни тасаввур этиш гуноҳ эканлигига тан берганман. Аждодларнинг асрий жароҳатлари, муборак излари, орзулари бепоён чўлларимизда марвариддек тирқираб сочилиб ётган қадимий манзилгоҳларни эслаб-эслаб қўйиш ҳам қарз, ҳам фарз эканлигини, уларнинг армонлари, курашлари замонамиз кишиларига куч ва илҳом бағишлашини ҳис этганман.

Мотоцикл теп-текис асфальт йўлда қушдай учиб борарди. Қи-зириқ ва Истара чўллари ари уясидек гувуллар, бир хил тўртбур-чак карталарда тракторлар тириллар, янги уйлар ёнида Тожикис-тондан кўчиб келган талай собиқ истараликлар гимирлаб юри-шарди. Бу гапни магазинга совға-салом олгани кирган Рамазон топиб келди. Йўл четида қатор юк машиналарида кўч-кўронлар. Бироқ чўлнинг ниҳояси кўринмасди. Биз чўлнинг ўзлаштирилган жойларидан анча узоқлашиб, яйдоқ даштга чиқиб олдик. Бу Даш-тиғознинг бошланиши эди. Уфқда шимолдан ғарбга улкан канал ўзани узала тушиб ётарди. Сув айирғичнинг темирлари, дарвоза-лари элас-элас кўзга чалинади. Ундан нарида вагон ва кийгиз ёпилган ўтовга кўз тикканимда туйғуларим равшан тортди. Шунда ҳозир ва илгарилари руҳимни банд этган ҳиссиёт аланга олди. Барча излар, ўйлар, хаёллар заҳматкаш инсон манзилига олиб келарди. Одам ва чўл. Бундан чўлнинг ёввойи ҳусн-чиройига бир-данига мазмун қўшиладигандек бўлиб кетди. Шунда бу тарихий обидалар, хотиралар ва табиий нафосатга меҳнат жаранги етиш-май турганини, энди эса, бу ҳаётбахш уйғунлик олам-олам шод-лик манбаи бўлиб қолажагини юрак-юракдан пайқадим. Ҳаёт-нинг мангу узилмас ҳалқалари яна бирлашган эди.

Фозил бизнинг келишимиздан ўзида йўқ хурсанд бўлди. Биз борган пайтда Фозилнинг хотини янги тандир қураётган экан. Рамазон унинг қўлидан ишини олди. Ҳаш-паш дегунча тандир-ни ўрнатишди, сувашди ва олов қўйиб юборишди. Тандир оғзи-дан қора тутун аралаш аланга гувуллаб чиқар, сиртидан эса, оппоқ буғ кўтарилар эди.

— Шунча вақт қандай тирикчилик ўтказдиларинг, — деди Ра-мазон юзини бужмайтириб туриб ўзи касов билан тандирдаги чўғни ағдарар экан.

— Тандир бор эди. Курғур буқача ўтган куни шохлаб, нура-тиб ташлапти. Кеча тоғамникидан машинага босиб олиб кел-дим бунисини, — деди кулиб Фозил.

Ҳазил-хузул билан кеч бўлганини ҳам билмай қолибмиз. Кеч-қурун Ҳаким Норбоев келиб қолди. У гурунг орасида бу йил пахта экаётганини айтди. Сухбатимиз ярим тунгача давом этди. Бир маҳал қўшни вагончадан чақалокнинг инга-ингаси эши-тилди. Фозил уялиб бошини эгди. Қиз кўрипти.

Ухлай олмадим. Хилват чўл узра кезиб юрган тун шамолининг бир пасайиб, бир сусайиб, бир кучайиб гувуллашини эшитиб ётдим. Шамол ниҳоят очиқ қолган чий эшикдан ўтов ичига мўра-лади. Хонтахта устидаги газета парчасини шилдиратди, лапма чироқ пирпиради. Бу шамол шунчалик соф ва эрка, шунчалар сирли ва ёқимли эдики, мафтун бўлиб, чий эшикни ҳаёлимга ҳам келтирмапман. Йироқларда туни билан чигирткалар чирил-

лади. Шунда Фозилга хавасим келаётганини пайқадим. У шу ерда туғилган эди. Шу ерга қайтиб келишни яна бир умр орзу қилди. Бунинг бошига кулфатлар тушган кезларда йироқларда ястаниб ётган шу поёнсиз кекса юртни эслаб, кўнгли таскин топди... Бугун у яна шу ерда. Яна илдиз отади. Шу заминдан куч олади. У орзусига эришди. Илҳақлик, изтироблар билан эришди. Энди у шу орзу — чўл жисмига сингиб кетади.

Кечаси аллақандай самовий шарпалардан чўчиб уйғондим. Овозлар шимолга учиб кетаётган ёввойи ўрдаклар, ғозларники эди. Фозил мироблик қилаётган сув айирғич ёнидаги тепалик ортида катта, сунъий қўналға бор. Бу ерда чўлнинг шимолидан ўтган канал сувларининг лойқаси тинади. Сув айирғичда тақсимлангач, бетон ариқлар билан жанубдаги янги совхозлар томон оқиб кетади. Тонг саҳарда ана шу қўналға бўйидаги ёш қамишлар орасида писиб туриб ов қилгим келиб кетди. Афсуски, милтигим ёнимда эмасди...

ЎНИНЧИ БОБ

Мана, ниҳоят, манзилга ҳам яқинлашиб қолдик. Кўриниб турган ана шу тепаликни айланиб ўтсак Фозилнинг макони кўринади. Кўҳна ариқ қирғоғидаги турли-туман ўт-ўланлар орасидан биз тарафга ел эсаяпти. Ариқ ёнида йўл. Унда ҳеч кимса кўринмайди. Жанубда бир нарса йўлни чангитиб, кесиб ўтди. Нима экан у? Эҳ-ҳа! Туяқорин. Шамол билан яшинмачоқ ўйнаяпти. Ана у яшил кўкатлар устидан думалаб бормоқда. Бир қуш ўтлар орасидан кўтарилди. У хавфдан яширинмоқчи бўлиб ўзини жингилзорга урди. Бу ғалати қушни туркманлар хўжасавдогар дейди. Туси кул ранг, пешанасида қора доғи бор, қора думли бу қуш аслида саксовул тўрғайи. Ана, бута тагида биқиниб ухлаб ётган семиз кул ранг қуён шитир-шитир овоздан чўчиб, бош кўтарди. Қаранг, у гап нимадалигини билмасданок ура қочди. Ўтлар, қуриган янтоқ, ковул, шувоклар устидан диркиллаб сакраб бораёпти. Шўрлик югуриб-югуриб тўхтади. Ортидаги шарпага қаради. Туяқорин битта бутага илашиб, тўхтаб қолган эди, қуён ҳафсаласи пир бўлиб бекорга ҳовлиққанини сезди. Диккайган қулоқлари осилиб тушди.

Йироқларда, тоғли уфқ томонларда гирдоб бўлиб, қуюн кўтарилди. Уларни санаб ҳисобига етолмайсиз. Баъзилар шунчалик юксакларга кўтариладики, нилуфар осмон ғубори билан қўшилишиб кетгандек бўлади. Пастак-пастак қуюнлар қия бўлиб бир-бирининг изидан қувиб юрибди. Қуюнлар тобора узоқлашиб боради. Уларни кўз илғамай қолади. Ерга сингиб кетганини ҳам, осмонда ғойиб бўлганини ҳам билмайсиз.

Йироқларда Даштиғоз ва Таёя харобалари ёнида қадди букик тутлар кўриниб турибди. Улар куёшнинг ётиқ нурларида чиройли товланади. Ана Каттакум саксовуллари орасидан ўтган йўлда чанг-тўзон кўтарилди. Дақиқа сайин қора нуқта яқинлашиб келаяпти. Ҳойнаҳой бу Фозил. Ҳа, Фозил. Болаларини мактабга қўйиб келаяпти. Айтмоқчи, бу йил иккинчи ўғли ҳам, Муслима ҳам мактабга қатнаёпти.

Хув узокда номаълум юртларга учиб кетишга шай турган турналар карвонидек каналдан қазиб чиқазилган той-той қизғиш уюмлар кўринади. Ундан нарида яна чўл: Гуландом, Кушқўнамас, Хуррамшоҳ... Ана, Фозилнинг эски кигиз ёпилган ўтов. Ўтовнинг биқинида пахса уй қад кўтарибди. Ҳа, уй қуриш Фозилга ҳеч гап эмас. Томнинг ярмига шифер етмапти чоғи. Буқача тумшугини ғарам беданинг ичига тиқиб ковшанаяпти. Ўтов ёнида баллонсиз, филдираклари ерга ботиб кетган вагонча деразаларида эрталабки куёш шуласи ўйнаёпти. Ху, тўқ яшил кўкатзор нима бўлдийкан? Эҳ-эҳ, ҳаёлимдан кўтарилибди. Бу ахир бугдойзор-ку. Кузги майсалар. Унинг четида тўриқ от ўтлаб юрибди. Уни совхоз Фозилга берган. От кишнаёпти. У ё Фозилни, ёки бизни сезиб безовталанаяпти. Ўчоқ ёнида ивирсиб юрган Мастура эмасми? Ўша. Сут пишираяпти. Чанг йўлдан Фозил ўтиб кетди. Елкаси чангдан оппоқ. Йўл нотекис бўлгани учун ҳам у ён, бу ёнига қарай олмади. Ҳечқиси йўқ. Бу йўллар тез орада текисланади. У уйига етди. Мотоциклни ўтов билан вагонча оралиғига киритди. Мастура биз ўтирган тепаликни кўрсатиб, эрига нималарнидир гапирди. Фозил бизга пешвоз чиқиб келаяпти.

*
* *

Кузда чўл осмонидаги булутларни кузатганда вужудингизни қамраб оладиган завқ-шавқни айтмайсизми. Туннинг алламаҳалида уйғониб кетиб, ташқарига чиқасиз. Паға-паға булутлар ой ортидан мафтун бўлган ошиқдек эргашиб юради. Баъзан эса, сутдай ойдин тунда уфқдан карвон-карвон булутлар кўтарилади. Улар олам уйқуда ётганида самода қўш ҳайдайди. Ой кириб кетган қорамтир булут ва унинг оқиш-сарғиш четлари чўл бағридаги эски беда ғарамларини эслатади. Дастлаб кичик-кичик гуруҳлар ҳолида тундагина пайдо бўлувчи булутлар кунлар ўтиши билан тобора йириклашади. Улар самода кундузлари ҳам баҳузур кезиб юришади. Куёш нурлари улар билан қураша-қураша ҳориб-чарчайди. Кеч кузда булутлар куёш юзини батамом тўсиб олади. Баъзида куёш тоғ тарафдан бир амаллаб қора булут пардасини йиртиб, чўлга маъюс, уялгансимон боқади.

Оғирлашган, қуюқлашган булутлар ерга яқинлашади. Тун ярмида ерга оғир томчилар думалайди. Кишини маст қиладиган ёмғир ва тупроқ ҳиди чўлни тўлдириб юборади. Енгил дашт чанги бу томчиларни жон-жаҳди билан шима кетади. Шундан сўнг, қисқа фурсатли ёмғирлар тез-тез бўлиб туради.

Кеч куз кунларнинг бирида, вақт пешиндан оққач, узоқларда гумбурлар эшитилади. Дастлаб бу заиф ва ғуссали овозларни англамай турасиз. Сўнгра булар кузги момақалдиروқлар эканлигини пайқайсиз. Шу тунда бир нарса аён бўлади: энди узоқ, серёмғир қиш кунлари бошланади. Чўл қишнинг оқ кўрпасида ором олади.

Биз ҳам йўлга тушамиз. Олис қирлар ортида ором олаётган дашт уйқусини бузгимиз келмайди. Лекин қалбимизда аллақандай армон қолганини пайқаймиз. Айти пайтда бундай армон бўлганидан севиниб кетамиз. Шу армон бизни яна чўл сари бошлайди. Мудраётган баҳор тонгини олис қирлар ортида кутиб олишга ошиқамиз. Унда ҳали қуриб улгира олмаган, ҳис эта олмаган нафосатни кўришга интиламиз. Бу олам гўзалликларини севиш, уларни қадрлаш, улардан завқ олиш, ҳаётимизни бахтиёр онларга ҳамроҳ қилишдан ғафлатда қолганимиздан, бир карра борлиқ вужудимизни чулғаб олган бахтдан бошимиз кўкларга етади.

ҚИШЛОҚ МАКТАБИДА

Ўқувчиларнинг деярли ҳаммаси доска ёнида тўпланишган эди.

— Йўғ-е, эшитишимча, ҳали ёнимиздан ўтиб кетган оқ кўйлакли, кулранг шим кийган йигит, ана ўша синф раҳбари бўлармиш.

— Тенгқур-ку у?

— Бўлмаган гапни айтма, Саломат опанинг ўзлари-чи? Нима, ёмонми у. Фақат ўзимиз аҳмоғини чиқариб юрибмиз.

— Тур-е нарига, биров сендан шуни сўраяптими?

Яна ғала-ғовур кўтарилди. Болалардан бир нечаси ташқарига чиқиб, тезда қайтиб киришди.

— Илмий мудир билан ўша йигит тўғри бизнинг синф томон келишаяпти.

Синф эшиги очилди. Хонага оқ кўйлақ, тор поча шим ва қора туфли кийган кенг пешана, учиб кетаётган қуш қанотларига ўхшаш қора қош йигит ва бароқ қош Раҳматов кириб келишди.

Илмий мудир Раҳматов янги ўқитувчини болаларга таништириб бўлгач, чиқиб кетди.

Ёш ўқитувчи Назаров стол четига қўлларини тираб тик турарди. Унинг сийрак соқоли қирилган сип-силлиқ юзи ялтирарди. У гоҳ олдидаги синф журналига, гоҳ синфхона бурчакларига тикилган кўйи болалардан кўзларини олиб қочарди.

— Муаллим, қайси институтни тугатгансиз? — дераза ёнидаги партада ўтирган сочлари хурпайган сариқ юзли бола сўради.

— Университетнинг тарих факультетини, — Назаровнинг юзига қон тепди, томоғига нимадир тикилгандек бўлди. — Тарихдан дарс бераман... Қизиқ-а, гапларимиз қовушмаяпти. Бир-биримизни биринчи бор кўриб турибмиз, шундан бўлса керак... Ҳа, майли, кейин яхши бўлиб кетади. Фақат бир нарсани келишиб олсак шу маҳалдан яхши бўларди. — У болаларга кўз югуртириб олди. — Гапнинг очиғи, дарс беришда сизларни ҳам, ўзимни ҳам роса қийнасам керак, чунки тажрибам йўқ. Ёрдам берасизлар. Эшитишимча, синфингиз ёмон отга чиққан. Агар шу рост бўлса, йигирма олти бола олдида битта ўқитувчи нима ҳам қила оларди, дейсиз... Ана шу гап. Кейин, мени, у ўқитувчи, деб тушунманглар, қандайдир эриш туюлаяпти. Қараб турсам, синфда энг кичиги ўзим бўлиб кўриняпман.

Болалар кулиб юборишди.

*
* *

Педсовет давом этяпти. Мактаб директори Абдиева ўрнидан турди. Унинг кичик кўзлари устидаги киприклари тез-тез пир-пиради, терилган ингичка қошлари чимирилди. Ҳисобот ёзилган тўғри йўлли дафтарни стол устига қўйиб, ёқут кўзли узукли бармоғини букиб қирсиллатди.

— Энди, ўртоқлар, ташкилий масалалар тушуниланган бўлса, мен мактаб томорқасидан келган даромад тўғрисида ҳисобот бераман.

Ҳамма жим қолди. Илмий мудир Раҳматов қўлидаги йўғон қизил қаламни стол устига ташлади-да, гавдасини курсига тиради, ич-ичига тушиб кетган нурсиз кўзларини директорнинг юзига тикди.

— Мажлис чўзилиб кетяпти, шунинг учун гапимни қисқа қиламан. Хўш, ўзларингизга маълум, қазиб олинган пиёзни ўқитувчиларга килосини ўн беш тийиндан етмиш етти сўмга, анорни қирқ тийиндан икки юз саксон бир сўмга, узумни эса ўттиз тийиндан бир юз эллик саккиз сўмга сотдик. Жами беш юз ўн олти сўм. Шундан...

— Карамни-чи? — ўсиқ соқолини тирнаб сўради физкультура ўқитувчиси Жумаев.

— Э, ҳа, айтмоқчи, карам қолиб кетибди. Икки машина эртаги карамни завхоз Термизга элтган эди. Бир ҳафтача бозорда ўтмай ётган, кейин ҳаммасини бир йўла „обшепит“га топширган. Сўровдим, килосини 5 тийиндан сотдим, деди. Қўлимга бергани олтмиш сўм. Ўзиям еган-да, оч юрсинми? — Директор кулиб кўзини дафтарга қадади. У ёзувлар устидан ёқут кўзли узук таққан кўрсаткич бармоғини юргизди. Иккала қўлини бири-бирига ишқади, кафтидан эшилиб тушган кирни панжаларининг сирти билан қоғоздан суриб ташлади.

— Ана шу пулдан икки хил: катта ва кичик мих олдик. Скамейкалар, ўтирган стулларингизни ремонт қилдирдик. Жумаевнинг ҳар хил майда-чуйдаси учун завхозга 170 сўм, пол ювиш учун челақ ва супургига юздан ортиқ сарфланди. Бозорда супурги икки сўм, янги парталар ортиб келган шофёрга кира ҳақи берилди. Қолгани тўқсон тўрт сўм. Бу ўзимизнинг ихтиёримизда, педсовет қандай қарор чиқарса, шунга асосланиб иш кўрамыз... Мана шулар. Саволлар бўлса, марҳамат.

— Битта савол: сиз бир юз етмиш сўм спорт инвентарлари учун сарфланди, дедингиз, — деди диванга орқасини тираб ўтирган Жумаев. — Мен фақат бешта футбол тўпини кўрдим, бошқасини...

— У ёғини завхоздан сўранг.

— Қаерга кетди у? Мен-ку мажлис бор, жилманг, деб тайинловдим, — Раҳматов ўтирганларга айбдордек қаради.

— Ўзингиз қаттиқ турмайсиз-да, ўртоқ Раҳматов, неча марта педсовет бўлган бўлса, бирон марта завхоз иштирок этганини билмайман. Қанақаси бу?.. Яна саволлар борми?

— Диван четида ўтирган Назаров берган саволим ўринли бўлармикан, дегандек қизариб-бўзариб аввал директорга, сўнг Раҳматовга қаради-да:

— Хосиятхон опа, билишимча, шу пуллар болаларнинг меҳнати эвазига келган... шу ... Болалар учун бирон нарса... ўқув қуроллари, — деди-да, чайналиб қолди.

Абдиева ушлаб турган қаламининг чиқарилмаган учини лунжига тикаркан, кўзининг таги билан Назаровга тикилиб турди.

— Ана бу яхши гап бўлди, — директор ёш ўқитувчидан кўзини оларкан, табассум қилиб, — яхши таклиф деса ҳам бўлади, ўртоқлар.

— Бир оғиз гап мумкинми? — Раҳматов чап оёғига гавдасини ташлаб, ўрнидан турди. — Қандай бўларди, янги йил байрамида бир арча сотиб олиб, яна болаларга мукофот ташкил қилсак.

— Албатта, жуда яхши бўларди, — деган овозлар эшитилди.

— Келишдик-а. Ҳеч кимда бошқа савол йўқми? Қўшимчалар бўлмаса, иккинчи масалага... Ҳа, хўш, Назаров? — директорнинг тор пешанаси таранг тортилди, терилган қошлари чимирилди.

— Тушунтиролмадим. Шу, қолган пулнинг ярмидан озроғига кўргазмали қурол олинса... Химиядан, тарихдан ўқитиш анча қийин бўлаяпти. Ўртоқ Турсунов ҳам шу йил битирган, иккаламиз ҳам қийналиб қоляпмиз.

— Йўқ! Ўқув қуроллари, ўртоқлар, бизнинг томорқа даромадимизга кирмайди. Бунинг учун ҳар бир мактабга смета берилади. Ана ўшанда ўқув қуроллари дейсизми, кўргазмалиси дейсизми, оламиз.

— Унгача кутиб турамиз, — деди Жумаев кўксини стол қиррасига тираркан.

Назаров у томон энгашди-да:

— Қурисин тажрибасизлик, бемаъниликка олиб боради-да. Бўлмаса, смета нима, даромад нималигини билмайсанми, — деди.

— Рост, рост, — Жумаев ўнг тиззасини қучоқлаб, диванга елкасини қўйди.

*
* *

Абдиева атиргул тагини белкурак билан юмшатаётган боланинг ҳаракатини кузатиб турганда, Назаров синфдан чиқиб келди.

— Сизга гапим бор, — деди у ёнидаги бўёғи кўчган скамейканинг ўртасига ўтираркан. — Ўтиринг-чи... Ҳар йили ўнинчи синфлар анорзорни ишлашади. Болаларга айтсангиз, уйлари-дан белкурак, кетмон келтиришсин, дарсдан қолиб, ўша ерда ишлашсин.

— Қачон?

— Дам олиш кунидан кейин, агар об-ҳаво очик бўлса. Ҳар бирига ер ажратиб берасиз-да, муддатини ҳам белгилайсиз. Улар яхши ишлашади.

— Бўпти.

— Нега деганда, ҳозир анорзорнинг тагини бўшатиб қўйсак, ҳар хил ўтларнинг томирини совуқ уриб ўлдиради, ҳашаротга ҳам қирон келади. Ер эса киши билан намни шимиб ётади. — Директор қора этиги учига ёпишган лойни қўлидаги чўп билан тирнаб туширди, кейин қаддини кўтарди: — Энди кабинетга кирайлик, бошқа гап бор.

Директорнинг кабинети залга кираверишда чап томондаги кичкина хона. Эшигига сариқ бахмал парда тутилган, столлар-

нинг устига ҳам шу хил сариқ бахмал ташланган. Бир стол хона ўртасига тўғри қўйилган, яна бири унга кўндаланг тиркалган. Устида кулранг мрамардан ясалган оғир сиёҳдон.

Директор тўрдаги курсига ўтирди. Назаров хонага кираве-ришдаги биринчи курсига омонат чўқди.

— Гап шундай, ўртоқ Назаров, — Абдиева учи чиқарилмаган қаламни олиб стол устига урди. — Сизни ўнинчи синфга раҳбар қилиб тайинладик-а? Масъулиятини сезсангиз керак, албатта: шу синфнинг яхшилиги ҳам, ёмонлиги ҳам сизнинг бўйингизда.

Назаров директорга тик қарай олмас, киприклари ўз-ўзидан пирпирарди.

— Эшитгандирсиз ҳам, ўнинчи синф бошқаларга нисбатан анча бузуқ. Ўтган йили ҳам учта синф раҳбари алмашди, аҳвол ўзгармади. Сиз ёшсиз, ўқувчиларни йўлга солишга қурбингиз етади. Шунга ишонганимиз учун ҳам уни сизга топширдик. — Директор чаккасига тушган қора ғажагини ялтироқ жун рўмоли тагига тикди-да, бармоғидаги узукни бураб тўғрилади ва қорнини ушлаганича ўрнидан турди. — Яна бир томони бор: ёш бўлганингиз, биринчи йил ишлаётганингиз учун, ҳали тажрибангиз етишмаслиги мумкин. Ўзингиздан каттароқ ўқитувчилардан сўранг, устоз Навоий айтганларидек, орланиб сўрамаган ўзига золим. Уялманг. Энг муҳими, болаларни қаттиқ тутинг, талабни ҳеч бўшаштирманг. Уларга сал ён босиб, ўзларига қўйиб беринг-чи, ўххў, бошингизга чиқиб олишади. Ҳаммаси ақлини таниб қолган: нима фойдали, нима зиён — фаҳмига етишади. Ишқилиб, ўқитувчи ўқитувчи, ўқувчи ўқувчи эканлигини унутманг.

Назаров директорнинг олдидан чиққанда паришон эди.

*
* *

Назаров қўлидаги дастаси йўғон белкуракни анор танасига суяди. Чўнтагидан катак гулли дастарўмолини чиқариб пешанасидаги терни артди.

— Қани, йигитлар, дам олмаймизми? Тўғриси, мен чарчадим.

— Йў-ге, муаллим, наҳотки сиз чарчаган бўлсангиз, — деди белкурак дастасини ерга тираб, тупроқ ағдараётган Чори. — Ҳой, йигитлар... Шеркул, йиғиштира-е, отангнинг еримиди, мунча терлаб-пишасан, — ёнидаги йигитнинг билагидан тутди.

— Отамники бўлмаса, мактабники.

— Нима, сенга фойдаси тегадими? — Чори Назаровга кўзини қисди, ҳазил дегандек.

— Ўқияпмиз-ку, нега ношукурлик қиласан? Бу ҳам ўқиш, ҳам ўрганиш, — Шеркул пешанасидаги терни тирсаги билан артди.

— Икки йилдан бери ишлаб пол ювадиган челака зормиз-у, ҳа, хўп, челақ ҳам ўтсин, кийим-бошимизни илиб қўядиган биронта тахта илгич йўқ. Ҳосилини кўрувдинг, қанақа эди. Муаллимларга бепул берармиш, дейишса лаққа ишонибман. Шунча пул қаёққа кетади.

— Катталарнинг ишига аралашма.

— Кичиклигимиз қоптими, — Чори энгашиб тупроқ олди, уни қисиб юмалоқлади-да, анор шоҳига қўниб турган чумчуқларга отди, — Ўқиш жонга тегди. Одам бир-икки йил мириқиб, тер тўкиб ишласа...

Шеркулнинг пиликдек қўшилган қошлари кўтарилди, у Назаровга қаради. Ўқитувчи эса белини қўллари билан ушлаб, чиройли бошини орқага ташлаб, осмоннинг шимоли-шарқдаги баланд булутлар атрофида айланаётган бургут галаларига қараб турарди.

*
* *

— Урушни ана шундай жонли тасаввур этиш керак, бўлма-са, унинг бутун даҳшатини тушуниш қийин. Дарсликда ҳаммаси ёзилавермайди.

— Муаллим, сиз бунча нарсани қайдан биласиз? — сўрайди соддадиллик билан дераза тарафдаги қаторнинг биринчи партасида ўтирган қоп-қора, барзангидек Эргашали.

— Қайдан бўларди... кўпларингиз уруш ҳақидаги китобларни ўқигансизлар, киноларни кўргансизлар, таниш-билишлардан эшитгансизлар. Мен ҳам шулардан келиб чиқиб гапирдим.

— Жумаев муаллим урушда қатнашган, ҳикоя қилиб беради, лекин сизникидек чиқмайди.

— Дикқат билан тингламасаларингиз керак...

— Нега энди ҳамма ўқитувчи сиздек эмас? — деди Зулфия шахло кўзларини Назаровнинг қоп-қора кастюми тагидаги оқ кўйлақ устида турган чипор галстукка тикиб.

— Нега энди, — деди шошиб Назаров журнални ёпаркан. — Зинҳор ундай ўйламанглар.

— Қаерда-е, муаллим, — деди Чори қўли билан партанинг ён қиррасига куч билан ураркан. — Бошқаси кирса, қалтираб ўтирамиз. Паст баҳо қўйсин, розимиз, нима деса-десин-у, уришмасин. Одамнинг юраги олиниб қопти.

— Айбнинг кўпи ўзларингда, — Назаров журнални қўлтиқлаб синфдан чиқди.

Ўқитувчилар хонасидаги диванда ўтирган Назаров газета ўқиётган эди, эшиқдан тил-адабиёт ўқитувчиси Фаниева кирди. Ўнинчи синф журналини зарда билан столга ташларкан, тўрда ўз курсисида ўтириб, физикадан чизма чизаётган Раҳматовга ўшқирди:

— Ўнинчи синф бўлмади, бўлмади-да, одамнинг жонини суғириб олишдан тойишмайди. Синфга кирсам, юрагим зирқирайверади, — у пўстлоқ очган лабини тили билан ялади, ютинди. — Ўлай агар, иложи бўлганда бирон соат ҳам уларга дарс бермасдим.

— Нима бўлди? — кулиб сўради Раҳматов, чизмасини айлан-тириб.

— Нима бўларди... Дарс тайёрлаш қаерда, уни айтаётганим йўқ. Чори билан Эргашали деганлари бор. Шу бугун иккаласи янги темани икки марта такрорлапман ҳам — сўрасам, муаллим, тушунмадик, дейишади. Менинг дарсимга бошқа кириб ўтирма, тушунтирадиганини топиб ол, деб синфдан чиқариб юбордим. Энди дарсимга киритмайман, борсин, директордан рухсат олиб келсин.

Хонага директор кирди. У салом берди-да, қўлидаги қора сумкасини курси устига қўйиб, бўйнига ўралган малларанг шол рўмолини еча-еча Раҳматовнинг ёнидаги бўш стулга ўтирди.

— Нима гап, Фаниева, авзойингиз бузук? — ўзи эса бошини буриб Раҳматов чизаётган қоғозга қаради.

— Яна ўша ўн-да. — Ўқитувчи қовоғини солиб жимиб қолди. Олдидаги журнални нари сурди-да, ўтираётиб, кириб келган Турсуновга қараб давом этди: — Бир менми десам, мана Турсунов ҳам дод, дейди. Турсунов қўлтиғидаги журнални столга ташлаб, ранги ўчиб қолган қоракўл теридан тикилган телпагини кўтариб қўйди.

— Ўн билан ишлаш жуда оғир: на дарс тайёрлашади, на жим ўтиришади, — у учи қизарган узун бурнини плаши чўнтагидан чиқарган оқ дастрўмолга қоқди:— Жонингни аямайсан, барибир, фойдасиз. Менимча, бошқа йўл тутиш керак.

— Мен ҳам шуни айтмоқчиман. Бу алпозда давом эттириб бўлмайди. Нима қилиб бўлса-да, синфни ўқитувчилар жамоаси оталиққа олиши керак.

Полга тикилиб турган Назаровнинг диққатини директорнинг овози бузди.

— Хўш, Назаров, сиз нима дейсиз? Бу қанақаси? — директор этик кийган оёқларини стол тагига узатди. — Хабарингиз бор-

ми ёки болаларнинг ўзига ташлаб қўйганмисиз?.. Ойда-йилда мажлис-пажлис ўтказасизми ёки...

— Ўтказдик... икки марта, — Назаров ҳамон полга тикилганича жавоб берди.

— Нега бўлмаса, ўқитувчилар синфингиздан норози?

— Билмадим. Лекин мен ҳеч сезмайман. Тўғри, улар шўхликка шўх, лекин...

— Қўйсангиз-чи. Нима қиласиз: ҳам ўзингизни, ҳам бизни алдаб, — деди гавдасини деворга тақаб қўйилган шифонерга ташлаб турган Турсунов. — Шўхликнинг ҳам чегараси бўлади, жойи бўлади. Балони билишмайди-ю, яна бунинг устига, аҳмоқона шўхлиги ортиқча.

— Бўлди. Қани, Назаровдан эшитайлик-чи, нима дейсиз? — директор қўлларини қора жунли пальтосининг чўнтақларидан суғуриб, стол четига тиради, ўрнидан турди.— Ўртоқ Назаров, болаларга нўҳтангизни бериб қўйибсиз. Мен сизни огоҳлантирган эдим. Бу мутлақо ярамас ҳол. Биз сизга ўнинчи синфни ишониб топширганмиз. Уларнинг ҳаммаси ҳаётга йўлланма олиши керак бу йил. Нега сиз ўз масъулиятингизга бефарқ қарайсиз? Агар қўлингиздан келмаётган бўлса, айтинг, чорасини кўрайлик... Йўқ, ундай эмас, болаларни қаттиқ ушлаш керак. Бўлмаса, улар ҳеч кимни менсимай қўйишади. Болаларга ишониниш зарар. Ҳайронман, уларнинг нимасига ишонасиз. Ахир, бола бола, катта катта деган гап бор-ку. Раҳмдиллик деган нарсани унутинг. Ишда қўнғилчанглик кетмайди.

Директор овозининг совуқ жаранглаши Назаровнинг баданини жунжиктириб юборди. Қўнғироқ чалинганда, у ўқитувчилар хонасидан биринчи бўлиб чиқиб кетди.

*
* *

Доска ёнида турган Турсунов формулани кўчириб ёзаётган болаларга қараб ўнг қўлидаги бўр билан тахтага урди:

— Бўлдими? Қани, қулоқ солинглар...

Эшик очилиб синфга Абдиева кирди. Ўқувчилар гурр туришди.

Директор эшик томонга қараб ўшқирди:

— Кир бу ёққа деяпман! Ҳе, бетамиз!

Синфга Шерқул кирди. У остонада бошини эгганича, кирза этиги тагида ётган пол ювгич латтага қараб турарди.

— Қаерга кетаётувдинг? А?!

— Районга, — Шерқул бошини кўтармасдан жавоб берди.

— Пишириб қўйибдими дарс махали. Кимдан сўрадинг? — Абдиеванинг кичик кўзлари ўйноқлади.

— Синф раҳбаридан...

— Дарс вақтида ҳеч қандай жавоб йўқ... Бўйингга қараса, кишининг ҳаваси келади. Садкаи одам кет. Чақирсам, ҳеч нарсадан хабари йўқдек безрайиб турибди. Яна: бидирлаб гап қайтарганини айтмайсанми... Нима учун гап қайтарасан, ўзингдан каттага, а?! Айт! Ё мактаб шундай таълим бераёптими? Қани катталарга ҳурмат!.. Уятинг йўқ сен боланинг. Бор жойингга ўтир! Кўчада салланглаб юрганингни кўрмайин, — директор эшикни қаҳр билан ёпиб чиқиб кетди.

— Ўтиринглар, — деди Турсунов ҳамон тик туришган ўқувчиларга. Шеркул секин юриб бориб партасига ўтирди. Бир оздан сўнг китобларни тахлай бошлади. Қовоқлари уйилганидан, пиликдек қошлари кўзларини тўсиб қўйгандек эди.

Болалар кўнғироқдан сўнг қайтиб синфга кирганларида, Шеркулнинг ўрни бўшлигини кўришди.

*
* *

Шеркул томдаги ғарам бедадан анча ташлагач, терлади. Паншахани ғарамга санчиб қўйиб, димоғига ўтириб қолган аччиқчангни аввал ичига тортди, кейин „қҳ-ҳа“ деб туфлаб ташлади. Кимдир бировнинг уй орқасидаги тош йўлдан отини тутиб чакирганини эшитди.

— Э, муаллим, келинг, келинг... Мен ҳозир. Йўқ, йўқ, ит боғловли.

Назаров кўча тарафдаги эшикни очиб ҳовлига кирди. Велосипедини деворга суяди-да, томдан ердаги беда устига сакраган Шеркулга қараб завқ билан кулди:

— Қўркмайсизми? — у ўқувчиларни сизлаб гапирарди.

— Паст-ку, муаллим.

— Қалай, ишлар яхшими? — Назаров қўлини Шеркулга узатаркан сўради.

— Яхши, муаллим. Уйга кирайлик.

Иккаласи даҳлизга киришганда, ичкари уйда кимдир йўталди. Остонада бошяланг, оппоқ соқолини тутамлаб турган чол уни қарши олди.

— Қани, ўғлим, уйга. Шердил, кўрпача ташла тўрга... Ҳе, баракалла, ўғлим-е. Қани, ўтиринг. Муаллимлар йўқлайдган кунлар ҳам бўларкан-а... Ё пирим-е, — чол эмаклаб дераза томонга ўтиб, токчага елкасини тиради. Улар сўрашишди. Чой ичишди. Чол ўтмишни эслади:

— Шундай қилиб, ўғлим, бу учинчиси, — деди Шеркулни боши билан кўрсатиб. — Супра қоқди. Кенжам. Бири, айтга-

нимдай, урушда ўлиб кетди. Ўртанчаси ҳозир жамоа хўжалигида бригадир. Буниси бўлса ўқияпти. Хей, ким билади ўқишдан бирон наф олишини. Дарди-ҳарана денг. Мактабга боради — иш, уйга келади — иш. Икки гапнинг бирида ўқидим нима-ю, ўқимадим нима, дейди. Билмадим, одам бўлишини. Ўғлим, ўқишнинг, билимнинг ҳам ёмонлик қилган жойи борми? Уришай десанг, йигит бўлиб қолган, эшитган қулоққа ёмон.

Назаров Шерқулга қаради. У йўл-йўл дастурхон устидаги ушоқларни териб олиб, пўстаклар йиғилган сўкичак тагига итқитиш билан банд.

— Нега шундай, Шерқул?

Шерқул индамайди, бошини кўтариб, ўқитувчисига қараб кулимсирайди, дераза оша ялангоч олма шохига қўниб турган майнага тикилиб қолади:

— Тўғрисини айтсам, муаллим, одам ўқишдан безипти.

— Нега энди?

— Ўзим ҳам билмайман.

— Бир нима деб гапирсам жавоб шу, — деди чол қора сатин чопони ўнгирини тиззаси тагига бостираarkan. — Уч-тўрт кундан бери мактабни ҳам йиғиштирди. Эрта тонгдан туради-ю, этакни елкасига ташлаб кўсакка чиқиб кетади... Муаллимлар уришади, деб келади.

Назаровнинг қуюқ қора кошлари кўтарилди, кенг пешанаси таранг тортилди:

— Ҳеч тушунмаяпман, — деди у дастурхон учини қайтараркан. — Нима, биров учун ўқияпсизми?

— Шу, муаллим, туриб-туриб, алам қилиб кетади. Ўқийман, ўқийман, сал тушунаман. Шу тушунганимниям айтишдан қўрқаман. Жавобим муаллимнинг кўнглига ёкмаса, койигани койиган: сен палон, сен пистон... Ўзимча, бундан чиқади, ўқишни уддалай олмас эканман-да, деб ўйлайман. Келажагим ўқиш билан битмас экан, ўқиб нима қиламан? Ҳозирги замонда бир парча нонни бир амаллаб топиб ерман... Бировлардан ҳақорат эшитгандан кўра... хей, қўйинг, муаллим.

— Ўқитувчи билан тирашасан-да, бўлмаса, сенга нега бундай дейди? Нима; ўқитувчи ҳеч замон ёмон йўлга итарадими?

— Қўйсангиз-чи, ота, билмасангиз, нима қиласиз аралашиб. Нима, мен аҳмоққидим, тирашиб...

Шерқул ҳовлига кириб бўкирган сигирнинг овозини эшитиб, ўрнидан тургач, Назаров ҳам қўзғалди.

— Ўтирибсиз-да, ўғлим, гурунглашиб.

— Йўғ-е, ота, кўп ўтирдим, уйга қайтай, кеч бўлиб қолди.

Чол Назаровни ҳовлигача кузатиб қўйди. Назаров Шерқулни чақириб:

— Эртага мактабга боринг, ажойиб йигитсиз, майда-чуйда ўткинчи гапларга эътибор бериб юрманг. Умидсизланманг ҳам. Ўқиш ҳамиша керак, — деди-да, велосипедини минди.

Шеркул ўқитувчиси орқасидан анчагача қараб қолди.

Аллақачон қош қорайган, ой юзини тўсган хира, қорамтир булутларни жанубдан эсган совуқ шамол ҳайдаб борарди.

*
* *

— Келинглار, очиқ-равшан, юракда нима бўлса, ўшани гаплашайлик, — Назаров стол устидаги блокнотни олиб, орқадаги бўш партага бориб ўтирди. — Қани, синфком, сўз сизга, мажлисни бошланг.

Синфком Ёқубжон Шодмонов ўрнидан туриб, пальтосининг охириги тугмасини ўткази-ўткази, доска ёнига борди, болаларга мурожаат қилди:

— Менимча, синфимиздаги аҳвол ҳаммага маълум, шунинг учун нима ҳақда гапиришни ҳам билмайман. Тўғри, ўтган йилгига нисбатан бу йил тартиб-интизом анча яхши, ўзлаштириш ҳам...

— Шодмонов, сиз ҳеч нарсани яширманг, ростини айтаверинг. Нега ўқитувчиларнинг кўпчилиги сизларни айблайти? — сўради Назаров.

— Болалар ўзлаштираётган фанлардан шу рус тили, химия ва яна... адабиёт. Бошқаларидан яхши. Яна бир камчилигимиз: болалар пол ювишдан қочишяпти. Бугун ҳам Чори билан Зулфияга айтувдим, супуришибди-ю, ювишмапти. Ишқилиб, ҳар куни полнинг машмашаси.

— Супургини ҳам айт-да, супургини ҳам бировдан ялиниб-ёлвориб топиб келдим. Челақ йўқ. Қаердан топамиз? — Чори жажлланиб қўшиб қўйди. — Пол мактабники бўлса, челаги-ю супурги, латтасини топиб берсин-да. Токайгача уйдан ташиймиз. Томорқадан келган пулдан ишлатсин.

— Шодмонов, давом этинг.

— Муаллим, шулар, бошқа нима ҳам дердим.

— Бўпти, ўтиринг, Эргашали, сиз туринг.

— Эргашали туядек лапанглаб, доска ёнига боради.

— Адабиёт муаллимига ҳеч нарса деганим йўқ. Тўғриси, ҳеч нарсани тушунмовдим, такрорланг, деб сўрадим. Кейин тушунтирди. Фаниева муаллим эса эрталаб чап биқини билан турган эканми, сизлар мени масхара қиляпсизлар, деб сўкиб кетди. Синфдан чиқариб юборди. Айтишсин, болалар дарсни тушунишмаган. Билмадим, муаллимларга тўғрисишни айтсанг ҳам

ёкмайсан, нотўғрисини айтсанг ҳам, — у ранги ўчиб кетган пальтосининг чўнтагига қўлини солди.

— Чори, сиз нима дейсиз? Нега рус тилидан учта икки баҳо олгансиз?

— Ҳе, муаллим, иккини қўяверади-да. Биз бундайларга ўрғаниб кетганмиз.

— Ҳазилга бурманг, аниқроқ гапиринг.

— Ҳазил эмас, муаллим, рости шу. Ҳа деб шеър ёдлатади. Бир куни уйда сахарда туриб машқ қилаётсам, овозимни эшитиб отам: ҳа, ўғлим, яна олтинчи синфга тушдингми, дейдилар. Жонли гап керак-да.

— Бошқа болалар ёдлаган-ку?

— Бир ёдлаган Эргашали бўлса, ана, сўранг икки кундан кейин ҳаммасини эсдан чиқарди... Муаллим, энди гапирай, ўрни келиб қолди.

Назаров бош ирғаб маъқуллади.

— Мен бир нарса тўғрисида гапирмоқчиман... Уч кундан буён Шеркулнинг йўқлиги синфимизнинг давоматига таъсир қилапти. Хўш, бунда Шеркулни айблаб бўладими. Унинг ўрнида мен бўлсам, мактабга оёқ босмасдим, шунча маломатдан сўнг. Йигит киши қандай бошини кўтариб юради. Биз ҳам бирон нарса деёлмаймиз. Кеча районда кўрдим, мактабга бор десам, директоринг ўқийверсин, деди. Хайрият, бугун ўзи кепти. Ҳалиям виждони бор экан. Ҳамманинг олдида шарманда қилмаслик керак-да... Муаллим, гапираверсам бўлаверадими?

— Бемалол.

— Кейин, — Чори томоғини қириб олди, — кимки гапирса, ўнинчи синф бошқаларга ўрнак бўлсин, дейишади. Қайси куни мажлисда кечикиб келаётган ўқувчиларга умумий бир чора кўриш, мактаб ҳовлисидаги тош, синган фиштни олиш, ариқни тозалаш керак, дегандим. Ҳамма маъқуллаган, қарорга ҳам киритган. Мана, бугун йигирма кун ўтди, биров бир нарса демайди. Раҳбарлардан биронтаси болаларнинг бошини бириктириб, ишнинг устида турса, икки кунлик ташвиш. Ўтган йилиям синфимиз ўқувчилар бригадасини ташкил қилишни кўтариб чиққан эди. Худди шундай аҳвол юз берди. Ҳей, дейсанда, катталар шундай қилгандан кейин бизга нима. Жонкуяр йўқ. Ҳа деб аралашаверсанг, бурнингни бўлар-бўлмасга тикаверма, дейишади.

Назаров доска ёнига келиб болаларга назар ташлади. Ҳамма сердиққат, жиддий ўтирарди.

*
* *

Декабрнинг бошида биринчи қор ёғди.

Бошланғич синф ўқувчилари залда шовқин-сурон кўтаришади.

Юқори синф болалари ҳовлида қорбўрон ўйнашяпти. Кечаси билан ёғаётган қор тинганича йўқ. Зинапояда турган Назаров буралиб ёғаётган қор орасидан ғира-шира шўппайиб турган яланғоч толларга қараб турибди.

— Муаллим, — деди Назаровнинг ёнига келган Шодмонов елкасидаги қорни қоқиб тушираркан. — Кеча болалар, мажлис қилайлик, унга Турсунов муаллимни ҳам таклиф этайлик, дейишганди... Ҳалиги масала...

— Хўп, хўп, жуда яхши. Дарсдан кейинми?

— Ҳа.

Назаровнинг чехраси ёришиб кетди.

*
* *

— Турсунов муаллим биздан ранжиб юрибдилар. Биз бўлса хижолатдамиз. Орадаги тушунмовчиликни ҳал қилсак, девдик.

Синф мажлисига таклиф қилинган Турсунов Назаров билан ёнма-ён бир партада ўтирибди.

— Вазият, сизнинг назарингизда, қандай — Назаров вазмин савол берди.

— Менимча, айб болаларнинг ўзида. Муаллимнинг имкониётларини тушунишмаяпти.

— Бу нима деганингиз?

— Муаллимнинг ўзлари биладилар.

— Хўп, майли, ўтиринг. Қани, Шерқул, сиз, — Назаров ёзаётган қоғозини ўраб карнай қилди-да, Шерқулга доска ёнини ишора қилди.

— Эшитамиз, қани, гапиринг. — Турсунов иягини тутиб турган қўлини кўксига қўяркан, қимирлади, парта ғичирлади. Шерқул Назаровга қаради, ўқитувчи бошини қимирлатганини кўриб, юзига қон югурди.

— Мендан ўтган айб шу бўлдики, дарсга сал кечикиб кирдим. Муаллим мендан илгари келган болаларга гапириб турган эканлар. Кейин мени кўриб, ҳа, ҳали сен ҳам бормидинг, дедилар, дўқ урдилар.

— Ҳа, хўп, айт-чи, қаерда эдинг ўша куни? — ўрнидан туриб кетди Турсунов.

— Сиз ўтириб туринг, ўртоқ Турсунов, ҳозир сизга ҳам сўз навбати келади... Давом этаверинг, Раҳимов, — деди Назаров овози дўриллаб.

Шеркул оғзига талқон солгандек, оёғи тагидаги бўёғи ўчган полга бақрайиб жим қолди.

— Нега жим бўлиб қолдинг? А? Ҳа, ана шундай бўлади. Айбдор одамнинг боши ҳамиша эгик. Энди менга сўз беринг, — деди у Назаровга ўғрилиб.

Мактаб совуқ бўлганидан, Турсунов қалин кийинганди. Пальтосининг тугмаларини ечганда, бўйнидаги шарфи салқиб тушди, ичидан кийиб олган пахталик нимчасининг ёқаси томоғига тегиб, гашини келтирди. У қўлларини чўнтақларига тикиб, эшик ёнига борди, яна доска ёнига келиб тўхтади. Синфнинг салобати босдимми, бир-икки бор томоғини қирди, бармоқлари билан бурнини қисиб ичига тортди.

— Баъзи бир ўртоқларнинг гапини ҳозир эшитдик. Эмишки, Турсунов ўнинчи синфнинг обрўйини булғаб, бошқа синф ўқувчиларига айбларини айтиб юрган эмиш. Хўш, нима бўпти? Нима учун шундай? — У чўнтагидан қўлини чиқариб кўксига муштлади, — сизлар, ўнинчи синф ўқувчиларисиз, бурунларингизни юқори кўтарасизлар. — Турсунов кўрсаткич бармоғини бурни учига теккизиб, пешанасидан юқори кўтариб, юзини шипга қаратди ва кўзларини олайтирди. Шахт билан юриб бориб, биринчи партада ўтирган Шеркулга тикилиб, бармоғини бигиз қилди. — Сен, тур-чи ўрнингдан!

Шеркул ўрnidан турди.

— Сен менга аввал айт: ўқиш ниятинг борми ёки йўқ?

Шеркул бошини сал кўтариб яна тушираркан:

— Ниятим бўлмаганда, мактабга келиб ўтирмасдим, — деди.

— Нега бўлмаса дарсга истасанг кирасан, истамасанг кирмайсан? Нима, сенга дарс ўйинчоқми?

— Бир марта кечикдим, шунга ҳам шунчами? Узрли сабабим бор эди.

— Овозингни ўчир! — Турсунов Шеркулнинг қулоғига бориб қичқирди. — Сабаб, баҳона топишга устасан. Кўчада юрган писмики безоридан нима фарқинг бор! Ўқувчи бўлсанг, ўзингдан каттага гап қайтарасанми?

Шеркулнинг қўшилиб кетган қошлари кўтарилди, юзига қон тепди.

— Безорилик қилиб бировни урганимни кўрдингизми?

— Ҳали урмоқ ҳам ниятинг борми?

— Нега безори дейсиз, бўлмаса?

— Туришингга қара-е... — Турсунов кўзлари билан Шеркулнинг бутун қиёфасини кузатиб чиқди-да, афсус, дегандек, бо-

шини чайқади, кейин пальтосининг чўнтагига қўлларини солиб, дераза томон кетаркан: — Ўтир! — деди.

— Дўқ урманг, муаллим, ноҳақ бўлсам, исботлаб беринг.

Турсунов изига қайтди. Кўзларига қон қўйилиб қизарди. Иккала чаккасидаги қон томирлари бўртиб чиқди.

— Нима, сен мени тергов қилаяпсанми? — Турсунов тишларининг қисирлаши синфга эшитилди, у ўзини зўр-базўр босиб олди. — Ўқитувчи нима қиларди, а?.. Ношуд! Мен сенга айтдим-ку, аҳмоқсан, деб, гирт аҳмоқсан. Бил, сендан яхши одам чиқмайди.

— Бас, етар, — Назаров партадан туриб, доскага яқинлашди. — Синф ўқувчилари тўғри даъво қилишган экан. Турсунов дарсларни тажриба кўрсатмасдан ўтади, дейишганди. Химиядан бу хилда дарс ўтиш ғоят мушкуллигига энди иқрор бўлдим шеклилли, асабни заҳарлар экан...

*

* *

Ним қоронғи клубни босиқ ғала-ғовур босган. Болалар бир ярим қариш баландликдаги скамейкаларда ўтиришибди. Президиум аъзолари тўғри бурчак столнинг икки тарафига бўлиниб ўтиришипти. Абдиева, Назаров ва Турсуновлар ҳам шу ерда. Абдиева ўнг тирсагини стол четига тираган қўйи болалардан кўз олмайди. Тугмалари ечилган жигар ранг пальтосининг ўнгирлари семиз сони устидан сирғалиб тушган. Турсунов икки қўлини тиззалари устига қўйиб, доклад ёзилган қоғозларини тартибга келтираётган сепкил юз комсорг Фаёзовнинг ҳаракатларига разм солиб турибди.

Мажлисни бошқариб турган Шодмонов Фаёзовга сўз берди. Комсорг сепкил тошган бўйнини кафти билан ишқади-да, кўз ости билан мактаб директорига қаради. У, бошла, дегандек ишора қилди.

Фаёзов мактабдаги тартиб-интизом тўғрисида гапирди. Тайинли фикр билдирмади, мужмал сўзлаб, мунозарани музокарага чиқувчилар ихтиёрига ҳавола қилди.

— Ҳозир баъзи ўртоқлар ўнинчи синфдаги аҳволдан хабарингиз борми, деб қолишди... Тўғриси, мен ўнинчи синф билан таниш эмасман, — деди комсорг. — Шерқул Раҳимов хулқи тўғрисидаги гапни ҳам шу ерда, болалардан эшитдим. Ҳозир муаллимнинг ўзлари бирон нарса демасалар...

Мунозара бошланди. Минбарга бирин-кетин ўқувчилар чиқишди.

— Фаёзовнинг гапларини эшитдик. Бундан шундай хулоса чиқадики, мактабда фақат ўнинчи синф бўш, тартиббузар, —

деди президиум аъзоларини тўсиб қўймай деб, четроқда гавдасини болаларга буриброк гапираётган пакана бола, — бошқа синфлар оппоқ. Мана, ҳаммага ибратли, мақталган тўққизинчи синфни олинг. Ҳар куни бир янгилик. Ўнинчи синфдаги аҳвол бу ерда ҳам бор. Ўқувчи Жўраев Турсунов муаллим билан ҳар куни жанжал қилади.

— Ким у, қани, турсин-чи? Башарасини бир кўрайлик! — Абдиева бўйнини чўзиб залга кўз югуртирди. Дераза томондаги бурчакдан узун бўй, озгин, чўзинчоқ юз бола турди.

— Ана у... Ўтган куни муаллим унга насиҳат қиламан, деб бутун дарсни ўтолмай қолдилар. Умуман, Жўраев ўзига эмас, бошқаларга ҳам халақит бераяпти...

— Чиқ-чи бу ёкқа, — директор салмоқлаб сўради бола минбарга чиққач. — Хўш, нима гап? Нима бўлаяпти ўзи?

— Ҳеч гапмас-е, муаллим, шунчаки, — деди-да Жўраев ўрнига бориб ўтирган пакана болага қаради ва бошини эгиб, пол устида туфлиснинг учи билан айлана чиза бошлади.

— Бу нима қилиқ? Ўзингни яхши тут!.. Нима, ҳозирги гап ёлғонми? Одамга ўхшаб жавоб бер! Нега мунча қилпанглайсан?

— Йўғ-е, тўғри. Бир куни муаллимнинг ўзлари ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ мени уришиб кетдилар, — Жўраев чўзинчоқ юзини кўтарди. — Жаҳл билан доскага муштладилар. Досканинг устига суяб қўйилган Менделеевнинг ҳайкали бошларига тушиб кетди, — у ўзини тутолмади, елкалари силкинди.

Болалар орасида ғовур, босиқ кулги эшитилди. Абдиева турди.

— Бор, ўтир! — директорнинг терилган ингичка қошлари чимирилди. — Ҳамма гаплардан хулоса шуки, мактабда тартиб-интизом бўшашиб кетган, энг ёмон томони шуки, ўқувчилар билан ўқитувчилар орасидаги муносабат бузилган. Мана, бир мисол: ўнинчи синфдан Раҳимов. Сен нима учун ўқитувчи билан ҳар куни жанжал қиласан? Ўқитувчи сенинг ўртоғингми? Ўзингдан каттани ҳурмат қилганингми бу? Нима учун дарсини менсимайсан? Ё саводинг чиқиб қолдими? Қанақа ота-она тарбия қилган сени, ҳайронман. Туришингга қара-е, аҳмоқ! Ё мактаб сенга шундай таълим бераяптими? Айт! Сенинг танбаллигинг, ўжарлигинг бошингга етади. Оёғингни билиб бос, бола, охирги марта огоҳлантираяпман, яна бир марта шундай ҳаракатингни сезсам, мактабдан ҳайдайман.

Шеркул болалар ўртасида дераза томонга қараб тик турарди.

— Сен боланинг ўқиш ниятинг йўқ. Кун ўтса бўлди. Кейин аттанг, дейсан, аҳмоқ бўлганингни ўшанда тушунасан.

— Ҳалиям ўшандан кам эмас: икки гапнинг бирида сен аҳмоқ, сен лалон, писмадон...

— Ҳаддан ташқари ўтказиб юборасан, кейин ўқитувчи айтиб юборади.

— Ўтказиб нима қипман?

— Ёлғон гапирма!

— Айбим бўлса, сўранг болалардан... Ўқитувчилардан ҳам сўранг. Ҳаммасининг топгани мен, ёпишгани-ёпишган. — Шерқул ўнг муштини кўзларига босди ва рухсат ҳам кутмасдан ўтирди.

— Ноҳақ айбланмасин, — деди Назаров ўрнидан шахт туриб.

— Ўтиринг жойингизга, — жеркиди директор. — Сизга сўз берилгани йўқ. Сизга сўз педсоветда берилади.

Назаров Абдиеванинг йилтиллаб турган кўзларига қаради-да, жимгина жойига ўтирди. Турсунов унга энгашди ва шивирлади:

— Э!.. ундай деманг. Ўқувчилар олдида ҳеч қачон раҳбарга тик гапирманг.

Назаров унга беписанд қаради. Мажлис тарқади.

— Сизнинг фикрингизга қўшилмайман, — деди Назаров. — Одам боласи улар.

— Биз буни инкор этаётганимиз йўқ-ку.

— Гап бунда эмас. Улар ҳақиқатни излаётган пайтлари. Ҳозир топа олишмаса, умрбод йўқотиб қўйишади. Мени азоблаган нарсаси шу, — Назаров қуруқшаб қолган лабларини ялади.

*
* *

Шамол асфальт йўл устидаги чангни учириб, шудгорга олиб бориб сочади. Кўча юзидаги толлар яланғоч. Назаров тугмалари ечилган кўк пальтоси чўнтақларига қўлларини тикқанича Турсуновнинг гапларини тинглаб борапти.

— Сиз, Назаров, болаларни кўп авайлайсиз...

— Улар ниҳол, — қўлини чўнтагидан чиқариб кафтини кенг очиб силкитди Назаров. — Салгина совуқ шабададан нобуд бўлиши мумкин.

— Умуман-ку, бу тўғри фикр. Лекин бизнинг мақсадимиз уларга илм бериш, шунинг учун уларни қаттиқ тутиш зарур. Бугун мажлисда директорга жуда ўринсиз гап қилдингиз. Кўр-кўрона болаларнинг тарафини олсак, улар кимни ҳурмат қилишади. Ўқитувчида обрў қолмайди.

— Эҳтимол. Лекин мен ўзимни тутолмадим.

— Тўғри, кўнгилчанлигингиз бор, аммо кўнгилчанлик педагогикада ҳамиша ҳам иш беравермайди. Сиз уларнинг нимасини

ўйлайсиз: ўқишга қизиқиш мутлақо йўқ, бемаъни ғурурни ҳимоя қилиш учун эса жанг қилишга тайёр. Дастлаб мен ҳам шу, юрагимда борини бераман, деб ҳаракат қилиб кўрдим. Натижаси нима бўлди? Кўриб турибсиз, — Турсунов қўл силтади. — Минг уринманг, минг куюнманг — барибир... Биз ўқиган даврлар бошқача эди: нимагадир интилардик, келажагимизни кўра билардик. Булар-чи, кўнгли совуқ, ҳамма нарсасига бефарқ, чунки ҳамма саводли бўлиб кетган, олий маълумотли. Ҳа-е, маълумот олмасак ҳам кун ўтар, деган фикрда. Бир амаллаб ўнни битирса... Сиз нима дедингиз?

— Менимча, ундай эмас. Мен ўз тажрибамдан келиб чиқиб айтаяпман. Улардаги камчилик бу бизнинг камчилик. Болаларни ҳаддан ташқари ўзимиздан йироқ тутишга ҳаракат қиламиз, натижада улар ҳаётида юз бераётган ўзгаришдан беҳабармиз. Умуман, улар ҳаётидан узоқдамиз. Кўпинча ўз шахсий турмушимизни: олти соат дарс бериб уйга чопиш, ҳар ойнинг охирида маошни олиб ётишни биламиз. Бурчимиздан кўра, шахсий хўжалик, манфаат устун. Биз, ахир, инсонни тарбиялаяпмиз-ку! Яна бир томони: улар билан ўрта-мизда чегара қўйиб қўйганмиз, бу эса ёмон одат. Ўйлаб кўринг: коллектимиз қирқ беш киши, ўқувчилар эса саккиз юз. Бу иккала коллектив иккита оролдаги тўдаларга ўхшайди. Назаримда, шу нуқсон болаларнинг маънавий бузилишига олиб бораёпти, нега деганда, орамизда алоқа йўқ, катталарнинг дағаллиги, кўрслиги, бемаъни муносабати болаларда умидсизлик туғдираяпти.

— Сиз ўқитувчи билан ўқувчи орасидаги фарқни инкор этмоқчисиз.

— У фарққа ҳеч ким дахл қилаётгани йўқ... Менга қолса, ҳозирги вазиятдан кўра, ўша фарқнинг бўлмагани маъқул.

Турсунов Назаровнинг юзида қатъият ва самимий табассум кўриб, бошқа сўз қотмади.

*
* *

— Сиз, Турсунов, ўзингизга, хатти-ҳаракатларингизга бир қайрилиб боқинг. Кулгили аҳволдасиз. Педагог деган номга муносибми? Ё институтда болаларни ҳақоратла, таҳқирла, деб таълим беришганми? — директор елвизакдан учлари тебраниб турган оқ пардадан кўз олмай сукут сақлаётган Турсуновга қаради. — Бўйнидан боғланган ит овга ярамайди. Улар билан ҳар куни сен-менга бораверсак, биз билим бермаймиз. Буни билим демайдилар. Билимсиз бола ҳаётга ярамайди. Ав-

вало, сиз обрў деган нарсанинг қадрига етинг. Болалар олдида неча пуллик обрўингиз қолди, қани, айтинг-чи? Ўзингизнинг хатти-ҳаракатларингиз билан бутун коллективни шарманда қилдингиз. Мен сизни жиддий огоҳлантириб қўяй: сизга ўхшаган масъулиятни сезмаган ўқитувчилар учун орамизда ўрин бўлмайди... Яна ким гапирмоқчи? Раҳматов, сизми?

Директорнинг ўнг томонида ўтирган илмий мудир ўрнидан турди.

— Турсуновнинг қилмишлари педагогга ноҳос. Наҳотки, ўқитувчи киши руҳининг инженери, деган гапни билмасак! Қани, беш йил институтда олган билим меваси? Ўқувчиларга қараб, сен одам бўлмайсан, деганингиз нимаси? Улар одам бўлмас экан, ўқитиб нима қиламиз? Бунинг учун сизни жиноий жавобгарликка тортадилар. Ўқувчининг ўқишга қобилиятсизлигини фақат врачлар аниқлашади... Йўқ, ўртоқ Турсунов, бу билан биз ўқувчиларни мактабдан бездирамиз... Ий-е, ҳар бир ўқитувчи мактабнинг ақли, қолаверса, санъаткор артист бўлиши керак. Тўғри, сиз ҳали ёшсиз, кўп нарсани тушунмайсиз, буни биз ҳам биламиз, лекин бу сизга ақл-фаросатни ишлатмаслигингиз учун асос эмас. Билмасангиз, сўранг, ўрганинг. Ўзбошимчалик билан иш битмайди-да. Тагин бу ерда ўтирганларнинг менда қасди бор экан-да, деб тушунманг. Биз сизга ёрдам, маслаҳат бераёпмиз. Коллектив шунинг учун ҳам коллектив-да... Яхшилаб ўйлаб кўринг, фикрларингизни, мана ҳозир айтинг, биз ҳам эшитайлик. Эҳтимол, бизда ҳам айб бордир.

Боши қуйи эгилган Турсунов қаддини кўтарди. Узун бурни кизариб, юзининг ранги ўчиб, ўтирганларга қаради.

— Йўғ-е, сизларда айб йўқ... Айб фақат менда. Мен, уришсам, сўксам, юрагимдагининг борини бераман, деб ўйлабман...

— Менга сўз беринг, — деб қўл кўтарди ҳамишагидек диван четида ўтирган Назаров.

— Бошқа гапингиз йўқми, Турсунов?.. Сўз сизга, Назаров, — директор қовоғини очмади.

— Бир оғиз сўз. Ўртоқлар, мен ҳозир Турсуновнинг ўрнида бўлганимда, билмадим, нима бўларди... Нега энди ҳаммамиз Турсуновга ёпишамиз? Тўғри, қизиққон, баджаҳл. Булар унинг нуқсонлари. Илм бериши-чи? Илм беришиямми? Йўқ! — Назаров чўрт кесди. Тез ва ҳаяжонланиб сўзлаганидан тутилиб қолди, аста-секин ўзини босиб олди: — Юрагида бор одамлар қизиққон бўлишади. Турсунов юрагидаги бор нарсасини, билимини болаларга бергиси келади. Натижаси эса кўнгил-

дагидек эмас. У жон куйдириб меҳнат қилади, виждони огринади, нима қилиб бўлса-да, ҳали айтиб ўтиб кетганларидек, институтда олган беш йиллик билимларини бергиси келади. Лекин болалар ўзлаштирмаяпти. Нега! Оддий бир савол: химияни тажрибасиз қандай қилиб ўзлаштириш мумкин? Қўлинг-да битта бўр, бу билан нима қила олардинг... Химия кабинетига кирсанг, ҳайрон қоласан — ўғри ургандек, бўм-бўш. Шундай замонда-я. Ўттиз йилдан буён қад кўтариб турган ўрта мактабда химиявий модда-ю приборлар бўлмаса. Вақтида балки бўлгандир. Ҳозир синган, тўкилган, йўқолган... Янгилаш керак. Химияни кўяйлик, мушкул фан. География билан тарих осон фанлар. Хўш, харитасиз қандай дарс ўтиш мумкин? Номига бир-иккита харита бор, уни ҳам сичқон кемириб кетган. Болаларга кўрсатсангиз — кулгу. Одам меҳнат қилади, меҳнатининг ҳосили, натижасини кўрмаса, куюнади. Бир куни мен Раҳимовни катта танаффусда районга, тарих кабинетидан харита келтиришга юборишга мажбур бўлдим. Нозик тема эди... Бу ерда эса ҳаммамиз Турсуновни айблига чиқариб ўтирибмиз. Айбни Турсуновдан эмас, бошқа ердан излаш керак.

— Аъло! Хўп, айбни устимизга олдик. Энди эшитинг: сизнинг харита-паритангиз, Турсуновнинг прибор-мриборига чўнтагимдан чиқариб берайми? — директор ўсмоқчилади.

— Йўқ! — яна чўрт кесди Назаров. — Биринчидан, чўнтагингиздан чиқарган пулга мактаб зор эмас, иккинчидан томорқадан қолган пул бор эди. Эсингиздами? Мен йилнинг бошида шу пулнинг бир қисмига зарур нарсалар сотиб олайлик, деган эдим. Ўқув қуроллари учун смета бор, таъминлаймиз, дегандингиз. Йил тугаяпти. Мактаб бўлмаганда, унинг сметаси ҳам, томорқасидан келадиган пули ҳам бўлмасди. Бор экан бунинг ҳаммаси бир мақсадга — болаларнинг таълим-тарбиясига йўналтирилиши керак. Бундан ортиқ мақсад ҳам йўқ. Биз бу ерда айбдор излаб, сену менга бориб ўтирибмиз. Йил давомида ўтилган дарслар, сарфланган вақт кўзланган нуқталарга бориб етмади. Эртага имтиҳонда ўқувчиларнинг билим даражасини нима билан ўлчаймиз? Бировларнинг шахсиятига тегиши биланми?..

— Баракалла, доно экансиз, бу маслаҳатларни илгаридан бермайсизми? — писанда қилди Абдиева.

— Шошманг, бу ҳали масаланинг ҳаммаси эмас, буларни бир амаллаб тузатиш мумкин, чораси топилади. Лекин масаланинг бошқа томони ташвишлантиради. Бу, умуман, тарбия

соҳасига боғлиқ... Биз болаларни ўз тарбиямиз билан бўғиб қўйганмиз: мустақил фикрлаш, ишлаш, юриш-туриш... Эртага булар ҳаётга йўлланма олишади, мустақил иш бошлашади. Бундан ташқари болаларни ҳақиқатдан маҳрум қилаяпмиз, уларни сўзсиз итоат қилдириш билан иш битмайди. Тарбияга бу хилоф. Биз уларни ўзимизга жилла бўлса-да, ўхшадини истаймиз. Ўзимизга ортиқча баҳо бериб юборганмиз. Аслида, ўрнатилган бўлишга арзирлик одамлармизми? Нега энди улар бизга ўхшаши керак? Балким, биздан устунроқ бўлиб кетишар, бу табиий...

— Эркинлик деганда нимани тушунасиз, ўртоқ Назаров? Ё биз уларни қафасга солиб қўйганмизми?

— Уларда маънавий эркинлик йўқ.

— Тушунтириб беринг-да, бидир-бидир қиласиз-у, гапингизда туз йўқ. Қуруқ гаплар билан бошни гаранг қилманг.

Назаров ўзини йўқотиб қўйди. Баъзиларнинг ҳиринглаб кулиши бунгами ёки директорнинг ўринсиз таънасигами қаратилганини англай олмай баттар ўсал бўлди.

— Мен ҳам гапирай, — деди Жумаев ўтирган курсисини олди-га суриб, суянчигидан тутаркан. — Назаровнинг гапларида жон бор. Ўйлаб турсам, бир нарсани айтаман дейдилар-у, ё юраклари дов бермаяпти, ёки унутиб қўйдилар. У ёғини билмайман... Ҳа, майли, мен ўз фикримни айтай. Ҳали Назаров, биз болаларни ҳақиқатдан маҳрум қилаяпмиз, дедилар. Бу, ўртоқлар, умуман тўғри. Шу мактабда йигирма йилдан бери ишлайман-у, лекин Назаровга ўхшаш фикри тўғри ўқитувчини энди кўришим. Назаров ҳақ гапни гапирди... Тўғри-да, ҳар йили мактабимиз бор — даромади бор, ишни, ойликни тақсим қилиши бор. Ҳар йили бу масалаларни туб моҳиятини билсак-да, индамай қўяверамиз. Бировлар ўз кунининг ўтишини билади. Орқаворотдан миш-миш гап қилиб юришади: ҳа-е, энди катталар-да, қилса ҳам ўзлари қипти, жавобини ҳам ўзлари беради, бизга нима — оч қорним, тинч қулоғим. Энди, бундай қарасам, бунақа нарса ёмон томонга олиб бораркан. Бир мисол: кечами, ўтган кунми, ёдимда йўқ, икки бола, қаранг: бола-да, кўнглида борини тап тортмай айтаверди. Бирови директоримиз ундай деса, бирови илмий мудар бундай, фалон ўқитувчи ундай экан, дейди.

— Сиз оғзингизни очиб туравергансиз-да, боланинг гапига лаққа тушиб, — Абдиева заҳархандалик билан кулди.

— Ким билади, бировдан ё уйдан, кўча-куйдан эшитган-да. Лекин шунақа камчиликлар борлигига ўзим ҳам ишонаман. Боланинг оғзига уриш... у рост сўзлаб турганда, қанақа бўларкан?..—

Жумаев қора кителининг ёқа чўнтагидан чиқиб турган игни қўли билан кирт узаркан давом этди: — Ана энди ўйласам, партадаги ўқувчи бундай нарсаларни, кўполликларни, пўписаларни ҳар куни ақл ўргатадиган устозлари орасида борлигини англагандан кейин кимга ҳам, қандай ҳақиқатгайм ишонсин. Ўртоқлар кўгилларига олишмасин, айтдим-қўйдим. Келажак софдил, яхши одамларни кутаяпти...

— Сиз, Жумаев, келажакнинг ташвишини йиғиштиринг-да, ишга ўтинг, физкультура болаларга нуқул футбол тептириш эмас.

— Хосият опа, дарс ўлик нарса, нисбий, уни тирилтирадиган, жон берадиган ўқитувчи... у...у тарбиянинг фидойиси...— Назаров пойма-пой сўзлаганидан қулоқларигача қизариб кетди.

— Айниқса, сиздақаси, — Абдиева оппоқ узун тишларини кўрсатиб кулди. — Бошқа гапингиз йўқми, Назаров? Яхши.

Назаров ўтирди, терлаган пешонасини қўл кафти билан артди.

— Бу киши сўзлаганда, эътибор қилдингизми, асабий. Ҳозир ҳам... Назаров, сиз йил бошида врач кўригидан ўтганмисиз?.. Ҳа, майли, буни кейин аниқлаймиз... Бундан чиқди, бу ерда ўтирганларнинг энг ақллиси сиз, — салмоқлаб гапираркан, кўрсаткич бармоғидаги узугини бураб тўғрилади.

Назаровнинг пешонаси таранг тортилиб, қора кўзлари катталашиб кетди.

— Мен сизга айтсам, мактаб системаси, унинг хўжалиги, кирим-чиқим ишлари, икир-чикири у ёқда турсин, таълим беришда ҳам ўтакетган нўноқ, ношуд одамсиз. Агар сиз ўқитувчи эмас, ақалли оддий одам деган сўзнинг фаҳмига етканингизда эди, кеча комсомол мажлисида, ўшанча ўқувчининг олдида, уялмай-нетмай: ноҳақ айбланмасин, деб менга — директорга аҳмоқона гап қотмасдингиз. Сиз ўзи нималарни ўйлаяпсиз? Нималарни тўқияпсиз? Нима, мен болани ноҳақ айблаб, қасдимни олдимми? Отамни ўлдирганми у? Ё биз мактаб мулкчилиги еб-ичиб, сиз қуруқ қолдингизми?.. Мен етти йилдан бери директорман шу мактабда. Демак, бу курсига адашиб ўтириб қолган эканмизда... Ҳмм... Сиз ҳеч балода йўқсиз. Йўқ-йўқ борсиз: ҳасад, кўролмаслик, бахилликда борсиз. Шунча йил ишлаб гапи чиқмаган мактаб коллективини қўзғашга урияпсиз. Сувни лойқалатяпсиз... Кўринишингиз бор, холос. Шунга маҳлиё бўлиб ўнинчи синф тақдирини топширибмиз сизга. Минг афсуслар. Мол оласи ташида, одам оласи ичида, деб шунга айтишади...

— Кечирасиз, — Назаров унинг сўзини бўлиб ўрнидан турди.

— Ўтиринг, — амр қилди директор. — Гапириб бўлдингиз, энди халақит берманг бировга. Сиз сўзлаганда, биз тинч туриб, ҳурмат сақлаб эшитиб ўтирган эдик... — Абдиева нафис дастрўмол билан юпка лаблари четларини артди. — Мактабда қайси синф ёмон — ўн! Қайси синфнинг болалари ўқитувчилар билан жанжал қилади — ўн! Ҳамманинг оғзида ўнинчи синф. Нима, мактаб коллективи, маъмуриятнинг сиздан бўлак иши йўқми? Марҳамат қилиб, олаётган маошингизни ҳаллолаб енг-да. Коллективдан кир излагунча, ақлингизни йиғштириб, ўқувчиларингизни йўлга солинг! Ким сизни тарихчи, дейди. Ҳайф!..

— Бас қилинг! — Назаров илкис ўрнидан турди. — Ҳақорат ҳам эви билан-да. Индамаса, жардан ташлаб юборасиз, қузғунларга ем қиласиз... Ошиб кетганимиз йўқ, — у нафасини ростлади, ҳийла ўзини босиб олгач, давом этди: — Сиз билан бахслашиб ўтиришни ортиқча деб биламан. Эътиборингиз учун асабларим жойида, врачнинг ҳам мўҳри бор. Билинг, сизга ёмонликни раво кўраётганим йўқ. Хаёлингиздан чиқаринг буни, акс ҳолда, жаҳл устида менинг гапларимни тушунмай қоласиз... Хосият опа, етти йил директор бўлдим, дедингиз. Шунча йиллик меҳнатингиздан виждонан розимисиз?

Абдиева орқасини курсига ташлаган кўйи бир қошини чимрганча кичик кўзларини Назаровдан узмади.

— Жуда тўғри айтдингиз, мактаб системасидаги нуқсонларни. Етти йилда биттадан қамчиликка йўл қўйилган бўлса, демак, еттита нуқсон бор. Иш йўқ жойда қамчилик бўлмайди. Бу киши илм эмас, гап курсига ўқиб келган, шекилли, — директор ўрнида тебраниб, чехраси ёришиб кулди.

— Биламиз, кўп нарса етишмайди. Чорасини кўриш керак. Ўшанда айтдик томорқа пулидан харжлаб у-бу кўргазмали қурол, олайлик, деб. Мумкин эмас, банк ўтказмайди, дедингиз. Наҳотки, бошқа йўлини қилишнинг иложи йўқ эди?

— Сиз жиноят йўлини кўрсатаяпсиз.

— Йўқ, нега жиноят? Арча ёки совға ўрнига ўқув қуролларидан энг зарурларини сотиб олганимизда, биров сизни тутиб берармиди? Хосият опа, ўтган етти йиллик меҳнатингиз бугунги талаб олдида... — Назаровнинг гапи оғзида қолди.

— Бас қилинг! Ақлни бошқаларга ўргатасиз. Ҳозирча мен директорман. Менинг буйруғимни бажаришга мажбурсиз, — Абдиева энди пайдо бўла бошлаган пешана ажинларини силади. — Хўш, нималар демоқчи эдим... Ҳа. Ўртоқ Жумаев, гап сиз-

га тааллуқли. Юрагингиздаги давосиз дардни анчадан буён айтмоқчи бўлиб юргандингиз, шундайми? Сиз лақма бўлманг, оддий физкультурачисиз. Ҳар куни болаларнинг қўлига тўп бериб стадионда чоптиришдан бўлак нарсани билмайсиз-у, сиёсатни, Назаровнинг хатти-ҳаракати, ниятларини қаердан биласиз? Ўзингиз ҳам Назаровдан қолишмайсиз, лекин биз ёшингизни, хизматларингизни, жанговор орденларингизни ҳурмат қилиб, чидаб келдик. Икковингизнинг дарс методингиз битта: сизга битта копток бўлса, Назаровга машғулотга алоқаси бўлмаган воқеа-саргузашт айтиш. Давлатни, ёш авлодни алдаш бундан ортиқ бўлмайди.

— Йиғилишда масхара бўлманг, Хосият опа, раҳбарсиз, — мулоим кулди Назаров.

— Ёдингизда бўлса керак, мен сизни бир неча бор огоҳлантирдим... Ўртоқлар, мактабда бундай худбин, калондимоғ, „билимдон“ одамларга ўрин йўқ! Мен қўйдек ювош, мўмин-қобил Турсуновдан хафа бўлиб ўтирибман. Гап бу ёқда экан. Эртага рапорт ёзиб районога бораман. Сиз, Назаров, ўқитувчиликка лойиқ одам эмассиз. Коллектив соғлом эди, унинг захарланишига йўл қўймайман... — Абдиева ўрнидан турган Назаровни қўли билан ишора қилиб ўтиргизишга уринди.

— Кечирасиз, сўзлаш ҳуқуқини сиз бермагансиз, шекилли.

— Коллектив маърузангизга муҳтож эмас! Ўтиринг!

— Бу коллектив фикрими?.. — Назаров ўтирганларга узоқ разм солди. Биров миқ этмади. Фақат Турсуновгина бошини кўтарган кўйи, гоҳ Абдиевага бақрайиб қарар, беихтиёр қўли чўгдек иссиқ чўян печкага теккандай сесканиб тушарди.

*
* *

Қоровул чол ўқитувчилар хонасидаги чўян печкага ўт қалапти. Эшик очилиб, хонага Назаров кирди.

— Э, домла, барвақт келибсиз?.. Ва алайкум ассалом! Бу, дейман тобингиз йўқроқми, чоғи?

— Йўғ-е, тоға. Ташқари совуқ, қор учкунлаяпти, — Назаров пальтосини ечиб, илгичга илди. Дераза тоқчасига қорни билан суяниб, қўлларини бир-бирига ишқади. Ҳовлида, шамолпана жойларда сийрак қор учкунлаб ўйнарди. Стадиондан мактабга томон Чори билан Зулфия бирга келишаяпти. Шўх шамол қадам теккан ердаги қовжироқ барг, хас-хушни учуриб кетади, қиз бўйнига ўралган парча-парча қизил гулли пахта рўмол попуқларини тортқилайди, кўм-кўк пальтоси ўнгирларини ортга қайиради.

Хона ўқитувчилар билан гавжум бўлиб борди.

Назаров деворга қоқилган журнал жовонига қўл узатганда, столида ўтирган Раҳматов:

— Журнални жойига қўйинг, Назаров, — деди оҳиста. — Ҳозир директор билан районога борасизлар.

*
* *

Қўнғироқ чалинишига анча вақт бор эди. Назаров синфга кирди. Болалар жамулжам. Совукда узоқ қишлоқ йўлларини босиб келган йигит-қизларнинг юзлари қизарган, кўзлари чиройли порлайди. — Муаллим, журнални ўзим келтираман, овора бўлиб юрманг, — деди Чори.

— Йўқ, керакмас.... Ҳамма келдими? — Назаров болаларга бир-бир қараб олди. — Хўш, болалар, мен сал фурсат сизлар билан гаплашмоқчи бўлиб кирувдим... Қизиқ-а, шундай пайтларда гап топилмай қолади.

Назаров самимий табассум қилди. Кўзларидаги ҳорғинлик ўрнини кувноқлик эгаллади.

— Ҳа, майли, кейинчалик гаплашармиз.

У стол устидаги оқ жундор телпагини олди-ю, бошига босириб кийиб олди. Эшикни секин ёпиб чиқиб кетди. Пашиша учса эшитилар даражада жимиб қолган синфдаги ўқувчилар коридорда тобора узоқлашаётган тақ-туқ оёқ товушини нафас олмай тинглаб туришди.

*
* *

— Даҳлизга чиқиб хабар олинг, нима шов-шув? — юзлари салқи, тепакал, бакбақаси осилган районо мудирини ёнида ўтирган қорачадан келган методист йигитга ўғирилди.

Йигит чиқиб, яна қайтиб кирди.

— Нима гап? Кимлар экан?

— Бешинчи мактаб ўқувчилари. Ҳузурингизга киришмоқчи.

— Нима? — дераза тарафдаги қатор курсиларнинг бирида ўтирган Абдиева туриб кетди.

— Тушунарли, — деди районо мудирини. — Ҳозир замон шунақа, эски аравалар пойгага чидаш бермайди. Халақит берса четга суриб қўйишади. Яхши иш бўлмапти. Назаров ҳақ.

Методист йигит яна ташқарига чиқиб анча ҳаяллаб қолди.

Тирсагини столга таяб, салқиган юзини буриштириб, тепакал бошини қашиётган районо мудирини давом этди:

— Аксинча, сиз ёшларнинг кучидан, қобилиятидан фойдаланинг. Начора, жуда оғир — бўйинга олиш, лекин ёшлик ҳамини

ша ғолиб. У тояди, шикаст ейди, суринади, бироқ ҳеч нарсa кўрмагандек, қаддини тиклайди, олдинга қараб кетаверади. Биз қоламиз. Қўйинг жанжалларни... Сезмаяпсизми, хонанинг ҳавоси ғалати-я, — деб ўрнидан турди мудир. — Дарчани очсам бўладими?.. Сизгача Назаров кирган эди. Мактабга қайтариб юбордим. Қарши эмасмисиз?..

— Сизни сўрашяпти, — деди хонага кирган методист йигит мудирга.

— Қизик, — мудир кулимсираганича чиқиб кетди.

Ўн чоғли йигит ташқарида уни дарҳол ўраб олишди.

— Ўнинчи синфми? Эшитганмиз, интизоми йўқ, деганларича бор экан. Синф раҳбарларинг Назаров шу ерда эди. Тутиб турсам бўларкан. Шу аҳволда сизларни кўрганда, роса изза бўларди. Афсус, мактабга қайтиб кетди.

— Ростми? Чинингизни айтинг!..

Маориф мудирини қўлларини очиб, наҳотки, ишонмасаларинг, ишорасини қилди.

— Раҳмат, муаллим!

— Назаровни уялтириб юрманглар...

Болалар туман марказига велосипедда келишган эди. Шошапиша велосипед рулларини буришди ва изма-из кимўзарга пойга қўйишди. Йўлнинг ярмида Назаровга етиб олишди.

СЎҚМОҚДАГИ ОДАМЛАР

Арғамчи сой орқали Кофирниҳон воҳасига тоғ оша телеграф сими тортилаётган эди. Бу ишни кузада тугаллаш кўзда тутилган бўлса-да, лекин ишчи кучи етишмаганлигидан қишга қолиб кетди. Алоқачилар тоғ шароити қийинчиликларига аста-секин кўникишди, тоғликлар билан тил топиб кетишди. Дўст топишда, ширингуфторликда алоқачиларнинг бошлиғи Аъзамнинг олдида тушадигани йўқ эди. У қишнинг зерикарли кунларининг бирида тоғда орттирган дўсти — ўрмон қоровули Абдулланикига борди. Эртаси эса Абдулланинг дўсти Садир исмли йигит меҳмонни эчки сўйиб, уйига таклиф қилди. Меҳмондорчиликдан чиқиб, алоқачилар ёнига қайтаётганда фалокат юз берди...

I

Тепалик ён бағридаги пастак чўпқори бино пешайвони устунига боғлаб қўйилган тўриқ от бошини ҳам қилиб турар, баданидан оққан тер ёллари учида қумалоқ бўлиб музлаб қотиб қолган. Онда-сонда тепиниб пишқирганда, бурнидан чиққан буғ қатқалоқ ер узра ёйилади. Чор атроф, уй устига ўмровини ташлаб турган тепалик олачалпоқ қор билан қопланган. Вақт чошгоҳга яқинлашиб қолган бўлса-да, ҳаво юмшамаганди.

От сўқмоқдан олдинма-кетин келишаётган икки кишига лоқайд қараб турганда, чўпқори уйнинг бир тавақали эшиги очилиб, қора сатин тўн кийган, ёш бўлса-да, соқол қўйган киши чиқиб келди. У оти ёнига келиб айилни бўшатди ва худди одамга мурожаат қилаётгандек:

— Ташвиш билан бўлиб сени ҳам эсдан чиқарибман, — деди отни эркаларкан, гуноҳқорона овозда. У от бўйнига қўл ташлаганди, қумалоқ муз баданига текканиданми, жонивор бошини кўтариб силкинди, сувлиғини чайнади. Йигитнинг кўзлари устундаги михга илинган емли тўрвага тушди. У отнинг сувлиғини чиқариб, тўрвани бошига кийгизиб қўйди. Сўқмоқдан келаётганлар яқинлашиб қолган эди.

— Ассалому алайкум, уста бобо.

Олдинда келаётган ўрта бўйли, мошгуруч соқолли қария йигитнинг саломига алик олди ва вазминлик билан:

— Абдуллабой, тинчликми? — деб сўради.

— Тинчлик-ов.

— Тинчлик бўлса, нега мана бу ошнанг ваҳима қилади? — Уста ўзи билан келган озғин кишини кўрсатди.

— Айтса айтибди-да, — озғин кишининг нима деганини ўз қулоғи билан эшитгандек жавоб берди у.

— Нима бўлди ўзи?— Уста пешайвон тагида тўхтаб, каштали белбоғи орасидан қўлини ўтказиб олди.

— Ҳалиги, телефончи Аъзам ошнамиз...

— Э, кўрувдим уни мен. Бўйи терақдай, эшакка минса, оёғи ерда судралиб юрадиган ошнангми? Ҳа... Хўш?

— Зовга учиб кетибди... Уйга кирайлик, кўрасиз.— Абдулла олдинга ўтиб эшикни очди.

Уста пойабзалидан қорни қоқиб хонага кирди. Хона ичи хира ёруғ бўлганданми, ҳайтовур, унинг кўзлари анчагача сўкчаклар ёнида кўрпа-тўшак қилиб ётган кишини кўрмади. Аъзам сўкчакка юзини қаратиб ётгани учун, Абдулла уни ухлаган ҳаёл қилиб, кўрсаткич бармоғини лабларига қўйиб „жим“ деган ишорани қилди. Калишини бўсағада ечиб қолдирган уста маҳсида кўрпачага омонатгина чўқди. Абдулла остонада хонага киришини ҳам, ташқарига чиқиб кетишни ҳам билмай саросимада турган йигитга юзланди:

— Садир, уста бобо билан гурунглашиб ўтир, мен дастурхон келтирай.

— Дастурхонни нима қиласан, уйдан чой ичиб чиқувдим. Бунинг устига, вақт зиқ,— уста мезбоннинг ташвиш чекишини истамай гапирди.

— Чой қайнаб турибди, уста бобо, — деди Абдулла ёлворгансимон.

— Мен олиб келаман,— Садир ташқарига чиқиб кетди.

— Ҳа, майли. Энди бир бошидан тушунтир-чи, нима бўлганини,— уста тирсагини тиззасига қўйиб гавдасини энгаштирди.

— Булар туновин Катта Намозгоҳда ишларини тугатган экан. Бозордан қайтиб келаётганимда, учрашиб қолдик. Эртасига Кичик Намозгоҳга сим тортамиз, деди. Юринг, чой-пой ичиб, ҳангомалашиб қайтамиз, девдим, кўнди. Кеча уйда гурунг қилдик, эрталаб Садир уйига чақирди. Кейин Садирни қўшиб Арғамчига юбордим. Ҳалиги ҳанги эшакни Аъзам миниб олди. Эшакни Садир бирга қайтариб олиб келиши керак эди... Ясситованинг бузуғи бор-ку?

— Хўш?

— Ўша ердан ўтаётганда, эшак қургур тойиб кетибди. Тованинг усти музлаб қолмаганми? Бу бечора бўлса йиқилган эшакни турғизаман, деб бутидан кўтарибди. Эшак бўлса жон ҳолатда ирғиб туриб кетган, яна йиқилган. Бу бўлса,— Абдулла имо билан Аъзамни кўрсатди,— илиниб турганмикан, эшак кўкраги билан йиқилганда, оёғи тойиб кетган. Иккови ҳам сойга учибди. Аввал эшак, устидан буёқ тушган.

— Ё, пирим-э,— уста ёқасини ушлади. — Бу-ку, тоғни кўрмаган, ҳамроҳининг кўзи қаерда экан? Айтмаптими, пиёда етаклаб ўтинг деб.— Уста хонага дастурхон кўтариб кирган Садирга ўқрайиб қаради.

— Кўз очиб юмгунча бўлган-да, бу ҳам шошиб қолган, — Абдулла дўстининг тарафини олди.

— Фалокат оёқ остида деб шуни айтишади-да.

— Эшак-ку ўша заҳоти тил тортмай ўлган, эй, ўлса ундан нари, лекин бу кишининг омон қолганига ақлим етмай турибди. Насибаси бутун экан-да...

— Эшакнинг фалокати куррани ола кетди, демайсизми, Абдулла, — кўрпа тагидан Аъзамнинг бўғиқ товуши эшитилди. У юзини очмоқчи бўлди-ю, бироқ қалтис ҳаракат қилдими, инграб юборди.

— Насибангиз бор экан, ўғлим, безовта бўлмай ётаверинг.

— Бўлари бўлди, бўёғи синди, отахон, — Аъзам тирсакларига таяниб турмоқчи бўлган эди, билаги тойиб кетди. Курак суяги қарс этди. Абдулла сапчиб ўрнидан турди. Уста анграйганча қотиб қолди. Беморнинг кўз косалари кенг очилиб, сўнгра аста-секин юмилди. Пешанасида йирик-йирик тер томчилари пайдо бўлди, юзи оқариб кетди.

Ўйланиб қолган уста жимликни бузишдан қўрққандек энгашиб Абдулланинг кулогига:

— Нима қилдик? — деб шивирлади.

— Умид фақат сизда, уста бобо. У ёқ-бу ёғини кўринг-чи?

— Одамнинг юраги бетламаяпти,— уста шундай деди-ю, айти пайтда тивит чакмонини ечиб, сурп кўйлаги енгларини қайтарди. У Аъзамнинг бошига энгашиб, астагина кўрпани кўтариб, қатлаб кўйди. Бемор оғир нафас оларди. Унинг узун оёқларига ёпишиб турган тринка шимга лой, эшак тўқими жунлари ёпишиб қолган эди. Уста ўнг қўлини шим устига кўйиб, эҳтиёткорлик билан оёқ учига томон пайпаслади. Қўл тизза тўпиғидан ўтган ҳам эдики, бемор қаттиқ инграб юборди. Уста дарҳол қўлини тортиб олди. Аъзамнинг сўлғин юзига термилиб қолди.

— Оёқ чўрт синиб кетган-ку.

— Мен сизга нима девдим, фақат терисига илиниб турибди,—деди Садир ғулдураб.

— Уста бобо, оёқ-ку гўрга-я, лекин белимни ололмаётганимдан қўрқаяпман,— Аъзам кўзларини аранг очди.

— Белингиз ҳам оғрияптими?— Хушёр тортиб сўради уста.

— Танам иккига бўлиниб кетгандай. Оғриқнинг зўридан кўзларим косасидан отилиб чиқиб кетадигандек бўляпти.

— Бу ёғи нима бўлди энди,а? — Уста саросимага тушди. — Қани, чидаб туринг-чи, мен бир кўрай.

Аъзам қўлинигина кўтарди, холос. Гавдасини қимирлатишга мадори етмади. Уста чап қўлини Аъзамнинг бели тагига, ўнг қўлини эса қорни оша ўтказиб олмоқчи эди. Шу пайт беморнинг елка ва кўкраги шундай бир шиддат билан кўтарилиб тушдики, бундан устанинг эсхонаси чиқиб кетаёзди. У ўрнидан туриб бошини чайқади ва Абдуллани имлаб ташқарига чиқди.

— Йиқилган жойдан бу ергача қандай олиб келдинг?

— Отда.

— Ҳм... Қизиқ устида келган...— уста ўйланиб қолди.— Менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Уни бу аҳволда узоқ қолдириб ҳам бўлмайди.

— Садирни дўхтирга юбормайми?... Барибир, дўхтир келиб нима қиларди... Бошим қотиб қолди.

— Гап шунда-да. Агар дўхтирга одам юборсанг, вақтдан ютқазасан. Бир кунлик йўл. У ҳам келса, шаҳарга олиб бориш керак, дейди. Бунинг устига, куннинг совуқлигига қара... Ким билади дейсан, бирон қор-қол бўлиб қолса...

— Уста бобо, маслаҳатингизни айтинг, нима қилайлик? Ахир, сиз устасиз, бундайларни кўп кўргансиз.

— Бундайини кўрмаганман. Мен чиққан-синганларни амаллайман. Ҳозир эса чорасизман, тўғриси айтяпман. Оёғини-ку, бирон нарса қилиш мумкин, менинг кўрқувим белидан. Ҳали ушлаб кўраман десам, шилта тер. Қуймучи шишиб кетган. Бу... яхшилиқнинг аломати эмас. Бирдан-бир чораси — пастга, дўхтирга олиб жўнаш. Қанча тез бўлса, шунча яхши.

— Ўххў, — деб юборди Абдулла.— Бу ахир тўшақда ётиб шунча азоб чекапти, худо билади йўлда нима бўлади.— У нажот излагандай, камардек қорайиб кўринаётган сўқмоққа, ғубор орасидан элас-элас кўзга чалинаётган водийга тикилди.

— Бошқа илож йўқ. Ахир, ўзинг айтдинг-ку, зовдан шу ергача отда олиб келдим, деб. Ҳеч бўлмаса, Арғамчи сойнинг адоғигача олиб боринглар, у ёғига мошин-пошин топилар... Бўлмаса, ошнангни бой бериб қўйишинг мумкин.

Устанинг маслаҳати қатъий эди. Бу Абдуллани баттар чўчитди, ҳам шошириб қўйди.

II

Уста урина-урина пешинга бориб замбилни қўлдан чиқарди. Унга ёрдамлашиб юрган Садир Абдулланинг ўтовга кириб, чинни косада атала олиб чиққанини ва Аъзамнинг ёнига кириб кетганини кўргач:

— Уста бобо, мана, замбил ҳам тахт бўлди,— деди эшиқдан кўзини узмай.— Энди Абдуллага айтинг, мени ҳам судраб юрмасин.

— У нима деганинг? — Уста ҳайрон бўлди.

— Уйда ишим кўп эди.

— Иш қочиб кетмайди. Ошнангнинг ошнаси сенинг ҳам ошнанг. Бошига ташвиш тушганда, дўст дўстлигини кўрсатади. Баҳонангни қўй. Бунинг устига, у меҳмон. Меҳмон — атоий худо.

— Баҳона эмас, сизга тўғриси айтяпман,— бошини эгди Садир.

— Абдулланинг бир ўзи эплай олмайди. Куч-қудратим бўлганида, ўзим ҳам сизларга қўшилиб борардим. Ҳозир ортиқча юк бўламан. Ундан кўра, от-уловни ҳозирла. Кечга қолиб кетманглар тагин... Кун қисқа.

Уста Аъзамнинг ёнига кириб кетди. Садир анчагача хомуш ҳаёл суриб қолди. Сўнгра овоз чиқариб Абдуллани чақирди. У чиққач, аста шивирлади:

— Устанинг отини сўра.

— Сеники-чи?— Ҳайрон бўлиб сўради Абдулла.

— Яғири чиқиб кетибди.

— Кеча дуппа-дуруст эди-ку? — деди Абдулла ишонқирамай.

— Ишонмаяпсанми?

— Йўғ-э, майли, устадан сўраймиз... Ҳой, уста бобо! Бу ёққа қаранг.

Уста хонадан букчайиб чиқиб келди.

— Нима дейсан?

— Отингизни бериб турсангиз, девдим.

— Садирники-чи?

— Яғири очилиб қопти.

— Йўғ-э,— уста Садирга маъноли боқди. Садир бошини қуйи эгиб турарди.— Бўпти. Садир уйга борсин-да, отни абзаллаб келсин,— уста бошқа сўз қотмай, хонага қайтиб кириб кетди.

Аъзамга бир амаллаб атала ичиришди. Сўнгра уни кўплашиб олиб чиқиб, қават-қават кўрпа ташланган замбилга ётқизиб, бир учини Абдулланинг тўриқ, иккинчи учини устанинг самани эгарига маҳкам қилиб боғлашди. Уста отларнинг ҳали у ёнидан, ҳали бу ёнидан ўтиб, замбилни силкитиб кўради. Унинг пухта ўрнашганига қаноат ҳосил қилгач:

— Оқ йўл сизларга,— деди ва беморнинг кўкрагига қўлини қўйиб,— тезроқ тузалиб кетинг, ўғлим,— деди, далда бериб. У Абдуллани четга имлаб чақирди-да, тайинлади: — Дўхтирга ўз қўлинг билан топшир. Ишни хом қилиб қайтма.

— Хўп, уста бобо. Биздан хавотир олманг, — ишонтирди Абдулла. Улар йўлга тушишди. Олдинда Садир, эшакка минган, ўртада икки от эгарига кўприк қилиб ортилган замбилда ўраб-чирмалган Аъзам ва орқада эшакда Абдулла кетиб боришарди.

Хадемай кишлок ортда қолди. Отлар дастлаб, бундай юк кўтариб юришга одатланмаганлари учун, анча қийналишди. Лекин улар ҳам бора-бора маромга тушишди ва кўникишди. Замбил бошдагидек ғирчилламас, дастаклар тоб еб ўрнашган, отлар ҳаракатига мос ҳолда тебраниб борарди.

Абдулланинг фикр-зикри кеча Аъзам учиб кетган зовда эди. Улар шу зовдан ўтиши керак бўлгани учун ҳам ҳар эслаганида юраги шув этиб кетар, яна бирон фалокат юз бермаса, деб вужудини ваҳм босарди. У атрофга аланглаб қараркан, ҳавонинг юмшаганини, осмонни оппоқ булутлар қоплаётганини ва эрув бошланганини кўриб, булардан таскин топар ва агар ҳаво исиб кетса, ўша бузуқ товадаги музлар эрийди, отлар бемалол ўта олади, деган ўй билан ўзини овутарди.

Бир оздан сўнг ясси тованинг қораси кўринди. Сойнинг тик бетида ҳамирдек кўпчиб чиққан товатош қорайиб турарди. Абдулланинг юраги гупуллаб ура бошлади. У беихтиёр олдинда кетаётган отларнинг туёғига қаради. Отлар эса хавфдан беҳабар, осойишта ва дадил қадам ташлар эди. Тиззалари билан тўқимга таянганча гавдасини ғоз тутиб у Садирга қичқирди:

— Эҳ-ҳей, Садир, сал илдамроқ ҳайда. Йўлни териб юр, те-риб.

Садир эшагини тўхтатиб, чап оёғини тўқимдан осилтириб, ортига ўгирилди:

— Ўзинг олдинга ўтсанг яхши бўларди.

Абдулла унинг гапини эшитмади. У эшакдан тушиб, чопқиллаганича бориб тўриқнинг жиловидан тутди:

— Чух, жонивор! Чух!— деб бақириб-чақириб отга далда берди.

Садир минган эшакнинг туёқлари музи эриган товатошга тақиллаб тегди. Отлар ҳам қимтинишганича илдам юриб, товага қадам босишди. Сойни от туёқларининг тақа-туқ товуши ва йироқ-йироқлардан қайтаётган акс садолари тўлдириб юборди. Бу эса Абдулланинг кўнглидаги ваҳмни сидириб ташлагандек, бир неча дақиқа бурун кўрқинчли кўринган бу сой энди ажиб оҳансларга макон бўлиб туюлди.

Улар энди тор сой ўзани бўйлаб боришарди. Абдулла тепада қолган ясси товага елкаси оша қараркан, унинг оддийгина йўл эканини, бир умр шу йўлдан ўтиб пинак бузмаганини, лекин бугунги воқеалар давомида у жуда салобатли кўринганини ҳис этди. Сойнинг таги нуқул това, тошлардан иборат. Сойдан қишин-ёзин шўр сув оққанидан, қирғоқлардаги товатошлар ҳам шўрлаб, оқариб кетган. Тақа-туқ овозлари бу ерда янада жарангдор эшитилар, тик бетдан осилиб турган писта ва хатанак шохлари-да сакраб юрган митти тоғ чумчуқлари, булбуллар йўловчилар-

нинг олдига тушиб, парвоз қилиб боришарди. Ўқтин-ўқтин Абдулла эшак тўқимига тиралиб, гавдасини кўтарганича Аъзамга қарар, у билан суҳбатлашгиси келар, лекин гапирса озор чекади, деган фикрга бориб, индамасди. Аъзам эса кўзларини очиб, сойнинг тик бетларига, ҳар қадамда ўзгариб бораётган манзарага, юксакларда шўппайиб турган сербуток pista, заранг, қуриган шувок ва киш бўлса-да, ҳамон салласини ташламаган йўғон пояли кавракларни томоша қилиб келарди. Энди у оғриқ сезмас, замбилга қаттиқ боғланганидан, қони уюшиб қолган қўлларини ҳам қимирлата олмас эди.

Орадан бир соатлар ўтгач, сой ўзани аста-секин кенгая бошлади. Тик бетлар ўрнини силлиқ адир ўрқачларига ўхшаш тепаликлар эгаллади. Бир тепалик ортидан иккинчисини баҳузур кўрса бўладиган уфқ очилди. Тепаликларнинг ўрқачлари ҳам қия бўлиб, тобора паст туша бошлади.

Бироқ энг катта хавф олдинда эди. Кутилмаганда Учли тирсак деб аталадиган жойда кўнгилсиз ходиса юз берди. Буни на Абдулла, на Садир ва на тадбиркор уста ҳам хаёлига келтирмаганди. Учли тирсак Қизил билан адирнинг чегарасида эди. Шу жойда сой харсанг тошни бурчак бўлиб айланиб ўтарди. Сўқмоқ ана шу тирсак бўлиб турган учли товатошнинг тагидан ўтиши керак эди. Садир одатдагидек ҳеч нарсага парво қилмай, эшакда ўтирганича ўтди-кетди. Отлар унинг изидан дадил бораверишди. Абдулланинг эшаги сувга интилди. Лекин унинг кўзлари отларда эди: биринчи от силтаниб, лўкиллаб тирсак тошга тегай-тегай деб ўтиб бурилди. Лекин саман от ўтолмай қолди. Абдулла жон ҳолатда: „Тўхта!“—деб кичкирди. Афсуски, у кечиккан эди — замбил тошга тиралиб қолди. Шу пайт орқадаги от мувозанатни йўқотди, оёқлари сирғалиб кетди. Тўриқ от эса шақир-шуқур кўчган тош, Абдулланинг кичқириғи ва тўсатдан ортдаги шеригининг тисарилиб кетганидан чўчиб ҳуркиди. Замбилнинг сўнгги икки учи қарс синди ва худди биров итаргандек саман от билан бирга бир метрча чамаси нишаб сойга қулади. Абдулла эшакдан сакраб тушиб чопиб келганда, замбил тўнкарилиб ётар, от эса ўрнидан турмоқчи бўлиб талпинар, бироқ замбилдан чувалган чилвир ип оёғига ўралашиб қолганидан, жойида типирчиларди. Абдулла замбилни даст ағдариб Аъзамга қаради, қаради-ю, юзини қўллари билан тўсди. Беморнинг афт-ангорини таниб бўлмасди, қум ва майда чағир тош аралаш қонга бўялиб ётарди. Бу орада Садир ҳам етиб келди. Абдулла дарҳол белбоғини сувга ҳўллаб келиб, Аъамнинг юзига босди ва эҳтиётлик билан артди. Беморнинг нафас олаётганини ҳам, олмаётганини ҳам билиб бўлмасди. Иккаласи унинг бошида тошдек қотиб туришарди.

— Ҳали балога қолмасак эди, — деди Садир қуриган шувоқни чайнаётган саманга қараб туриб.— Ўзи-ку, оёғим тортмаган эди-я.

— Нафасингни иссиқ қил. Нафасинг қурсин,— деди зарда билан Абдулла.— У нима деганинг?

— Оёғим тортмадим, албатта, бир касофат бўлади. Яхшилик билан тугаса-ку гўрга-я.

— Бор! Отларни боғла, тагин қочиб кетмасин, — Абдулла шеригига егудек бўлиб қаради.— У белбоғининг тоза жойлари билан Аъзамнинг юзидаги шилинган, ўйилган жароҳатлардан сизиб чиқаётган қонни артишда давом этди.

Садир тўриқни ялангдаги pistaга боғлашга боғлади-ю, устанинг оти ёнига келиб тўхтади. Саман орқа оёғидан бирини кўтариб турар, сонидан бир парча териси шилинган эди.

— Ҳой, Абдулла,— деди Садир,— устанинг отига бир гап бўлган.

— Нима қипти?

— Ўзинг келиб кўр.

Абдулла шеригининг ёнига келиб, отни айланиб кўрди-да:

— Ўлмайди,— деди жиддий оҳангда.

— Менга қара, Абдулла, устанинг отига товон тўлаб юрмайлик.

— Хотиржам бўл, ўзим жавобини бераман.

— Нима?!

— Отни уста менга берган, деяпман.

— Устани ташқарига чақириб от сўраган менми, сенми?— Абдулла қизишиб борарди.

— Мен.

— Нима? Тўхта, гап отда эмас, шекилли.

— Отда.

— Йўқ... Хўш,— Абдулла қийиқ кўзларини қисиб Садирга тик қаради:

— Айтайлик, уста отини сенга берган. Нима бўпти?

— Мен уни эсон-омон эгасининг қўлига топширишим керак.

— Тўғри. Қачон?

— Ҳозир.

— И-йе, у-чи? — Абдулла Аъзамни кўрсатди.

— Уни сен биласан. Менга ошна ҳам эмас, танимаيمان ҳам.

— Айтдим-а, эрталабдан бери оғзингга талқон солгандай жим бўлиб қолувдинг... Ҳайвон экансан. Шунча йил ошнам, деб юриб кимлигингни билмаган эканман.

— Энди билдинг, мен шундайман,— безбетлик билан гапирди Садир.

— Кетмоқчимисан? Бор, жўна! Иккинчи марта ифлос юзингни кўрмай.

— Қизишма-да, яхшилаб ўйлаб кўр. Мени тушун. Анови ўлиб-пўлиб қолса борми, бола-чақаси ҳам, ҳукумат ҳам сен билан мени тинч қўймайди.

— Сен ҳали шундан кўрқиб ётибсанми... Ҳм-м! Сени одам деб юрган менга лаънат!— Абдулла юзини ўгирди.

Бу мунозаранинг ёмон оқибат билан тугашини пайқаган Садир лом-мим демасдан эшагига минди-да, саманнинг жиловидан еткалаб, йўлга тушди. У биринчи муюлишгача эшақда борди-ю, сўнгра ортига бир қараб олиб эшагидан тушиб, отга минди ва қамчи босди.

Абдулла эса бу воқеадан донг қотиб қолган, жойидан жилса, оёқлари қалтираб қулаб кетадигандек туюларди. У энди ўзини ўзи, нима учун Садирни бошлаб дўппослаб, таъзирини бермадим, деб қойир, алаmidан ич-этини ерди.

III

Тоғларда тез қош қораяди. Абдулла жаҳлдан тушиб то аниқ бир қарорга келгунча атроф гира-шира бўлиб қолди. У синган замбилни қачонлардир сой оққанда сув ювиб кетган камарга судраб киритди. Қимирламай ётган Аъзамга қора ва далда, деб оти ва эшакни ҳам камарнинг рўпарасига боғлаб қўйди. Ўзи эса ўтин тергани қирга тирмашиб чиқиб кетди. Абдулла писта дарахтлари тагидан бир қучоқ ҳўл шох-шаббаларни териб келганда, қоронғи тушган эди. У бир амаллаб гулхан ёқиб юборди. Оловнинг қизгин шуъласи камардаги тош қатламларини, сой ўзанида ётган улкан харсангларни ёритди. Аъзам тилга кириб сув сўради. Абдулла унинг овозини эшитиб, ёш боладек севиниб, чопқиллаганча қўлмак сув излаб кетди. Яхшиямки, уйдан чиқаётганида пиёла ва у-бу егулик нарса олган экан. Ана шуларнинг асқотиб қолганидан ўзида йўқ хурсанд бўлди. У гулханга кўпроқ ўтин ташлади. Қизишган писта шохлари вишил-лаб ёнар, Абдулла эса кўнглидаги хурсандчилик ўрнига хира кайфият чўқаётганини сезарди. Унинг фикр-ўйи таҳликали ва аёзли тунни қандай ўтказиш, бунинг учун нималар қилиш лозимлиги ҳақидаги ташвиш билан банд эди. Энг аввало, ўтинни кўпроқ ғамлаш керак. Шу ҳаёл билан гулхан ёруғи етган тева-рак-атрофда тимирскиланиб юриб ўтин йиғди. У гулхан бошида чўккалаганида, Аъзам бошини оловга ўгириб:

— Садир кўринмайди,— деди. У чилвирдан озод бўлган бил-лаklarини силарди.

Абдулла нима деб жавоб беришини билмай чайналиб қолди.

— Ҳа, Садирми?.. Уни қишлоққа юбордим. Биронтасини ча-қириб кел, деб,— деди-ю, лекин ёлғон гапирганидан ўзидан-ўзи нафратланди.

— Сизларга ортикча юк бўлдим-да.

— Оғайни, бизларга соғлигингиз керак. Бунинг ҳеч ташвиши йўқ. Қалай сезяпсиз ўзингизни?— Абдулла Аъзамнинг ёнига ўтирди.

— Белимнинг оғриғи тўхтади. Назаримда, тошдан сал совуқ ўтяпти.

— Бўлмаса, сизга жой қиламан,— Абдулла гулханга яқинроқ ерга шох-шаббаларни ҳафсала билан териб чиқди. Сўнгра унинг устига замбилнинг бир учини, кейин иккинчи учини кўтариб қўйди.— Қандай бўлди?

— Яхши,— Аъзам жилмайиб жавоб берди.

— Тортиниб ўтирманг, нима десангиз, шуни қиламан.

— Раҳмат, Абдулла. Сиз билан ўла-ўлгунча дўст бўламан.

— Ҳозир ҳам дўстмиз.

— Энди бошқача бўлади. Агар сизлар бўлмаганларингда, ҳолим нима кечарди бу тоғларда.

— Одам бор жойда одам хор бўлмайди.

— Бизнинг хотин ҳали танимаса эди,— Аъзам ўзининг бу гапидан завқ қилди шекилли, анча очилиб кетди.

— Танийди. Соғ-саломат борсангиз бўлгани.

— У-ку шундай... Ўзимни яхши ҳис этяпман. Сиз мендан ховотир олманг... Бир нарсани ўйлаб ётибман.

— Ҳўш?

— Яна шу жойларга келармиканман?

— Бўлмасам-чи.

— Соғайиб кетсам, уйингизда бир ўтириш қилиб бераман. Кўй сўямиз, Садирни чақирамиз.

— Устаниям, албатта.

— Ҳаммаси яхши одамлар экан.

Сойнинг тунги сукунатини отнинг ҳар замонда пишқириб қўйиши, гулханда ёнаётган ҳўл ўтиннинг вишиллаши, чирсиллаши бузиб турарди. Абдулланинг аъзойи бадани юмшаб, уйқу элита бошлади. У эшак тўқими устида тиззаларини қучоқлаганича ухлаб қолди.

У бир маҳал тошларнинг бир-бирига урилиб шалдираши ва қасур-қусуридан чўчиб уйғонди. Абдулла дастлаб уйқусираб бу овозларнинг қаердан келаётганини англамади. Тўриқ от кишнади. Унга жавобан узоқда яна бир от кишнагандек бўлди. Сал ўтгач эса гурунглашиб келаётган кишиларнинг товушлари барала қулоққа чалинди.

— Йўловчилар келаяпти дейман.

— Йўғ-э,— деб Абдулла ўрнидан туриб кетди.

— Садир бўлмасин тагин.

— Садирми?...— Абдулла сўқинишдан тилини тийиб қолди.

— Кўрасиз-да.

Йўловчилар уч отлиқ экан. Улар камар қаршисига етгач, тўхташди. Отдан биринчи бўлиб тушган киши сувни шалоплатиб, тошларга сурина-сурина, қоқина-қоқина шошиб кела бошлади.

— Нима бўлди, Абдулла?— Бу устанинг ҳаяжонли овози эди. У ҳансираганича беморнинг бошига чўккалади ва кўлини Аъзамнинг пешонасига қўйди.

— Уста бобо, маза қилиб ётибмиз,— Абдулланинг ўрнига Аъзам жавоб берди.

— Сизмисиз, меҳмон?

— Ҳа, мен.

— Ё пирим-э, қайси бирига ишонишимни билмайман. Эшитдим-у, жон-поним чиқиб кетди. Ҳа, Садир...— Устанинг гапи оғзида қолди. Абдулла устанинг билагидан тутди, имо билан „гапирманг“ маъносида бошини илкис силкитди.

Устага ҳамроҳ бўлиб келганлардан бири ўқитувчи Саттор эди. У ёши ўтиб қолган кишиларга хос вазминлик билан гап-сўзларни эшитиб ўтирарди. Учинчи отлиқ йигит эса дарҳол ўтин териб келди-да, гулханни гуруллатиб юборди. Бир оздан сўнг уста ёруғда Аъзамнинг белини кўриб, чиройи очилганича мамнун кайфиятда:

— Ўғлим, бир касофатнинг бир шарофати ҳам бўлади, деб бежиз айтишмаган,— деди. Бунга мана ҳозир ишониб ўтирибман. Чамамда, кейинги йиқилганингиз наф қипти. Зовдан учганингизда бели сингандир, деб йўловдим. Ундай эмас экан. Сон суякнинг боши — урчуғи чаноқ суякдан чиқиб кетган экан. Иккинчи йиқилишингизда ўрнига тушибди.

— Қаранг-а,— деди ўқитувчи ишонқирамай.

— Меҳмон йигитнинг бардошига қойил қолиш керак. Оёгингизни-ку, ўзим ҳам тузатардим... Энди, ўғлим, йўлга чиққанмиз, дўхтирга кўрсатамиз.

Камардагилар гурунглашиб ўтириб, тонг отганини сезмай қолишди. Улар атроф одам одамни танийдиган даражада ёришгач, яна йўлга тушишди.

Ўртада, йигитлар қуршовида икки от — Абдулланинг тўриғи ва устанинг самани эгарларига маташтириб боғланган замбилда Аъзам ётарди. Унинг шилинган юзларидаги жароҳатлар қотган, кўнгли ҳам тонг каби ёришиб келарди. Сойнинг ўзани энди анча кенгайган, унга адир устидан, ён-атрофдан келиб қўшилган нотаниш йўллар ҳам кўзга яққол ташланарди.

IV

Хужрада уч киши ўтирарди. Қотма, бошяланг радист йигит иккала тирсагини рация турган стол қиррасига тираган кўйи деразага қарар, унинг ёнида алоқачиларнинг бошлиғи, ёноқ

суяклари бўртиб чиққан, бўйчан Аъзам бир ой бурун гипс тахтачдан чиққан оёғини узатиб, қўлидаги ғудир хассани чертар, аҳён-аҳёнда бўсағага яқин бурчакдаги курсида кўксини босиб ўтирган Садирга кўз кирини ташлаб қўярди. Жимликни эшитилаётган шитирлаган ва чийиллаган товушлар бузиб турарди.

— Садир, нечанчиси бу?— деди қошини силаб Аъзам.

— Лаббай?— хаёл суриб ўтирган Садир қаддини кўтарди.

— Нечанчи фарзандингиз, деб сўраяпман.

— Ҳа, ҳа-я, олтинчиси.

— Дарди қачон бошланди?

— Туновин оқшом... Қийналиб кетди. Хотин-халаж ҳам ҳеч нарса қилолмапти...

Радист шошиб наушникни қулоғига тутди:

— Нима?... Қабул... Ҳозир сўраб кўраман. Аъзам ака, Термиз об-ҳавони сўраяпти.

— Кўриб турибсан-ку, айт: ҳаво очиқ, де.

— Йўқ, яна самолёт қўнадиган жойни ҳам сўрашяпти.

— Менга бер, — Аъзам наушникни радистдан олиб қулоғига босди.— Аҳвол танг. Оға. Кечгача бардош беролмаса керак. Нима? Кечки аёзни кутиш керак?!. Ҳозир... Тахминан саккиз даража иссиқ. Қуёш чиқиб турибди. Ернинг сатҳи сал-пал эриган. Кўнса бўлади... Ўтиниб сўрайман, оға... Яхши, яхши, кутамиз...— Аъзам наушникни столга қўяркан Садирга юзланди.— Узоғи билан бир соатдан кейин самолёт келади. Тайёргарликни кўриб қўйинглар... Кенглиги эллик, узунлиги икки юз метрдан кам бўлмасин.

— Аъзамбой, байроқча бизда нима қилсин.

— Э! Қизил байроқча бўлмаса... ана, белбоғингиз-да. Яна биров-икковдан сўрарсиз, латта-путта бордир, ахир. Боринг, вақтни ўтказманг.

Садир чиқиб кетгач, Аъзам ўрнидан турди ва хона ичида у ёқдан— бу ёққа оқсоқланиб юра бошлади. Ўзига ўзи ғудранди:

— Шундай кунда ҳам дард тутадими...

Радист йигит мийиғида кулиб қўйди.

— Дард устига чипқон. Усиз ҳам иш бошдан ошиб ётибди. Менга қара, Холбой, мен ҳовлида бўламан, агар бирон гап чиқиб қолса, дарҳол етказасан.

— Хўп.

V

Тушга яқин ҳаво исиди. Ялангликлар, паст-баданд тепаликлар ва йироқдаги водий юзасидан қуюқ, оқ тутунга ўхшаш буғ кўтарила бошлади. Боботоғнинг ёнбағирлари қордан жимирлар, шимолдан шабада эсарди.

— Буёги чатоқ бўляпти-ку, Холбой, — деди хонага қайтиб кирган Аъзам атрофни деразадан кузатаркан. — Тоғники шу-да. Баҳор бўлса ҳам ердан қор аримай ётибди.

— Хали баҳор эмас, Аъзам ака, — гап ташлади зерикиб ўтирган Холбой.

— Нега? Ойнинг нечанчиси? Ўн тўрtimi? Бўлди-да, яна нима ками қолди... Баҳор ҳам, оға, сенга ўхшаб имиллагани имиллаган.

— Айтинг-е.

— Тўғри-да.

Бир оздан сўнг самолёт овози эшитилди. Иккаласи ҳам ташқарига чиқишди. Тоғ ўрқачларидан ошиб ўтган самолёт қишлоқ сари пастлаб келарди. Болалар аллақачон ялангликларга чопиб чиқишиб, чуввос кўтаришар, уйларнинг олдида эркаклар, аёллар тўпланишганди. Ҳамма осмонда айланаётган тўши сариқ, биқинида қизил хоч тамға босилган самолётни кузата бошлади. Учувчилардан бирининг боши шундоққина кўриниб турар, у қўл силтаб нималарнидир ишора қиларди. Самолёт пастлади. Қизил ва сариқ рангли белбоғ, пешанабоғлар, рўмоллар қадалган ер узра пастлаб шўнғиб учишга учди-ю, лекин қўнмади. Белгиларнинг охирига етгач, яна шиддат билан осмонга кўтарилди. Тоғнинг ёнбағрида доира ясади-да, яна қишлоқ томон бурилди. Самолёт қишлоқ устида икки марта айланди. Учувчи нималардир деб қўллари ни ёзди. Сўнгра самолёт қанотларини гоҳ у ён, гоҳ бу ён ликиллатди. Бу „қўнолмаймиз“ дегани эди.

Қишлоқ аҳли узоқлашиб бораётган самолёт ортидан қараб қолди.

— Нима қилгани бу, Аъзам ака, — Садир энди уни акалай бошлади. У узоқдан югуриб келганидан нафаси бўғзига тикилиб ҳансирарди.

— Кўриб турибсиз-ку, мана! — Аъзам ер узра қалқиб турган қуюқ туманни кўрсатиб, зарда билан гапирди. Туман эса тобора қалинлашиб, тоғ ўнгирларини ҳам чулғай бошлаган эди.

— Қандай кўргилик, қандай кўргилик бўлди бу, а? Э Худо-йим-эй! Аъзам ака, энди нима бўлади, шундай ўлиб кетаверадими? — Садирнинг аъзойи бадани титрарди.

— Ҳовлиқманг! Кап-катта одамсиз-у, нафасингиз совуқ. Уялмайсизми. Боринг уйга. Йиғи-сиғини тўхтатинг! Эркак деган ҳам шундай бўладими? — Аъзам асабийлашарди. У ҳамон тоғ тарафдан эшитилаётган мотор овозига қулоқ соларди. Аъзам Холбойнинг биқинига туртди: — Бу ёққа юр-чи! — Иккаласи рация турган хонага қайтиб киришди. — Қани, Термизни сўра-чи, буёги нима бўларкин?!

Холбой наушникни қулоғига тутди. Чийиллаган, пипилаган овозлар эшитилди. Алоқа ўрнатилди.

— Ўзингиз гаплашасизми?— сўради Холбой.

— Йўқ, ўзинг гаплашавер,— тўнғиллади Аъзам, лекин радист ёнидан жилмади.

— Қабул, қабул... мен... Алло, самолётнинг қайтиб кетганини ўзимиз ҳам кўрдик. Ерни кўролмапти?... Энди нима қиламиз? Кутиш керакми?

— Нимани кутиш керак, менга бер! —Аъзам ўрнидан сапчиб турди.— Одам ўляпти, тушунапсизми? Бир эмас, икки киши...— У аввал жон-ҳолатда кичқирди, кейин тўлқиндаги овозни тинглай-тинглай тинчланиб, ҳовуридан тушди.— Умидимиз фақат сиздан. Бўпти, яхши. Иложи борича... Кўрамиз... Бизнинг қўлимиздан нима ҳам келарди. Ҳамшира нима қилсин... Икки соатдан кейин?— Аъзамнинг яна ҳафсаласи пир бўлди. У наушникни Холбойга қайтариб, жойига ўтирди.— Икки соатдан кейин яна учиб келармиш. Ишқилиб чидасин. Агар шунда ҳам қўнолмаса... Узоқнинг азоби шу-да. Қани энди марказроқда яшасанг. Бу ерда эса чор атроф, тоғ, тоғ...— Аъзам хона ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бир оздан сўнг эшикни очмоқчи бўлди-ю, нимадир ёдига тушиб, дарҳол изига қайтди.

— Қани, яна Деновни ол.

— Улар нима қиларди?

— Ишинг бўлмасин, гап бор.

Холбой кўп уринган бўлса-да, иш чиқаролмади, шекилли:

— Радист қиз ташқарига чиққан, афтидан,— деди.

— Жойида ўтиролмади-да, а? Биз бу ерда жонимиз ҳалқумимизга келиб ётибди. Ишинг бир юришмадими, юришмайди. Тушунмай қолдим ҳеч нарсага... Икки соат эмиш, икки соатда нималар бўлмайди. Қўйма, ўша тўлқинни тутиб тур!

— Денов, алло, Римма, Римма... Аъзам ака сиз билан гаплашмоқчи. Қабул...

— Римма, Римма! Мен яна ҳалиги масалада. Нима? Медицина аҳли оёққа турган? Менга қаранг, синглим. Термиз ҳам оёққа турган, лекин бундан на фойда... Фойдаси нима деяпман. Самолёт келиб, қўнолмай кетди. Зарур илтимос бор: Хонжиззадаги геологлар билан уланинг. Уларнинг вертолёти бор. Воқеани тушунтиринг. Бошлиққа хабар қилинг. Жавобингизни кутиб турамиз,—Аъзам оғирлигини курсига ташлади...

— Эшитаман, ҳа, радист...— Холбой тугатолмади, Аъзам наушникни юлқиб олди.

— Мен Аъзамман. Бошлиқ нима деди? Вертолёт қаерда? Тоғда? Чорва... Хўш, хўш... Қачон комбикормани ташиб бўлишаркан? Кечгача? Қулоқ солинг, синглим, биз учун ҳозир бир минут ҳам ганимат... Ҳа, қиммат. Илтимос, вертолётни топинг, айтинг. Чорва икки соат эмиш емаса емас, лекин аёлни қут-

қазиш керак... — У наушникни Холбойга беришга берди-ю, лекин бу билан кўнгли тинчимаси. Радистнинг елкасига қўлини қўйиб:— Ука, осмонни ўзинг қовлаштир. Риммага ишониб бўлмайди, зора вертолётни тутсак,— деди.

Хонанинг эшиги очилиб, Абдулла ва устанинг қораси кўринди. Устанинг учинчи бор хонага кириши эди. У ўрнидан турмоқчи бўлган Аъзамнинг елкасига қўлини қўйиб:

— Безовта бўлмай ўтираверинг,— деди ва алоқачининг сўлгин юзига тикилди. — Бирон натижа чиқадими?

— Ўзимизга хизмат қиладиган вертолёт қорвадорларга емиш ташиётган экан. Уни тополмаяпмиз. Термиздан келган санитар самолёти қўнолмай, қайтиб кетди.

— Охири бахайр бўлсин-да.

Эшик очилиб хонага Садир кирди. У бурчақдаги курсига гуноҳқорона омонатгина чўкди.

VI

Вертолётнинг икки учувчиси ва бортмеханик тоғ қишлоғи — Новоқўлдаги отарларнинг бирида тушлик қилиб ўтиришарди, ўнгирда тўшини қорга бериб ётган қулоқ-думи кесилган чўпон итлари осмондан тушган вертолётга чўчиб қарар, салла ўраган икки чўлиқ вертолётдан комбикорма солинган қопларни ташларди.

— Рустам, бор-чи, тагин комбикорманинг ҳаммасини ташламасин. Бибичаккага ҳам қолдириш керак, — деди биринчи учувчи қўлини қор билан ишқаркан.

Хипча бўйли Рустам тирсагига ёпишган қорни қоқиб, ўрнидан турди. Орадан бир оз ўтгач, у вертолёт эшигидан бошини чиқариб:

— Восит! Сени сўрашяпти,— деди.

— Нима гап экан?

— Билмадим.

Восит соябонли шапкасини бостириб кийди-да, вертолёт томон кетди. Сал ўтгач, қайтиб келди.

— Қани турдик. Иш чиқиб қолди.

— Нима гап ўзи? — сўради Рустам.

— Тоғ ортидаги қишлоқда бир аёл туғолмай ётган эмиш... Чўпонларга айт, қопларнинг ҳаммасини туширишсин.

— Кимнинг топшириғи бу?

— Аъзам Чагамдан хабар беряпти, — Восит чарм қўлқопни кия бошлади.

— Аъзам? Алоқачи дарозми?

— Ҳа.

— Бало-е, шу ерда ҳам тинч қўймайди.

Баланд тепалик устида турган вертолёт парраклари айланиши билан итлар ура қочишди. Машина бир неча бор силкинганидан сўнггина қорга ботиб кетган ғилдиракларини суғуриб олиб, юксакка кўтарилди. У Боботоғнинг ўрқачидан пастлаб ўтиб, икки тоғ орасидаги торгина водий томон парвоз этди. Қуёш нури жилоланиб турган улкан сой бўйларидаги кичик-кичик қишлоқлар кўринди. Улар устида енгил, лахтак-лахтак туман сузиб юрарди.

— Аъзам ака, эшитяпсизми, самолёт гувуллаяпти, — деди Холбой деразага қулоғини тутиб.

— А? Нима?

— Мотор товуши! — Холбой ташқарига отилди. Тоғнинг чўққиси — Заркосадан сал тубанда, ёнбағирда қора нуқтадек учиб келаётган самолёт кўзга яққол ташланди. Улар Садирнинг уйига чопқиллаб келишганда, самолёт қишлоқ устида чарх урарди. Бу — эрталаб қўнолмай қайтиб кетган самолёт эди. Кабинада ўтирган учувчи бош бармоғини бигиз қилиб кўрсатди. Сўнгра тепалик устидан шитоб билан учиб ўтди-да, катта доира ясаб пастлай-пастлай ранг-баранг белбоғлар билан белгиланган майдонга шўнғиди. Унинг ғилдираклари ерга текканда ҳавога лой сачради, бир зумда самолётнинг думи лойга беланди. Болалар, сўнгра катталар самолёт ортидан чопишди. Паррак тўхтар-тўхтамас оқ халатли эркак ва аёл самолётдан сакраб тушишди. Енгилгина замбилни эса учувчи бошига кўтариб олди.

— Қалай, ўртоқ алоқачи,— деди учувчи шўх қулиб Аъзам билан кўришаркан. Учувчи кўзини қисиб қўйиб, ҳамроҳлари изидан Садирнинг пастаккина эшигидан бошини эгиб ҳовлига кириб кетди. Орадан ўн дақиқа ўтмай, одамларнинг кўзи Садирнинг эшигига тикилди. Эшик очилди. Оқ халатли аёл чиқиб, эшик тавақасини чап қўли билан ушлаб турди. Врач ва учувчи бемор ётқизилган замбилни кўтариб чиқишди. Учувчи Аъзамнинг ёнидан ўтаётганида яна гап ташлади:

— Буларнинг жони қаттиқ, — деди у қошини учуриб. — Хуллас, ўртоқ алоқачи, чақалоқнинг биринчи саломини эшитиш сизга эмас, бизга насиб қиладиган бўлди. Ҳечқиси йўқ, хафа бўлманг, сиз исм топиб туринг.

Бу гаплардан атрофдаги олазарк одамларнинг чехрасида табассум кўринди.

Вертолёт қишлоқ узра айланаётганда, самолёт парвозга шайланаётган эди. Вертолёт шундоққина қишлоқ ёнидаги тепаликка қўнди. Аъзам ундан бирин-кетин тушган кишилар томон бораркан, ҳализамон борлиғини қамраган чарчоқни унутган,

фақат жимираган қорданми, эсаётган аччиқ шамолданми ачишган кўзларини уқаларди.

Учувчилар тоғликларга таниш йигитлар эди.

— Сизларни ҳам овора қилдик,— деди Аъзам янги келганлар билан салом-алик қиларкан.

— Эртароқ хабар бермапсиз-да, Аъзам ака,— деди Восит.

— Термиз бизни орқайин қилди. Зўр келгандан кейин одам йўлини топаркан ҳар нарсанинг. Мана, сизларни ҳам топдик-а. Агар шундай бўлишини билганимизда, аёл аллақачон туғруқ-хонада ётган бўларди.

— Тоғдан ошиб ўтганимизда самолётни кўрувдик,— деди Восит сигарета тутатаркан. — Охири нима бўлди экан деб қўнувдик.

— Агар самолёт келмаганида, аёлни сизларга қўшиб Деновга жўнатардик.

Бу орада самолёт жойидан жилди ва зум ўтмай ҳавога кўтарилди. У анчагина тўғри учиб борди-да, сўнгра қиялаб тоғнинг этагига қараб йўл олди. Садир самолёт гилдиракларининг изи қолган жойда сариқ, пушти, қизил белбоғларни териб юрарди. У тобора йироқлашиб, кичрайиб бораётган самолётдан кўзини олмасди.

— Холбой, бор. Деновга хабар бер, ҳаммаси жойида, де.

Садир етиб келди. У учувчилар даврасида турган Аъзамни қўлидан олиб четга тортди.

— Раҳмат, Аъзам ака, бизни бир балодан қутқардингиз. Болаларингизнинг роҳатини кўринг,— деди титраб.

— Қўйсангиз-чи. Мен ҳали сизлардан кўп қарздорман.

— Мени кечиринг, Аъзам,— Садирнинг қўллари қалтираб кетди.

— Нега энди?

Садир қўлидаги бир тутам белбоғ билан ёшли кўзларини тўсди.

— Жуда кўнглингиз бўш одам экансиз,— деди Аъзам баттар қизариб.— Атрофдагилардан уялмайсизми?

— Зиёни йўқ, болам, йигитчиликда бўлади.— Бу устанинг овози эди.— Ўтган ишга салават. Сиз хурсанд бўлинг, шундай одамларга дуч келганимизга.— Уста Аъзамга маъноли қаради.— Чақалоқ умри билан туғилсин.

ОТА ХУЗУРИДА

I

Чагамдаги мактаб илмий мудирлари Саттор Полвоновнинг хаёлида фақат бир фикр айланарди: Ҳамиша ётсираб юрадиган Бойқобил бобонинг менда нима гапи бор, дерди ўзига ўзи. Дарслар охирайвергани сари, унинг кўнглидаги гашлик ҳам орта борди. Бойқобил бобонинг бетоблигини эшитган бўлса-да, лекин нима учун уни, Сатторни йўқлатганидан таажжуб ва саросимада эди.

Вақт пешиндан оққач, бемор ётган хонага кириб борди. Кўрпатаўшак қилиб ётган чол муаллимнинг келганини аллақачон эшитган бўлса керак, Саттор уйга кирганда қарийб ажабланмади. Саттор чолнинг рангпар юзига, анчадан буён таралмаганидан тўзғиб ётган мошғуруч соқолига кўзи тушди-ю, кўнглидаги ҳадик яна ҳам ошганини сизди.

— Келдингизми, ўғлим, — деди бемор инқиллаганича елкасини сўкчакка тираб, кўкрагини озғин панжалари билан силаркан. — Яхши қилибсиз келиб... Сизни чақиртирганимдан ҳайрон қолгандирсиз, ҳозир ҳаммасини тушунасиз... Бир бошдан айтиб бераман... Ҳой, келин, ким бор, менга чой дамлаб келтиринглар, томоғим қуриб қолди. — Бойқобил бобо бир амаллаб гавдасини ўнглаб, пахтаси қотиб кетган болишга ёнбошлади. Чолга дарҳол чой келтиришди. Саттор чойни қайтарди.

— Ўзингиз ҳам ичинг, болам, — чол чойни базўр ҳўплади, — Гап шундай... Кун-соатим яқинлашиб қолди. Сезиб турибман. Хаёл қилман, ҳали бир замон ажал мана шу кўрпанинг тагидан панжаларини яланғочлаб чиқади-да, хиппа бўғади. Жоним ҳалқумимга келиб турибди. Охири неварамга... бор, Саттор муаллимни чақириб кел, дедим. Айтгандир... Ўлимимга розиман. Қиёмат қарзимни бир кунмас, бир кун барибир узишим керак-да. Бундан ҳеч ким қочиб қутила олмайди. Энди сиз ана шу қарз гапимни эшитинг. Қани, невараларим, сизлар уйдан чиқиб туринглар, — чол яна чой ҳўплади, санчиқ турган биқинини чангаллаганича кўзларини юмди. — Бу гапди ўзингиздан бошқа ҳеч ким эшитмасин... Эй худо, ўзинг кечир... Сиз ота тарбиясини кўрмадингиз, ота меҳрига тўймадингиз, отасиз ўсдингиз. Бунинг ҳаммасига мен айбдор, мен гуноҳкор... Уҳ, — чол оғир-оғир нафас олди.

— Нималар деяпсиз, Бойқобил ака, — деди қулоқларига ишонмай анграйганича Саттор.

— Шошманг, болам, ётиги билан тушунтираман. Отангизнинг ўлимида мен ҳам иштирок этганман.

— Нима?

— Ҳа, отангизни мен шу қўлларим билан ўлдирганман, деса ҳам бўлади, — бемор кўкрагидан сирғалиб тушган нимжон қўлларини кўзи билан кўрсатди.

Бу гапларни Саттор Полвонов худди тушида эшитаётгандек бўлди. Бироқ айна пайтда бунинг туш эмаслигини ҳам равшан ҳис қилди. Шундан сўнг у жуда йироқларда гумбурлаган момақалдироқнинг овозидек бир товушнинг қулоғига чалинганини пайқади. Бу сирли гумбурлаш унинг ҳушини олиб кетди. У шу тобда чолнинг оғир изтиробдан ҳансираётганини ҳам, гапираётган воқеа тафсилотини ҳам англамасди. Қалбнинг чуқур қатламларида кўмилган, унут бўлган ҳаяжон туйғуси учқунланди-ю, тобора алангаланиб, бутун вужудига ёйила бошлади.

— Гуноҳимни бўйнимга олганман. Сиз — Полвоннинг ўғли, мендан хун сўрашингиз мумкин. Мени кечирасизми, йўқми, ўзингиз биласиз. Лекин бундай қотилликни худо кечирмаган. У ахир бегуноҳ эди... Мана, сирни сизга айтдим, энди юким енгиллашди.

— Нега шуни илгарироқ айтмадингиз, Бойқобил ака?— деди ўзини тутиб олган Саттор.

— Жон ширин, болам. Бундай гапни айтиб бўлармиди. Энди айтдим. Бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда. Бу гуноҳимни сизга айтмасдан ўзим билан гўрга олиб кетгим келмади.

— Отамнинг гўри қаерда? Жойини биладиган одам топиладими?

— Мендан бўлак кимса билмайди. Сатторжон. Ўзим кўмганман... Тоғда. Катта карвон йўлнинг кунчиқар томонида баланд адирлик бор. Шунинг тепасидаги катта харсангтош остига бос-тириб қўйганман... Топасиз. Олачипор харсангтош... Устига каптарлар кўп ўтирган, ҳозир ҳам қўнади.

Саттор Полвоновнинг болалиги ва ўспиринлик йиллари кўз олдига келди. Ўша ўксик даврлар айнан кўз ўнгида намоён бўлди. Мехрибон қўллар ёрдамига муҳтож бўлган пайтлари ота қиёфасини у бошқача тасаввур қиларди. Бугун эса ота хаёлдан ҳақиқатгача айланди. Йўқдан бор бўлди. Ўшанда ҳам, ундан кейин ҳам бошига кулфат ва қувонч тушганида манаман деб тургувчи ота сиймоси яна тирилди. У алғов-далғов йилларда бедарак йўқолиб кетган отасини ҳамиша хаёлида яратиб юрарди. У болаларча содда кашфиётини бировга айтишдан қизғанар ва ҳеч қачон бу хилқатни барча оталар қатори ўлдига ҳам, тирикка ҳам чиқаргиси келмасди.

Ота унинг учун кўзга кўринмас бир зот эдики, Сатторни шарпадек кузатар, унга ғойибдан далда берар, баъзида эса доғда қолдириб кетарди.

Саттор Бойқобил чолнинг ҳовлисида чиқиб, элликни қоралаб қолганини, ҳаётда жуда кўп ғаройиб воқеа-ҳодисалар гувоҳи бўлганини, неварали эканлигини унутган бир ҳолда жийда барглари пилдираб учиб юрган хилват кўчадан йироқда савлат тўкиб турган адир томон қадам ташларди. У ўзини бундан қирқ йил бурунги

етимча чоғларини эслар ва бундан кўнгли вайрон бўлиб, хўрлиги келиб борарди.

II

Туни билан тўхтовсиз қуйган ёмғир тонгга яқин тинди. Ота-бола отга мингашиб йўлга тушганларида атроф ёришиб қолган, адир ўркачлари, Қизилтоғнинг қирра чўққиларидаги қорамтир булутлар аста-секин ғарб тарафга сузиб борарди. От селоба дарахт, хушбўй ҳидли юлғун илдизларига қоқила-қоқила чуқур сой бўйлаб қорайиб турган тоғ сари йўрғаларди, туёқларининг тошга теккандаги тақ-туқи ва дадил кишнаши сойда акс садо берарди.

Ярим соат ўтгач, сойнинг қия бетларида сийрак пистазорлар кўринди. Улар атрофга олазарак, ҳадиксираб қараб келаётган бола кўзига чўнқайиб ўтирган, ҳали бир замон кучоғини очиб ҳамла қилишга ҳозирланаётган сирли махлуқдек кўринарди. Бола унинг писта эканлигини билса ҳам, бироқ кучайиб бораётган қўрқувни босолмади.

— Ота, қўрқаяпман,— деди у бешотар милтиғини елкасига ташлаб олган отасининг белидан маҳкам кучоқларкан.

— Нимадан қўрқасан, шер болам? Нима, овга биринчи марта чиқаяпсанми? Қўрқма, ҳозир Катта карвон йўлга чиқамиз.

Сўқмоқ қияланиб, тобора юқорилаб боргани сайин, тоғ тарафдан эсаётган совуқ шамол ҳам зўрайди. Ёмғирли булутларни бир сойдан иккинчи сойга ҳайдаб, таъқиб этаётган шиддатли шамол тоғ сукунاتини бузди. У бола қалбидаги қўрқувни ҳам учуриб кетаётгандек бўлди.

— Шамолнинг юришиб қолгани яхши аломат, — деди отаси катта киши билан гаплашаётгандек жиддий оҳангда. — Бўлма-са, икковимиз уйда тишимизнинг кирини сўриб ўтираверардик, худога нола қилиб. Ишқилиб, овимиз барор олсин.

Бола тоғ ортидан қуёш мўралашини ва унинг илк нурлари Қизилнинг қайси бир чўққисига биринчи бўлиб санчиларкан, деб хаёлидан ўтказди. Ўша баланд чўққини кўзлари билан излади.

— Энди қалай? — сўради отаси.

— Яхши,— бола энди қувониб қўнғирокдек овоз билан жавоб берди.— Фақат юзим совуқдан ачишяпти.

— Бу ҳам ўтиб кетади. Ҳозир қуёш чиқади.

— А-ҳа,— Саттор шодланиб кетди. Сатторнинг онаси йўқ эди. У онасини яхши эслай олмайди. Бироқ баъзан қўмсаб қолганида ғира-шира туман орасидан ипакка бурканган бир аёл қиёфаси кўз олдига келади. Онаси ҳалок бўлган куни отаси

Олмабулоқ атрофларида ов қилиб юрган экан. Саттор отасидан онаси ҳақида ботиниб сўрай олмайди. Ҳамиша онаси тўғрисида гап кетганида отасининг боши эгилади, қовоғи солинади. Шу воқеадан кейин отаси Сатторни ҳеч кимга, ҳатто кекса онасига ҳам ишониб қолдириб кетмайдиган, ҳамиша ўзи билан бирга олиб юрадиган бўлиб қолди.

Саттор илгарилари ҳам отаси билан кўп марта овга чиққан. Ҳар сафар ҳам сой сўқмоғидан, Катта карвон йўлига тушганларига қадар ҳадиксираб келади. Қизилнинг юсак чўққиларини ёнлаб ўтган йўлга тушишгач, енгил нафас олиб, қувониб кетади. Юсакликда чор атроф бутун борлиғи билан намоён бўлади. Пастдаги сойга қараганда, бу ерда нур ва тиниқлик ҳам кўп. Отаси ҳар қачонгидан суюмлироқ, кучлироқ ва меҳрибонроқ кўриниб кетади. Тоғнинг кимсасиз сўқмоқларида у билан бирга кетаётганидан хурсанд бўлиб кетади. Қишлоқда одамлар тилидан эшитган отаси тўғрисидаги мақтовларни эслаб кўнгли шодланади.

III

Саттор Полвонов Катта карвон йўлининг ғарб томонидаги улкан адирликда тўхтади. Сўнгги кунларда кечган ҳаёллари, отаси билан фикран қилган мулоқоти шу ерда ниҳоясига етди. У йўлдан сал четроқда кўк-яшил кўкатларни кўриб, от жиловини ўша томонга бурди... Ўт мўл жойни танлаб, отдан тушди, от оғзидан сувликни чиқарди. Бўйинини кўкка чўзган отни айланиб ўтди, таранг тортилган айилни бўшатди ва эгарга қистириб қўйган гулмихни олиб, пойабзалининг пошнаси билан тепиб, ерга киритди. От суғуриб кетмасин деган ҳаёлда кўкатлар орасидан каттакон тош излаб топди-да, гулмихнинг устига босириб қўйди. Шундан сўнг дўнгликка чиқиб, кўкатлар устига чўзилди. Саттор бош кўтармай ўт ямлаб кавшанаётган ва сомон ёпишган думини силкитиб пишқираётган отига разм соларкан, йўл-йўлакай ўз ўйлари билан бўлиб, ҳамроҳи — Бойқобил бободан анча илгарилаб кетганини шундагина пайқади. Чолдан дарак йўқ, фақат адир устидан ёлғизоёқ йўлдан кўк эшак қулоқларини осилтириб, бир-бир қадам босиб келарди. Бир оз ўтгач, сойдан кўтарилган чолнинг қораси кўринди. У белбоғини ечиб олиб, елкасига ташлаган, ҳар замонда шамол шишириб учираётган қора сатин тўнининг барларини қўллари билан ўнғларди.

У етиб келди. Тўнини ечиб, астарини ағдарди-да, қатлаб устига ўтириб олди, кашталари ўнгиб кетган белбоғининг учини терлаган пешонасига босди.

— Уфф!.. Эшак ҳам менга ўхшаб қарибди. Ярамай қопти, ниқтайвериб оёқларим шол бўлиб кетди, — деди у чап тирса-

гига таяниб, қоқигул бандини курак тишлари билан курт-курт тишлаган кўйи ўтирган Сатторга қараб. — Нималарни ўйлаяпсиз, болам?

— А? Ҳа, ўзим...

— Мен сал шошган эканман. Кела-кела шуни ўйладим, — чол белбоғи билан елпинди.

— Нега?

— Отангиз воқеасини айтаяпман-да.

— Ҳа, — Саттор хаёлчан бош ирғаб қўйди.

— Одам кексайгандан кейин ўзини омонат сезиб қоларкан. Бўлмасам соғайиб, тузалиб кетарканман, бу гапни сизга айтиб нима қилардим. Энди пушаймон қиляпман... Отангиз худди тирилгандай кўз олдимда турибди. Мана шу жойнинг ҳаммаси менга таниш. Кеча бўлгандай.

Саттор Полвонов шу атрофдаги адирларнинг энг юксаги бўлмиш ўша харсанг тошли тепаликка қараб туриб, секин қадам ташлади.

Иккаласи олдинма-кетин йўлга тушишди. Рўпарада чол айтган адирликнинг энг баланд қисми — ўша тепалик қад кўтариб турарди. Атрофдаги ёввойи жимжитлик, адирлар салобати, бўлиқ кўкатлар латофати, кенгликлар ва ғир-ғир эсган шабада Сатторнинг кўнглида ғусса уйғотди. „Бу бегона, кимсасиз даштда бутун олам, барча одамлар ва фарзандлари унутган отам ётибди. У мана шу қирқ йиллик ёлғизликка қандай чидади экан? Бирон кимса келиб унинг қабри бошида ўтирмади, белги қўймади... Ёшим бир жойга бориб қолганида дарагингизни эшитдим, мана бугун юрагимни ҳовучлаб ҳузурингизга келдим...“

Саттор Полвонов ўзини тутта олмади. Елкалари силкинди. Кейинги йигирма йиллик ҳаётида биринчи бор ўпкаси лиммо-лим тўлди. У чўнтагини пайпаслаб дастрўмолини олди. Унинг кўз ёшларида қувонч ҳам, бир умр тўпланиб қолган аламли армонлар ҳам бор эди.

— Яқинлашиб қолдик, болам, — Бойқобил бобонинг қалтироқ овози Сатторнинг хаёлини бузди. — Эй, худо, бу нима кўргилик. Ўшанда қарзингни олмайсанми? Пешонам курсин, Худо ҳам қилмишимга яраша жазомни кўзим ёруғлигида беряпти, нариги дунёда не кунларни солади бошимга.

Тепаликдан сал куйида қорайиб харсанг кўринди. Тош устида бамайлихотир ўтирган ёввойи каптарлар нотаниш йўловчилардан хавфсирашиб, осмонга кўтарилишди. Улар олачиפור харсанг узра доира ясаб, тоғ сари учиб кетишди. Осмонда эса ўша болалигида кўрган булутлар — алвон, оппок, парку, сутга чайилган ўктам, окқушларга ўхшаб сузиб юришарди.

Саттор Полвонов харсангтош ёнида тиз чўкди.

ХИКОЯЛАР

ОТА ЮРТ

Қиш чўзилиб кетди. Буниси етмагандек, баҳор ҳам жуда сер-ёмғир келди. Кенг адирлар билан Қизил даранинг туташ жойи-даги сой ўзанига қисилиб қолган Файзобод қишлоғи табиат-нинг бу нотанти исканжасидан ерга қапишиб, қоришиб кетган-дек бўлди. Сойдан ва газадан тушган машина йўллари ювилиб, бузилиб кетди. Гувалак лойдан кўтарилган пастак уйлар, чор деворлар парча-парча бўлиб ивиб тушаверди.

Шодмон бобо тивит чакмонига ўраниб, ҳар эрта эчки ва қора-молларни оғилхоналардан ҳайдаб чиқаради. Қишлоқ билан ном-дош Файзобод сойи эса уни ҳар эрта қовоғи осилган ҳолда тунд қабул қилади. Сой бугун ҳам шундай тундлик билан ўз қучоғига олди. Чор атрофга таҳдид солиб, шовуллаганча бўкириб ётибди. Чол бундан, кеча қишлоққа ёққан ёмғир тоғда ҳам анча қуйганли-гини англади. Пишқириб оқаётган бўтана сел шунинг нишонаси эди. Шуниси ҳам борки, минг пишқиргани, кучайгани билан қир-ғоқдан тошиб чиқмайди. Баъзи йиллари қирғоқни ўпириб, уйлар-га яқинлашиб келган пайтлари ҳам бўлган эди. Одамлар бунга кўникиб кетишган. Ёз келиши билан дарҳол янги уй қуриб кўчиб ўтишарди. Бу билан сой одамларга панд беролмасди. Шодмон бобо бундан ҳам оғирроқ йилларни кўрган, барибир, сой ҳеч нар-са қилолмаган. Тўғри, баъзи йиллари ўйинқароқ эчки-улоқ ёки бир-иккита бебош тана ва бузоқни оқизиб кетарди. Сел оқизган молнинг эгаси бундан афсус чекса, Шодмон бобо „Ҳей, фалончи, мол кетса-кетибди-да. Ажали шундан экан. Насиб қилмаган нар-сага пушаймон еманг. Ҳа, бош омон бўлса, мол деган жонивор топилади. Сизга келган бало ўшанга урсин“, деб насихат қилади.

Шодмон бобо сой узра тўш ташлаб турган оқиш осмонга қара-ди. Булут қалин эди. Бу ҳали-бери ёмғир тинмаслигини билди-рарди. „Неча кун бўлди-я, қовоғини очмаганига,— ўзича ўйлади. Бироқ у аслида бошқа нарсадан безовталанарди. Ярим ойлар бўлди чамаси, айлантиргани айлантирган, қуйгани қуйган. Беш кун бурун қуёш юзини бир қур кўрсатганди. Лекин бунинг оқибати хунук бўлиб чиқди. Соининг қишлоқ устига кўкрак кериб турган яланғоч ўнг бети силжиб кетди. Бетдаги яккам-дуккам хатанаклар ҳам залварли лой кўчкинини тутиб туролмади. Бир неча уйнинг жойича ер кўчиб, пишқириб оқаётган сойга чунонам зарб билан урилдики, бутун қишлоқ ахлининг эсхонаси чиқиб кетди. Илгари-лари ҳам ер кўчарди-ю, аммо бу йилгидек ваҳимали бўлмасди. Чол яна бир нарсадан безовталанарди. Ўғли тўрт кун бурун район марказига кетганди, дарағи бўлмапти. Йўлидаги бирорта сой ёки

селгани сув олиб кетиб, бечора ўтолмай юрибдими? Чол Тўхта-нинг уддабуронлиги ва пухталигини эслаб, қўнгли сал таскин топди. Унинг руҳида осойишталик ҳосил бўлишига сой камарларида питирлаб, сайраб учиб-қўниб юрган булбулларнинг шўх овози ҳам сабабчи бўлди. Мана, улар ҳам жонивор-ку, ҳеч нима бўлмагандек, ҳеч нарсани кўрмагандек. Ёмғир ёғса ёғибди-да, кўчки кўчса кўчибди-да. Ёз келди, ҳаммаси жой-жойига тушиб кетади.

Туш маҳали Тўхта икки отлиқ билан чап томондан тик газа оша тушган йўлдан келиб қолди. Чол ўғлини кўриб тинчланди-ю, бироқ нотаниш меҳмонлар ким бўлди ва қандай мақсадда келаяптикан, деб ўзига ўзи устма-уст савол бера бошлади. Отлиқларнинг бири ўрмон хўжалиги директорининг муовини — уни танирди. Яна бири эса райиждрокомнинг вакили экан. Буни Шодмон бобо дастурхон устида гурунглашиб ўтиришганда билиб олди.

Файзобод узоқ тоғ қишлоғи бўлгани учун ҳам нуфузли меҳмонлар бу ерга камдан-кам келади. Уйда ўтирганларнинг серёғин, ноқулай кунда йўлга чиқишига мажбур қилган эҳтиёжни билмоқ учун, чивич эчкини сўйиб, терисини шилаётган Тўхтадан:

— Бемаврид келишибдими? — деб сўради.

Тўхта бошини ирғади-ю, қисқагина қилиб:

— Кейин айтаман, — деб қўйди.

Меҳмонлар ташқарига чиқишганда, ҳамон ёмғир шивалаб ёғарди. Улар пиёда юришиб ўкираётган сойнинг юлғинзор хияқларини айланиб кўришди. Кўчки кўчган бет рўпарасида алланималарни баҳс қилишди ва икки соатлардан кейин уйга қайтиб келишди. Райиждроком вакили уй билан ёнма-ён ўсган икки туп кекса тутни кўрсатиб ажабланди.

— Буни ким эккан? — деб сўради.

— Бобомдан қолган ёдгорлик, — деди Тўхта.

— Неча ёшда экан ҳозир?

— Мана, ҳозир ҳисоблаймиз-да, — гапга аралашди директор муовини. — Отахон, сиз неча ёшдасиз.

— Етмишдан ошдим, — дудмал жавоб берди чол.

— Демак, етмиш, у ёқдан ҳам ўнни қўшайлик саксон ёшга кирибди-да.

— Қойил, — деди вакил, сўнг сойнинг тоғ тарафидаги эски қишлоқ чор деворларини кўрсатиб сўради: — У ер ҳам қишлоқ бўлганми?

— Ҳа, ўн йил бурун қишлоқ ўша ерда эди. Сел ювавериб, ювавериб, қисиб қўйди.

— У ҳолда шу тутнинг тагига бир неча марта қайта-қайта кўчиб келган-да?

— Шундай.

— Бошқа жой қуриб кетибдими? Бир парча ерга мунча ёпишиб олишдан нима фойда экан?

— Ота юрти-да, ўғлим.— Шодмон бобо вакилнинг тўхтовсиз саволлари тагида қандайдир кек ва манманлик борлигини сезгандай бўлди.

— Отахон, энди ота юрт билан хайрлашамиз,— вакил ўсмоқчилаб гапирарди.

— Майли,— чол меҳмон кетмоқчи экан деб ўйлади шекилли, сал чехраси очилиб бошини эгди.

— Йўқ, тушунмадингиз, бу ер билан умуман, сиз ҳам хайрлашасиз. Буни қаранг, лой кўчки бутун қишлоқни босиб қолади.— У ўпирилган адирликни кўрсатди.

— Худо кўрсатмасин, болам. Бир умр шу ерда яшаб келямиз, бировни кўчки босганини билмаймиз.

— Отахон, фалокат сизнинг раўйингизга қараб ўтирадими, келади, бир кечада босади, вассалом.

Чол ёқасини ушлади-да, мунозарадан ҳафсаласи пир бўлди-ми, ўғлига „Сен мени кимга дучор қилдинг!“ дегандек қараш қилди. Тўхта отасининг авзойи бузилганини пайқади.

— Ота, директоримиз, районнинг катталари қишлоқни кўчирамиз дейишаяпти.

Чол тўсатдан яна жонланди:

— Нима? Кўчиради, қаерга?

— Шу ерга, Газанинг устига. Нима бўпти, бир қадам йўл. Айтиб бўлмайди-да, бир кунмас-бир кун...

— Ўйлаб гапиряпсанми? — чолнинг кўзлари дарғазаб чақнади. Нима, қишлоқнинг ташвиши сенларга қолдими?

— Бўлмасам-чи, — вакил сўзни илиб кетди.— Шунинг учун бу ерга келдик. Эшитинг, отахон, янги қишлоққа машина йўл келади, электрлаштирамиз, янги уйлар қуриб берамиз. Ғамхўрлик бўлса, шунчалик бўлади-да.

— Сен ҳам шу фикрдамисан? — Шодмон бобо ўғлига ёлворгансимон тикилди.

— Кўпчилик-да, ота, мен бу ердаги ўрмончиларнинг бошлиғи бўлсам, уларнинг турмушини, уй-жойини яхшилашни ўйлашим керак-да, ахир, шу қишлоқнинг увол-савоби менинг бўйнимда.

— Майли, сизлар кўчсаларингиз кўчаверинглар, лекин менга тегманглар. Мен шу ерда қоламан.

Чол бурилиб, юлғунзорда оралаб юрган моллар томон кетди. Меҳмонлар ҳам кетишди.

... Бу йил Газада янги уйлар қурилди. Қишлоқдошлар бирин-кетин кўчиб ўтишди. Шодмон бобо эса аввалига, кўчмайман деб оёқ тираб олди. Лекин охири бўлмади. Элдан ажра-

либ қоладигандек бўлаверди. Рост-да, нима бўпти, Газа билан сойнинг ораси бир қадам.

Энди эса чол молларни ҳар куни сойга ҳайдаб тушади. Камарларда булбуллар шўх сайрайди, осмонда кўк каптарлар ғу-ғулаб учишади. Чолнинг аксарият вақти шу ерда ўтади. Ахир, чол умрининг кўпи ҳам шу ерда ўтган-да. У иккита кекса тутга, ҳувуллаб қолган чор деворларга Тўхтанинг, вакилнинг ва сизу бизнинг кўзимиз билан эмас, мозий хаёлот кўзи билан қарайди. Наинки бўлмасин, барибир, ота юрт-да.

ОНА КАКЛИК

Махсус топшириқ билан пистазорлар истиқболини ўргангани Боботокқа борган эдим. Тоғда бир неча кун бўлиб, ишларимни тугатдим. Эрталаб тоғ қилшоқлари — Чагам билан Шаршара орасида ўнлаб чақиримга чўзилган сўқмоқ йўлга тушдим.

Кетяпман. Баҳор пайтлари тоғ сўқмоғида юриш нақадар гаштли! Сўқмоқнинг иккала четини қоплаб олган майсалардаги тонг шудрингини енгил шабада шилдиратиб тўкади. Димоққа ўтган йилдан қолган чириган сомон, нам майса, сассиқ коврак ҳиди урилди. Енгил туман қоплаган водий устида қуёш чарақлаб турибди. Шимолдан жанубга қараб оқаётган Сурхон улкан кумуш камарга ўхшаб оқариб кўринади.

Куйган арча танаси йиқилиб ётган баланд қиялик жойдан ёлғиз каклик кўтарилди-ю, чипор қанотларини кенг ёзганича тепамдан учиб ўтиб, ўзини пастдаги сойга ташлади. Каклик тушган жойда чил сайради...

Атрофдаги қирлар, адирлар, даралар, кенг сойлардан кўз олмай томоша қилиб кетавериб, йўлнинг ярмини босиб қўйганимни ва ҳавонинг авзойи бузилганини сезмай қолибман. Боботоғ ортидан кўтарилиб, тоғ чўққиларини ялаб келаётган булутлар шамол эсган сайин даҳшатли тус олар, бутун атрофни қўрқинчли салобати билан чулғатаётгандай туюларди. Каклик ва чилларнинг сайраши тинди. Писта ва арча шоҳларида қўниб турган читтак, тоғ чумчуқлари сой томонга учиб кетди.

Қоплонсой қиялигидан пастга тушаётганимда, йирик-йирик ёмғир томчилай бошлади. Бундай пайтларда Қоплонсойдан сел келишини кўп эшитганман. Ёмғир кучайиб сўқмоқ лой бўлмасдан сойдан чиқиб олиш учун юқорига тирмашдим. Сойдан чиқишим билан ўзимни тепасида эгри-бугри арча ўсган камарга урдим. Ёмғир тезлашди. У босинқи овоз билан шовуллаб ёға бошлади. Шу пайт момақалдиروқ гулдуради, ёмғир иплари орасида йирик-йирик дўл доналари оқариб кўринди. Бир оз ўтгач, ёмғир дўлга айланди. Катталиги олхўридай дўл қиялаб ёғар, ерга ке-

либ урилганда сапчиб кетар, мендан уч қадамча нарида қорайиб турган қўнғир тошга урилиб парчаланар эди. Тош ёнида шамол тебратиб турган коврак яшил ялтироқ барглари, сариқ гулларининг бирпасда дабдаласи чиқди. Ковракнинг энди шўппайиб қолган танаси дўл текканда дирилларди, холос.

Шамол қуёш юзини тўсиб турган қора булут парчасини суриб ташлади. Қуёш нурлари мен яширинган камар олдини ёритди. Бироқ дўл ҳамон шитирлаб ёғарди. Табиатда камдан-кам учрайдиган бундай манзарани илгари кузатмаганим учун завқланиб кетдим. Оёғим тагига думалаб тушган дўл донларини қўлимга олиб, эриб кетгунча чангалимда тутиб тураман. Уч дақиқача ерни, харсангтошларни дўппослаган дўл тинди. Унинг сўнгги сийрак доналари қуёш нурида ялт-юлт қилиб ерга урилди-ю, тўхтади.

Камардан чиқдим. Ёнбағирликларда тўпланиб қолган дўл донларини боса-боса яна сўқмоққа тушдим. Қуёшнинг заррин нурлари майиб-мажруҳ бўлиб қолган ўсимликларнинг жароҳатланган таналарини иситди. Ердан ҳовур кўтарилди.

Бир оз юриб, кенг ялангликка чиқдим. Бу ердан теварак-атрофни бемалол кузатиб бориш мумкин эди. У ер-бу ерда дўппайиб турган харсангтошлар панасида дўлдан омон қолган нам майсалар майин шамолда силкиниб туради. Қуёш нури узоқ водийда, тоғу тошда, pista ва арча дарахтларининг яшил япроқларида жимирлаб ўйнайди. Ялангликнинг кунчиқар томонидаги йирик сойда чил ва какликлар шўх сайрайди. Тоғ бағридаги ороми бузилган ҳаёт яна жонланиб кетди.

Ёнгинамдан каклик „парр“ этиб кўтарилди. У эллик қадамча учиб бориб, кучоқдай кул ранг харсанг устига қўнди. Чипор қанотларини худди уришаётган хўрозникидек хурпайтириб, икки ёнига осилтирди. Тош устида дарғазаб ҳолича у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. У бир зум тўхтади-ю, кейин сайраб юборди. Каклик мени кўриб турарди. Бироқ унинг учиб кетмаётгани мени ажаблантирди. Тош отдим, учмади. Иккинчи отган тошим каклик қўниб турган харсангтош четига урилди-ю, парчаланиб кетди. Каклик шундагина осмонга кўтарилди ва яна бир оз учиб боргач, иккинчи бир харсангтош устига қўнди. Мен томондан кўз олмасдан яна безовта сайрайверди. Масофа сал яқинлашиши учун, каклик дастлаб қўнган тош ёнига бордим. Тош олиш учун ерга энгашдим. Шу пайт кўзим ўлиб ётган какликка тушди. Унинг нам қанотлари лойга қоришиб, шалпайиб қолган, тумшукчаси эса ерга учи билан тиралиб ётарди. Ҳайрат билан унинг ҳўл қанотларидан ушлаб ердан кўтардим. Дўл тегиб жонивор қушнинг кўзини чиқариб юборибди. Қизғиш тумшукчасида қуюқ қон қотиб қолиб-

ди. Каклик ётган ерга қарадим: ниш уриб чиққан майсалар орасидаги қуруққина ерда уч жуфт каклик тухуми турарди. Уларни қўлларимга олдим — илиққина эди...

Мажақланган она каклик жасадини жойига охистагина қўйдим-да, изимга қайтдим. Сўқмоқ йўлга тушдим. Зорланиб сайраётган нар каклик ҳалок бўлган жуфти ёнига, харсанг устига учиб келди. Унинг мунгли сайроғини анча узоқлашиб кетганимдан сўнг ҳам эшитиб турдим. Кўланкаси тоғ ошган қора булутларга қарадим. Қуёш нури, тоғ шамоли уларни парча-парча қилиб юборибди.

Шаршара қишлоғига боргунимча фидокор она какликнинг мажақланган танаси кўз олдимдан кетмади...

ТОҒЛАРДА ГУЛХАН ЁНАДИ

Йилқилар чошгоҳга бориб ҳолдан тойди. Улар ёлғизоёк йўлдан бошларини эганича, бир-бир қадам ташлаб боришарди. Эрталаб узоқ сафарга отланишаётганда анча-мунча нағма кўрсатган икки ёш айғир ҳам ҳовуридан тушган, баъзан бирон йилқи яқин келиб қолгандагина ғужури кўтарилиб, сўқмоқдан чиқар, бошини кўтарганича, бор овози билан кишнашарди. Айғирлар хушёр келаётган Азимнинг амирона қичқиришидан сўнггина тинчланишарди. Унинг ёрдамчиси Самад ҳам чарчаган бўлиб, отларни қистамас, уларни ўз ҳолига қўйиб, эгарга бир ёнбош бўлиб ўтирганича, Азимнинг тўнғич ўғли Камол билан гап талашиб келарди.

Камол ўтган йили мактабни тугатгач, олий ўқув юртига кирмоқчи бўлиб, Термизга борган эди. Бироқ у таваккал иш тутмади. Ўз имкониятини чамалаб кўриб, қурилиш техникумига ҳужжат топширди. Ўғлининг қандай касбни тутиши, қайси ўқишга кириши Азим учун барибир эди. У ўғлининг хоҳиш-истаги билан қарийб қизиқмаса ҳам бутун эркни унинг ўзига бериб қўйди. У фақат, ўғлим ўқишни истабдими, ўқисин, тенгдошларидан ортда қолиб, кўнгли ўқимасин, деб ўйлади. Шунинг учун Камол ўқишга кириб, уйга хурсандчилигидан терисига сиғмай келганида ҳам пинагини бузмади. Аксинча, ўғлини енгилтаклиқда айблади. Камолнинг мамнун ва бахтиёр кўзларига тик қараб:

— Ҳей, ўғлим, нимасига мунча севинасан, ўқишга кирибсан, яхши. Лекин ўқишнинг тоғ одамига нима нафи бор?— деди ўсмоқчилаб.— Ота-бобонг, инчунун, мен ҳам ўқимай бир кунимизни кўриб юрибмиз.

Отанинг бу гаплари Камолнинг ҳафсаласини пир қилди. У то шаҳарга қайтгунча ўзини отасидан олиб қочиб, ётсираб юрди.

Бу йил ёзги таътилга келган Камол Азимнинг кўзига бошқача кўринди. Бўйи чўзилган, юзига ҳуснбузарлар тошганидан уялиб, ўзини ноқулай сезиши, кўзларида илгарилари пайқаман қандайдир паришонлик отанинг кўнглини юмшатди. У энди ич-ичидан қишлоқдаги йигитлардай кийиниши, юриш-туриши билангина эмас, балки хулқ-атвори билан ҳам алоҳида ажралиб турадиган ўғлига кўпчиликнинг ҳаваси келаётганини сезмасдан иложи йўқ эди. Кеча эса яйловга мен билан борсанми, деб сўраганида, ўғлининг иккиланмасдан рози бўлганини кўриб, унга бўлган ихлос ва меҳри яна ошиб кетди. У ортда Самад билан ҳангомалашиб келаётган Камолга ўғринча назар ташларкан, қалбида оталаргагина хос ғурурли ҳаяжон тошганини ҳис этарди.

Самад эса узоқ сафарда ҳамроҳ топилганидан хурсанд бўлиб, Камолни саволларга кўмиб келарди.

— Айт-чи, шаҳар яхшими, тоғ?

— Кимга қандай. Бу — ўрганишга боғлиқ.

— Мен сендан сўраяпман.

— Менгами! Албатта, тоғ яхши.

— Ана, кўрдингми! — дерди Самад маънодор бокиб, суҳбатдошининг нозик жойидан тутган кишидек. — Ҳеч ер тоққа тенг келмайди...

— Лекин шаҳар ҳам ўрганганга яхши.

— Айтайлик, сен ўргандинг. Ўша ерда қоласанми?

— Йўқ.

— Ана шу-да, — таъкидлайди Самад.

Камол қамчи дастаси билан елкасини қашийди. Кўзларини пирпиратиб олға, сурувни бошлаб бораётган отасига қарайди. Самад яна уни гапга тутади:

— Ўқишни тугатганингдан кейин ким бўласан?

— Қурувчи.

— Нималар қурасан?

— Бинолар... — Камол мужмал жавоб берди. Ҳамсуҳбатининг эзмалиги уни зериктирди. Отни кистади ва дам ўтмай гап мавзуини ўзгартириш учун сўради:

— Кечалари тоғларда совуқ бўлса керак?

— Ўзинг биласан-ку.

— Сўраяпман-да.

— Тоғ шамолидан ҳали лабларинг тарс-тарс ёрилиб кетади.

Камол беихтиёр лабларини ялайди:

— Кечалари гулхан ёқамиз, роса гуруллатиб.

Орадан чорак соат ўтгач, арчазор ўрмон бошланди. Камол узалиб, арча шохини синдириб олиб, ҳидлайди.

— Ҳой Самад ака, арча солиб тандиркабоб қилиб берасизларми?

— Отанг рози бўлса, биз ҳамиша гўштхўрликка тайёرمىз.

— Сенга ётиб ейиш бўлса бас, Самад, — деди Азим ён томондаги арча шохларини қўллари билан ёриб, чиқиб келаркан. — Еганларинг кабоб бўлсин.

Камол отасининг тантилигидан севиниб кетди.

— Отларни илдамроқ ҳайданглар, — деди Азим йигитларга, — қош қорайгунча Заркосага етиб олайлик. Ўтин-пўтинни кун ёруғида термасак, момоларинг тайёрлаб қўйгани йўқ у ерда. — У шундай деди-да, отини йўрттириб, олдинга ўтиб кетди.

Заркоса — тоғнинг энг баланд чўққиси. Унинг этаклари анча текис бўлиб, йилқиларни ёзда боқиш учун жуда боп яйлов эди. Йилнинг ҳамма фаслларида бу ерда кучли шамоллар бўлиб туради. Ёзнинг ўрталарида ҳам унинг ёнбағирларидаги баланд арчазорлар тагида қор эримади. Шамол турган пайтларда эса чор атрофдаги ўрмон ваҳимали шовуллайди. Қордан эндигина бўшган соя-салқин ерларда баъзан бойчечаклар кўзга чалиниб қолади. Бўтакўзлар эса бутун сайхонлик, арчалар орасидаги очиқ майдонларда гиламдек сарғайиб ётади. Бу ерда киш билан саратон кўшни яшайди. Кундузи ёз бўлса, кечаси киш. Кундузи кўрагини шамолга бериб майкачан чопиб юрган киши, кечаси пўстинда совқотади. Камол шаҳарда юриб, ана шу тез ўзгарувчан манзара ва дақиқаларни соғинган эди. У ҳали узоқдан Заркоса чўққисининг кўрғошин рангли елкаларига кўзи тушиши билан болалигидан азиз бўлиб қолган шу ёввойи табиат қучоғига қайтганидан шодланиб кетди.

Отаси билан Самад қўшхона тиклашга киришиб кетишганда, Камол арчазор оралаб юрарди. Усти сарғайиб, гард ва барглари билан қопланган қорни ғарч-ғарч босаркан, арча ва бошқа турли гиёҳларнинг ҳидини ҳузур қилиб сипқорарди. Куюк ўрмонзор ичига киргач, қалин қор устига чўккалаб ўтирди ва қорни ковлаб, тоза еридан бир чангал олиб каппалади.

Қўшхонага қайтиб келганида, Самад унинг қўлидаги қорни кўриб:

— Ҳой, нодон, қор ема, бу ерда томоғингни даволайдиган дўхтир ҳоланг йўқ, — деб калака қилди.

— Нима, шаҳарда юриб нозиклашиб кетган, деб ўйлаяпсанми бизнинг ўғилни, — деди Азим брезент чодирнинг учидаги ипни қозикқа тортиб боғларкан.

Камол бу ҳазил гапларга ҳам, атрофни ўраб турган арчаларга ҳам, чўққилар, аллақачон яйловга ёйилиб бош кўтармай кўкат кавшаётган йилқиларга ҳам боқиб тўймасди. Камол хур-

жундан арқон ва болтани олди-ю, чопқиллаганича ўрмон ичкари-сига кириб кетди.

Кеч кирди. Атрофдаги арчалар қоронғилик таъсирида кичрай-гандек, ярим белигача тоғ бағрига кириб кетгандек, энди эса тоғ ўрқачлари ва улар устида осилиб турган юлдузли осмон сало-батли бўлиб қолди. Камол ўрмон ичидан қуриган шох-шаббалар-ни орқалаб ташиди. Сўнгги марта отасининг: „Бас, етар“, деган эътирозига ҳам қарамасдан, бир бориб катта арча шохини суд-раб келди. Шундан сўнг очиқ жойда гулханга ўтин қалади. Са-маднинг тоқати тоқ бўлди.

— Ёқсанг, ёқ-да, — деди зорланиб.

— Ҳали барвақт, соат тўққиз бўлсин, — Камол тунда рақам-лари ёнадиган соатига қаради.

Камол роппа-роса тўққизда гулханни ёндириб юборди. Овқат ейишаётган Азим билан Самад дастлаб дастурхон бошида бамай-лихотир ўтиришди. Кейин аланганинг қизғиш тиллари тобора юқори-га ўрлагач, дастурхонни судраб орқага чекинишди. Бирпасда ат-роф ёришди. Қоронғида кичрайиб кўринган арчалар яна салобат-ли тус олди.

— Ўрин солинглар, мен йилқилардан хабар олай, — деб кўзғалди Азим овқатдан сўнг.

Камол гуруллаб ёнаётган гулханга ўзини тоблар ва йироқ-ларда арчалар ортида кўринаётган водийдаги сон-саноксиз чи-роқларга тикилар эди.

— Ҳой, бола, нега қаққайиб қолдинг, — Самад унинг елкасига туртди.

— Мана, бу учкунлар анави чироқларга ўхшайди-я, — деди тал-мовсираб Камол. — Самад ака, Денов шахри қаерда, бир кўрсатинг?

— Деновми? Ҳу ана, гуж чироқлар ёняпти-ку, ўша. Нима эди?

— Ўзим шундай.

— Менга қара, — деди синчковлиги тутиб кетган Самад ша-ҳар номини эшитиб гумонсираб. — Шаҳардан биронтасини топ-днгми дейман?

Камол ялт этиб қаради ва Самаднинг нигоҳига тоб берол-май кўзларини олиб қочди.

— Ҳа, боласи тушмагур, — Самад кўрсаткич бармоғини би-гиз қилиб ўдағайлади. — Ҳали шундай де. Айт-чи, исми нима?

— Нималар деяпсиз?

— Гапир, бўлмаса, отангга айтаман.

— Кейин... Ана, отам келяпти...

— Бўпти, лафзингда турасан-а?

— Ҳўп.

Самад зўрма-зўраки йўталиб, ўрин сола бошлади.

— Мен чарчадим, ухлайман. Сизлар отлардан хабардор бўлиб туринглар, — деди Азим ва ечинмасдан шолчанинг четидаги ўринга кириб чўзилди.

Камол билан Самад гулхан атрофида ўтиришар ва Азимнинг уйкуга кетишини кутишарди. Ниҳоят, узоқ чўзилиб кетган жимликни биринчи бўлиб Самад бузди:

— Қани, энди айт.

— Секин, эшитиб қолади, — шивирлади Камол.

— Эшитмайди, айтавер.

— Нима қизиғи бор сизга?

— Аҳ-ҳа, ҳали айтмайсанми?

— Айтаман дедим-ку. Ҳеч кимга оғзингиздан чиқармайсизми?

— Одам эмасман.

— Бўпти, исми Ойхол.

— Ойхол? Яхши исм экан. Ўзи ҳам ойга ўхшайдими?

— Ким билади дейсиз.

— Севиб қолдингми?

Камол елкасини учирди.

— Ота-онаси яхши одамларми?

— У ёғини суриштирганим йўқ.

— Шаҳарнинг ўзиданми?

— Ҳа.

— Бечора укам, шаҳарлик бўлса, тагин лақиллатиб юрган бўлма-син.

— Йўғ-э. Биз хайрлашаётганда келишганмиз: мен беш кун тоғда гулхан ёқаман, у эса қарайди. Гулханни кўриб, менинг ёққанамга ишонади.

— Эй, содда укам. Гулханинг нимаси? Нима, тоғда сендан бошқа киши гулхан ёқмайдими?

— Менинг гулханам ҳаммасиникидан катта. Ўзи айтган: гулхан ёқасиз, мен гулханни кўриб сизни кўргандай бўламан, деган.

— Ҳозир, мана, сен гулхан ёқдинг. Ойхол шунга қараб турганига ишонасанми?

— Ишонаман.

— Қизиқ... Мен ишонмайман.

— Сиз сиз-да. Мен ишонаман. Худди ҳозир ҳам мен билан бирга мени кузатиб ўтиргандек. Хув, чироқлар кўриняпти-ку, шу чироқларнинг ёруғида у ҳам мен тўғримда хаёл суряпти.

— Айнибсан, ука. Ёшинг нечада?

— Ўн саккизда.

— Чиндан ҳам гўдак экансан.

— Нега ундай дейсиз? — Иззат-нафси оғринган Камол Самадни жеркиб ташлади.

— Хали сирканг сув кўтармай қолдими. Отангга айтсам-ку, мулла қилиб қўяди.

— Айтсангиз айтаверинг, кўркмайман, — деди Камол.

Азим эса иккаласининг гурунгини бошидан охиригача тинглаб ётарди. Ўғлининг тоққа чиқишидан, отасининг кўнглига қараб иш қилишидан ҳам ўзга сабаблари борлигини энди англаган бўлса-да, лекин бу сабаблардан ранжимади. Аксинча, у ўғлига нисбатан илгарилари жуда шафқатсиз бўлганини ҳис этди. Камол бугун кўз ўнгида балоғатга етган, орияти кучли, ажойиб йигит бўлиб гавдаланди. Демак, бир замонлар ўзини банд этган ҳаётнинг катта ташвишлари энди ўғлига кўчибди. Бу ҳаёт ташвишларининг илк шабадалари шу ёввойи тоғ чўққиларига ўғли билан ҳамроҳ бўлиб келибди. Самад билан суҳбатда илк дафъа ёлқинланган орият ўти унинг кўзларида порлаб турибди. Ана шу ориятни биринчи бор дадил туриб ҳимоя қилди. Ўғлининг дадиллиги ва журъати Азимни қувонтириб юборди.

— Самад, гапларинг мунча совуқ? — деди у ўрнидан тураркан. — Камол, ўғлим, гулханга ўтин ташла, гуруллаб ёнсин. — Азим вазмин бўлишга уринарди. — Совқотдим...

ЛАҲЗА

Пистирма ҳам фойда бермади. Бургут унга йўламай қўйди. Оператор Рустамнинг сабр косаси тўлди.

— Ўлай агар, бунақанги аҳмоқона аҳволга тушмаганман, — деди у жиғибийрон бўлиб, канистрдаги иссиқ, чучмал сув билан оғзини чайқар экан. — Лаънати бунча ҳам хуркак бўлмас. Мағрур, мард эмиш. Арзимас махлуққа мунча мақтов! Нафсга қолганда мард. Ўшанда ҳам ҳимоясиз жониворларга чанг солади.

— Эҳтиёткор бўлиб қолган. Бошқа чораси ҳам йўқ, — деди Низом лоқайд.

— Оёқни ҳам чўзиб бўлмайди. Сичқон ини минг танга, дегани шу бўлса керак... Бу нима кўргилик, қимир этсанг, чайла ағдариламан, деса.

— Биласизми, бургут нимадан чўчияпти?.. Пистирма чайланинг тўсатдан пайдо бўлиб қолгани унга ғалати туюляпти.

— Мен ҳам сезяпман. Чиндан ҳам чўчитиб юбордик чоғи, — Рустам увушган тиззаларини силади. — Келган пайтдаёқ, чайлани қуриб қўйиб, бошқа ишларга қўл уриш керак эди. Ҳафта, ўн кунда кўзи кўникарди. Исмоил эса ақл ўргатади, буйруқ беради. Мана бу омонат кафасда бир кун эмас, бир соат ўтиролмайди. Аминман. Режиссёр эмиш... Ақл ўргатиш осон.

— Қаранг, қандайдир қуш кўринди, — деди Низом қурук қамиш тирқишидан бир кўзини ташқарига қадаб, — ҳув ана ўрмон тепасида, шимолга қаранг.

Рустам бароқ қошларидан сизиб чиқиб, қовоғига қуйилаётган терни мушти билан артди-да, ачишиб қизарган кўзини олисларга тикди. Кўзлари баттар ёшланди.

— Йў-ўқ, ҳеч нарса кўролмайман. Ҳадемай, лаънати ифлос тердан кўзларим кўр бўлиб қолса керак.

— Сувни камроқ ичинг, тер ҳам кам чиқади.

— Чидолмайман, силлам қуриб кетяпти.

Ўрмон устидаги қора нуқта кўзга яққол ташланди. У бургут эди. Йигитлар йироқдаги қушни яна чўчитишдан қўрқишиб, эҳтиёткорлик билан камера ортига тисарилишди ва шу алпозда тош қотишди. Орадан сал ўтгач, бургут дарахт устида доира ясаб, аста-секин уяга пастлай бошлади. Тўқ қўнғир улкан тароқ қанотлари кенг ёйилиб, елпиғичдек оқиш думи шохшаббага тегиб, уя четига қўнди. Бир неча дақиқа бўйинини чўзиб, ўткир кўзлари билан атрофни кузатди ва сўнгра оҳиста уяга тушди-да, нимжон, оппоқ, сертук полапонларига тўшини тутди. Уядан фақат бургутнинг малла боши ва қайрилма қора тумшугигина кўриниб турарди.

Бу ҳолатда бургутни суратга олишнинг зарурати ҳам, қизиғи ҳам йўқ. Аммо йигитлар қандайдир ҳаяжондан нафасларини ичига ютиб туришар, бутун вужудлари кўзга айланган эди. Қани энди бургути қургур турли хил ҳаракатлар қилиб, нағма кўрсата қолса... Чорак, ярим соат ўтди. Жонивор ухлаб қолдими? Ахир, осмонда ҳадеб парвоз қилавериш ҳам тинкамадорини қуритади-да.

Қуёш найзага келди. Ҳали бир замон чакалакзор орасида сайраган тўрғай, кекса тут ковакларидан бош чиқариб қуқулаган мусичалар овози тинди. Йигитлар ўзларини қизиган тандир оғзида ўтиргандек сезишса-да, қимир этишмас, юзларидан, яланғоч тақимларидан тер қуйиларди. Қамишнинг узилиб тушган япроғи терига ёпишиб чунонам ачиштирадики, чидаб бўлмайди. Хаёл олиб қочади: бу қичитиб, ачиштираётган нарса тагин илон ёки бошқа бирон газанда бўлмасин. Рустам беихтиёр ўгирилади, болдирларини пайпаслаб кўради. Ассистент Низом унинг елкасига туртади. Бургут қаддини ғоз кўтарибди. Рустам объективга чап кўзини қўйиб, ўнгини зўр бериб юмади. Кадр ўртасидаги тўрда бургут боши. У атрофга олазарак бокмоқда. Наҳотки, сезиб қолган бўлса? Ана, қуш қанотларини ёйди. Одам қулочидек. Ҳавони шап-шап силкитди. Патдор панжаларини керганча осмонга кўтарилди.

— Бас, етади! — деди тоқати тоқ бўлган Рустам жаҳл билан тишларини ғижирлатиб. — Беш кун-а?..

Ўрмончилар уйи — кордонда жимжитлик ҳукмрон. Исмоил ичкари хонада йиғма каравотда донг қотиб ухлаб ётибди.

— Жаннат билан дўзах орасидаги масофа ғоят қисқа-я, — деди Рустам тери қуриб, шўрлаб оқарган кўйлагини ечаркан.

— Нима шовқин? — Исмоил кўзларини аранг уқалаб очди.

— Қойил-е.

— Оқшом бўлиб қолдимиз? — Ҳамон талмовсирарди Исмоил.

— Яна мазах ҳам қилади, — Рустамнинг жаҳли чиқди.

— Жаннат, дўзах деган сўзлар қулоғимга чалингандек бўлди.

— Жаннат роҳатини сен сураяпсан, оғайни.

— Ким?

— Сен, ҳа, сен.

— Бу ҳаловат сизларга ҳам насиб этади. Ҳозир пулсиротнинг нақ белидасизлар. Яна бир бахя ва жаннат соҳилига тап этиб ҳатлаб ўтасизлар. Уқубатлар туш бўлиб қолади.

— Сен-чи? — Рустам курсига ўтирди ва каравот бошидан сочиқни олиб юзи, бўйнини артди.

— Менга орол — жаннат. Манзилдаман. Сизлар ора йўлда, сафарларинг чаласи бор. Имиллаб қолдиларинг. Афтидан, ортиқроқ гуноҳ қилиб қўйгансизлар.

— Бас, бўлди. Қуруқ гап қулоққа ёқмас. Майнабозчиликни кейин қиламиз. Мақсадга кўчайлик. Бу аҳволда ишлаб бўлмайди.

— Нима маслаҳат берасан?

— Чорасини кўриш керак. Бургут, афтидан, қуёш тагида шафтолиқоқи бўлишимизни кутиб турибди.

— Демак, ким кимни енгади, қабилида кураш боряпти. Яхши... Ё сизлар уни плёнкага тушириб оласизлар, ёки... — Исмоил ўсмоқчилади, — унга тайёр ўлжа бўлиб тушасизлар.

— Яна мазах.

— Йўқ, йўқ, кечирасиз. Жаҳаннам азобини бирга баҳам кўрай десам, товук катагидек самовий чайлада менга жой йўқ.

— Умуман, шу бургут манзараси шартми? Бургутлар тўғри-сида минг хил лента бор. Бирон янгилик беролса-ку, гўрга эди... Экранда бир неча дақиқа лип-лип этадимиз, йўқми, шунча машмаша...

— Бардош, бардош. Нима, жанг майдонини ташлаб қочмоқчимисан?

— Ўргилдим бундай жанг майдонидан.

— Бургутдан воз кечиш... — Исмоил ўйланиб. — Бу таклифингни энг сўнгги чора деб қабул қиламиз... Хим... Мен эса

шунча қийинчиликлар билан ярим йил давомида олинган фильмнинг биргина эпизоди туфайли кемтик бўлиб қолишини истамайман. Инсон қадами етмайдиган ёввойи табиат гўшаси ҳақида асар яратилса-ю, шу бургут бўлмаса, чақага қиммат... Тасаввур қилолмайман.

— Ҳа, ҳа, дарвоқе, сокин самонинг ягона ҳукмдори, ёввойи табиат арзандаси — бургут бўлмаса қийин... Жуда қийин, — кесатди Рустам.

— Баракалла, биз ҳамиша бир-биримизни яхши тушунамиз... Қани, чой-пой ичиб олинглар-чи. Учта ҳандалакни саватга солиб, қудуққа чўктириб қўйганман. Низом, ўшаларни келтир.

— Тўғрисини айтсам, бундан ҳам оғирроқ шароитларда ишлаганман: тоғларда, денгизларда, даштларда. Лекин бунақасига дуч келганим йўқ. Орол эмас, нақ дўзах, дўзахнинг ҳам энг қайноқ қозони.

— Чошгоҳгача бўладиган тиниқлик, дарё салқини, шабадали эпкинлар-чи? Булар сенинг гапларинг.

— Кейин эса юз чандон қилиб бурнингдан сиқиб чиқаради. Гирд атрофи сув бўлган орол мудом сершабада, салқин жой бўларди.

— Соҳил ортидаги қум саҳролар оролга нисбатан баланд. Ўша тарафдан кўтарилган ҳовур орол устини қоплаб олади. Дарёдан эса намлик кўтарилади. Шундан димлик ҳосил бўлиб, нафасни гиппа бўғади.

— Лаънати бургут ҳам айни шу пайтни кутиб туради. Буни-сига ҳам розиман, плёнка иссиқда эриб, аппаратга ёпишиб қолмасмикан, деб қўрқаман.

— Ваҳима қилма... Ҳали ҳаммаси кўрмагандек бўлиб кетади. Бугун нариги соҳилдаги қишлоққа ўтдим. Илгарилари ўша қишлоқ одамлари оролда яшашган экан. Орол кўриқхонага айлангач, кўчиб кетишган. Бир чол билан ҳамсуҳбат бўлдим. Кўриқхона директори таништирган эди. Фақат, уч-тўрт кундан кейин келаман, бирон кори-ҳолини қилармиз, деб ваъда бериб қолди.

— Чолдан не наф?

— Қари билганини пари билмас. Вақтида зўр овчи бўлган, дейишади... Унгача ўзимиз эрмак қилиб турамиз. Бошқа иложи йўқ.

— Рост, айтганингдай, шайтони бўйнидан тушар.

— Оғайни, мен бир нарсаса ишонаман: чарчоқлар, терлар шу ерда — чанг-ғуборлар орасида қолиб кетади. Биз эса бургут парвози, инсон ҳавасини келтирадиган садоқатини бирга олиб кетамиз. Ана ўшанда бу хилват орол жаннат ҳаловатини беради.

Чол бешинчи куни ўрмончилар катерида дарёдан ўтиб келди. У шунчалар озгин эдики, устидаги кийим-кечаги худди омонат кийгизиб қўйилгандек шалвираб турарди.

— Мавридларни тугаллаб, биз ҳам етиб келдик, — деди у ҳаммани ҳайратга солиб, йигитлардек қувнаб. Куруқ гавдадан бундай тетик ва ўктам овозни эшитган Рустам тилини тишлаб қолди. — Кордонга бурилмай, тўғри шу ерга келганим яхши бўлди. Умуман, танлаган жойларинг маъқул. Бургут уясига нисбатан баланд. Уяда нима бўлаётгани кўриниб туради. Лекин қусури бошқа ерда. Чайлани ўз кўзим билан кўрай деганимнинг боиси бор эди, Исмоилжон, — чол афсусланган қўйи бошини чайқади.

— Эшитайлик.

— Бўлмайди. Бу чайла ҳам эмас, пистирма ҳам эмас. Капа... Неча кишига мўлжалланган?

— Икки кишига.

— Ҳаммаларинг кўчиб кирсаларинг ҳам бўларкан.

— Ол-а! — Рустам шундай деди-ю, кулгисини яшириш учун четга ўгирилди.

— Аттанг, шунча вақтни бекор ўтказипсизлар... Ҳа, айтмоқчи, ким суратга олади?

— Мен, — деди Рустам ажабланиб.

— Узоқлик қилмайдими?

— Телеобъектив узоқни яқин қилиб, кўз олдингизга келтириб қўяди.

— Шеригингиз ким?

— Мана, Низом — ёрдамчим, ассистент.

Чол иккаласига ҳам бошдан-оёқ разм солиб чиқди, кейин Исмоилга ўгирилди:

— Бўлмайди. Бир киши ҳам кифоя.

— Нима деяпсиз, амаки? Икки киши бўлатуриб жонимиз ҳалқумимизга келяпти-ку, — Рустам очиқ зарда билан гапирди.

— Бир ўзингиз бўлсангиз, жойида туради.

— Ўххў, — Рустамнинг дами ичига тушиб кетди.

— Ҳа, ҳа, гурунг камроқ бўлади. Алахсимапсиз. Жой ҳам кенг қолади... Иним, жонингизнинг роҳатини кўзласангиз-чи. Нима қиласиз қорани кўпайтириб... Пистирма ҳам ярамайди. Нега қамишдан ясадиларинг? Атрофда қамиш йўқ-ку: тутзор, паттазор. Чайла ҳам шулардан фарқ қилмаслиги керак.

Ҳаш-паш дегунча чол бир даста қуриган тут шохчаларини териб келди. У кекса дарахтга ўсмирларга хос эпчиллик билан чиқди-да, чўкиртаси оёқларини кериб, шохчаларни қамиш ора-

сига қалаб чикди. Пистирма ғуж шохчалар орасида кўринмай қолди. Чол тутдан тушди, кийим-бошини қокди.

— Бу ерда қиладиган иш қолмади. Бугун-эрта дам олинглар. Бургут ҳам унгача кўникади. Болаларининг емишидан хабар олсин.

— Бу бургут деганингиз биз кутганчалик эмас экан.

— Тушунмадим.

— Бемехр. Бунинг устига, кўрқок.

— Нега? — чол бепарво сўради.

— Жўжалари темирқанот, ҳали кўзи ҳам очилмагандир. Шунчалик меҳри қаттиқки, қайрилиб ҳам қарамайди. Тухумдан очиб чиққанига ҳафта бўлди.

— Ҳа-я, бемехр деганингизга кўшила олмайман, аммо нодонлиги бор: шўрлик, одамлар менинг полапонларимни кўришмаган, хира пашшадек айланаверсам, сездириб кўяман, деб ўзини олиб қочиб юрган. Нодонлик. Бу-ку қуш экан, нодонлик одамни ҳам нобуд қилади...

— У бошқа олам, биз бошқа. Мақсадимизни сезиб, озор бермаслигимизни тушунса-ку...

— Бунинг нимасини суратга оласизлар?

— Қуш ҳаётидан бир неча дақиқа бор-йўғи, лекин шунда ҳам парвоз, ҳам турмуш тарзи, ҳам фидойилик ва ҳозир айтганим, ҳам садоқат бўлса....

— Мушкул иш экан, — чол ўйланиб қолди.

— Қош кўямиз, деб кўз чиқаришдан кўрқаман. Жўжалар умрига завол бўлмасак ҳали.

— Баъзан шунақаси ҳам бўлади.

— Шундай фожиага ҳисса кўшишдан оғирроқ виждон азоби бўлмаса керак.

— Дилгир йигит экансиз, яшанг.

Исмоил чўнтагидан дастрўмол олиб бўйнини артди, ковоғи солиқ Рустамга кўз қирини ташлади.

— Мен сизга айтсам, бу бургутни танигандай бўлдим.

— Йўғе?

— Ҳа, у кўпни кўрган. Жўн алдовларга учмайди ҳам. Аммо чинакам хавф туғилганда, ҳеч нарсадан қайтмайди ҳам... Оролда катта кишлоқ бўларди. Мактабда зоологиядан дарс берганман...

— Наҳотки, таажжуб!

— Она бургут ўшанда шу ерда яшар, жўжа очар, учар, учиб кетар ва яна ҳар йили қайтиб келарди...

— Буни кутмаган эдим, — Рустам ўзига ўзи гапиргандек мингирлади.

— Яъни? — чол ҳайрон бўлиб сўради.

— Ўқитувчи бўлганингизни.

— Ҳа... Вақт, — деди чол ўйчан ва давом этди: — Шип-шийдам қилиб кетаркан. Мен бошқа нарсани айтмоқчи эдим. Бутун қишлоқ кўч-кўронини бир кунда ортди, кўчди-кетди. Бирон киши шундан буён бу юртга оёқ босгани йўқ. Мен ҳам зарурат туфайли, илтимосингизга кўра келдим.

— Миннатдормиз, отахон.

— Бургутлар эса ҳар йили шу ерда: яшайди, бола очади, учирим қилади... Одамнинг ота юртга муносабати нисбий. Қаерда тўқ, тинч яшаса, шунга мослашиб кетаверади... Ана, қаранг, айланяпти. Бечора-е, холи қолдирганимизни дарҳол сезди-я. Қайсидир, бир дарахт панасида кўзи тўрт бўлиб, кетишимизни пойлаб турган экан-а... Ҳа, булар учун юрт ўзгармас... Янглишаётгандирман: балки буниси мен билган она бургут эмасдир. Йигирма йилдан ошди: қизидир, неварасидир. Аммо бу уя ҳамиша банд, эгали. Янги-янги авлодлар дунёга келяпти.

— Ана шу садоқат учун уларни ҳамиша севиш керак, — Исмоил ҳаяжонланди.

— Сиз мени кечиринг, — Рустам чолнинг қоқшол елкасига қўлини қўйди.

— Нима учун?

— Бир оз кўрслик қилдим.

— Ҳечқиси йўқ. Қўриқхона директори қай азобда ишлаётганларингни айтувди. Ўрганмаган кишига қийин. Буни ҳам билган билади... Ота юртимизни кинога оляпсизлар, хурсандмиз. Қўлимиздан келадиган ёрдамни бермасак, гуноҳ бўлади.

— Раҳмат сизга.

*

* *

Кейинги кунларда уяга яқин йўлда, тутзорда одамларнинг пайдо бўлиши, уларга чап бериб, узоқ-узоқларда айланиб юриши, узоқ қаровсиз танаффуслар мурғак жўжаларга унчалик ҳам путур етказмаётганига одатландими, ҳайтовур, бургут кундуз кунлари бутунлай қорасини кўрсатмай қўйди. Чол ҳам бедарак кетди. Бир куни кечқурун кайфиятсиз, ҳорғин ҳолда қордонга кириб келди.

— Ҳа, отахон, тинчликми? — Рустам хавотирланиб сўради.

— Бўлмади, иним.

— Нима бўлмади?

— Ҳа, қўяверинг... Қалай, ўзларингда нима янгилик?

— Йўқ ҳисоби.

— Биламан. Бу кекса она бургут гаҳ деса қўлга қўнаверади-ган анойилардан эмас... Ҳа, майли, шу ердан излаймиз.

— Нимани?

— Кейин айтаман... Икки қариянинг орасига тушманглар. Қани, кўрамиз: ким кимга фириб бераркан.

... Кечанинг алламаҳалида чолнинг шовқин-сурони ҳаммани оёққа турғазди, у қалтираган кўлларида лампа тутганича, йиғма каравот тагини ёритар, хансираб, бўғилиб гапирарди:

— Жонивор-ей, ўз оёғинг билан келдингми, а? Сен менинг ғамимни ебсан-да. Ўзар чолни бекорга уринтириб юрмай, деб-а? Мен бўлса сени қишлоқда, боғда, дала-дашда излаб юрибман. Тинкам қуриди-ю... Йигитлар олдида сал қолди-я, шарманда бўлишимга. Сен бўлсанг бу ерда, ёнгинамда, оёқларим тагида пишиллаб юрибсан.

Рустам уйқули кўзларини уқалаганича, чолнинг ёнига чўккалади ва шу заҳоти ўзини орқага ташлади.

— Илон!

Йигитлар тапир-тупур қилиб яримяланғоч ҳолда ташқарига отилишди. Ичкаридан чолнинг овози эшитилди.

— Нима, илон кўрмаганмисизлар! Хурсанд бўлмайсизларми? Бай-бай-бай. Ниҳоят, кўнглим жойига тушди-я... Борингга шукур.

Чирокдан, тўс-тўполондан қўрққан илон бурчакка тикилиб, ярим кулча бўлиб, хавфни даф этишга шай турарди. Чол ўзини босиб олиб, хонага киришга журъат этган Исмоилга чироқни тутқазди.

— Қимирламасин. Халта топиб келай, — деди ва ташқарига чиқиб, бир оздан сўнг қоғоз қоп ва бир метр чамаси учи айри чўп топиб келди. Йиғма каравотни хона ўртасига суриб қўйиб, қоп оғзини илонга яқинлаштирди, айри чўп билан уни итариб, қопга тикди.

— Омадни қаранглар-а.

— Нима қиласиз буни, отахон?

— Бебаҳо нарсани қўлга киритдик. Мушкулумиз энди осон бўлади. — Чол қоп оғзини ип билан маҳкам боғларкан, гапдан тўхтамасди: — Қулоқ тутсам, пол устида нимадир судраляпти. Аввал англай олмадим. Сичқонлар чийиллагач, сездим: илон... Бу илон илгарилари ҳам хонага кириб-чиқиб юрган, фақат сизлар сезмагансизлар.

Трусикчан йигитлар Исмоилнинг каравотида яланғоч оёқларини полдан олиб, қоринларига чалкаштирганча ёнма-ён ўтиришарди. Чолнинг сўнгги гапи уларни сескантириб юборди.

— Шериги бўлса-я. Ҳамроҳини излаб келиб қолса, нима қиламиз?

— Қўрқманглар, важоҳати совуқ бўлгани билан заҳарли эмас. Шунчаки чипор илон. Хонага сичқон овлаб кирган.

Қоп шитирлади, илон бу шитирлашдан чўчидими, ўзидан-ўзи ваҳимали вишиллади.

— Юрагим қинидан чиқиб кетаёзди-я, — деди Рустам. — Чақса нима бўлади?

— Илоннинг жигига тегмаса, одам билан иши йўқ. Бехосдан босиб олса, дуч келган ердан ҳаппа тишлайди. Унинг ҳам жони ўзига ширин. Тишласа яра қилади.

— Заҳарлиси-чи?

— У бошқа гап...

*
* *

Йигитлар ўринларидан туришганда чол ҳам, қопдаги илон ҳам йўқ эди. У қуёш анча кўтарилгач, букланган қоғоз қопни қўлтиқлаб келиб қолди.

— Энди қувватни сизга берсин, — деди у Рустамга юзланиб. — Илонни бургут уясига бошлаб жойлаштириб келдим. Тонг саҳарлаб гўмдон бўлган экан. Жўжалари каттагина, патлари оппоқ, ўсиб қопти. Мени онаси чоғлаб, тумшугини капиллатиб очгани очган. Бармоғимни тутсам шундай тортадики, ҳали тумшуги қотиб улгурмаган-у, узиб оламан дейди-я... Энди, Рустамжон, яхшилаб эшитинг. Бургутлар эрталабки овга кетишган. Дарранда-ю парранда ёз салқинини хуш кўради. Бир бечора безарар илонни қурбон бериш эвазига эҳтиёткор бургутларни илинтирмоқчимиз. Фафлатда қолманг. Улар бир марта алданиши мумкин... Илонни эса шохга шундай мустаҳкам боғладимки, хотиржам бўлаверинг. Хушёр бўлинг: омадингиз бир неча дақиқага боғлиқ. Кейин пушаймон бўлиб юрмасангиз бас.

Камерани у ёқдан-бу ёққа кўтариб юрмаслик учун пистирманинг ўзида штативга қулай ўрнатиб қўйишганди. Рустам аҳён-аҳёнда объективдан жўжалар ҳаракатига разм солиб кўярди. Бири худди мушук боласидек ёнбошлаб ётипти, иккинчиси тумшугини чўпга тираб мудрапти, онда-сонда жунжиккандек патларини ҳурпайтиради.

Пистирма билан бургут уяси оралиғи олтамиш-етмиш қадамча. Эски уя шунчалик каттаки, улкан патта дарахтини анчагина эгиб турибди. Пастки қатламларидаги турли хил дарахт шохшаббалари ўнгиб, оқариб кетган. Уя ичида қушлар пати, эски латта-путта, қандайдир ҳайвоннинг увада териси.

Орадан хийла вақт ўтди. Ташқарида шамол тўхтади. Чизилловуқ хониши эшитилди. Лекин пистирма тирқишларидан ҳавонинг юқори қатламларида ҳамон сақланиб турган салқин шабада кириб турибди. Илон туфайли тунда чала қолган уйку элит-япти. Рустамнинг кўзлари ўз-ўзидан юмилиб кетди...

Гурр этган овоздан сесканиб уйғонди. Бадани чиппа ёпишқоқ терга ботганди. Бир гала чумчуқ бургут уясига яқин патта шохларига гоҳ қўниб, гоҳ учиб, тинимсиз чуғурларди. Рустам объективга тикилди. Оппоқ жўжалар бесаранжом. Бир-бирининг пинжига тикилиб олиб, тепага, ёй шаклида эгилиб турган шохга қўрқа-писа қарашади. Юқоридан нимадир осилиб тушди-ю, бир-икки буралиб, яна шохга чирмашиб олди.

— Чоли тушмагур-ей, топган жойини қара-я. Боплапти-ку, — деди пичирлаб ва камерани елкасига ўнғайроқ олди.

Чумчуқларнинг чуғур-чуғури, ҳаракати кучайган сайин илоннинг безовталиги ҳам ошиб борди. Энди у тез-тез бошини пастга ташлар, кўринмас ип билан шохга маҳкам чатиб ташланган гавдасини зўр бериб суғуриб олишга уринар, жон аччиғида шохни, ўз танасини ғажирди.

Рустам қамиш тирқишини кенгроқ очиб қумлоқ соҳил осмонига қаради. Шу пайт қандайдир соя пистирма устидан шиддат билан лип этиб ўтди-ю, ўрмон тарафга ғойиб бўлди. Зум ўтмай, соялар иккита бўлди. Рустам бургутларнинг соясинигина кўрарди.

Камерани елкасига тиради, аппарат шигиллай кетди...

Биринчи бургут осилиб турган илонга пастдан туриб панжалари билан чанг солди. Бироқ қанотлари шохга тегиб, жўжалар устига чалқанча йиқилди. У шошиб ўзини ўнглади-ю, уядан пастга шўнғиди. Шериги юқоридан қанотларини йиғиб, ўқдек ташланди. Шох унга ҳам панд берди. Уя атрофидаги бир неча шохчани синдириб, силкитиб у ҳам ҳавога кўтарилди.

Рустамнинг кўзлари ҳеч нарсани кўрмасди. У бир маромда шигиллаётган камерага, жон-жаҳди билан ёпишган кўйи ташқаридаги ҳаёт-мамот жанги асл моҳиятини сезар-сезмас суратга оларди. У аппарат кўзи билан қарарди.

Дастлаб шошиб ҳамла қилган бургут бу гал саросимага тушмади. У тўғри илон чирмаб боғланган шохга қўнди. Шох унинг оғирлигидан эгилиб, жўжаларнинг нақ устига бориб қолди. Бир зумда бургут осмонга озод кўтарилди. Унинг панжасида шахд билан узиб олинган илоннинг ярим танаси ғажак бўлиб бураларди...

Иккинчи бургут уяга қўнди. Қанотларини дум томонга қайчи шаклида йиғди. Кўкраги кенгайиб хурпайди. Сояси жўжаларни қуёш нуридан тўсди.

У камерасини қўлтиқлаб пистирмадан тушаётган Рустамга ўктам қаради-да, мағрур бошини бамайлихотир уя тубига эгди. Қайрилма тумшуғи билан дир-дир титраётган жўжалар қанотини тарай бошлади.

ЎТАЁТГАН КУНЛАР

Эсон, куз охирларида етиб келаман, деб ваъда берганди. Сора ҳар куни кўзи тўрт бўлиб йўлга қарарди. Эридан дарак бўлавермагач, кўнгли оғринди. Дугоналар ҳазил-ҳузуллари-дан ўзини олиб қочадиган, гапга аралашмайдиган одат чиқарди. Уй ташвишлари билан ўз ёғига ўзи қоврилиб юрди. У дардини ҳеч кимга айтмас, айтолмас ҳам эди. Кузнинг сўнги кунларига хос гуссали кайфият, дилхасталик унинг вужудини кемирарди.

Далаларда гўзапоялар қовжираб, жигар ранг тус олди. Аёллар ерга тушган пахталарни териб юришибди. Сора ишга кечикиб чиқди. Дугоналари унинг сўник кўзлари, шишган қовоқларига қараб, дилини оғритмасликка уринишган бўлишса-да, Зархол ўзини тутолмади:

— Уҳх!... Кексайиб қолганингни билмай қоласан, — деди ёнида энгашиб „подбор“ тераётган Сорага бокиб.

Сора лом-мим демади. Аёллардан бири қўшни эгатдан:

— Тавба денг, дугона, сиз ҳали кексайдим деманг, шукур қилинг. Агар ўзингизга сал қарасангиз, ҳалиям кўпларнинг юрагига ўт ёқасиз, — деб шарақлаб кулди.

— Ҳазилингизни қўйинг, дугона. Ўзимизникиям етади, шукурки, ҳали бирон марта туртиш у ёқда турсин, қаттиқ сўзини ҳам эшитганим йўқ.

Сора бошини кўтарди. Этагини ечиб, елкасига ташлади-да, келган эгатидан изига қайтди. Унинг кўзлари ёшга тўла эди. У ўнг қўлидаги кўсак бандини тишлаганича, тарози томон борарди.

— Қуриб кетмагин, дугона, — деди Тожимастон семиз, билкилдоқ билагини қашир экан.

— Менга нима, кўр бўлсин, — деди Зархол унга ўгрилиб. — Шўринг қургур, латта. Садқайи одам кет...

— Бечоранинг кўнгли бўш-да. Кўнгли бўшдан кулманг.

— Кўнгил, кўнгил, дейсиз. Ундай кўнгилнинг бўлганидан бўлмагани яхши. Уруғи қуриб кетдими, эркакнинг. Агар мен шу латтанинг ўрнида бўлганимда эди, ўша дарозни остонамдан хатлатмас эдим, — Зархол қайтарилган енг билан пешонасидаги терни артди.

— Эркакнинг ёмонига Худо бас келмаса, бандаси бас келолмайди, — деди Тожимастон Соранинг изидан қараб туриб.

— Ундай умр қургандан кўра ўлганим авло. Илгарилари Сорага раҳмим келарди. Энди қаҳрим келади. Бориб ўша дарознинг терисига сомон тиксам, дейман. Гулдай жувонни сўлдирди-қўйди.

Сора кечгача дала четида ёлғиз ўзи тўкилган пахта териб юрди. Тушликка ҳам чикмади. Дугоналарининг ўзига нисбатан бугунгидек ўринсиз таъналарини биринчи марта эшитаётгани йўқ. Буларга кўникиб кетган. Сора Эсонни кутарди. Бироқ турли хаёлларга бориб, эрининг тез орада келмаслигини юрак-юракдан сезиб турса-да, кўнглининг аллаерида яшириниб, баъзан вужудини илтиб турган умид билан яшарди.

*
* *

Дарё томондан шамол эсди. Тупроқ йўл чанги ва йўл четидаги пичанзордан хас-хуслар қуюн бўлиб осмонга кўтарилди. Тобора юксакликларга ўрлаётган, гир айланаётган қуюн тўппатўғри Соранинг қишлоқ четида мунғайиб турган уйи томон бос-тириб келаверди. Шамол уй ортидаги теракнинг зарҳал сариқ япроқларини, томга босилган маккапояни юлиб-юлқиб, боғ сари учуриб кетди.

— Ҳавонинг авзойи бузуқ, бир нарсани бошламаса эди, — деди Сора инқиллаб ўрнидан тураётган, сочлари кулранг, оқ ёноқ суяклари бўртиб чиққан, юз, бўйин терилари устухонига ёпишган қайнонасининг туришига ёрдамлашаркан.

— Эй, Худойим-ей, раҳминг келиб эртароқ қарзингни олсанг нима қиларди. Бир тўрва юк бўлиб қолдим...

— Қўйинг, хола. Ҳозир иссиққина сут олиб келаман. Қаймоқ келтирсам-чи, холажон.

— Қаймоқни кўнгил кўтармайди, жон болам, — деди кампир биқинини қўллари билан ушлар экан, ҳолсизланиб.

Ташқаридаги ўчоқда тутун бурқсийди. Ўчоққа қорни билан суяб қўйилган чойдишнинг оғзи очиқ. Буғ кўтарилиб турган сув юзида кул гарди сузиб юрибди. Сора тизза ва қўллари ерга тираб, ўчоққа пуфлади. Тутаб ётган ғўзапоя ёниб кетди.

— Совуқ сувда ювинманг, хола, човуштириб бераман. Совуқни кўряпсизми?

— Бугун бир нарсани бошлайди, — деди пастликда оқариб кўринаётган дарёнинг нариги қирғоғидаги адирликлар устидан кўтарилган булутлардан хира кўзларини узмай. — Қишлоқ ўтинни нима қиламиз? Қизим, роса қийналиб кетдинг... Ҳа, кун кўрмай ўлгир, — кампирнинг овози бўғилиб қолди. У кўк гулли чит қўйлагининг енги билан киртайган, нурсиз кўзларини артди. — Ҳамманинг эри, фарзанди уйда. Ўтин, уй-рўзғор, бозор-ўчарини қилиб юрибди. Бизникига нима бўлди? Ҳа, Худодан топгур!

Тушга бориб шарқ томондаги тоғларни қора булут босди. Дарё устида сийраклашиб турган туман қуюқлашди. Шамол ку-

чайиб, булутларни ҳаракатга келтирди. Атроф қоронғилашди. Унсиз, вазмин шовуллаганича ёмғир қуя кетди.

*
* *

Ёмғир кечаси билан тинмади. Сора тун ярмида туриб, девор тагида тўнқарилиб ётган тоғорани тандирнинг оғзига қўйиб, устидан эски шолча тортди.

— Ёмғирми, қизим? — сўради ичкарига кирган Сорадан кампир.

— Ҳа, — деди Сора кўрпани очиб, ўринга кираркан.

Сора эрта тонггача ухлай олмади. Тонг ҳам, жўрттага қилгандек, шундай ҳам чўзилиб кетдики, Соранинг назарида, у шу давр ичида бир неча кунларни бошидан кечирди. Эрталаб сигир соққани оғилхонага кирди. Сигир бурчакка текилиб турарди. Қаппайган қорни тагидан буг кўтарилар, елкаси ёмғир томчиларидан ялтирарди. Ўртадаги чуқурча шиптирга тўлган, ўқтин-ўқтин чакканинг чўлп-чўлп овози эшитилади.

— Вой, бечорагина, говмишим-ей, совуққа қотдингми?

Сора сигирни ташқарига олиб чиқди. Кап-катта бўлиб қолган бузоқ совуқдан жунларини хурпайтириб, эринибгина онасига эргашди. Сигир тут тагига тушган юмшоқ барглари тили билан ямлаб, чайнай бошлади. Сора хашак келтириш учун оғилхонага кирди. Оғилхонанинг беда босилган қаноти чўкипти. Томнинг чириган дастаси синиб, босилган беда боғларига тиралиб қолган эди.

*
* *

— Хўш, Сорахон, эрингдан хат-хабар борми?

— Йўқ, — деди маъюсланиб Сора.

— Ҳм... Менда ишиңг бормиди? Айтавер, тортиниб ўтирма.

— Кечаги ёмғирда оғилхонамиз чўкибди. Бир-иккита эркак бўлмаса, эплашим қийин.

— Хайрият, оғилхонанг чўкибди. Мен сенинг уйингдан хавф-сираб юрибман. Юз марта айтдим. Колхознинг уйига кўчиб ўт, деб. Ниманг қолди ўша ерда? Айт-чи? Ҳеч тушунмадим сенга, — деди бригадир елкаларини учириб. — Хўп, де, эртага кўчириб ўтказаман... Ҳа, айтмоқчи, қайнонанг соғми? Ўлмади, ўлмади-да, шу кампир, а?

— Қўйинг, бечоранинг ўлимини тиламанг.

— Мен шу кампирни бошингга битган боло деб тушунаман. Ҳаммаси бир гўр.

Сора гапирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин бошини ўраб олган пахта рўмолининг учларини тишлари орасига олди.

— Неча арава ғўзапоя олиб боришди? — сўради биргадир Қодир. — Эшматга буюрган эдим.

— Тўрт арава. Ғўзапоямиз етади. Бечора кампир сизни кўп дуо қилиб қолдилар.

— Кампир-а? Ҳу, алвасти...

— Ундай деманг, Қодир ака. У жуда яхши одам. Агар ҳовлида шу кампир бўлмаганида, билмадим, ҳолим нима кечарди, — ўксинди Сора.

— Ҳўп, майли, хафа бўлма, ҳазиллашдим. Оғилхонани созлашга эртага тушдан кейин борамиз. Ошга кучинг етадими?

— Ош айлансин бошингиздан.

*
* *

Қиш ўтиб баҳор келди. Соранинг боғидаги дарахтлар чунон ҳам гуллаб бердики, ҳар кун даладан қайтганида, у боғни айланар ва беҳад қувонганидан ёноқларига қон югурарди.

Эртадан кечгача шимолдан шамол эсиб, кўнгилни хушлайди. Пастда оқариб кўринган дарёдан ёввойи ўрдаклар ғағалаши эшитилиб туради. Сора эри Эсон ёзиб юборган бир қатор маслаҳат — топшириқларни сидқидилдан бажаради. Қишлоққа тушиб эртапишар оқ бош карам кўчатларини сотиб олиб келди. Кўзда ҳайдалган томорқани кичик-кичик жўяклар қоплади. Уларни бир текис карам кўчатлари билан безади. Дастлаб шалпайган кўчатлар бир-икки кун ўтгач, қаддини ростлашди. Илк баҳор шабадасида япроқларини дирдиратиб турганидан Соранинг кўнгли тоғдек ўсди.

Дала-даштга, томорқага, дарё соҳилларига етиб келган баҳор кампир қалбида ҳам куртак отди. У бу йил қишда тирик қолганидан тил учида куюниб гапирса-да, лекин унинг нурсиз кўзларидаги учкундан яна бир баҳорни кўриб, қалбан қувонаётганини сезиш мумкин эди. У уззукун инқиллаб-синқиллаб юрса ҳам тинмай, қўлидан келганича ишларди. Келини даладан қайтгунча эшик-орани супурар, сал кун кизигач, сигирни етаклаб бедазор четидаги ариқ устида, хилпираган ям-яшил майсага ўтлатгани олиб чиқарди. Эрмак учун кийимининг этагида ялпиз терарди. Кечқурун эса келини пиширган ловияли угро ошни ичаркан, тинмай Сорани олқарди.

Сора шанба куни анорзорни тепиб чиқди. Зўр бериб ишлаганидан, унинг юзлари қизариб, қўй кўзлари тиниқлашди. Қайнонаси ўтган йилдан қолган ўт-ўланлар илдизларини териб юраркан, келинига қараб:

— Очилиб кетаяпсан, келин, — деди.

Сора астойдил уялганидан бошини қуйи эгди.

— Қани эди, жувонмарг Эсон ҳам одамларнинг боласидек уй-гинасида ўтириб, рўзғорига бош бўлса... Одам бўлмади. Унга бозор-бозор кезиш бўлса, савдогарчилик қилиш бўлса, бас. Касби коринг қурисин сенинг...

— Қўйинг, хола, хафа бўлманг, тузалиб кетадилар. Хали кўрасиз, шу гал келганларида тамомила бошқача бўлиб қайтадилар.

— Кошкийди, қизим. Бўйнидан шайтон тушиб, одам бўлса... Эй, Худойим-ей, бошимизга не-не савдоларни солмади. Эл-юртдан уялиблар ўлдик.

Сора шу баҳорда ўттиз бешга кирди. Лекин одамлар Соранинг ёшига ёш кўшардилар. Унинг ҳаётининг кўп қисми дарбадар эр ташвишларини ўйлаш билан ўтиб кетди. У бу ташвишларга шунчалик ўрганиб кетдики, ёшини ҳам, шахсий ҳузур-ҳаловатини ҳам унутди. Назарида, унинг энг бахтли даври — кизлик онлари бўлиб, у ўтмиш хотиралари орасидан ҳар замон лип этиб чиқиб қолар ва худди шундай пайтлардагина бахтнинг нашъасини тотгандек бўларди. Эсон ундан саккиз ёш катта бўлса-да, анча ёш, навқирон кўринарди. Одамлар бuni ҳаётини ташвишсиз, кўча-кўйда, фароғатда ўтказаётганидан, деб билишарди: шу туфайли ҳам хотини Соранинг йилда топган-тутганларини ёки томорқадан чиққан маҳсулотларни олиб кетгани келганида юзига солишарди. Бундан Сора изтироб чекарди. Аксинча, эрининг ажинсиз, таранг пешонаси доим йилтирар, қуюқ ўсадиган соқолини доим қиртишлаб олиб юришига ҳаваси келарди. Унинг юзидаги ҳалимлик, осудалик Сорани ҳамиша ром этарди. У эрини ҳар эслаганида, унинг чеҳрасидаги шу ҳалимлик, майин табассумни кўз олдида келтирар, ҳаётида содир бўлаётган қийинчиликларни арзимас, ўткинчи ва беҳуда, бир кунмас-бир кун ҳаммаси фавқулудда ўзгаради-ю, олам унга кулиб боқадигандек туюларди.

АРМОН

Совчилар келиб кетган куннинг эртаси Солия хола кизини яна гапга солди:

— Мен сенга ҳайронман, Назокат, нимани ўйлаяпсан? Нимага умид қияпсан, тушунмайман. Ахир, қиз деган ҳам ўз қадрқимматини билиши керак-да. Ҳар куни совчини боғлаб қўйиб-димми? Тўрт келади, беш келади, ҳафсаласи пир бўлиб кетади-қолади. Ёшинг бир жойда... Одамнинг уруғ-аймоқ назаридан қолиши ёмон гап. Бундай воқеаларнинг кўпини кўрганмиз. Охири бахайр бўлишига кўзим етмайди... Нега индамайсан? Гапир, ахир! — она хўрсинди.

— Бошим говлаб кетди, эна. Нима қилишимни билмайман. Мен унга синашта бўлмасам, кўр-кўрона тегиб кетавераманми? Кейин нима бўлади? — Назокатнинг кўзларида сўлим саросима, андиша учкунланади.

— Ҳеч нарса бўлмайди, қизим. Ҳаммаси ўз ўрнига тушиб кетади. Бир-бирига синашта бўлмай турмуш қурганлар камми? Ана, Омон билан Тожинисо ҳам яшаб юришибди-ку. Нимаси кам? Ҳамма ҳавас қилади. Ўшалар бир-бирини таниб, севиб турмуш қурганмиди? Йўқ.

Хайтовур, қизининг юмшаганиданми, Солия ҳоланинг овози ва келтираётган далиллари қатъийлашади. Кўнглида умид пайдо бўлади. У титроқ, ҳаяжон ва меҳрибонлик билан давом этади:

— Чўчима, қизим. Тирикчилик қилиб юрган одамларнинг аксарияти ана шу хилда турмуш қуришади. Севги кейин келади. Ҳа, ишонавер. Ҳаётда ҳар нарса бўлади. Ҳозир ёшсан, чиройлисан, бозоринг чаққон. Яна икки йилдан сўнг нима бўлади? Буниси қоронғи. Ёши ўтган қизнинг қадри ҳам кетади.

— Кўрқитманг, эна, — Назокат безовталаниб онасига қарайди.

— Мен сени кўрқитаётганим йўқ. Бор гапни айтяпман. Ўйлаб кўр, қизим. Биласанки, сенга ўз ҳукмимни зўрлаб ўтказолмайман. Ақл-фаросатинг ўзингга яраша. Шуларга ишониб маслаҳат беряпман. Ахир, Қобилжон бегона эмас. Тоғагинангнинг ўғли. Кўргансан, биласан. Ўзингдек олий маълумотли. Чиройига ҳавас қилса арзийди. Феъли-хўйи ҳам исми жисмига қуйиб қўйгандек мос. Ўйла, қизим, ўйла. Дугонанг Тожинисоникидан ҳам сенинг ҳаётинг яхши бўлади.

Дугонасининг исмини эшитганда, Назокатнинг қалбида аллақандай илиқ ҳис жўш урди. Тожинисони кўриш, у билан суҳбатлашиш истаги туғилди. Ишга отланаётган онасини бўсағача кузатиб қўйгач, ўз хонасига кирди. Тошойна олдига бориб паришон юзлари, маъюс кўзларига тикилиб қолди. Ойнадаги аксида кўрган сўниклик хонада ҳам ҳукмрон эди. У бу ерда узоқ қололмаслигини ва ҳозирги дамда кўнглига қил ҳам сигмаслигини англаб, атлас қўйлак бичиш баҳонаси ҳамда шу туфайли Тожинисо билан дардлашишни ният қилиб, ҳовлига чиқди.

Тожинисо ҳовлида ёлғиз ўзи эди. У бешик тутқичига ўнг билагини осилтирганича чақалоғини эмизиб ўтирарди.

— Келинг, келинг, — деди у, ўтирган қўйи шивирлаб. — Ухлаб қолди, ҳозир тураман.

— Омон ака қаерда?

— Мактабдан қайтганлари йўқ.

— Эҳ, эсим қурсин, ўзим кўрувдим-ку, жадвал тузиб ўтирганларини.

— Дарсингиз йўқмиди бугун?

— Биринчи соатлар эди... Уйда қиладиган ишининг тайини бўлмаса, диққатинг ошаркан. Зерикиб, сизникига чикдим.

— Жуда яхши қилибсиз... Мен ҳозир, — Тожинисо шундай деди-да, ташқарига чиқиб кетди. Назокат юмшоқ кигиз устида бешик тебратаркан, унинг бир меъёрдаги шиқирлаган овози, негадир, яна кўнглидаги ғуссани ёдига солди. Чалкаш фикрларни хаёлидан қувиш мақсадида хона деворларига кўз югуртира бошлади. У таниш суратни кўриб қолди. Назокат тиззасига суяниб ўрнидан турди. Ўнг қўли билан бешик тутқичини ушлаганича суратга боқди-қолди. Ҳар гал шу хонага кирганида, рамканинг бурчагидаги бир йигит сурати унинг эътиборини тортмасдан қолмасди. Бу Омоннинг дўсти Назир билан тушган сурати эди. У пайтларда иккаласи ҳам ёш, кўҳлик бўлишган. Бунинг устига, Назир худди: „Мана, биз шундай чиройлимиз, акли расомиз, бироқ шўҳлик ва муғамбирлик ҳам бизга бегона эмас“, деяётгандек боқиб турарди. Омон дўсти тўғрисида чурқ этмаса-да, Тожинисо эрининг барча дўстлари орасида уни кўпроқ мақтарди. Шуниси ажабланарли эдики, у ҳам ёши ўттизга яқинлашиб қолганига қарамасдан, ҳамон бўйдоқ эди. Назокат бу йигитни меҳмон бўлиб келган пайтларида бир неча марта кўрган, кузатган, беихтиёр кўзлари кўзларига тўқнаш келганида, сабабсиз қизариб-бўзарган. Айниқса, бир воқеа ҳеч ёдидан чиқмайди. Аксинча, шу воқеани эслаганида этлари жимирлаб, қизиб кетишини ҳис этади.

Ўтган ёзда Назир ва яна бир йигит хотини, бола-чақалари билан меҳмон бўлиб келишди. Аёл, унинг эри ва Омон билан Назирлар — тўрталаси университетда бирга ўқишган экан. Ўша кечаси меҳмонлар ҳовлида, тол тагидаги чорпояда узоқ вақт чақчақлашиб гурунг қилишди. Бу Назокатнинг чунонам ҳавасини келтирдик, негадир, ўзини қўярга жой тополмай қолди.

Эртасига йигитлар дарёга тушиб, балиқ овлаб келишди. Тожинисо меҳмонлар туфайли ташвиши ортгани сабаб Назокатни айтириб келди. Назокат артезиан қудуги ёнида, цемент устида балиқ тозалаётганида, Назир ювингани келиб қолди. У қизнинг балиқ сўйишига анчагача қараб турди-да, кейин пичоқни қўлига олиб: „Балиқни қорнидан эмас, елкасидан сўйиш керак“, деб ҳаш-паш дегунча бир товоқ балиқни ёриб ташлади. Ўшанда Назокат роса хижолат чеккан эди. Буни сезган Назир: „Ҳечқиси йўқ, синглим, ўрганиб кетасиз“, деб кўнглини кўтарган эди. Сўнгра Назир ярим белигача яланғоч бўлиб, атрофга сув сачратиб, роса ювинди. Назокат кўз қири билан йигитнинг ўйноқи мушаклари, йўғон томирлари, дарё бўйида юрганида ширмон нондек қизариб куйган бада-нига тикилиб, энтиккан эди.

Шундан сўнг ҳам у бир неча бор келди. Бир куни Тожинисо эридан Назокат билан қизиққанини эшитиб қолиб, бундан дугонасини хабардор қилди. Шундан сўнг ҳам Назокат билан қуюқ муомала қиладиган бўлиб қолди. Назокат эса сабабсиз шодланаётганидан, қувониб юришидан ажабланарди.

Шу хотиралар қизнинг хира кўнглини эндигина ёритиб, илита бошлаган бир пайтда эшик очилиб, хонага Омон кириб келди. Назокат худди гуноҳ устида қўлга тушган боладек қизариб-бўзариб бешик тебратишни унутиб, ўтириб қолди. Кейин ўзини тутиб олди ва Омонга кулимсираб қаради. У Омонни ҳам, Тожинисони ҳам илгарилари ўзи сезмаган бир туйғу билан яхши кўрар, назарида, буларнинг ҳар иккаласи ҳам, улар яшаётган уй ҳам ғойибдан келаётган сирли нурлардан ёришиб тургандек кўринарди. Бу нурли туйғу баъзан уни ҳам шодликлар оламига олиб кирар, кулдирад, арзимаган нарсалардан ҳам маъно, ҳам мазмун топи-дирарди. Бир пайт Тожинисодан яқин кунларда Назирнинг кели-шини эшитганда, ўйламай-нетмай:

— Дугонажон, агар келса, мен беҳабар қолмай, у ёқ-бу ёғим-га қараб, одамга ўхшаб кийинай. Тағин, ҳа, бир қишлоқи ланда-вур қиз экан-да, деб ўйламасин, — деди. Бу гапларни айтишга айтди-ю, аммо ўзи уятдан адои тамом бўлди.

Назирдан дарак бўлмади. У кўзда ҳам, қишда ҳам келмади. Омон дўстининг бор-йўқлигини унутгандек кўринса-да, Назо-катга дуч келган пайтларда ноқулай аҳволга тушар, сўнгра қиз-га ачинганиданми, дўстидан қуюнганиданми, асабийлашарди. Унинг дарди ўзи билан бирга, ҳеч кимга ёрилмасди.

Йил ўтди. Назокатнинг ёшига яна бир ёш қўшилди. Яна гап қўзғалиб қолди. Орага аzza-баzza одамлар тушди. Қишлоқ со-ветининг раисаси бўлиб ишлаётган Солия хола оға-инилари олдида масаланинг чўзилиб кетганидан хижолат чекар ва айни пайтда қизига тазйиқ ўткази олмаётганидан жиғибийрони чи-қарди. Назокатни кўндиришга қурби етмаётгани сабабларини изларди. У, эркаксиз уйнинг фариштаси бўлмайди, деган ақида-ни эслаб, фиғони кўкка етарди. „Ҳаётга келиб, эр меҳрига тўймасанг, бола тарбия қилиб, ўз йўлимга сололмасам мен ким бўлдим? Бутун умримни фидо қилиб тарбия қилган якка-ю ягона қизим ҳам менинг маслаҳатимга юрмаса, нима қилай? Ахир, она бўла туриб, наҳотки, сенга ёмонликни раво кўрсам?“ дер ва юм-юм йиғларди.

Урушнинг сўнгги йилларида ҳалок бўлган эрининг жафосини кечира-кечира руҳан, жисмонан тинка-мадори қуриган бу аёл муш-типарлиги билан рад қилиб бўлмас ҳурматга, иззатга лойиқ эди. Назокат гоҳида аросатда қолганида, ана шуларни ўйлар ва меҳри ийиб кетиб онаси бағрига ташланарди. Шу онани, меҳрибон хил-

катни бахтиёр ва шод кўриш истаги ҳар қандай орзу-ниятдан ҳам кучлироқ кўринарди.

Назокат Қобилжонга турмушга чиқишга розилик берди.

Нон синдириш ҳам тўйчалик тантана билан ўтди.

Тўйга тайёргарлик бошланди.

Дам олиш куни чошгоҳда яп-янги „Волга“ Омоннинг уйи ёнида тўхтади. Томорқада пиёз ўтоқ қилиб юрган Омон қўлидаги чўкични ерга қадаб, меҳмонларга пешвоз чиқди. Худди шу пайт Назокат ҳам ҳовлида тандирга нон ёпаётган эди. Меҳмонлар эски танишлар: Назир, унинг дўсти, хотини ва болалари билан келишганди. Назир бир даста чучмома, сариқ гул, лолаларни қўлида силкитганича, табассум қилиб келарди.

Орадан икки соат чамаси ўтар-ўтмас, меҳмонлар қайтиб кетишди. Кечқурун Омоннинг тажанг холда дўконга кетганини кўриб, Назокат дугонасиникига ўтди. Тожинисо ҳам хомуш эди. У деразага боқиб ўтирарди. Дераза тоқчасида, банкада меҳмонлар келтирган дашт гуллари сўлий бошлаганди.

— Тинчликми, дугона? — деди нафасини ичига ютиб Назокат.

— Ҳа, — Тожинисо ютинди, жим бўлиб қолди. — Бўлар иш бўлди...

— Нима гап ўзи? Айтсангиз-чи?

— Энди фойдаси нима...

— Йўқ, айтинг.

— Маслаҳатга келишган экан... Айтувдим-ку, эсингиздами?...

— Вой, ўлай!...

У хиёнат қилган кишидек ўзини йўқотиб қўйди, толмовсиради. Бу зарбанинг кучи ҳали-бери ўзига келтира олмаслигини ҳис этиб, ҳовлига отилиб чиқди...

Адирлардан ўт-ўланлар ҳидини оламга ёйиб ҳур-хур шабада эсарди. Аммо ундаги хидлар, жамики нарсага нур пурқаётган эпкини, ёввойи ва асов эркалиги Назокатни четлаб ўтиб борарди.

— Йўқ, йўқ, мен нима қилибман?... Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Фақат ўзимга хиёнат қилдим. Шунинг учун ўзимдан ўзим жирканяпман..."

Шунда ўтган ёзда чорпоя устидаги қаҳқаҳалар, Назирнинг шўх ва қув қарашлари ёдига тушди. Келажак ҳаёти давомида ана шу парча-парча, узук-юлуқ хотираларгина очилишга улгура олмай, нобуд бўлган гунчалардек армон бўлиб қолажагини эслади-ю, ҳўнграб юборди.

СОҒИНЧ

*То зиндаам маро нест жузмадҳи ту дигар кор
Кишту дурудам ин аст, хирмон ҳамину шутгор.**

Рудакий.

Ҳамхона бемор изтиробдан ингрланди.

Дераза ёнидаги каравотда чойшабли кўрпага бурканиб ётган Абдусаттор бобо уйғониб кетди. Бошини кўрпадан чиқариб, бемор томонга қаради. Бемор жимиб қолган эди. Вақт ярим кечадан ошган бўлса керак, ҳамма ёқ сукутда. Ҳозиргина уйқусираб алахсиган бемор энди бир зайл пишиллаб, хуррак отарди. Чолнинг уйқуси қочди.

Чол шифохонага тушгандан буён унга ҳамроҳ бўлган беморларнинг нечанчиси экан бу? Ҳаммасини санаб, эслагиси келмади. Улар соғайиб кетишди. Ўша-ўша, тирикчиликларини қилиб юришибди. Чол эса ҳамон шу хонада ётибди. Унга беморлардан кўра, шифохона муҳити кўпроқ таниш бўлиб қолди. Дардга йўлиққан кишига вақт ўтмаётгандек туюлаверади. Унга ҳозирги осойишталик ва жимлик ҳам одатий. Бекорчиликда уйку ҳам ҳадеганда келавермайди.

Икки ойдан буён ҳар нарсани ўйлайвериб, эслайвериб боши ғувуллайдиган бўлиб қолди. Лекин туннинг алламаҳалида уйғониб кетиб, икки-уч соат ўй-хаёлсиз ётишнинг ҳам иложи йўқ.

Кейинги пайтларда у узоқлардан келадиган товушларга ҳаёлан эргашадиган одат чиқарди. Ҳар қалай, бўлмағур, беҳуда фикрлардан кўра, ғойибдан эшитилаётган овозларга ошно бўлиш бирмунча завқли ва яхши эрмак. Мана, ҳозир ҳам ода-тича, борлиққа чўккан қоронғи сукунатдан бирон сас-шарпа ахтара кетди...

Ана, топди. Жуда олислардан қандайдир мотор овози эшитилди. „Машина дегани бунчаям имилламаса, асфальт йўл кимсасиз бўлса, босмайсанми газни!... Йўқ, тўхтаб турибди, шекилли. Шуниси ҳам яхши. Агар „шағ“ этиб ўтса-ю кетса, кейин мен қаердан овунчоқ излайман“.

Абдусаттор бобонинг ёши олтмишлардан ошган бўлса ҳам моторларнинг фарқига борар, чол бекорга бутун умрини темир-терсак, техника орасида ўтказмаганди. Ҳозир кулоққа чалингани трактор мотори эканлигини пайқади.

Трактор келяпти. Қизик, бемаҳалда йўлга чиққан ким бўлди? Эҳ-е, тракторига плуг ҳам тақиб олган-ку... Занжирлар йўлда

* Тирикманки, сени куйламоқдин ўзга йўқ ишим. Шу — хирмоним, шу — шудгорим, шудир экиш-тикишим.

учраган тошларни эзиб, янчиб, шилдирамоқда. Кабинада неча киши экан?

Чол ўзини хаёлан кабинада ҳис этди. Қани эди, беморлар уйғониб кетишса-да, унинг юзларига, чакнаган кўзларига, мушт бўлиб тугилган чайир панжаларига бир боқишса. Ҳасаддан кўзлари ёнармиди. Касал эмиш!...

Трактор ўтиб кетди. Мотор овози ҳам қоронғилик қаърига ёйила-ёйила, охири тинди. Чол ҳар тундагидек, бу гал ҳам шу овоз изидан эргаша-эргаша мудраб кетарман, деб ўйлаган эди. Бўлмади. Йироқларда яна бир трактор товуши тириллади.

— Тушунарли, — деди чол минғирлаб. — Ҳе, эсим курсин, дарров фаҳмлаб олмайманми?

Кундузи касалхонага раис ўғли келганди. Абдусаттор бобо ўғлини кўрди-ю, хурсанд бўлди. Бироқ хонага у билан изма-из кириб келган докторга кўзи тушгач, қовоғини солиб олди. Чол уни касалхонадан чиқишга рўйхушлик бермай турган яккаю ягона киши, деб биларди.

— Қалай, ота, яхшимисиз? — сўради ўғли, елкасидаги оқ халат барларини тиззалари орасига қисиб.

— Неча марта айтдим сенга, батамом соғайиб кетганман, деб. Мана, бу дўхтир жўрангга айт, уйга рухсат берсин. Бир йигит ўз отасига ҳам шу йигит менга қилганчалик яхшилик қилмас. Раҳмат, ўғлим, жуда меҳрибон экансиз, — чолнинг овозидаги тажанглик доктор йигитга малол келди шекилли, қизариб кетди.

— Э, отахон, сиз соғ бўлсангиз, бир кун ҳам тутиб турмасдик.

— Ётиш шундай давом этаверса, узилиб қоламан, ҳолим бешбаттар бўлади, — Абдусаттор бобо гапини охирига етказди-ю, филт этиб ютинди.

— Туновин сизни кўриб кетган жўраларингиз идорага киришди. Арзингизни уларга ҳам айтибсиз-да.

Чол сергакланди:

— Меҳнатга ўрганган одам бекорчиликка бардош беролмас экан. Ана шуниси ҳар қандай дарддан ҳам ошиб тушяпти.

— Сиз энди ишни ўйламасангиз ҳам бўлади, отахон. Ёшлардан иш қолармиди, — деди доктор.

— Қиш ҳам бошланиб кетди, — луқма ташлади раис. — Уй-жой, мол-ҳол омон бўлса. Ғўзапояни ҳам ғарам қилиб ташладик. Сизга иш қолмади ҳисоб.

— Ҳм-м... — ота томоғини қириб, раис ўғлига термилиб қолди. — Кўнгилга буйруқ бериб бўлмас экан. Тарки одат — амри-маҳол дейишади. Ишга қўл урмасак, аралашмасак, ўз-ўзимиздан чўкиб кетаверамиз.

— Қайсар одамсиз, отахон, — доктор шундай деди-да, ота ва ўғилни холи қолдириб, чиқиб кетди.

— Мени шу ердан тезроқ олиб чиқмасанг бўлмайди, ўғлим, — ота доктор қайтиб кириб қолишидан ҳадиксираб, тез-тез гапирарди. — Соппа-соғман. Энди уйқумдан ҳаловат қочяпти. Ўзим касалхонадаман, кўнглим даштда. Бетоб ётиб кўрмаган одамга бунинг қандай азоб эканлигини бир ўйлаб кўр.

— Кўймадингиз-да, ота, — деди ўғли юмшаб. У ўйланиб қолди ва сал ўтгач, тиззасига шапиллатиб урди: — Майли, бугун доктор билан гаплашиб кўраман. Агар ўзингизни тетик сезаётган бўлсангиз...

— Гап битта, ўғлим.

... Чолни касалхонага дала бошидан, юрак ўйноғи тутиб қолганда олиб келишди. Ўшанда терим айна қизиган пайт бўлиб, қишлоқдаги ҳамма — ёшу кекса далада эди. Ҳавода мезон иплари учиб юрарди. Олтин куз завқи, ташвишлари ҳаётида биринчи марта четлаб ўтиб кетгани чолга жуда алам қилган эди: ҳозир ҳам далада унинг улуши қолгандек, армон билан ўкиниб, ўғлидан сўради:

— Дала қалай?

— Қандай бўларди, — раис отасининг гўдакона гапидан кулди. — Шудгорни бошлаб юбордик. Бу ёғи тўй, одамлар энди дам олади.

Демак, далада чол қиладиган иш қолмабди-да, аттанг.

Абдусаттор бобо илк бор тракторга ўтирганида, нуроний отаси ҳаёт эди. Ўғлим шайтонга қўл берди, деган янглиш фикрда юрган отаси бир куни техника кароматини кўргиси келиб кетди. Далага чиқиб, „Фордзон“ ҳайдаган қора шудгорни кўриб, беихтиёр ёқасини ушлаганича: „Шайтоннинг эмас, ҳазрати Довуднинг қўлини тутибди, ўғлим“, деган эди. Кейин ўғлини шогирд қилиб олди. Кийим-боши мойга беланганича ёнилғи, сув таширди тракторга. Энди қарабсизки, раис.

Эртага... Йўқ, йўқ. Энди бугун деса ҳам бўлади, ўғли келади. Уни касалхонадан олиб чиқиб кетади. Ўғлига кўпдан бери айтмоқчи бўлиб юрган бир-икки оғиз гапи бор. Шуни айтади. Кулса ҳам айтади.

— Деҳқон даласи — унинг дастурхони, — дейди. — Бор бунинг, ризқ-рўзинг ундан. Уйингга келган меҳмон ҳам, қариндош-уруғ ҳам, дўсту биродаринг ҳам шу дастурхоннинг қутфайзига қараб ҳукм чиқаради. Уни нондек, нон ушоғидек ардоқлаш керак. Ерга беҳурматлик, бемеҳрлик катта гуноҳ. Одам ўзи овқат еган идишини дарҳол ювиб-чайиб олиб қўйгани сингари, ҳосили йиғиштириб олинган далага ҳам шу тахлитда

муомала қилиш керак. Қиш келгач, уни ўз ҳолига ташлаб, бу ёқда айш-ишрат қилиб юриш яхшилиқдан эмас...

Далада қиладиган иш қолмаган эмиш. Бекор гап!

Абдусаттор бобонинг дарёдек жўшқин фикрларига жўр бўлиб, катта йўлдан яна тракторлар ўтиб борарди. Чол хаёлан ёғду сочаётган чироқлар, зулматни ёриб бораётган бахтиёр тракторчи йигитни кўз олдига келтирди. Навқиронлик, куч-ғайрат, сихат-саломатлик қандай яхши...

Чол яна ширин хаёлга толди: дала чети. Чол плугни туширди. Баҳор, ёз ва куз фасллари шиға-шиға ҳосил тагида қолган заминни ўткир тишлар ағдара кетди. Димиққан қатлам сийнасини очиб, ҳаводан нафас оляпти. Ана, чуқурлигини ҳам чамалаб кўрди. Ажабо, нега мунча илиқ, ҳароратли бу тупроқ? Хиди-чи? Унда тандирдан энди узилган нон, хирмондаги янги пахта ва яна қандайдир юракка яқин, таниш ҳидлар бор.

Трактор танҳо қолган дала-даштни уйғотиб олға интиляпти. Тонг отиб келяпти. Дўстона ҳашарга кечиккан қарғазоғчалар кирлар оша учиб келиб, чуғурлашганича қора шудгорни қоплаб олишди. Улар ер танасига канадек ёпишган қуртларга қирон келтиряпти. Даштда яна байрам бошланди. Трактор, қушлар, одамлар, ҳориб-чарчаган заминга, ерга кўмаклашяпти.

Улар орасида Абдусаттор бобо ҳам бор. Қандай бахт!...

БЕДАНАЛАР

Қош қорайди. Дарё соҳилидан бир чакиримча узоқда жойлашган қишлоқда чироқлар ёнди. Ҳамроҳим — шу қишлоқдаги мактаб директори Абдурахмон ўрнидан туриб, гугурт қақиб, папирос тутатди.

— Бўлди. Энди ўрдак учгани билан кўринмайди. Бориға барака, кетдик, — деди.

Мен чокқина қамиш пистирмадан чиқиб, ҳамроҳим ёнига бордим. У қўярда-қўймай милтиғимни қўлимдан олди:

— Икки елкага ҳам юк теппа-тенг бўлсин. Сиз ўлжани кўтаринг.

Биз тушган йўл дарё қирғоғига қияланиб келган бедапояни кесиб ўтарди. Куз кунларининг ғира-шира оқшомларида бедазорда яёв кезиш жуда гаштли. Ҳаво турли хил ҳидларга шунчалик тўйинган бўладики! Тўпиққа урадиган нозик йўнғичқага оёқ боссангиз, худди патли гилам устида юрган чоғлайсиз ўзингизни.

Хаёлларга берилиб кетарканман, оёғим тагидан тўсатдан париллаб кўтарилган қуш шарпасидан чўчиб тушдим.

— Бедана, — деди ҳамроҳим. — Қўрқингизми?

— Очиғини айтсам, қўрқдим. Бехосдан...

— Ҳечқиси йўқ. Хосиятли қўрқув бу. Менинг ҳам бошимдан ўтган: ширин ҳаёл суриб кетаётганимда, жонивор оёғим тагидан париллаб кўтарилади. Юрагим қинидан чиқиб кетай дейди. Орадан сал вақт ўтар-ўтмас, ҳаммаси жойига тушади, ҳали бир замон мени банди қилган ҳаёллар яна авж олади. Энди уларни бу қушлар, тун сукунати, сирли шарпалар бойитгандек бўлади.

Йироқларда, бедапоянинг дарё соҳилига яқин четида ёлғиз бедананинг кўнғироқдек овози янгради.

— Яхши-я, — деди энтиқиб ҳамроҳим.

— Нимасини айтасиз.

— Ана шу бедана учмаганида, уйгача оғзимизга толқон солгандек борармидик, ким билади... Бу қурғурлар кўп ҳаёлларга туртки беради. Мен беданаларни жуда яхши кўраман. Келинг, яхшиси, бир воқеани ҳикоя қилиб берай... Ўн йил бўлди чоғи. Ўша пайтларда университетнинг тўртинчи курсида ўқирдим. Шаҳарлик қиз — ҳозирги қайлиғим билан бир неча йил синашта бўлиб юриб, охири турмуш қуришга қарор қилдик. Бу орада унинг ота-онаси, қариндош-уруғлари билан сиртдан танишиб олган эдим. Эски удумимиз бўйича, дастлаб қишлоқдан совчилар келишди. Тўй куни белгиланди. Никоҳ кечамиз ҳам кўнғилдагидек ўтди. Бир неча кун ҳовлида тўй кайфияти сезилиб турди. Чор атрофи баланд пахса девор билан ўралган ҳовли эртаю кеч хотин-халаж, эркаклар, узоқ-яқиндан келган қавм-қариндош, меҳмонлар билан гавжум бўлиб турди. Ҳовлидагиларнинг овозлари, кулгилари тез-тез қулоққа чалиниб турарди. Биз ёш келин-куёвга ўзбекнинг барча расм-русумига хос безатилган махсус хона ажратиб беришди. Уятчан бўлганимдан, ташқарига чиқмасдим. Фақат китоб ўқир, кўзларим толган пайтлари деразадан тўрпарда оша ҳовлига, у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришган одамларга қараб ўтирардим. Тор ҳовли сатҳи турли довдарахтлар, гуллар билан ўралган. Тунука қопламали томга тирмашган қия темир сўри орасидан жовуз узуми бошлари осилиб турарди. Ҳовлига адашиб кириб қолган шамол аҳён-аҳёнда ток япроқлари ва дарахт учларидаги барглариғина тебратиб ўтади. Самонинг аллақайси четида самолёт гувуллайти.

Шунда ҳаёлларим ҳам самолёт ортидан номаълум ва сирли бўшлиқларга, ортда қолган бўйдоқлик кунларига талпинаётганини пайқаб қолдим. Дастлаб, бу ўйларга кўп ҳам парво қилганим йўқ. Лекин орадан беш кун ўтгач, бошланган янги ҳаётимда янгича бир мунислик ва безовталиқ пайдо бўлганини сездим. Биринчидан, ҳамиша бирга ўсган, юрган дўсту биродарлар, оғай-

ниларимнинг мени ўз ҳолимга ташлаб кетганиданми ёки тўсатдан шаҳарликларнинг менга унчалик таниш бўлмаган ҳаётига тушиб қолганимданми, ҳайтовур, ўзимда ожизлик ва ётсираш сеза бошладим. Бундай кайфият, албатта, ҳар кимда ҳам бўлавермайди. Ўша пайтларда ҳар нарсадан таъсирланаверадиган йигит эдим.

Ҳар тонгда беданалар овозидан уйғонардим. Дастлаб ёш бедана сайрарди. Назаримда, уни кимдир хивич билан уриб мажбуран сайратарди. Уйку қочиб кетади. Шундан сўнг ҳовлидаги баланд темир сўрига осилган қовоқ қафасларда бир-биридан тиниқлиги, мунислиги билан ажралиб турадиган қуш хонишларини тинглаб ётаман. Ҳар қалай, тонг арафасидаги хаёллар тундагилардан бирмунча таъсирли бўларди. Беданалар тўртта эди. Айниқса, биттасининг овози мулоим, ёқимли, жарангдор эди. Бировининг эса овози жуда таъсирли бўлиб, гўё у сайрамас, балки сайрайман деб уринар эди-ю, уддалай олмай куйиб-пишиб хирилларди. Унинг беўхшов овози, талпинишларига раҳим келар, кўнглимни ғусса босарди.

Барваста, ҳамиша қўлларини орқасига олиб, чарх қилиб юрадиган қайнотам беданалар парваришини ҳеч кимга ишонмас, ҳар куни эрталаб учида илгакли сими бўлган узун хода билан ярми тўр, кесик қовоқ қафасларни бирма-бир тушириб олар, ҳафсала билан ҳар бирига тарик сепар, сувдондаги сувни алмаштирарди. Мен бу меҳрибон, камгап кишининг ҳаракатларини завқ билан кузатардим.

Нихоят, орадан бир неча кун ўтгач, бизни эрталабки нонуштага таклиф қилишди. Дастурхон теварагида ўтирганларга оҳистагина салом бериб, бўш турган жойга ўтирдим. Ҳаво дим эди. Ёмғир ҳиди келарди. Ток барглари орасидан осмонда сузиб юрган тўп-тўп кул ранг булутлар кўринарди. Атрофни зимдан кузатарканман, кўнглим ёриша борди. Ҳаммаси дилкаш одамлар эди.

Нонуштадан сўнг кадрдон бўлиб қолган беданаларни кўзларим билан излай бошладим. Қайнотам буни сизди, шекилли:

— Ўғлим, беданалар сизни безовта қилмаяптими? — деди.

— Йўқ, — дедим.

— Қишлоқда ўсгансиз-да. Қишлоқ яхши, ўғлим. Менинг ҳам ёшлигим қишлоқда ўтган. Киши кексайгандан сўнг туғилиб-ўсган жойларини қўмсайверар экан. Бир-икки йил қишлоқда яшаш орзуим бор. Қишлоқ яхши...

— Орзуингиз энди рўёбга чиқадиган бўлди, — завқланди қайлигим. — Ўқишни тугатайлик. Мана, куёвингиз олиб кетади-лар...

— Насиб қилса, — қайнотам самимият билан кулди.

Нонушта кўнгилдагидек ўтди. Турдик. Хонага қайтиб кирдим. Қайлиғим яшил атлас кўйлагини шилдиратиб ёнимга келди-да:

— Биласизми, бувим нима дедилар, — деди. — Ҳар куни ҳаммага салом бераркансиз.

— Салом бердим-ку, — дедим ҳайрон қолиб.

— Мен, бувижон сиз эшитмагансиз, у киши салом бердилар, дедим. Бувимнинг қулоқлари оғирроқ, овозингизни сал кўтариб гапиринг... Дадам эса сиз тўғрингизда, худди қизлардек уятчан экан, дедилар...

Бу гаплар, негадир, менинг ҳамиятимга тегди. Кўнглим озор чекиб, дилим сиёҳ бўлди. Шу пайт жўрттага қилгандек, бедана сайради. Деразанинг тўрпардасини кўтариб, туткун қуш ҳаракатларини кузата бошладим. Бедана кичкинагина, кулранг, ёнгоқсимон бошчасини сарак-сарак қилиб, тўр катакларига суйканар, юқорига сапчир, қовоқ қафас чайқалар, сувдондаги сув ерга тўкиларди. Ўша дамдаги ҳолатим ва бедана тутқунлигида аллақандай ўхшашлик бордек туюлди. Рухимни эзгилаётган шикаста кайфиятнинг учини топгандек бўлдим.

Шундан сўнг бедананинг эртаю кеч сайрашини тоқатсизланиб кутадиган бўлиб қолдим. Ўзимни эса овоздан қолган бешинчи беданадек ҳис эта бошладим.

Ховлида беданалар сайради. Бу қушларнинг овози менга азиз ва қадрдон эди. Улар узок қишлоғимни, унинг яшил ўтлоқларида кечган болалик кунларимни эслатарди. Ўша қишлоқ четидаги бедапояда от ёлидан тузоқ қилиб, эркин, хушовоз беданаларни овлаганимиз, нам йўнғичқа шабнамида почаларимизни ҳўл қилиб, чопқиллаб юрган беғубор, беташвиш кунларни бир-бир кўз ўнгимдан ўтказардим. Шунда беданалар сайраган қишлоқ тунларини, оқшомларини жуда соғинганлигимни англадим... Наҳотки, буларнинг ҳаммаси ўтиб кетган бўлса? Наҳотки, мен бугун уйландим, улғайдим? Наҳот, ўша завқли, файзли дамлар энди ҳеч қачон такрорланмаса, деб ўйлардим...

Киши баъзан улғайишдан ҳам чўчийди. Дарвоқе, бунинг ҳам ўз каромати бор: улғайиш — камолот, камолот эса кузга қиёс қилинади. Лекин у пайтлари бизнинг ёзимиз эндигина бошланган эди.

Узоқ йили қайнотам вафот этдилар. Бордик. У севган ва мени ҳам мафтун этган беданалар аввалгидек сайрашарди. Бир неча кун уларни парвариш қилдим.

Келаси йили меҳмон бўлиб бордим. Беданаларнинг тўрталаси ҳам нобуд бўлган эди.

Энди ҳар сафар шаҳарга тушганимда, ташвишларга лиммо-лим янги ҳаёт оstonасида менга турмушнинг кўп ҳикматларидан дарак берган ўша тутқун беданаларни ҳам, қайнотамни ҳам бир хил ҳурмат ва эҳтиром билан ёдга оламан...

Тунги бедапоядан салқин, роҳатбахш шабада эсарди. Беданалар эса ҳамон қоронғида бир-бирини чорлашиб, сайраб-сайраб қўйишарди.

ЧОЛ ВА ДАРЁ

Мен у билан қандай вазиятда ва қаерда учрашганимни ҳеч тасаввур этолмайман. Орадан, мана, қанча йиллар ўтиб кетибдики, ўша дамларда кечган саргузаштларни бир-бир эсласам, чол гўё рўёдан, ҳаёлдан чиқиб келиб, сўнгра ғалати ва сирли сиймога айлангандек туюлади.

Қармоқларни дарёга ташлаб, қумлоқ оролда тўлишиб, қизариб кўтарилаётган ой ёруғида нонушта қилиб ўтирардик. Ёнгинамизда олдинги оёқларига бошини қўйиб ётган итимиз — Октой қандайдир шарпани сезиб, дик этиб ўрнидан турди ва вовиллаганича қамишзорга қараб чопиб кетди. Қамишзор рўпарамизда бўлиб, уни оролдан торгина, саёз ирмоқ ажратиб турарди. Октой ҳуриб-ғингиб ёнимизга қайтиб келди. Бир оздан сўнг қамишларни қасир-қусур синдириб ўзига йўл очиб келаётган бир кимсанинг қораси кўринди. Октой нотаниш кишига ташланишга журъат қилолмай, ёлини тик қилганича орқа оёқлари билан қумни таталар, оёқларимизга суйканиб, келгиндига таҳдид қиларди.

— Октой, жим ёт! — деди акам итга пўписа қилиб, ўрнидан тураркан.

Нотаниш киши ирмоқнинг нариги томонида туриб қолди. У хириллаб йўтала бошлади. Шунда мен уни танидим: бу ўша балиқчи чол эди. Чол ирмоқдан кечиб ўтиб, бизга қараб юрди. Чолнинг пайдо бўлиши акамни анча қувонтирди. Афтидан, у бирон-бир суҳбатдошга муштоқ бўлиб турган экан. Иккаласи тик туришганича қувноқ сўрашишди. Кейин йўл-йўлакай гурунглаша-гурунглаша қўшхонага келишди. Ит ҳам чолни таниди ва бекорга қизишганидан уялгандек, аввалги ҳолида — тумшугини оёқларига қўйиб, бизга термилиб ётди.

— Бу ҳам кепти-да, — деди чол тамаки ўраркан, мени имо билан кўрсатиб.

— Ҳа, мендан қолмайди, — акам мамнун оҳангда жавоб берди.

— Ёшлигида табиат кучоғида кўп юрган бола оққўнгил бўлиб ўсади, — деди чол.

У ҳар гал биз билан дуч келиб қолганида, суҳбат қурганида, фурсатни топиб, албатта, шу гапни такрорлар эди. Мен эса буни чолнинг паришонхотирлигига йўярдим.

Гулхан шуъласида чолнинг оппоқ соч-соқоллари сарғиш кўринар, фақат ўқтин-ўқтин тамакисини тортганида, юзига қизиллик югурарди. У ҳамиша тиззасига етадиган узун резина этик кийиб юрар, бу унинг бўйчан гавдасига қандайдир салобат бағишларди. Мен эса пашшалардан қутулиш учун оёқларимни қумга кўмиб, Оқтойнинг ёнгинасига чўзилардим. Иссиқ қум кунни бўйи юриб толган, чағир тошлар урганидан зиркираб оғриган оёқларимга ором берарди. Кулоқларимга катталарнинг босинқи гурунги чалинар, тобора оғирлашаётган киприкларимни зўрма-зўраки очиб, камюлдуз осмонда чинқираётган ўнлаб, юзлаб балиқчи қушларнинг овозини эшита-эшита уйқуга кетардим.

Акам мени уйғотишга кўзи қиймай, ёнимда Оқтойни қолдириб, ўзи ёлғиз кечаси билан кўкан қармоқларни текширгани кетарди.

Одатда, мен чошгоҳга яқин турардим. Дарё узра чўккан тиниқлик ва осудаликка маҳлиё бўлиб боқардим. Шунда оролнинг йироқ бурчида дарёга қармоқ ташлаб ўтирган акам уйғонганлигимни кўриб, мени ёнига чақириб оларди. Рўпарадаги қамишзор ва дарё соҳили оралигидан ўтган энсизгина сўқмоқ йўлда чолнинг букчайган гавдаси кўриниб қолар, у ҳам кўлидаги узун илгакли таёғини сувда юргизиб, кўкан қармоқларини излаётган бўларди.

Мен мудом чолга ажабланиб қарардим. Унинг ҳаёт кечириш тарзи ҳам, шахси ҳам, машғулоти ҳам менга ғаройиб ва сирли кўринарди. Биз-ку, Сурхонга ҳафтада бир марта балиқ овлагани келардик, лекин қачон келмайлик, уни албатта дарё бўйида кўрардик. Акам у билан учрашганда, дарёнинг табиатини, балиқларнинг қаерда оз-кўплигини сўрар, чол эса очиқкўнгиллик билан балиққа мўл жойларни айтар ва ҳар гал унинг маслаҳати билан иш тутсак, овимиз барор оларди.

Чолнинг тутилган балиқларни сақлайдиган узунчоқ, катта сават тўри бўларди. У саватни пишиқ чилвирга боғлаб, сувнинг чуқур жойига ташлаб кўярди. Саватга, у тутган балиқларга қизиксиниб қарашимни пайқайдиган чол ҳамиша чилвирни кўлимга тутқазар ва саватни сувдан чиқариб, ундаги балиқларни томоша қилишга рухсат берарди. Саватда эса ҳамиша йирик-йирик, тангалари одамнинг тирноғидай катта, тўқ сариқ буғдой балиқ, мўйловлари шопдан лаққалар, ялпоқ, оппоқ дарё зоғоралари ғуж бўлиб ётарди. Мен уларни томоша қилишдан эринмасдим. Чол бу балиқларни бозорга чиқариб сотмас, балки таниш-билишлари-

нинг уйига олиб бориб берар, баъзида эса синашта мижозларнинг ўзлари келиб, олиб кетишарди.

Бир йили чол ғойиб бўлди. Уни дарё соҳилида бутун ёз бўйи кўрмадик. Акам тоби қочиб қолгандир ёки ов жойини ўзгартиргандир, деган гумонга борди. Лекин ўша йили, назаримда, Сурхон қирғоқлари чолсиз, унинг хириллоқ йўталисиз, ғуж-ғуж балиқларисиз, тунлари юлдуздек милтирайдиган папириси чўғларисиз хувуллаб қолгандек бўлди. Кейин эшитсак, катта бир ташвиш билан Москвага, эски қуролдош дўстлариникига кетиб қолган экан.

Орадан бир ой ўтгач, у яна пайдо бўлди.

Орадан бир неча йил ўтди. Ўрта мактабни тугатдим. Кунларнинг бирида олий ўқув юртига кетишдан олдин дўстларим билан сўнгги марта Сурхон бўйларига балиқ овига йўл олдим. Йўлда чолни учратиб қолдик. У менга, дўстларимнинг дуркун бўй-бас-тига анчагача қараб турди, сўнгра акамни сўради. Мен, иши чиқиб қолгани учун келолмади, дедим. У менга киртайган нурсиз кўзларини тикиб туриб:

— Неварам, ана шундай, — деди, — ишимиз чиқади, ташвишларимиз кўпаяди, кейин кексаямиз, ҳафсаласиз бўлиб қоламиз. Ёшлар эса биз босган йўллардан қимтиниб чиқиб келишаверади. Шунинг учун ҳам буни тоғ чўққиларига ўхшатишади, — чол адирлар ортида чўкиб ётган залварли Боботоққа қаради.

Чолдан ярим чақирим узоқлашганимиздан сўнг, унинг гаплари ҳам, жиддий нуроний чехраси ҳам ҳаёлимдан батамом кўтарилиб кетди.

Энди эса баъзан ўша узоқ йилларни эслаб, ҳафсала қилиб, балиқ овига бориб қолсак, акам (энди у балиқ овига кам чиқадиган бўлиб қолди) чол ҳақида билганларини ҳикоя қилади.

Чолнинг умри ҳарбий юришларда ўтган экан. Биринчи жаҳон урушида оддий жангчи бўлиб иштирок этган, подшоликдан нишонлар олган. Иккинчи жаҳон уруши йилларида катта бир қисмга бошчилик қилиб, бомба тагида қолиб, контузия бўлган экан. Акамнинг айтишича, у доимо ёнида қўмондонлик томонидан берилган ва ўз исми ёзилган эсдалик тўппончасини олиб юраркан. Орден ва медалларининг ўзи бир қути, дейишади.

Сўнгги урушларда одамзод бошига тушган барча кулфатларни кўравериб, кўзлари қотиб кетган бу чол ҳаётининг охирида шу Сурхонимиз қирғоқларини, шу йирик ва сахий жануб қуёши нурларига чўмилган дарёни, унинг ёввойи соҳилларини ўз оромгоҳи деб танлаганининг боисини кейинчалик тushундим.

Дарё оқимида, унинг мангу шиддати ва шошқалоқлигига па-ришон термилиб ўтирарканман, ўша чолни эслайман. Наҳотки,

шу ирмоқ, шу тошқин сув, шу яшил ўтлоқ ва қамишзор қирғоқ уни овутган, қалбидаги жароҳатларига малҳам бўлган, бир умрга ўнгарилмаб асабларини юмшатган ва ҳаётнинг абадийлиги, гўзаллиги ҳақидаги қўшиғини унга айтиб, меҳрибон онадек аллалаган бўлса?!

Мен ҳам шу қўшиқларни, шу аллани илғаб олаётгандекман.

ҚУМ ҚЎРҒОНЛАР

— Соялаб ётишдан бошқа нарсани билмайсиз, — деди йигит беғараз кулиб, — ҳали бодингиз кўзғайди, ҳали юрагингиз санчади...

— Одам бўлмайсан, Носир, бефаросатсан. Садқаи йигит кет. Йигитга муносиб гапми шу? Хе, турқинг курсин!

Бола таҳқирга парво қилмади. Яланғоч ориқ сонларига ёпишган хас-хашакни қоқди-да, ўрнидан туриб кетди. У қамиш ўсган зовур ёқалаб дала адоғига, соҳил бўйи ёввойи жийдазор ўрмонга кириб, кўздан ғойиб бўлди.

— Чакки қилдингиз, Мардонқул, — деди Зокир, йигит турганда искирт кўрпачага тушган хасларини қоқаркан. — Ёш болада, кўнгли қолиши мумкин.

— Қўяверинг, ўрганиб кетган. Унга гапирдингиз нима-ю, деворга, бари бир. Сув юқтирмайди.

— Шундай бўлса ҳам, бировнинг боласи-да... Баёвгина кўринади-ку. Эпчил, хулқ-атвори ҳам, юриш-туриши ҳам бинойи.

Зокир эски дастурхондан зардоли олиб, чангини пуфлади ва оғзига ташлади: — Мардонқул, нима дедингиз?...

— Бетгачопар.

— Яхшиям бу гапларни бизнинг ўғиллар олдида айтмадингиз, шўрлик роса изза бўларди.

— Айбни кишининг юзига айтинг. Изидан айтилган гап гуноҳ, — Мардонқул оёқларини чўзиб, билагига ёнбошлади.

— Ўзингиз уни шунга, яъни бетгачопарликка ўргатиб, яна хафа бўлиб ўтирибсиз, — Зокир кулди ва зардоли данагини жағ тишлари билан қарсиллатиб чакди.

— Бировнинг боласи, тўғри. Биз ҳам ёпишиб ётганимиз йўқ-ку. Яхши одам бўлсин, деймиз. Ўзингизникими, ўзганикими — бари бир. Ниятимиз яхшилик, тўғри йўлга бошлаш.

— Яшанг, Мардонқул, софдил, яхши одамсиз-да.

Мардонқул оғзининг таноби қочиб, жилмайди, ўрнидан туриб ўтирди.

— Ўрганиб қолибман шу болага, — деди у юмшаб, — бир-икки соат кўзимдан йироқлашдим, безовталанаман: қаерга кетди, нима бўлди?... Бу даштда у қора. Шолипоями, кумми,

боғми, ишқилиб, қораси кўриниб турса бас, кўнгил таскин топади. Қурғур бўлса, ола ҳақкадай, кўним билмайди. Чаққон де-ганингизга ҳам кўшиламан. Чой дамлаш, овқат пиширишни ҳам боппайди... Топқирлигини айтмайсизми. Бир куни қарасам, кўлида бир даста ёввойи жийданинг гуллаган шохи. Ҳой, нега жувонмарг қилдинг, десам: „Сизга келтирдим, чой ўрнига дамлаб бераман, юрагингиз санчигига даво“, дейди. Биноийдек чой. Ҳидини айтмайсиз, димоққа гуп-гуп уради... Юрак ҳам тинчигандай.

— Сиз бўлса, уни бефаросатга чиқариб қўйдингиз.

— Ҳа-я... Эшитинг. Ёзнинг айна қизиган кунларидан бири. Пешин маҳали. Қани, юринг, мен сизни бир жойга олиб бораман, деб қолса бўладими. Ҳой, ҳозир атроф олов бўлиб ёнаётган бир дамда шу зарурми десам, зарур, деб оёқ тираб олди. Биласиз, бир тарафимиз кум. Қовун-тарвуз экканмиз. Ўша тарафга бошлади... Бир яланг кум тепага чиқариб, қани, ечининг, деса бўладими. Мен ҳазиллашаяпти, деб ўйлабман. Қарасам, кўйлак тугмаларини ечаяпти. Тўғриси, довдираб қолдим. Кўркманг, сизни атайин шу ерга олиб келдим. Кейин қувқараш қилиб, бу ердаги кумнинг фарқига бордингизми, деди. Кум кумда... Ҳе-ей, сахройи, дейди. Ана у кулранг, донатор кум, бу эса бошқача... Майинлигини кўринг, жайдари буғдойнинг унидек юмшоқ, ранги ҳам қизғиш-сарик. Қўлимга олиб шопириб кўрдим. Кумдадақа кум. Фарқига бораманми мен. Биласизми, деди охири, ана у донатори сувоққа, буниси соғлиқка ярайди, деди. Туркманнинг бир киносини кўрган экан. Келинчак қайнотасининг бод касалини шу йўсин даволаяпти. Тур, йўқол-е, дедим. Канадай ёпишиб олди, қўймади... Мени иссиқ кумга кўмди! Вой, вой, вой!... Жаҳаннам азоби. Чиданг, чидаганга чиқарган, деб елкамдан босгани-босган. Буниси етмагандай, ўша муррайган чолча ҳам бардошингиз йўқ экан, деб масхара қилади. Чол тушмагурни кўрган бўлсам экан, кошки... Нимасини айттай, ҳар кеча тахта бўлиб қотиб қоладиган бел қурғур юмшади-қолди.

Мардонкул пешонасидаги терни билаги билан артди.

— Ана, кўрдингизми? Бундай шерик билан фахрланса арзийди.

— Рост-ку-я, шу, бетга чопарлиги ёмон-да...

— Ота-онаси яхши одамлар бўлса керак?

— Отаси қамалиб кетган, авария қилиб. Жўжабирдай жон. Оиланинг тўнғичи шу... Бундай болалар ўқиши керак. Нима ҳам дердингиз — турмуш...

— Чанқаб кетдим. Зардоли устидан сув ичсам, зиён қилмас-микан?

— Ичаверинг, булоқнинг суви... Бу ҳам ўша бетгачопарнинг иши... Ўрмондан булоқ топиб, кўзини очди. Шунча йил яшаб, булоқ борлигини пайқамабмиз. Ичиб тўймайсиз. Болаларга ҳам айтинг: шопипоя, дарё сувидан ичишмасин, қоринни дам-латади.

— Неча йил бўлди, бу ерда ишлаётганингизга? — Зокир пиёладаги сувни сипқориб, лабларини карнай қилди: — Рост, жуда ажойиб сув экан. Бай, бай... Шаҳарга ҳам олиб кетамиз.

— Йилини сўраяпсизми?... Эҳ-ҳе, тепамиздаги қўшпатта одам бўйи эди. Энди танаси белимча...

— Йўқ, ундан ҳам ёш эдим.

— Эслайсиз-а?

— Эсламай бўладими. Мен нега жиғибийрон? Ҳозирги кўпчилик ёшларнинг дарди ҳам, ташвиши ҳам йўқ. Хаёли ўзида эмас, учиб юради. Биз-чи? У кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб кўкрагига қадади. — Эрта-ю кеч ўлиб-тирилиб ишлардик. Бошқа илож йўқ: замон оғир, нон чучук... Булар эса тайёрига эга. Қийинчилик кўриптими булар. Шароит мана бундай! — Мардонқул бу гал бош бармоғини кўрсатди. Буларнинг жиловини тортиб турмасангиз, иш чаток.

— Ошириб юбормаяпсизми?

— Ҳа, муғамбирсиз-а... Бўлса бордир. Сал оширмаса ҳам бўлмайди. Баъзан иш бериб қолади... Лекин, билингки, ҳозирги гапларим Носирга тегишли эмас. Ёш бошга ташвиш тушса ёмон бўлади... Барибир, билдирмайди, танти.

Қирғий таъқибидан қочган бир гала майна чуввос кўтариб, паттага қўнди. Мардонқул апил-тапил дастурхонни ўраб, челақ оғзига босди-да, ўрнидан туриб, бакира кетди:

— Хайт, падари лаънатлар, нарига йўқол!... Толган жойини қаранг-а.

Майналар гурр кўтарилди, учиб бориб ўрмончилар турадиган ёлғиз уй — кордоннинг томига қўнди.

— Ҳа, Зокиржон, мен насосдан хабарлашай. Сиз соялаб дам-ингизни олинг. Чой дамлаб келайчи?

— Йўқ, йўқ, бундай сув турганда, — Зокир челақнинг қорнидан тутди.

— Қайтишда болаларга зардоли олиб келаман.

— Раҳмат, мен ҳам тўполончилардан хабар олай. Дарёни бошига кўтариб ётишгандир.

*

* *

Зокир жийдазор ўрмонни кесиб ўтиб, дарё соҳилига чикди. Болалар ҳеч ерда кўринмасди. Анча пайт атрофга қараб турди-да, охири таваккал қилиб, дарё ёй шаклида айланиб ўтган луқ-

зор тарафга кетди. Илгарилари луқзорнинг ўрни қумлоқ соҳил эди. Ўғиллари чўмилиб ўрганишгани учунми, луқлар ўсган бўлса ҳам, ҳар гал ўша тарафга чопишарди. Зокир одам бўйи ўсган қалин луқзорга яқинлашгач, моллар юриб пайҳон қилган сўқмоқни кўрди. Билаги билан юзини тўсганча анча юргач, болалар шовурини эшитди. Ниҳоят, қумлоқ соҳил ҳам кўринди. Болалар билан Носир қумга чўккалаганларича ғалати машғулот билан шунчалик банд эдиларки, луқзорнинг шитирлаганини ҳам, Зокирнинг яқин келганини ҳам сезишмади. Зокирнинг уларга ҳалақит бергиси келмади. Луқ панасига, сояга ўтирди-да, болаларнинг ҳаракатини кузата бошлади. Ҳаёл уни узоқларга олиб кетди. Кечагина гўдак эди булар. Етилиб қолишибди. Муса ўн учда, Фиёси тўққизда. Кенжаси эса бешга кияпти-я... Вақтнинг ўтишига қаранг. Ҳадемай... Носир-чи? Борингки, йигирмага киргандир. Барибир, бола-да. Шу дамда улар учун ёшнинг фарқи ҳам йўқ. Ҳаммаси бир жон, бир тан.

Чўкалаб ўтирган Носир ҳар замон тиззаси билан юриб бориб сувдан қум ҳовучлаб олади-да, изига қайтади. Ҳовучини боши узра кўтаради. Сув аралаш қум панжалари орасидан лахта-лахта бўлиб сизиб тушади.

— Биз аввал минора қурамиз, чунки минорасиз шаҳар шаҳар эмас. Биласанми, нима учун? — сўрайди ёнидаги Илёсдан. — Билмайсан-а! Биз шаҳар қурамиз. Минора эса атрофни, узоқ-узоқларни кузатиш учун керак. Унда соқчилар пойлоқчилик қилади: ёнида камон, қўлида найза, эгнида совут, кўксида қалқон. Қоп-қора ҳабашдай.

— Нега улар пойлоқчилик қилади? — Кенжа ўғил анграйиб сўрайди.

— Бехосдан ёв келиб қолса, халойиққа хабар бериб, оёққа турғизади... Шаҳарни ҳимоя қилиш керак-да. Бўлмаса, ёвуз душман уни вайрон қилиб кетади. Шаҳар қуришдан не фойда, қачонки у қўриқланмаса.

Зокир тагига луқ ётқизиб, ёнбошлаб олди. Болалар орасида қизиб кетган гурунждан, негадир, завқланиб кетди.

Носир овозини барала қўйиб, дўмбира куйига хос хиргойи қилишга тушди. У бироздан сўнг, қўлларини чўзиб, қумликларни кўрсатди:

— Ҳу, анави тепаларни кўряпсизларми?... Ҳа, баракалла. Дарёнинг у бетида ҳам бор. Улар шунчаки тепалар эмас, бир замонлар катта-катта қўрғонлар бўлган. Ҳар бирининг номи ҳам бор: униси — Оқтепа, ёнидаги Искандар бахши, буниси эса Дунётепа... Келинлар, биз ҳам қўрғонларимизга ном қўямиз. Илёс билан иккимизники Искандар бахши, сеники, Фиёсбек — Дунётепа, Мусаники — Оқтепа. Келишдик-а?...

У тирсакларини қумга ботириб, энгашиб, қум қўрғонларга зимдан разм солди:

— Афсонавий шаҳар бўпти. Киноларда ҳам бунақасини кўрмайсан, — деди ва қулогини ерга бериб, болаларга жиминглар, дегандек ишора қилди. Тўсатдан чехраси жиддий тус олди, қаттиқ хавотирланган одамникидек кўзларини катта-катта очди: — Жим! Эшитяпсизларми? Узоқларда итлар ҳурияпти, отлар кишняпти, туёқлар дупири...

Болалар узоқ соҳилга, ўрмон ортидаги қум тепаларга бокишди.

— Иш чатоқ. Душман бостириб келяпти. Фафлатда қолдик. Мана, ҳаммамиз таҳликада... Эсиз, Искандар бахши дўмбираси айна авжига чиққан эди-я. Аттанг, чала қолди... У-ух, шаҳарни қуршаб олишяпти-ю, лаънатилар... — Носир илкис ўрнидан турди ва товони билан қум чизиб, қўрғонларни ҳалқа ичига олади. — Қўрғон ичи тўс-тўполон. Болалар, аёллар йиғлаяпти... Душман отган камон ўқлари қўрғонга дўлдай ёғияпти. Ҳалокат яқин. — У бир ердан бир ҳовуч майда тош топиб, минораларни нишонга олиб, қулата бошлади. Унинг жазаваси кўзиди. Бир неча дақиқадан сўнг бутун гавдасини қўрғон устига ташлади. Ҳашпаш дегунча қўрғондан ном-нишон ҳам қолмади.

Носир вайрон бўлган қўрғон узра бармоғини қумга чуқур ботириб, дарё тарафга ариқча очди.

— Қаранглар-а, ана, кўряпсизларми, сув оқяпти. Бу оддий сув эмас, ҳалок бўлган қўрғон ҳимоячиларининг қони. Оқяпти, дарёга интиляпти... Тамом!...

Илёс чинқириб юборди. Буни ҳеч ким кутмаган эди. Ҳатто, Носир ҳам шошиб қолди. Фиёс билан Муса жини кўзиган шайтонмижоз Носирнинг ҳаракатларига хануз тушунолмаي, ўз қўрғонларини тарк этишиб, Илёснинг ёнига чопиб келишди. Бироқ Носирнинг топқирлиги яна иш берди.

— Шошма, Илёс, шошмасанг-чи! Сен, ахир, йигитсан-ку. Ҳа, тушундим, қўрқма, ҳали жанг тугаганича йўқ... Мана бу одамларни кўряпсанми? — у болаларни кўрсатди. — Булар кўшни қўрғон одамлари. Сенга ёрдамга келишяпти. Дадил бўл! — Носир Муса билан Фиёсни тирсаги билан туртиб имо қилди. — Оббо, йиғламасанг-чи... Қани, йигитлар, Илёсбекка мадад беринглар. Билакларингни қумга босинглар. Балли, азаматлар! Босқинчи ёвга шундай зарба берайлики, келганига минг пушаймон бўлсин.

Қўрғон устида қўллар, панжалар жанги қизиб кетди. Уч жуфт қўл бир-бирини шафқатсиз тимдалади. Ниҳоят, Носир панжалари мағлуб бўлиб, қум устига жонсиз шалвираб тушди.

— Дўстлар, душман даф этилди. Биз ғалаба қозондик!.. Кўрдингми, Илёсбек.

— Қани менинг кўрғоним? — пиқиллади Илёс.

— Шошма, ана энди сенга аввалгидан ҳам катта, мустаҳкам кўрғон қурамиз. Уни ҳеч бир душман ололмайди. Сеники ҳам, ҳу, эски тепалар ҳам қайта қурилади...

Чорак соат ўтгач, кўрғон тайёр бўлди. Минора қад кўтарди.

— Илёсбек, қара, сенинг содиқ навкарларинг яна посбонлик қилишяпти... Сен кўркма, бу, ахир, эски замонларда шундай бўлган. Ўша соҳилдаги тепалар ана шундай қонли воқеалар шоҳиди... Довул турса, улар чангини дарё, ўрмон устига сочади. Тунлари эса қулоқ солсанг, Искандар бахшидан дўмбира овози эшитилади... Ишонмайсизлар-а? — у чуқур нафас олиб энтиқди. — Биламан, шамол ҳуштак чалади. Лекин, барибир, дўмбира овозига ўхшаб кетади... Дунётепа тупроғини эса боғдаги дарахтлар тагига соламиз. Чақакумда дарахт ўсармиди. Мевасини едиларинг, қандай?.. Ҳа, балли. Демак, орзу ўлмайди. Инсон ўлса ҳам, орзуси ўлмайди. Уни шамол, ер, сув, осмон ҳамиша елкасида кўтариб юради... Мана бундай қилиб! — Носир эпчиллик билан Илёсни елкасига миндириб олди ва соҳил бўйлаб чопиб кетди.

*
**

— Бунча қорасиз, тоға? — деди Илёс Носирнинг елкасидан оёғини ошириб тушаркан, йигитнинг ирғайдай таранг, эски зарангдай силлиқ курагини силаб, — меники эса оппоқ, фу!..

— Куёшда куйиш керак, дўстим, ана шунда баданинг қораяди, кучинг кўпаяди. Менинг ёнимга кел. Иккаламиз бирга бўламиз. Бу ерда эрта-ю кеч яланғоч юрсанг ҳам, барибир, ҳеч ким кўрмайди. Кийим кийсанг терлайсан, баданга чилп-чилп ёпишади. Ўҳ-ҳа... — у елкаларини учуриб илкис силкинди. — Баданимга кўйлак ёпишганини жуда ёмон кўраман.

Илёснинг кўзига қум кирди шекилли, зўр бериб ёшланган кўзларини муштумчаси билан арта бошлади.

— Ундай қилма, баттар бўлади, — деди Носир. — Қани, менга қара-чи... Ҳеч нарса йўқ... Биласанми, бир нарсани сўрамоқчиман сендан.

Илёс лабларини қимтиб, бош силкитди.

— Ҳаёт нимадан иборат?.. Биласан, муғамбирлик қилиб, мени синамоқ мақсадида жўртага айтмаяпсан. Сен менинг фикримни билмоқчисан. — Носир бу гапларни ёш болага эмас, ўзини тергагандек, ғалати оҳангда гапирди: — Ҳаёт мана бу қум зарраларидан таркиб топган. Шаҳарлардаги осмонўпар бинолар,

ялтироқ дераза-ойналар... Фақат у оёғимиз тагида ётгани учун беписанд. — Носир дафъатан Илёснинг ҳафсаласи пир бўлиб, қумга ўтириб қолганини кўриб, жонланиб, қизишиб кетди:

— Ишонмайсанми? Ҳа, бу менинг гапларим эмас, олимларники. Ер шари космик зарралардан пайдо бўлганми? Ишонмасанг, аканглардан сўра, улар билишади.

Ўз қўрғонлари билан андармон Муса ва Фиёс ишларини ташлашди-да, Носир билан Фиёс орасида жиддий тус олаётган мунозарадан яна бирон кори ҳол юз беришидан қўқиб, беихтиёр улар даврасига қўшилишди.

— Зарра эса зарра бўлишдан аввал ундан ҳам кичик — чанг, ғубор, тўзон бўлган.

— Қўйсангиз-чи? — менсимаган бўлди Фиёс.

Носир унга ялт этиб қаради ва пешанасини қумли қўллари билан чангаллади:

— Тўғри, жуда узоқлашиб кетдик, кўзлар илғамай қоляпти... Қисқа қиламан, хуллас, шу зарралар бир-бири билан қўшилишиб, бирикишга ҳаракат қилган. Кейин эса минг-минглаб асрлар ўтиб ерга, биз яшаётган Ер шарига айланган... Кейин бошқаси: сув, ўрмон, ўсимликлар бино бўлган... Бу бечора қумлар ҳамон қўним билмай дайдиб юрибди. Еримиз эса коинот оламидаги сайёралар орасида мана бундай, — Носир қумни титкилаб, мошдай тош топиб кўрсатди. — Учиб юрипти... Демак, мен ҳақми?..

Жуда йироқлардан, қарийб ғойибдан яна мавжуд борлиққа қайтганидан севинган Илёс:

— Ҳақсиз, ҳақсиз! — деб чапак чалди.

— Бу ҳали ҳаммаси эмас... Ҳаммаси яна ўз ҳолига, зарраларга, чанг, ғубор, тўзон ҳолига қайтади.

— Биз-чи? — ҳангу манг бўлиб қолган Илёснинг кўзлари бетоқат жавдиради.

— Биз ҳам...

— Фиёс, отам қани?

Илёснинг тўсатдан отасини қўмсаб қолиши болаларнинг ҳушини яна жойига туширди.

— Сен қўркма, — деди Муса. — Эҳ-хе, ҳали унгача гап кўп.

Носир билан акаларининг гаплари бир жойдан чиққани Илёсга жуда-жуда алам қилиб кетди шекилли, ўрнидан туриб атрофга маъюс қаради ва лукзор устида боши кўринган отасига кўзи тушди.

— Ота!

— Мен шу ердан, ўғлим.

Болалар булоқдан канистрни тўлғазишиб, сув келтиришди. - Носир қўлида жийда шохини ўйнаб келарди. Шох қуриган бўлса ҳам ундаги узумнинг кичик бошларидек шода-шода қизил жигар ранг ёввойи жийда ғоят чиройли ялтирарди.

— Нима ковшаяпсан? — ўсмоқчилаб сўради Мардонқул.

Носир бир сиқимча чигитдай-чигитдай данакни пуфлаб ташлади.

— Жийда, — деди у лаб бурчларини артаркан.

— Шоқол жийда-ку.

— Нима бўпти?

— Уни шоқол, тустовуқ, қурту қумурсқа ейди. Сен, ахир, одамсан-ку.

— Шунинг учун ҳам улар юрак санчигидан нолишмайди.

— Ҳай, шайтон-ей, — қўл силтади Мардонқул.

— Мана бу сенга, Илёсбек, уйга борганингда кўринарли жойга осиб қўй. Мардонқул ака рост айтдилар, буни еб бўлмайди. Ўтган йилдан қолган, эски. Қара, қотиб кетипти. Кузда келсанг, бир кучоғини сайлаган жойингдан узиб бераман... Ма, ол. Ўзиям баланд-да, қушлардан омон қолган шохи экан. Қўлларимни тимдаланганини кўр, мушук тирнагандек.

Мардонқул ўрик келтиргани кордонга кириб кетгач, Зокир:

— Носир, роса зериксанг керак-а? — деб сўради.

— Мана буларга ўхшаш бешта укам бор. Шуларни соғинаман. Мардонқул ака эса хадеганда уйга жавоб беравермайди... Унга ҳам қийин-да, ўзи қолади...

— Яна келсак, қўрғон қураимизми? — Илёс кўзларини қисиб сўради.

— Вой, азамат-ей, албатта. Сен билан биз ҳали бу қумларда шундай қўрғонлар қураимизки, кўрганларнинг ақли шошади.

ДОЛҒАЛИ ДАРЁ

Эрталабки совуқ юмшаб, асов оқим узра тўлғанаётган оқиш тутун янглиғ дарё ҳовури ҳавога сингиб борар, олис соҳилларни элас-элас пардага чулғаётган рутубатли ғубор осмондан ёғилар, чор атроф сарҳадларни кўздан бекитарди. Тонг саҳарлаб донлагани дала-даштга учиб кетган қарға, зоғча, зағизғонлар унсизгина учиб, ўз манзилларига қайтишмоқда. Оломон тўпланган соҳил ҳаво ва заминнинг ғалати, сирли талвасасидан бўғриқмоқда эди.

— Ҳавонинг авзойи бузилди, сезяпсизми? — деди озғин па-
канагина зиёлинамо киши, кўм-кўк плашининг ёқасини кўтар-
ган кўйи хаёлсираб ўтирган шеригининг ҳорғин юзига боқиб.

— Ҳа-я. Бундай кунда иссиққина хонада ўтириб, ошхўрлик
қилишдан кўра завқлироқ эрмак бўлмас-ов.

— Ҳали ҳам кеч эмас, — жонланди ҳамроҳи чўнтагидан даст-
рўмол олиб, қизарган узунчоқ бурнини қоқаркан. -Ўйлаб кўрсам,
келганингиздан буён дурустроқ меҳмон ҳам қилолмапмиз. Айт-
ганингиздай, отамлашадиган кун бўляпти-да.

— Мен-ку жон-жон деб рози бўлардим, аммо сезиб турибман,
Дазирага бугун ўтмасак, кейин иложи бўлмайди. Озиб-ёзиб бир
келибман-у, дўстимни кўрмай кетсам инсофдан бўлмас. Бунинг
устига, у келишимдан хабардор. Ишонмасангиз, мана, ўқиб кўринг,
— чўнтагидан буқланган сарғиш телеграммани олиб зиёлинамо
кишига узатди.

— „Келишингни эшитдим. Кўриб кет мени. Соғинганман. Хабар
берсанг бас, кутиб оламан. Наврўз“, — овоз чиқариб ўқиди
шериги.

— Биласиз, кейин бир умр ўпка-гина қилиб юради... Нима де-
дингиз? Шуниси ҳам борки, йигит сўзидан, арслон изидан қай-
тмайди. Кўйинг, кўнгилни икки қилмайлик. Йўлга чикдик қай-
тиш йўқ. Ахир бу сафарни мен неча йил орзиқиб кутдим... Яна
қачон вақт, имконият топилади, дейсиз.

Район газетасининг муҳаррири Турғун Назарни ҳам, мар-
каздан келган машҳур адиб Чори Чағонни ҳам орқаворотдан
танийдиган одамлар оломон орасидан чиқиб, ўзларини та-
ниб-танимаганга, эшитиб-эшитмаганга солишиб, уларнинг ўза-
ро суҳбатига зимдан қўлоқ тутиб атрофларида айланиб юри-
шарди. Буни сезган муҳаррирнинг завқи ошиб, кичкина бо-
шини мағрур тутишга уринар ва ора-чорада оломондан четда,
соҳилдан ўпирилиб тушган катта кесак ғўла устида ўтирган,
бошига одмигина телпак бостириб кийган кишига қараб-қараб
кўярди.

— Ана у кимсани танидим, — деди шивирлаб Турғун
Назар. — Тўхматчиликда айбланиб, қамалиб кетган эди. Газе-
тада танқид ҳам қилганмиз. Шу оқланиб чиққанмиш.

— Бундайлар ҳозир кўп, — бепарво сўз қотди Чори Чағон.
— Мансабдорми?

— Оддий ўқитувчи. Сенга ким қўйипти, дейман, катталар би-
лан чап бўлишни. Оёғингга қараб, кўрпа бичмайсанми... Сез-
дингизми, янги мақол. Бирон жойга илдириб қўйинг.

— Ростгўй одам ҳамиша дакки ейди.

— Ҳасадгўй-чи?

— Буниси виждонига ҳавола... Ана уларни ҳам танирсиз? — дафъатандан адиб мийиғида кулди-да, қия соҳилдан қўл ушлашиб юқорига кўтарилаётган йигит ва қизни кўрсатди.

— Йўқ, — норози оҳангда жавоб берди муҳаррир.

— Мен эса танийман.

— Қўйсангиз-чи.

— Рост. Булар севишганлар. Балки қонуний келин-куёвдир.

— Жуда ёш-ку улар?

— Менга ҳам ғалати туюлиб турибди. Лекин, барибир, улар менга таниш.

— Ҳазиллашяпсиз.

— Биламан, ишонмайсиз. Қараб тулинг, ҳозир гул билан қайтишади. Мени айтди дерсиз.

Қоп-қора тутун буруқситиб келаётган теплоходнинг яқинлашганини кўплар сезмай қолди. Оломон орасида ғала-ғовур, тартибсиз ҳаракат бошланди. Елкаларига халта, сумка осган, қўлларида чамадон, дипломат кўтарганлар элдан бурун ғимирлаб қолишди.

Пахталик шим ва енгсиз, авраси жун нимча кийган қотмагина йигит палубада чошиб юрар ва занжирли чангакни чамалаганча соҳилдаги йўғон темир қозикқа залвар билан отишни мўлжаллаб келарди.

— Қочинглар, чангак тегиб кетади! — деб бақирди кемачи йигит. У қулочкашлаб отган чангак панжалари темир қозикдан анча юқорига, соҳилга санчилди. Ўзи ҳосил қилган тўлқинда лапанглаб турган кема ҳамон оқим ҳукмида бўлганидан, занжирли чангак таранг тортилди ва нам тупроқни тирнаб, пастга қараб силжиди. Шу пайт оломон орасидан чошиб чиққан собик маҳбус чангакка чанг солди ва уни ердан суғуриб олиб, қозикқа илдирди.

— Бор экансиз-ку, — деди нашъа қилиб кемачи йигит. — Хизмат бўлмаса, ака, энди бунисини ҳам ушлайсиз. — У палуба устида занжирларини шилдиратиб судраб келган бир учи кема куйруғига боғланган иккинчи чангакни узатди. — Ўртоқлар! — оломонга муражаат қилди кемачи йигит. — Шошмангизлар, ҳозир сизлар билан капитан гаплашмоқчи.

Кемачи йигит занжир занги юқини ислиқи ялтироқ пахталик шимига артди-да, бошқарув бўлинмага, дарға ёнига кириб кетди. Ташвишманд оломон жимиб, дарғанинг палубада пайдо бўлишини кута бошлади. Капитан қораси ҳадеганда кўринавермагач, шовур-шувур, сўнг ғала-ғовур авж олди.

— Шунча кутганимиз каммиди? — деди кимдир норози овозда.

— Тартиб бўлмади бўлмади-да.

— Ўзбошимчаликларга қачон чек қўйиларкан?

— Сабр қилсаларинг-чи, бирон жиддий гап, сабаб бордир. Оломнинг газабига дучор бўлишга кимнинг кўзи учиб турибди.

— Тепса-тебранмас экан-да.

— Бас қилинглар, келяпти!

Палубага ётқизилган тунука қоплама устида қарс-курс, гурс-гурс қадам ташлаб келган яғриндор, мўйловига оқ оралаган барваста дарға оломонга бепарво назар ташлади-да, секин йўталиб гап бошлади:

— Кечирасизлар, тутилиб қолдим. Рация орқали гаплашаётган эдим. Гап бундай: кеча тоғларда кучли ёмғир ёғипти. Дарёдан сел келяпти.

— Сел! — оломон орасида саросимали шовқин тўлкини кўтарилди.

— Ҳа. Ҳали у биздан узоқда. Аммо манзилга етгунча, у бизга етиб олиши ҳам мумкин. Қандай куч билан келяпти, айтолмайман. Рациядан айтишларича, катта сел.

— Бу ёғи нима бўлди?...

— Шунинг учун огоҳлантиряпман. Кейин мендан нолиб юрманглар. Кемага чиқиш ихтиёрий. Кимнинг юраги бетласа, марҳамат. Юрак ўйноғини кўришга тоқатим йўқ.

Турғун Назар адибнинг енгидан тортди:

— Нима қилдик? — жовдираб қаради у ранги қув ўчган ҳолда юз-кўзларини пирпиратиб.

— Ўйлаб қолдим...

— Такрор айтаман, — дерди овозини барала қўйиб капитан, — селда қолиш ҳеч гапмас. Кейин доди фарёднинг фойдаси бўлмайди.

— Сиз-чи. Сиз нима қиласиз?

— Ҳм, — кулди дарға ҳамон бепарво оҳангда. — Биз кетамиз. Ишимиз шунақа. Кемани бу ерда қолдириб бўлмайди. Писта пўчоғидек ўйнатиб, олиб кетади. Хавфдан холи қўлтиғимизга лангар ташламасдан иложимиз йўқ.

— Биз-чи, биз нима қиламиз?

— Айтдим-ку, ихтиёрий, деб.

— Кемага тушганнинг жони бир. Биз сизга ҳамроҳ, — соҳилдан ўктам овоз янгради.

Ҳамманинг боши ўша томонга ўгирилди. Тик қирғоқда йигит ва қиз ёнма-ён туришарди. Улар қўл ушлашиб, тупроқ чангитишиб, пастга тушишди. Қизнинг қўлида бир даста чучмома, лолақизғалдоқ, йигит сершоҳ чўлковракни қўлтиқлаб олган.

— Трапни ташла! — деди дарға шеригига. — Вақт зиқ. Беш минут муҳлат.

— Айтганим бўлдимиз, — деди Чори Чағон жилмаяркан, ёнидан коврак анқитиб ўтган йигитга маҳлиё боқиб.

— Қўйсангиз-чи, нима гап бўляпти-ю, сизнинг хаёлингиз қаёқда.

— Қани, бошланг, — Чори Чағон ўзини четга олиб, Турғун Назарга йўл берди.

— Қадамингиз қаерга бошлаётганини англаяпсизми? Бошингизни тебратманг... Улар гўдак, нимани тушунади, ўшаларга эрга-шамизми?

Собиқ маҳбуснинг трап — зинадан юқорига кўтарилаётганини кузатиб турган адиб ҳамон мийиғида куларди. Одамлар турнақатор изма-из палубага чиқишмоқда эди.

— Мен уяламан, — деди Чори Чағон.

— Оломоннинг ярмидан кўпи жойидан жилгани йўқ...

— Уларнинг йўриғи ўзлари билан... Йўл беринглар-чи, — адиб кемага чиқаётганлар сафига қўшилди.

— Ишқилиб, охири бахайр бўлсин, — Турғун Назар чорасизликдан зир қақшаб, одамларга мўлтираб қаради, тўлқинда солланаётган кемага кўзининг қири тушганида алвастини кўргандек, нафаси ичига тушиб кетди.

Кема уч марта қисқа-қисқа „хўп-хўп-хўп“ этиб босиқ гудок берди.

— Ҳой, муҳбир ака, чангакни қозикдан бўшатиб юборинг, — деди кемачи йигит.

— Қанақа муҳбирман, сенга!

— Кечирасиз, ака. Илтимос, чангакни узатинг.

— Трапга тегма, — ўшқирди муҳаррир қўллари қалтираб, чангакни бўшатаркан. У кимнингдир ёрдамга келганини, қўл узатганини кўриб, трапга чопди. Муҳаррир кемага чиққач, соҳилда сеҳрлангандек тик турган одамларга суқланиб қаради, вужуди бўшашиб, юраги қинидан чиққудек гупуллаб ураётганини сизди-да, лоҳасланиб секин палуба тўсинига белини тираб, ўгирилиб олди.

*
* *

Кема шитоб билан оқим сари сузиб кетди. Тумшукда дизель мотор пот-потлар, қуйруқда сув пўртана ҳосил қилиб қайнар, йироқларда ўпирма соҳиллар гир айланар ва тобора кичрайиб, кўздан узоқлашарди. Дарғанинг таҳдидли огоҳлантиришини ҳисобга олмаганда, кеманинг сузиш зайли одатдагилардан фарқ қилмасди. Палубага талайгина одам чиққан, баъзилар чамадонлари қиррасига қўнимли ўтириб олишиб, сигарет тутатишар, бир неча ёш-яланг тўсинга бел бериб, магнитофондан

таралаётган хорижий рок-музыка тинглашар, бўғиқ оҳангда ўзаро гурунг қилишарди. Бу ҳол-хотиржамлик Турғун Назарга далда бўлди. У бошини кўтариб, кема қўйруғидан ҳар иккала тарафга ёйилиб, бир-бирини қўвлаётган тўлқинларга қаради, улар бир-бирининг устига сапчиганда шалоплаган овозлар эшитди. У меҳмонни кўзлари билан излаб кетди. Чори Чағон кема саҳни ўртасида оёқларини хийла ёйиб, бошқарув бўлинмаси баланд тахта тўсинига қоқилган „Эркин“ деган ёзувга қараб турарди. Мухаррир у сари қадам ташлаган эди, боши айланиб, яна кўнгли беҳузур бўлиб кетди. Қандайдир бадбўй, ўткир талх ҳид томоғига тикилиб, нафасини бўғди. Тумшукдан эсаётган шабада қўланса коврак ҳидини тўзғитиб эсаётганини англагач, юраги баттар ўқчиб кетди. У тўсиндан ушлаганча юриб, йигит билан қизга яқинлашди:

— Ука, шу коврагингни ташла, кўнглимни айнитиб юборди.

Турғун Назарнинг гапини тушунмаган йигит анграйиб қаради ва фаҳмлагач, кулимсиради:

— Ҳалитдан-а?

— Илтимос...

— Буни дарёга ташлаш учун даштдан терганим йўқ.

— Хиди қурсин.

— Биламан, ҳиди ёмон, таъми ундан беш баттар — тахир, аччиқ. Лекин даво. Шунинг учун ковракни яхши кўраман... Кечирасиз.

Гапини икки қилишга одатланмаган димоғдор муҳаррир ижирғаниб пўнғиллади, тўсиндан ушлаганича, кема қўйруғига ўтди. Чори Чағон кема саҳнидан юриб, унинг ёнига келди. Елкасига қўлини қўйди:

— Сизни соҳилда қолиб кетди-ёв, деб ўйлагандим, — деди у паришон.

— Нега қоларканман? — сир бой бермади муҳаррир. — Чангакни ечиб узатдим.

— Бало экансиз. Лекин толиққансиз, ранг-рўйингиз айтиб турибди.

— Йў-ге. Фақат ковракнинг ҳидига тоқатим йўқ. Ҳайронман, ана у қиз қандай чидаётган экан.

Чори Чағон кулди.

Кема саҳнида дарға ёрдамчиси пайдо бўлиб, одамлардан четда, тўсинга кўкрак тираб дарёга тикилиб кетаётган ўқитувчи ёнига борди ва билагидан тутиб „Эркин“ деган ёзув четига суяб қўйилган лангарчўпни кўрсатиб, нималарнидир тушунтирди.

— Номи ғалати-я — „Эркин“. Ўғлининг исми, дейман. Арзандасини яхши кўрса керак.

Мухаррирнинг бу ўринсиз топқирлигидан Чори Чағоннинг афти буришди, лекин чурқ этмади. Дарға ёрдамчиси улар тарафга шахдам қадам ташлаб келарди.

— Мухбир ака... — унинг гапи оғзида қолди.

— Ҳой, қанақа мухбир?! — ўшқирди мухаррир. — Ҳа деб мухбир, мухбир, дейсан.

— Кечирасиз, газетанинг каттаси-да сиз.

— Бу бошқа гап. Газетанинг каттасини мухаррир, дейдилар.

— Биз — авом. Ҳаммасини мухбир деймиз.

— Бас қил!

— Сизни капитан сўраяпти. Ёнига бораркансиз... Ҳа-ҳа, сизни, мухаррир ака.

Йигитга эргашиб қушдай енгил юриб, алпанг-талпанг пилдираб кетаётган мухаррир ҳаракатига разм солган Чори Чағон, яхшиямки, жуссаси кичик, бўлмаса, талвасаси сезилиб қолиб, шарманда бўларди, деб кўнглидан ўтказди. Шу чоқ у ўзига қадалиб турган собиқ маҳбус — ўқитувчининг нигоҳини сизди. Бу кўзлар унга таниш ва қадрдон эди. Китобларини ўқиган, суҳбатларини тинглаган минг-минглаб мухлисларга хос суқли, эркаловчи, суйканувчан самимий бир қоникма назар жилваси юрагига жиз этиб тегди. Зум ўтмай кўзлардаги бу холис жилва, суқ йўқолди-ю, ўрнини ҳақир андиша ва заиф нотавонлик эгаллади. Адибнинг кўнгли алланечук ўксинди. Шу тобда ўқитувчини гапга солиш, кўнглини овлашга қаттиқ эҳтиёж сизди. Бироқ капитан бўлинмасидан оғзи қулоғига етгудек бўлиб жилмайиб чиқиб келаётган Турғун Назарга кўзи тушди-ю, ҳозиргина ўйлаган қарорини ҳаёлидан қочириб қўйди.

— Тинчликми? — деди у ёнига келган мухаррирга.

— Капитан бало экан. Сизни танипти. Бир китобингизни кўрсатди — ёғ босиб, муқоваси титилиб кетипти. Суратингиз бор экан. Шуми, деб сўради. Салом денг: айтинг, биз уни, китобларини яхши кўрамиз, деди.

Орага узоқ ва ноқулай жимлик чўқди.

— Сизга ҳавасим келади, — ниҳоят, Чори Чағон сўз қотди.

— Нимага?

— Ҳамиша одамлар орасидасиз. Неки бўлса кўз ўнгингизда.

— Қайдам. Қани бунга вақт бўлса: чопа-чоп, елиб-югуриш, топширик, мажлис. Булар эса четда қолиб кетади, — мухаррир қўли билан доира ясаб, палубадаги одамларга ишора қилди.

— Булар эмас, биз, яъни сиз-у мен, десангиз тўғри чиқаркан.

— Ҳар кимнинг юмуш-ташвиши ўзига яраша, етиб-ортади. Тўғри айтдингиз, энг муҳими, шу юмушлардан кераклигини — лавозим, нуфуз, касбга бевосита дахли борларини топиб олиш керак. Афсуски, бунга имкон йўқ. Йўл беришмайди, ҳар қадамда тўғанок.

— Бу ҳолда умрни ютқазиб қўйиш ҳеч гапмас экан.
— Кимдир қилиши керак-ку бу ишларни ҳам...
— Соҳил осмонига қаранг, шаҳар кўриняпти, — Чори Чағоннинг тўсатдан, томдан тараша тушгандек толмовсираб айтган бу гапи муҳаррирни эсанкиратиб қўйди.

— Қанақа шаҳар?... Қўйсангиз-чи. Мен кўрмаяпман-ку... Балки саробдир?

— Шаҳарларнинг бесамар давралари кўзимга кўриниб кетди.

— Биламан, — деди ҳамияти оғринган Турғун Назар сўник оҳангда.

— Ўз фикрларим билан ёлғиз қолишга ҳаққим бор-ку, сен бўлса яна гийбат, фиску фасодлар оламига тортяпсан, демоқ-чисиз.

Чори Чағон муҳаррирга ялт этиб қаради ва дарҳол ҳушёр тортди.

— Уэр, сизни бу қадар нозиктаъб деб ўйламагандим. Азбаройи сидқидилдан хурсандман сиздан.

— Биласиз-ку, ҳозир ҳам топшириқни бажаряпман. Лекин бугунгидек, омадли топшириқлар камдан-кам бўлади. Бунақалар бизга тегмай қолади, илиб кетишади.

Адиб беихтиёр қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

*
* *

Қирғоқдан хийла узоқлашган кема дарё ўртасига қараб катта тезликда сузиб борар, икки ёнга таралаётган ўркачли тўлқинлар соҳиллар томон кўпикланиб чопар, қумлоқ канорага шаллоплаб урилар, сапчир, қулатар ва шугина насиба билан кифояланиб, тинчир, ортда қолиб кетарди.

Орадан ярим соат ўтгач, дарё кўпириб, ваҳимали талвасага туша бошлади. Кема зўриқиб, палуба тунука қопламалари зириллай кетди. Ҳаводаги рутубатнинг сийраклашгани йўловчиларни сергаклантирди. Улар ўринларидан туришиб, атрофга олазарак назар ташлашарди.

— Йўловчилар, диққат! — деди кичқириб, бўлинмадан югуриб чиққан кема ёрдамчиси. — Ўн-ўн беш минутлардан кейин сел этиб келади. Фақат ваҳима бўлмасин. — Кемачи йигит ҳаяжонини ҳарчанд босишга уринса-да, номаълум хавфнинг шаксиз, аммо ҳали юз бермаган зарбаси шарпаларидан довдираётганини яширолмади. — Ҳамма кубрикка тушсин. Палубада бирон зот қолмасин. Ўртоқлар, такрор айтаман, ваҳима бўлмасин, капитанимиз бунақа селларнинг кўпини кўрган. Мухбир ака... Ҳа, эсим қурсин, кечирасиз, сизлар биринчи бошлангизлар.

— Вой, қандай яхши! — деди кубрикка биринчи бўлиб тушган қиз чапак чалишдан ўзини аранг тийиб. — Шинам, озода, иссиқ! Биз эса юқорида совқотиб ўтирибмиз.

Кубрик кеманинг пастки саҳнидаги команда хонаси бўлиб, ашёлари дағал ва санокли бўлса-да, мустаҳкам эди. Эски тахта ва қандайдир туриб қолган оғир ҳидни туйишга улгурмаган Турғун Назар йигит қўлидаги ковракни кўриши билан бурнини жийириб, бармоқлари билан қисиб олди.

— Ҳозир, ҳозир, акажон, — деди йигит шошиб, дипломатини очиб целлофандаги шоколадни ағдараркан. — Йўлини қиламиз, ҳидини гиппа бўғиб оламиз... Мана, хурсандмисиз?

Бироқ коврак ҳиди хонага таралиб улгурган, йигит эса ўрнидан туриб зўр берганича бурун катакларини кенг очиб, ҳаво си-миранди.

— Қўяверинг, — деди Турғун Назар, — бўлар иш бўлди.

Кеманинг бутун гавдаси илкис-илкис зириллади ва бир ён-бошга оғиб, ўқтин-ўқтин лапанглай кетди.

— Нима бало, оқимга қарши сузаяпмизми? — муҳаррир калта бўйнини чўзиб, қулоғини кубрик деворига тутди. — Бизни жаҳаннам оғзига кўндаланг қилмоқчи шекилли.

Пойгакда тиззаларига қўлини қўйиб ўтирган ўқитувчи ўрнидан туриб, темир зинадан юқорига, бошқарув хонасига чиқиб кетди.

— Сизга йўл бўлсин? — муҳаррир Чори Чағоннинг ўрнидан турганини кўриб, саросимага тушди.

— Кўришим керак.

— Нима деяётганингизни биласизми? Шаштингиздан қайтинг, зинҳор қайтинг!

— Қизиқ-да, — Чори Чағон кулди ва қувноқ чеҳраси синиқа бошлаган, нигоҳлари беқарор қизга қаради. — Кемага тушганнинг жони бир: кўрдинг нима-ю, кўрмадинг нима! Шундайми, ука?

Хаёлсираб ўтирган йигит аввал толмавсираб қаради, кейин қулоқларигача қизариб кетди. Адиб зинанинг ярмига бориб, энгашиб изига қаради: Турғун Назар хона ўртасида у ёқдан-бу ёққа юра бошлаган эди.

Капитан ортдан одам шовурини сезиб, ўгирилиб қаради ва адибни кўриб хўмрайди, лекин лом-мим демади.

Кема ўнгланиб олган, дарё ўртасида оқимга қарши оҳиста сузиб бормоқда. Бир неча дақиқадан сўнг дарё кучли зилзилада суви чайқалган улкан сарховуздеқ лапанглай кетди: ички, кўзга кўринмас тўлғоқдан ларзага тушди, яқин-йироқларда бешик-бешиқ тартибсиз тўлқинлар, уюр-уюр пўртаналар қурил-

лаб, чарх айлантира бошлади. Дарға олға қараб турар, қандайдир мурватлар, ойнаванд милли ускуналар ҳаракатига разм солар ва қулай фурсат топиб ҳамла қилишга чоғланаётган ваҳший махлуқдек ўз-ўзидан кучаниб, пайлари бўртиб, бўзариб-қизариб борарди.

Йироқда, дарёнинг кенг саҳнида ғалати қора девор хошияси пайдо бўлди. Дизеллар бор куч билан ўкира кетди. Қора девор билан орадаги масофа яқинлашган сайин кема тезлиги ҳам ошиб борарди.

Дарёдаги оқим, бешик-бешик тўлқинлар, чарх урган пўртаналар бир зум ҳаракатдан тўхтади. Кейин тўсатдан буларнинг ҳаммаси — тўлқин ҳам, пўртана ҳам, оқим ҳам бир жон-бир тан бўлиб, худди гала йиртқичдек бирваракайига олдинга, қора девор оғушига чопа кетди. Гўё тубсиз даҳшатли ўпқон ҳосил бўлган-у, ҳаммаси сеҳрланган кўйи унинг беаёв домига зириллаб югурарди. Бу — атрофни ваҳшатга солиб, улкан дарё оқимини тилсимлаб, ўз комига тортган аждаҳо куч — сел эди.

Дарға рўпарасидаги ёмғир тозалайдиган чўткалар шигиллаб ишлаб кетди. Чори Чағон шу дақиқада кемада кетаётганини, энди эса қоп-қоронғи жаҳаннамга дуч келишини, ҳали бир замон тубсиз чоҳга қулаяжagini жисман ҳис этди-ю, юраги ўйноқлаб, оёқлари қалтираб, вужудини совуқ тер босиб, темир устунга беҳол ёпишди.

— Ўзингизни тутинг, домла, — шивирлади қулоғига унинг қўлтиғидан тутган ўқитувчи.

Чори Чағон хиралашиб тинаётган кўзларини очди: кема нишабликка шахд билан кетиб борар, олдинда эса ваҳимали, афсонавий малла тоғ кўпириб, елка-ўмровларини шишириб, ёлларини шопириб, беаёв бостириб келарди. Кема қора девор тўшига бор куч билан кўкрак урди. Пастда, кубрикда нимадир полга гурсуллаб қулади. Одамларнинг айюҳанноси, қий-чуви эшитилди. Лаҳзада атрофни зулмат қоплади. Кема тумшугига нималардир гуп-гуп урилди ва еп-енгил пўкакдек ҳавога, бўшлиққа учиб кетди.

Адиб ўзини йўқотди. Унинг кўз олди батамом тиниб, қоронғилашди. Бутун вужуди, онги ҳаётида биринчи марта унга, унинг идрокига бўйсунмади, итоат қилмади. Сип-силлиқ ялтироқ темир устунни қўллари билан тутганча, сирғалиб, полга беҳол чўкди.

*
* *

Чори Чағон ўзига келганида, боши узра одамлар тўпланиб турганини кўрди. Қулоғига кимнингдир дарғазаб фиғони эшитиларди:

— Бу иблис ҳаммамизни бир гўрга тиқиб, нобуд қилмоқчи. Била-туриб, шундай хавфга ташлаганини кўринг-а!

Адиб кўзини очди. Ёнида қиз чўккалаб ўтирар ва унинг пешанасига қўйилган ҳўл дастрўмолни узунчоқ, нозик бармоқлари билан босиб турарди. Турғун Назар эса сассиқ ковракни кап-кап чайнар ва дағдаға қиларди:

— Биласанми, ким кетяпти кемангда, а? Бошинг билан жавоб берасан!

— Ҳе, мухбир ака, чўксак бирга чўкамиз. У ёқда ҳаммага бир кўз билан қарашади: айбсиз, айбдор, номсиз, номдор деган гап бўлмайди.

— Ақл ўргатма! Сендан сўраётганим йўқ... Ана, капитанинга қара, яна хўмраяди-я!

— Нима, сизлардан бошқа одам йўқми кемада, — дарғанинг овози дўриллади. — Бунча ваҳима!

Чори Чағон дарғанинг бир лаҳза ўгирилган юзида ҳалокатли хавф-хатардан эмас, ошкора қўрқоқликдан, ожизликдан жирканиш ифодасини кўрди. Шу чоқ унинг аъзои бадани аччиқ аламдан қизиб кетди. Ана шу вайсақи муҳаррирчалик ҳам бўлмаганини — руҳан, жисмонан заифлигини одамлар олдида кўр-кўрона намоиш этганини ҳис этди-ю, баттар терга ботди.

— Қаердан олдингиз ковракни, ё пирим-эй! Бу ёққа беринг. Усиз ҳам гапларингиз сассиқ, — деди йигит муҳаррирнинг кўлидан ковракни юлқиб оларкан.

— Ҳе, қизғанчиқ, — Турғун Назар афтини буриштирди.

Дарға ёрдамчиси шкафдан термос олиб, пиёлага чой қуйди-да, Чори Чағонга узатди:

— Ичинг, амаки, ҳеч қиси йўқ, ўтиб кетади, — деди ва ўрнидан тураркан, баланд овоз билан қичқирди. — Энди ҳамма бўлинмани бўшатсин! Истаганлар палубага чиқиши мумкин. Халақит берманглар бизга.

Ташқарида эса қуёш олмос нур сочар, чарақлаб кўз қамаштирар, нилий уфқлар тип-тиниқ, ложувард қучоғини кўз-кўз қиларди. Дарёда бўтана қайнаб, оқим ҳансирар, ҳалокатли хавф ўтгани билан селнинг шашти ҳали сўнмаган эди. Ҳавода нам тупроқ ва чиринди, ўткир ўт-ўлан ҳиди анқийди. Кема оқимни қия кесиб, яқинлашиб қолган тўқайзор қирғоқ сари оҳиста сузиб борарди.

Ёш йигит ранги оппоқ оқарган қиз олдида гирдикапалак. Овунтирмоқ билан овора. Турғун Назарнинг чехраси тунд. Ковракнинг бадбўй талх таъмини эндигина сезгандек, юзини ҳадеб буриштиради, ўқтин-ўқтин кекиради. Ўқитувчи белини палуба темир тўсинига тираган кўйи телпагини тиззасига уриб қоқади. Кимдир бурқситиб, сигарета тортяпти.

Чори Чағоннинг дарға билан гурунглашгиси келиб кетди. У бошқарув бўлинмасига кирганида, дарға ёрдамчисига жойни бўшат, деган ишора қилди.

— Келинг, домла, ўтиринг. Қандай, ўтиб кетдимиз?

— Ўтишга-ку ўтди-я, лекин уялтириб кетди-да...

— Эътибор берманг, бундай ҳоллар бўлиб туради.

— Мана, чойдан ичинг, — деди Чори Чағон термосдан пиёлага чой қуйиб дарғага узатаркан.

— Раҳмат. Чойни кейин ичамиз. Соҳилда, — унинг кенг юзи ёришиб кулди, мўйловини мушти билан тузатди.

Шу пайт кема бехосдан қалқиб, силкиниб кетди. Қуйруқ томонда ниманингдир кемага урилган кучли залварли дукур-дукури сезилди. Дақиқа ўтмай, дукур шарпаси чап биқинда пайдо бўлди. Кема қуйруғи сувдан хийла кўтарилиб тушди.

— Домла, ёрдамчини чақиринг, — деди дарға пешонасини қаширкан.

Чори Чағон ёрдамчининг бўлинмага чопиб тушганини ва шу заҳотиёқ палубада дарғанинг қораси кўринганида жиддий иш-кал чиққанини пайқади. Палубада ҳаллослаб юрган дарға ту-нука қопламали полга ялпайиб ўтириб олган муҳаррирга қоқиниб кетишига сал қолди.

— Бошқа жой қуридимиз, домла? Кубрикка тушиб ўтирсангиз бўлмайдимиз?

— Нима қилай, коптокдек ўйнатаётган бўлса. Кубрик ҳам очиқ лаҳад.

Дарға унинг ҳасратини эшитмади. Қуйруқнинг гоҳ чап, гоҳ сўл томонига гавда ташлаб пастга қаради. Қандайдир сирли, даҳшатли махлуқ кема қуйруғини кўлида ушлаб, элакдек нари-бери ўйнатмоқда эди.

— Падарига лаънат! — деди дарға ўқитувчи ёнига келгач. — Катта дарахт чангалига тушиб қолганга ўхшаймиз. Сиз ҳар эҳтимолга қарши лангарчўпни олинг... Ҳой, ука, сиз бу ёққа келинг, — деб чақирди қиз ёнида турган йигитни имлаб. — Бу кишига зарур бўлганда ёрдамлашиб юборасиз. Ҳозир ёрдамчим ҳам чиқади. Фақат эҳтиёт бўлинглар.

— Хотиржам бўлинг, капитан! — деди йигит шўх кулиб, қизнинг билагидан тутиб, кубрикка кузатаркан.

Чори Чағон кубрик зинасига оёқ қўйди-ю, ўйланиб туриб, дарҳол изига қайтди. Рулга ёпишиб олган дарғага:

— Ёнингизда турай, халақит бермайман, — деди. — Кўркманг, отдайман.

Дарға курсини имлаб кўрсатди.

Мотор бир меъёрда гуп-гуплаб ишлар, сел ихтиёрида қолган кема онда-сонда гоҳ қуйруққа, гоҳ биқинга урилаётган зарб-

дан зир-зир титрарди. Дарға кўзларини бақрайтириб олдинга тикилганча, зўр бериб хаёлларини бир жойга тўплашга уринарди.

Ниҳоят, у аниқ бир қарорга келди чоғи, моторга газ бериб, рулни оқим ўртасига бурди. Шу пайт кутилмаган ҳодиса юз берди. Руль дарғага бўйсунмай қўйди. Кема чуқур оқимга киргач, пўкак сингари доира ясаб, айлана-айлана оқимга ўз ихтиёрини берди. Дарғанинг пешанасини тер қоплади.

— Неча селга дуч келганман, лекин бундай аҳволга тушмаганман, — деди у ўзи билан ўзи гаплашаётгандек вазмин оҳангда. — Қизиқ... Афтидан, кема қуйруғи дарахт танаси билан томирлар орасига тикилиб қолган. Ажралиб чиқолмаяпти. Бу чангалдан чиқиш керак.

Кабина қаттиқ силкинди, кема тагига гурс-гурс зарб урилди. Кабина томида шатир-шутур овоз эшитилди. Бу улкан тут дарахтининг барг ёзиб улгурмаган яланғоч шохлари эди. Кема тут танаси устида ғалтак сингари сирғалар, тезкор оқим эса узун ва бақувват шохларни чархпалақдек ўйнатиб, кема биқинида айлантирарди.

— Лаънати, осминогнинг чангалига ўхшайди-я, қаранг, домла. Боплаб туширди, дейман, — ҳамон мулоҳаза қиларди дарға. — Оқимга кўндаланг ҳайдасам, тут бўйи баста билан тик туриб кетиб, кемани чапа қилиш тайин... Оқим билан кетсакчи? Бўлмайди. Йўқ, йўқ. Узиб ташлаб кетиш мушкул... Селга қарши шаҳт билан газ босиб ҳайдасак-чи?... Кучимиз икки баравар ошади. Бошқа йўл йўқ. Бу ҳамроҳдан қанча тез қутулсак, шунча яхши. Саёзроқ жойга боргудек бўлсак, кемани тешиб юбориши ҳеч гапмас.

Дарға тормозни боса-боса кема тумшугини оқимга қарши бир амаллаб буриб олди. Дизель мотор зўриқиб гуруллади, кема танаси тўлғоқ уриб титрай кетди. Ниҳоят кема ўкириб-бўкириб, олға ташланди: тўши бир неча бор турган жойида депсинди, кўтарилиб тушди, тагида катта тўлқинлар пайдо бўлди. Кема қуйруғида нимадир қасирлади, гавдаси талвасага тушди, сўнгра оқимга қарши енгил сузиб кетди.

— Чангалдан қутулдик шекилли, — дарға пешанасидаги терни енги билан сидирди. — Домла, чиқиб қаранг-чи, ташқарида нима гап.

Ўқитувчи лангарчўпни тик тутганича қўли билан забардаст танаси гоҳ кўриниб, гоҳ чўкиб чикка-пукка бўлиб оқиб кетаётган тутни кўрсатиб кулар, юзидаги терни телпаги билан артарди.

— Илдизлари ўзидан баттар қўрқинчли-я. Сал қолди чангалида илиб кетишига. Қаранг, ҳалиям лопиллаб турибди. Қамчи-

дек тегди-я, — дерди йигит чаккагини қизга тутиб.

— Домла, бекор кубрикка тушдингиз-да, — деди дарға ёрдамчиси адибга ўқитувчининг қўлидан лангарчўпни олиб, жойига қўяркан. — Текин томошадан қуруқ қолдингиз.

*
* *

Одамлар енгил нафас олишди. Палубада яна ўзаро гангир-гунгур суҳбатлар бошланди. Чори Чагон куйруқ тарафда, одамлардан холироқ жойда тўсинга кўкрак ташлаб пўртанани, таралаётган тўлқинларни, нилуфар осмонни томоша қилар, руҳияти яна асл ибтидосига қайтаётганидан, вужуди нурланиб бораётганидан шодланарди. У йироқ тоғ ўнгирларида туни билан селоба ёмғирини ташлаб, юкидан қутулиб, юксакликларга кўтарилган хирмон-хирмон парку булутларга, улар орасидаги тубсиз чинни кулчалардек зумрад кўк парчаларига суқланиб қараб, беихтиёр энтикарди.

— Шу ердан соҳилгача сузиб бороласизми? — Турғун Назарнинг таниш овози уни чўчитиб юборди.

— Нима дедингиз? Ҳа-а... — адибнинг энсаси қотди. — Бу журъат қаердан келди сизга?

— Сиздан сўраяпман, — муҳаррир адибнинг хаёлчан юзига тикилди. — Чори ака, аломат кун бўлди-я.

— Шуни ёзинг, — жонланди Чори Чагон.

— Эслашга қўрқаман. Кечалари тушимга кирса, шайтонлаб қолсам керак.

— Мен эса шаҳарни эслаб ўтирибман. Хонанишин бўлиб қолганмиз. Ўйласам, баъзан ойлаб осмонга қарамас эканмиз. Хаёлдан кўтарилиб кетаркан. Тўққизинчи қаватдаги деразадан боққанда ҳам осмонга эмас, — унда кундузлари тутунли ғубор, тунда ёп-ёруғ шафақ, — ерга, ивирсиб юрган одамларга, физиллаган машиналарга қарайсиз. Онда-сонда ёмғирдан сўнг чайилган осмон парчасини дафъатандан кўриб қолсангиз, юрагингиз ёзғиради...

— Бу ерда эса ҳаммаси ёнма-ён.

Адиб муҳаррир гапини илғамди. У фикрларини дилида давом эттирарди: — Улуғворлик, мангуликдан сенинг вужудингга нур, ранг, сас ёғилади. Ўз ўрнини ана шу абадиёт маконда излайсан. Хаёлларинг ҳам, жисминг ҳам шулар билан яхлит... Шаҳарда эса аксинча қувваи-кудратинг, хаёлинг яратган оламни нурлантирмоқчи бўласан. Нега?... Балки ижоднинг асл моҳияти шу армон, олғи-берги, кемтикликдир.

Капитан ёрдамчиси улар томон тез-тез юриб келди:

— Мухбир ака... нима қилай, эсимда қолмаяпти. Ҳалиги, нима эди?

- Гапиравер, ҳей шайтон.
- Домла, сизларни соҳилда кутишяпти.
- Соҳилда? Ким?
- Наврӯз ака. Капитан рациядан хабардор қилган экан.
- Чори Чағон ҳаяжонини яширолмади:
- Капитанга раҳмат айтинг.
- Хўп бўлади.

Ёрдамчи йигит кетмоқ бўлиб бурилган эди, муҳаррир гап қотди:

— Нима, капитаннинг тили танглайига ёпишиб қолганми. Азза-базза...

— Мухбир ака... яна, — йигит томоғини қирди. — У киши рулда.

— Одамларнинг жоҳил, тажанг бўлиб бораётгани мени чўчи-тади... Дарғани олинг. Студентни олинг. Турган-битгани за-хар. Шунчаям кўрс бўладими!

— Кўйинг, Турғун Назарович, — юпатмоқчи бўлди адиб. — Уларнинг иши шунақа: кўравериб, кўникиб кетишган.

— Йўқ, нимасига мунча чиранади. Бўлса, қўлида руль бўпти-да, у бўлмаса, бошқаси...

— Бу гапингизга қўшилолмаман. Ахир, одам ўзини ўзи мустақил тутса, идора этса ёмонми?

— Мустақиллик, эркинлик, ишонч. Ҳаммаси бўлмағур саф-сата.

— Одамлардаги мутелик сабабларини кераксиз жойлардан излаймиз... Кўрқоқлигимиз ҳам, билсангиз, ана шунда.

— Эрками, аёлми, гўдакми, — ҳар бирининг раҳнамоси, со-ҳиби бўлмаса, ҳоли хароб.

— Дарғага нега таъна қияпсиз? Қўлини кўксига қўйиб, қул-луқ қилганича итоат бажо келтирмагани сизга ҳурматсизлик бўлиб туюлдими? Ахир, у бундан жиддийроқ иш билан банд-ку! Мабодо, шундай қилса, жирканардим. Мулоҳазалар учун узр. Дарғанинг ҳам, студентнинг ҳам кўрслиги учун кечирим сўрай-ман.

— Бу гап инсофдан.

— Фақат бир гап: дарға ўз касбига, қўлига, кўзига, тош-ме-тин қалбига муте. Бошқа мутелиги йўқ. Қарам ва муҳтож ҳам эмас. Унинг хатти-ҳаракати буни инкор этади.

— Чори ака, айлантирасиз-ўргилтирасиз ўзингизникини жуфт қиларкансиз, — қувлик билан деди муҳаррир калта бўйинини қашир-кан.

— Одамлар ундан ҳайиқишди. Нега? Чунки ҳали айтганин-гиздек раҳнамо, руль қўлида. Биз ҳам ўзимизда йўқ журъатни унда кўрдик. Бунга ишондик ва ихтиёримизни унга бердик.

Бошқа илож ҳам йўқ эди. Биз бўлса, ундан иллат излаб туриб-миз...

— Булар манман, худбин, айтди дерсиз. Манманлик шилим-шиқ, юқумли хислат. Ароқхўрниги кўзга ташланиб туради, у ўз муттаҳамлигини сезади. Манман эса ўз ҳаракатини фазилат, деб билади. У ўзинигина эмас, яқинлашган ҳар бир кимсани заҳарлайди... Гапларим нотўғрими?

Адибнинг ҳамиятига тегаётган бўлса ҳам Турғун Назарни охиригача эшитишга жазм қилди:

— Қизиқ. Давом этаверинг.

— Кибр-ҳавони сенга ким қўйипти. Бу турқи совуқ иллатни қаердан илаштирдинг?... Студент-ку, ҳали гўдак. Ёнидаги соҳибжамолга ўзини кўрсатмоқчи. Унга ярашар ҳам. Бироқ сени қандай жин урди. Студентни кечириш мумкин, нари борса, юз ўғиришинг мумкин. Дарғанинг манманлиги устомонлик билан яширинган, яширган. Ўзига ўзи махлиё. Қўлини кўксига қўйиб, раҳматлар айтадиган юзлаб йўловчи мақтовининг қули...

— Башарти, нозиктаъблигингизни ҳурмат қилмаганимда эди, атайлаб менга, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит, қаби-лида ваз ўқияпти, деб ўйлардим.

— Зинҳор.

— Одамлар ҳар хил бўлади, Турғун Назарович, биласиз-ку, — адиб мурасага борди. Умуман, бу бетайин олди-қочди баҳсдан зерикди.

— Мен учун масъулият, жавобгарлик ҳис этиш туйғу туйнуқла-ри аллақачон ўргимчак уясига макон, деганингизда ҳам хафа бўлмасдим.

— Ҳар нарсани ўзингизга олаверманг. Калака қияпти, деб ҳам ўйлаётганим йўқ. Аксинча, сиздан миннатдорман. Ким-ларгадир ўшқирдингиз, ҳатто шаънига тегишгача бордингиз. Бу ахир виждонингиз амри, маслагингиз, асло сохта жиддият эмас. Сал яхшилик эвазига ўзимизни ерга уришга, тиз чўкиш-га, ўзлигимизни унутишга устамиз. Сиз эса бунга қаршисиз. Шунинг ўзи мустақиллик эмасми? Мустақил, эркин бўлма-ган одам ҳеч қачон ўз ҳуқуқини ҳимоя қилолмайди. Унинг елкаси ҳамиша қисик, тили қисқа.

Борар манзил — катта посёлканинг уйлари кўриниб қолди. Кемалар тўхтайдиган қўлтиқда бир неча моторли қайиқлар кўзга чалинди. Балиқчиқушлар галалари осмонда чаппар уриб учи-шарди.

Дарё ҳансирашдан тўхтади. Сел ўтиб бўлган эди. Қорамтир-бўз бўтана оқим ҳамон кўпикланар, ҳас-хашак, шох-шабба пўрта-налар домига тушганида зир айланар, улар исканжасидан қутул-гач, оқимдан ўзар, шошқалоқ тезлик билан оқарди. — Булар

нима бўпти, кемани титратган, одамларнинг ўтакасини ёрган баҳайбат тут олдида. Ўшандай улкан дарахтни оқизиб кетди-я. Қудратингга балли! — деб ўйларди Чори Чағон. Дастлаб бошқалар қатори уни ҳам васвасага солган улкан тутга энди раҳми келарди. — Кимдир уни қадаган, ўстирган, у эса ўзи куч олган юрт, заминга безак бўлган. Балки ёши юзда, ҳатто ундан ҳам кексароқдир. Кимлар унинг соясида паноҳ топмади. Энди эса у кўзларига қум, лойқа тўла долғанинг ҳукмида ўйинчоқ. Ҳали бир замон ундан бало-қазодан қўрққандек қўрққан эдик. Бошидан не қисмат кечганлиги ўша онларда ҳеч биримизнинг ҳаёлимизга ҳам йўламади. Хавф туғилганда эс-хушимизни йўқотиш у ёқда турсин, имонимизни ҳам унутиб юборамиз. Балки у одам бўлганимиз учун, нажот излаб кемамизга ёпишиб олгандир. Биз қўрқув, қаҳри ғазаб билан ундан юз ўгирдик. Кейин орқасидан мазахлаб кулдик. Ҳамиша шундай нотантилик. Бир ёқлама ўйлаймиз ва шу иллатимиздан яна шод бўламиз.

Чори Чағоннинг бу хил шикаста ўй-хаёлларга, кечмиш тафсилотларига берилишининг асосий мантиқ сабаби — мудҳиш сел бўлиб, сўнгги таассуротлар тўзонида кўзга ташланмай турарди. Вақти келиб, у лоп этиб эсга тушади-да, ўзини ҳамиша кучли ва иродали, қатъий ва қўрқмас ҳис этиб юриб, тақдир тақозоси туфайли, бошига тушган таҳликали ҳодиса олдида эсанкираб қолганидан ўзида йўқ нафратланади, ғазабланади.

*
* *

Кема қўлтиққа киргач, лангар ташланди. Қумлоқ сохилда тизилишиб, бир-бирининг пинжига тикилишиб турган оқ чорлоқлар ҳавога кўтарилди ва теплоход устида чуввос кўтаришди.

— Мана, манзилга ҳам етдик, — деди Турғун Назар трапдан бирин-кетин тушаётган йўловчиларнинг ташаккурини жиддий мамнуният билан қабул қилаётган дарға ёрдамчиси ёнидан ўтаётиб. — Ҳаммаси ортда қолди: сел ўтди-кетди, тут оқди, жонимиз ҳалқумимизга келиб бақирдик-чақирдик. Дарёнинг эса парвойи палак, ҳеч нарса бўлмагандек, ҳеч нарса кўрмагандек.

— Мураккаб олам, мураккаб одам... — Чори Чағон дарё сарҳадлари кўринадиган очиқ жойга чиққач, ора йўлда узилиб қолган мавзуга қайтди: — Ҳой, дўстим, ким бўлишимиздан қатъи назар, умримиз, ҳаётимиз ана шундай беписанд, камсуқум, дағал, одамлар қўлида эканлигини сезмаймиз. Булар ана шу сиз айтган дарёга ўхшашади. Шовқин-суронсиз ишини қилиб ётибди. Забонсиз уммон. Шухратпарастлик, лаганбардорлик, мансабпарастлик уларга етти ёт бегона. Биз эса ана шу буюк қалб-

га йўлай олмай, кашф этолмай ўтиб кетаётган бадбахт зиёлилармиз... Ҳали капитан бўлмасида йигирма йил бурун босилган китобимни кўрдим. Увада. Бу — чироқ, — дейди дарға. — Атрофида юрган одамлар кўриниб турибди...

— Хўш, нима бўпти? — таажжубланди муҳаррир.

— Энди эса кўздан, назардан четда — кўҳна шаҳарнинг пасткам ҳовлиларида кечмиш чиркин турмуш тафсилоти-ю, олдиқочди саргузаштлардан нарига ўтолмай қолдим. Демак, умр — алдамчи, беҳуда ақидаларга, мабодо, манманлик, мақтаниш ҳам ақида ҳисобланса, — ютқазилди.

— Ўзлигингизга шафқатсиз экансиз.

— Илгарироқ шундай бўлганда қани эди!

— Айни мавриди-ку?

— Айтишга осон.

Дарё томондан бешик-бешик долғалар карвони бир-бирини қувлаб келди, жияклари кўпикланган соҳилга сапчиди. Дарё ўртасида тутун буруқситиб теплоход оқимга қарши сузиб борарди. Палубада халойиқ тирбанд. Чори Чағон нотаниш кемада кетаётган йўловчиларга астойдил омонлик тилади, нечундир, ҳаяжонланди ва ўпкаси тўлиб-тўлиб, томоғини қирди. Умр, одамлар, мангулик бобида кечган ҳаёллар Чори Чағон хотирасидан кўтарилганича йўқ эди. Ҳамон олис, унут бўлган, аммо ғоят қадрдон ҳиссиёт олами — одамларга, ҳаётга яқинлик сезар, бир замонлар буларнинг ҳаммасини севганлигини, улар билан эттирноқ яхлит бўлганлигини эслади. Энди эса орага тушган чоҳ кенгайиб, ўтиб бўлмас даражага етканини ўқиб тан олди. Азиз гўша — ота-она қучоғини тарк этиб, узоқларда дайдиб юра-юра таъзирини еб, тавбасига таяниб қайтган фарзанддек ўзини ғариб ва ожиз ҳис этди.

Адибнинг кимнидир илҳақ кутаётгандек бўлиб, бир жойда депсиниши Турғун Назарга эриш туюлди.

— Ҳамма кетиб бўлди-ю, нега қаққайиб турибмиз?...

— Мухбир ака, шошмай турингизлар, ҳозир капитан чиқади, — деб кичқирди ёрдамчи.

Муҳаррир Чори Чағонга ялт этиб қаради.

„Эркин“ палубасида тапир-тупир қадам товушлари эшитилди. Дарға ва собиқ маҳбус ўқитувчи қораси кўринди.

*
* *

Чори Чағон тўлқин чиқариб ташлаган оқ-сарғиш ғадир-будур қамиш томирларини боса-боса кемадан узоқлашди. Тик соҳилдан туриб бутун борлиғи билан намоён бўлган дарёга боқди. Дарёда долғалар ўркач-ўркач. Муздек шамол эсади. Соҳил шалоплайди. Оғир нафас олаётган дарё тўлқини хуруж

килганида сохилдаги кўға, хас-хашак, шох-шабба, ўсимлик илдиэларини кумлоқ сохил сари суриб келади, сўнгра кўпик-ланиб ортга қайтади.

Кул ранг қанотли балиқчикуш оппоқ кордек тўшини сувга уради, тўлқинлар устида қийиб-қийиб учади, „чир-рок“ деб қичқиради.

Чори Чағон энтикди ва бўтана долғаларга тўш ташлаётган оқ чорлоқдек парвоз килгиси келиб кетди.

СЕВГИ ҚЎШИҚЛАРИ

Сирень гуллари

Мен ўша пайтларда катта ғала-ғовур шаҳарда бир яхудий дўкончининг уйида ижарага турардим.

Баҳорда деразам ёнида бир туп сирень гуллади. Унинг ним-пуштиранг, алвон гуллари, япроқларида эртаю кеч боларилар гувуллашар, баъзан туннинг алламаҳалида деразаларни очган чоғимда анвойи ҳиди хонамни тўлғизиб юборарди. Ҳар куни унинг ёнидан ўтарканман, ғаройиб ҳаяжондан, ўша дамларда вужудимни қамраб олган шодлик туйғусидан сармаст бўлардим.

Ўша йили қалбим қувончларга лиммо-лим эди. Эндигина кулф ураётган баҳор дилимдаги эҳтиросларни яшнатиб юборганди. Мен илк севги шодликлари, жафоларини кечирардим. Баҳор ва севги бир-бирини тўлатиб, сирли оғушига тортар, севги туйғулари ва баҳор нафосати уйғунлигидан, тантанасидан ўзимга сизмай юрардим.

Бироқ қизга севги изҳор қилишга юрагим дов бермай юрардим. Сирень чаман бўлиб гуллаган кунларнинг бирида анчадан буён дилимга туғиб юрган аҳдимни қатъий ўйлаб олдим. Ўша куни шаҳардаги катта майдонларнинг бирида учрашишни аҳду паймон қилиб уйга қайтдим. Мен севгилимга тунларни бедор ўтказган хаёлларим, эҳтиросларим шериги — деразам ёнида гуллаган сирень гулларида тақдим этмоқчи эдим. Барча орзу-умидларимни, қалб сўзларимни шу гулларга ўраб ҳадя этмоқчи эдим. Гуллар менга умид бағишлаган эди.

Кечки пайт уйга келдим. Лекин ҳовлини таний олмадим. Не кўз билан кўрайки, сирень ўз ўрнида йўқ эди. Хонам деразаси тагини топталган гул япроқлари босиб ётарди, дераза токчаси, тирқишлари гулбарглардан тўзиб ётарди... Сиренни ток ва бошқа мевали дов-дарахтларни тўсиб, ўсишига, ҳосилига ҳалақит беради деб, уй эгаси кесиб ташлаган экан.

Ўша кеч қиз билан учраша олмадим. Сирень гулларининг топталишини ёмон аломат деб билдим. Ҳар қалай мен худди шу фикрни хаёлимдан ўтказган эдим.

Дарҳақиқат, бу шундай бўлиб ҳам чиқди. Менга эҳтирослар туғёнини ўша оқшом ҳам, ундан кейин ҳам қизга айтиш насиб қилмади. Ҳаммаси қалбимда қолиб кетди.

Ана шу воқеадан кейин ҳам кўп йиллар ўтди. Ўшанда кечирган қадрдон, сармаст туйғулардан энди анча йироқлардаман. Ёш ҳам анча жойга бориб қолди. Лекин ҳар йили баҳор келгач, кўчаларни яёв кезиб юрарканман, ҳовлиларда барқ уриб гуллаган сиренларга кўзим тушиб қолади-ю, оромимни йўқотаман. Ўша дамлар тафсилоти, бахтиёр орзулар бот-бот ёдга тушади. Шундай пайтларда покиза, армонли муҳаббатим сирдоши — сирень гуллари бир умрга севиб қолганимни юрак-юрагимдан ҳис этаман. Ўшанда кечирган туйғуларим хотираси қалбимга меҳмон бўлиб келади-ю, ҳаёт ташвишларига одатланган, кўниккан вужудимни алғов-далғов қилиб кетади.

Ҳовли эшиги

Ҳамон бўйдоқона ҳаёт кечираман. Бўш вақтларимнинг кўпини уйда ёлғиз ўтказаман. Баъзан паришон хаёлларимни қумоқ бўлиб, деразамнинг оқ ҳарир пардасини очаман-да, ҳовли эшигига қараб ўтираман. Гоҳо-гоҳо нотаниш йўловчи эшикни қия очиб, ҳовлига бош суқади. Шунда борлиқ вужудим ҳаяжондан титраб кетади. Ўтмишнинг завқли дамларини кўмсаб турганлигимни ҳис этаман. Эшик очган кимсанинг нотаниш эканлигини кўрганимдан сўнг, ҳолсизлик, ҳиссизлик яна қайтади. Паришонлик мени яна ўз гирдобига олади.

Ана шундай кунларда қадрдон манзаралар, хотиралар кўз ўнгимдан бир-бир саф тортиб ўтади. Унинг сиймоси шу манзаралар орасида юлдуздек порлаб туради... Ниҳоят, ҳовли эшигини очиб, у ҳам мўралайди. Кейин жиякларига пишиқ гишт терилган йўлакда унинг сарвдек қомати пайдо бўлади. Пошналар гиштга тегиб тақиллайди. Ҳовли сукунати бузилади. Ана, унинг юзлари, кўзлари... Лов-лов ёниб келяпти. Чехрасида ибo ва андиша, соғинч ва изтироб. Кўзларимиз учрашади. У йироқдан мамнун боқади. Гумон ва андишалар ўрнини бахтиёрлик, дилгирлик эгаллайди. Мен унинг жуссасидек бежирим, хушбичим пальтосигача, ҳатто оппоқ сумкасигача термиллиб қараб тураман. Яна ҳаяжонларим ўз кирғоғидан тошиб чиқади. Мен ана шу сармаст туйғулар амрига бериламан.

Бироқ орадан анча вақт ўтгач, хотира ва хаёллардаги мавҳумият ўзини сездириб қўяди. Баҳор тошқинлари каби кўпириб, шовуллаб оққан ҳисларим ҳам самарасиз ўтиб кетади. Ҳам-

маси туман орасига киргандек ғойиб бўлади. У ҳам қандай пайдо бўлган бўлса, шу зайил дийдоримга йўламасдан, армонларда қолдириб, ном-нишонсиз йўқолиб кетади.

Ховли саҳни яна мунғайиб, ҳувиллаб қолади.

Ховли эшиги ёпиқлигича турибди. Уни ҳеч ким очгани йўқ. Фақат илҳақ хаёлларимгина бўм-бўш ховлини бир зум остин-устун қилганини пайқайман ва негадир, шунда бир замонлар кечмиш бахтиёр ва шодон дамлар қадрига етмаганимдан куюнаман.

Йўллар

Тош йўлнинг ўнқир-чўнқирларидан сакраб-сакраб бораётган „газик“ машинасининг олд деразаси дарз кетган. Унда ботиб бораётган куз қуёши нурлари турфа рангда жилоланади. Ҳар қачонгидек, бу галги сафаримиз ҳам тафсилотларга бой эди. Шу боисдан бўлса керак, кечга бориб толиққанганимни ва мудроқ босаётганини сездим. Бир зум кўзларим юмилган экан, машинанинг қаттиқ силкиниб тўхташидан чўчиб уйғондим. Даштдан қайтаётган моллар машина йўлини тўсиб олган эди. Поданинг ўтиб кетишини кутадиган бўлдик. Машинадан тушдим. Икки томон пастак адирликлар билан тўсилган. Рўпарада эса яшил пахтазор ястаниб ётарди...

Бу нимаси? Ана у қирғоқлари тик дарё бўйида сукут сақлаб турган толзор танишга ўхшайди. Бу адирликлар ҳам, унинг ўрқачлари ҳам. Пода ортида қолиб кетаётган чанг-тўзонли йўл. Бу хира муаллақ туманлик орасидан сузиб келаётган пахта ортган тележкalar ҳам таниш. Шунда вужудимни зилдек эзиб ётган чарчок-чок-чокидан сўкилиб кетди. Қалбимнинг аллақаерида бир нарса портлагандек ва у ҳали бир замон вулқон каби отилиб чиқадиغانдек туюлди.

Ана шу ноаниқ гулғулалар садоси тобора тиниклашиб борди. Рухиятим бирдан енгил тортди. Мен азиз хотиралар қучоғида қолдим. Улар худди ёшлиқдаги кадрдон дўсту биродарлар каби, мени қуршаб олишди.

Бу туйғулар илк севги хотиралари эди. Мен худди шу тошлоқ йўлдан, худди шундай оқшом дамлари даладан у билан бирга қайтардим. Биз бир-биримизга қарай олмас, бироқ ҳар бир ҳаракат, ҳар бир нафас олишда қалбимиздаги эхтирослар туғенини илғаб олардик. Теварак-атроф чангу тўзонга эмас, оқиш туман каби ҳарир пардага бурканди. Мен ўзимни беҳад бахтиёр сеза бошладим.

Пода ўтиб кетди. Биз ҳам йўлга тушдик. Машинамиз қишлоқ оралаб боряпти. Йўл четидаги бир ховлига кўзим тушди. У оддий-

гина уйга ўхшаб кўринса-да, ўша дамда, назаримда, терак бара-вар ёлқинланаётган гулхан эди. Бу ўша қизни мендан хуфя тут-ган чўнг деворлар. Ўнг биқинида тўрт нафар бола бир-бирини қувлашиб, қийқиришиб ўйнашяпти. Шу дамда мен олис ўтмишни ҳам, ҳозирни ҳам ва ниҳоят, сирли келажакни ҳам ўйламасдим. Хаёлимда ёлғиз ўша — унут бўлган севги завқ-шавқи, изтиробла-ри оловланарди. Мен ғайритабиий бир вазиятда ўша дамлар би-лан ҳамнафас, ҳамдам эдим.

Йўллар мени яна илк севги ошёни билан учраштирди. Мен шу биргина хотира меҳмон бўлганидан, ўша кезлардаги-дек қувониб боряпман.

Охири йўқ йўллардамиз. Энди қишлоқ ҳам ортда қолди. Ма-шинамиз ҳамон силқиниб боряпти. Шунда жуда ёшлигимда ака-ларимиз, опаларимиз тилидан эшитган бир қўшиқ ёдга тушди:

Ёр юрган кўчаларни супурай сочим билан,
Чанги чиқса, сув сепай кўздаги ёшим билан...

Мен ниҳояси йўқ йўлларда кета туриб, шу кўшиқни такрор-лайман ва илк севгининг ҳам худди шу кўшиқ каби ҳар эслан-ганда дилни ўрташини пайқайман.

Тушларим

У қиз аҳён-аҳёнда меҳмон бўлиб келади: ўнгимда эмас, тушла-римда. Шунисига ҳам шукур қиламан. Ҳар гал у билан учрашга-нимда, эхтироссиз ҳаётим безанади, қалбим умидбахш туйғу-лар билан тўлиб-тошади.

Мен уни яқинда яна тушимда кўрдим.

Улкан ва ғира-шира ўрмон эмиш. Сокин дарё бўйида ўти-рибман. Ўрмондаги турли-туман қушлар овозини тинглайман. Шунда ўрмон ичкарисидан қалбни хаприқтирувчи қандайдир мунгли товуш эшитилади. Аввалига буни ҳам ўрмон қушлари-нинг мунис сайраши, деб ўйлайман. Йироқларда шох-шабба-лар қарс-қурс синади. Қарайман. Дов-дарахтлар ярим белига-ча туман тўшагида. Туманни ёриб бир қиз мен томон чопиб келяпти. У мени чорлаяпти. Қандайдир зўр ҳаяжон оёққа турғи-зади. Унга пешвоз чиқаман. Танийман. Ўша қиз! Ўрмонда нима қилиб адашиб юрибди? Қадамларим тезлашади. Юзларим ло-вуллаб ёнади. Ана, у самбиттоллар танасини нозик панжала-ри билан ушлаганча тўхтаб қолди. Худди тумандек момик ва нафис, латиф ва енгил либос боши, бўйнига ўралиб, учлари тўлқинланяпти. Қиз мени кўрди-ю, сесканиб кетди. Унинг ҳам юзлари, кўзлари ловуллаб ёнди... Кейин у маъюсланганича изига бурилиб кета бошлади. Нима бўлди унга? Ё озор етказ-димми? Кўнглида армон, гумон бормикан?

У яна туман оғушига шўнғиб кетди. Туман денгизи устида унинг узун оқ ҳарир рўмоли ҳилпиради. Энди у мени чорламасди.

Изидан кета бошладим, сўнгра югурдим. У йироқларга, кўз илғамас сирли шафақ сарҳадларга кетиб борарди. Буталар, маймунжон ва самбиттоллар илдизлари, шох-шаббаси оёқларимга илондек чирмашади. Оёқларим, юзларим тимдаланади, тизиллаб қон сизади. Мен эса ҳамон югуряпман. Ниҳоят, нам тупроққа юзтубан йиқилдим...

Уйғониб кетдим.

У келди. Яна хаёлларимни безовта қилиб келди. Бир замонлар оташида ёнган илк севги энди қондек мусаффо, қондек шифобахш туйғулар уйғотиб кетди. Мен ўша малакнинг келганидан хурсандман. Ҳар гал хайрлашганимизда, висол дамларининг яна такрорланишига умид қиламан.

Алвон кунлар

Бундан бир неча йил бурун хизмат важидан жанубдаги шаҳарлардан бирига йўлим тушиб қолди. Ўшанда меҳмонхона олдидаги майдонда, хиёбонда кечки пайт сайр қилиб юриб, уни кўриб қолдим. Дастлаб кўзларимга ишонмадим. Бу кутилмаган учрашув мени гангитиб қўйди. У хийла узоқлашгач, исмини айтиб чақирмаганимга ачиндим.

Ўша тунда алламаҳалгача ухлай олмадим. Хаёлларим тарқоқ ва паришон бўлиб қолди. Бироқ иссиқ кун ҳовури туннинг салқин ва дилбар ороми билан алмашингач, фикрларим равшан тортди. Энди менинг беозор хаёлларим қушдек қанот чиқариб, бу нотаниш шаҳардаги сон-саноксиз уйлар, ховлиларни кезиш учун сафарга отланди. Лекин унинг ҳовлиси, тақдир ҳам шу шаҳар тунидек менга қоронғи эди.

Эртаси куни уни бекатда кўриб қолдим. Бир нотаниш йигит билан бирга эди. Йигит олти-етти ёшлар чамасидаги қизчанинг қўлидан тутиб турар, у эса боланинг тим қора сочларини нозик бармоқлари билан тарарди. Йигит ҳам, у ҳам, болалари ҳам бир узукнинг кўзидек чиройли, бенуқсон эди. Мен уларни йироқдан кузатиб турдим. У ҳамон хушчақчақ, худди ўша ёшлигимдагидек беозор, бахтиёр ва кувноқ эди. Кейин такси машинасига ўтиришиб, кетиб қолишди. Мен куни бўйи шаҳар кўчаларини кезиб, кечки пайт ҳориб-чарчаб меҳмонхонага кириб келдим.

Учинчи марта учрашганимизда, кўзи кўзимга тушди. Мен унда фавқулодда ўзгариш кўраман, деб ўйлаган эдим. Бироқ мен ўйлаганчалик бўлмади. У дастлаб хайрон қолди, сўнгра

ширин табассум қилди-да, эски бир анчайин танишини кўрган-дагидек бош ирғаб ўтди-кетди...

У ўтиб кетди. Аммо мен учун азиз дақиқалар муқаддас эди. Шамол каби учишга шайланган ўша дамлар хотирасини тўхтатиб қолдим. Ўшанда мен бахтли эдим. Ҳозирги пайтда менга шу хотираларнинг ўзигина олам-олам қувонч бахш этаётганини ҳис этдим.

Энди эса бу шаҳарга йилига икки марта: баҳор ва кузда келаман. Баҳорги сафарларимнинг бирида тўсатдан уни кўриб қолдим. Шунда кўнглим ўсганини, қашшоқ ҳисларим бойиганини сездим. Ҳаётим, елдек учиб ўтаётган умрим кунлари мазмундор бўлиб қолди.

Кеч кузакда ҳам бу шаҳарга келиб тураман. Энди уни камдан-кам учратаман. Афтидан, кундалик турмуш ташвишлари, вазмин ҳаёт салобати уни ҳам ўз ҳукмига олган. У онда-сонда болаларини эргаштириб, шаҳар кўчаларида пайдо бўлади, йўлимда дуч келади. Ортидан узоқ тикилиб қоламан. Болалари ҳам ўзидек озода, покиза, меҳрибон. У ўтиб кетган кўчаларда ёлғиз кезаман. У нафас олган ҳаводан мен ҳам нафас оламан. Ана шундай пайтларда шу ва шу каби туйғуларга ошно бўлганимдан кунларим алвон тонгда кечаётгандек нашъа қилади.

Лекин ҳамиша бир шарпанинг кезиб юрганини ҳам сезаман. Мен бу азим шаҳарда кўриб юрган аёл у эмас. Негадир ундаги таниш, ўхшаш белгиларгина мени ром этади. Шунча йиллар ўтиб уни илгаригидек севмаслигимни ҳам биламан. Унинг ҳозирига ҳам, тақдирига ҳам бефарқ қарайман... Мен учун азиз нарсалар ўша, олисларда қолиб кетган ёшлигимга ҳамроҳ ўша севги шодликларидир. Мен ҳамон ўша беғубор, пок туйғулар билан яшаётганимдан мамнун бўлиб кетаман ва ҳар гал инсон умрини безаб тургувчи ана шу эҳтиросларнинг мангу қолишини ва ҳамиша шу туйғулар қалбда бўлгандагина киши бахтиёр бўлишини юракдан ҳис этаман. Мен ана шу умр безаги — илк севги, ёшлигим, мен учун бир умр муқаддас бўлиб келаётган ва қолажак туйғуларим билан учрашганимдан бошим кўкларга етиб юради. Ҳаётим, бенаво, беқут кечаётган кунларим серфайз бўлиб қолади.

ЭССЕ

САРБАСТА СУРХОН

Эсимизни таниганимизда, ҳаётни севиш, эъзозлаш учун аввало ота-онани қадрла, дейишарди. Кейинчалик билсак, ота-онага бу юксак ҳурмат башорати пурҳикмат бобокалонларга бориб тақаларкан. Вақт-соати келиб, қон-қардош уруғ шажарасига чанқоқ меҳр тушаркан. Таажжубки, буниси ҳам тўла қаноатлантира олмайди, чунки етти бўгин-етти пуштдан сўнг қон-қардошликнинг изларини топиш амри маҳол бўлиб қолади: уруғ-аймоқни боғлаб келган занжир ҳалқалари узилган маржон мунчоқ сингари мозий сўқмоқларида тирқираб, сочилиб кетади.

Ҳаяжонга солгувчи бу азалий саркаш жумбоқ сирини билим деган саодат ошкор этди. Ҳаётни, одамларни севиш ўз-ўзидан бўлмаслиги, бунинг учун, энг аввало, юртни севиш лозимлиги аён бўлди.

Алқисса, неки муборак, неки муқаддас, неки мангу, — ҳамма-ҳаммаси ана шу юрт бешигида қарор топаркан. Юртни астойдил севдик. Ота-она, бобокалонлар шажарасига қизиқишимиз сингари, бу асов туйғу ҳам юрт тарихи сарҳадлари сари бебош ҳаёлларни бошлаб кетди.

Унинг оқсоч, серғубор уфқлари ғоят узоқ кўринди. Шунда ҳамиша баркамол ҳаёт нақл қилди: тарих ҳудудсиз вақт маскани, ҳар бир тирик инсон унинг нишонида. Унинг олмос назаридан на шох, на гадо, на зоҳид, на фозил, на доно, на жунун қочиб қутула олади. Кекса тарих билан тил топишганлар асл йўлдан адашишмайди. Башарти, ҳисоб-китобларинг пухта, режаларинг оқил ва расо, лафзинг ҳалол ва қўлларинг пок бўлса — бас, унда омад ва рўшнолик насиб этди, деявер. Зотан, тарих эзгулик ва доноликнинг ягона мангу барҳаёт дарахтидир. Бу дарахтга мудом куч-қудрат ато этгувчи илдизлар она тупроқ қатларига чуқур кетган. Тупроқ эса бор бисотимиз: ўликлар ҳам унда, азиз авлиё-анбиёлар ҳам унда, наслу насаблар фахри — қошона обидалар, ҳақир гўрхоналар ҳам унда. У тириклар ризқ-рўзи, келажак авлодларнинг умид чечаклари барқ ургувчи мулки башардир.

*

* *

Катта бир йиғилишда мухлислардан менга савол тушди. Жавоб беришга тайёр эдим-у, аммо савол мазмуни йиғилиш маърузасига алоқадор бўлмаганлиги сабабли ҳамда бесамар му-

нозаралар усиз ҳам чўзилиб кетганлиги боис ўзимни тийдим. Толиби илм аҳли, меҳнаткашлар билан бўлган кўплаб учрашувларда ҳам шу хил саволларга дуч келдим. Айнан ошкора-лик, қайта куруш, демократия қарор топгани сайин одамлар кўнглида кўп замонлар тўпланиб, бироқ отилиб чиқишга йўл тополмай ётган ҳад-ҳисобсиз саволлар, сиру синоат, тахмину гумонлар ўз жавобини талаб қиляпти. Замона зайлига қарангки, ҳар бир кимса ўз дардини рўй-рост айтяпти, ҳақ-ҳуқуқини талаб қилишга кўникма ҳосил қиляпти. Лекин менга аталган саволлар салмоғи, мазмуни ўзимни ҳам ташвишлантириб келган салоҳият — она замин дардлари, ватанни севиш, ҳаётга муҳаббат хусусида бўлганлигидан қалбимни жизиллатди. Шунда ўзимча, буларга, албатта, фуржали, баҳоли қудрат жавоб бериш ва бир ёки бир неча учрашув, йиғилиш доирасидагина эмас, кенг миқёсда мушоҳада қилиш заруриятини ҳис этдим. Дарвоқе, қайси бир адибни бу азалий муаммолар қийноққа солмаган? Бу қутлуғ ва мангу маслак, айниқса, остонасида турганимиз — XXI аср арафасида ғоят дардкаш тус олди.

Инсон руҳиятини алғов-далғов, безовта қиладиган туйғулардан бири — ҳаётдан қониқмаслик, қаноатланмаслик. Руҳий теранлик ва мукаммал камолотга интилиш чексиз бўлгани сингари, бу саодатнинг олмос қирралари ҳам ҳамиша оҳанрабодек ўзига тортаверади. Ҳар инсон муайян макон ва замонда яшаркан, ўзлигини, ўраб турган теварак-атрофни англашга, ҳаяжон ва ташвиш уйғотувчи туғённи билишга иштиёқманд бўлади. Ватанпарварлик — юртни севиш, инсонпарварлик — ҳаётни севиш, фидойилик — меҳнатга ташналикни тақозо этиши билан бирга, унинг ботиндаги илдизларига бўлган чанқоқ синчковликни ҳам уйғотади. Аждодлар топиб айтишган: ҳеч бир кимсанинг бешиги осмондан тушмаган ва, албатта, унинг киндик қони тўкилган она юрти бўлади.

Шундай воқеанинг гувоҳи бўлганман. Жамоа хўжалиги ҳисобот йиғилиши бораяпти. Раис ношуд эди, боз устига, ортиқча гап-сўзлардан ўзини олиб қочиб юрадиган кўрқоқ раҳбар эди. Ўзи туғилиб ўсган узоқ кишлоқ аҳли арзи додини айтаётган оқсоқол чол таъналарини бошини ҳам қилиб эшитиб ўтирибди: „Ҳой, ноинсоф раис, ақалли кишлоғингдаги кекса тутга ин қурган лайлақдан ўрناк олсанг бўлмайдими? Қуш бўлса ҳам ҳар йили канда қилмай, адашмай-нетмай, Ҳиндистондек узоқ элдан учиб келиб, ўзи туғилиб, тетапоя бўлган уясининг ҳолидан хабар олади, зиёрат қилади. Ахир, сен одамсан-ку, наҳотки, қушчалик бўлмасанг!...“

Ўшанда аламзада чолнинг гапидан кулган эдим. Кейин эса унинг гаплари кўп йиллар ўйлантириб юрди. Лайлак табиатнинг ёзилма-

ган қонунлари измида. Инсон-чи? Аслида, у ҳам. Аммо тан олгиси келмайди, баъзида истиҳола қилади. Ўзига кўп бино қўйиб юборган одам руҳан қашшоқлашганини илғамай қолади. Эзгулик, маънавий қадриятлар баракаси учган, путури кетган қалбда ҳамиша худбинлик, жаҳолат уя қуради. Замон ва замин, одамлар ва ҳаёт изми кўп ҳолларда ана шундай кимсалар қўлида бўлгани тараққиётга озмунча зил етказмайди.

Табиатнинг битта қонунини ҳеч қачон унутмаслик керак. У ўзи ақл-заковат, фаҳми фаросат ато этган фарзанди — инсондан ҳамиша мурувват кутади. Акс ҳолда, ношукур бандасига жазоси ҳамиша тайёр. Чунки табиатда ҳеч қачон бўшлиқ бўлмайди. Газлидаги зилзилалар бунга мисол. Замин қаъридаги газни ўнлаб йиллар сўриб олишди. Эвазига ҳеч вақо беришмади. Табиат эса ер ковакларини осонгина, бир силкиниш билан текислади-қўйди. Орол денгизи тортилди. Тузли қумбўронлар ям-яшил ҳосилдор воҳаларга хуруж бошлади. Ҳаммасининг ҳисоб-китоби бор. Буни тан олмаганлар она табиатнинг бемурувват, калтабин болаларидир.

Инчунун, инсон табиати ҳам шу хил. Унинг лойини табиат шундай мўрт қилиб қорган. Инсон табиатида ҳам ҳеч қачон бўш жой бўлмайди. Умид-орзулар сўнса — ўрнини умидсизлик, ҳафсаласизлик эгаллайди; муқаддас маслаклар таназзулга юз тутса — ўрнини ҳиссизлик ва лоқайдлик забт этади; яқин одамларинг, ҳаётта меҳринг совиса — аянч хорлик шу заҳоти эшик қоқади; ўлимни кўп ўйласанг — ёш бўлсанг-да, кексалик сенга сирдош, ҳамроҳ бўлади. Ҳаётни севиб, умидвор яшаш — умрни ҳамиша безайдиган буюк ҳислатдир.

Шунга ўхшаш турли-туман мулоҳазаларга бориб, мухлисларим билан мулоқот қилишга жазм қилдим. Инсон ҳаётини муштараклик ва уйғунликка ошно қилгувчи тўртта азалий моддият ва маънавият илдизлари — табиат, тарих, тирикчилик ва тараққиётни асосий мавзу қилиб олишга уриндим. Ердаги ҳаёт, башарият равнақи ана шу барҳаёт чор гумбаз аро кечади. Шуни ҳам борки, тирикчилик ва тараққиётни идора қилиш, уни бир амаллаб эпақага келтириш ва ҳатто вақтинчалик ютуқлар билан ўзни овутиш ҳам мумкин. Аммо табиат ва тарихга хиёнат қилинса — уни ўнглаш қийин. Қуш қаноти билан тирик ва гўзал бўлгани каби, ҳар бир миллатнинг қўш қаноти — табиати ва тарихидир. Булар таҳқирланса, менсилмаса, эл-элат беқадр, беписанд, беғурур, бебурд бўлади ва моддият, маънавият илдизларига мудҳиш зил кетади.

Аввал ибтидо она табиат нидосига қулоқ тутайлик. Элнинг жамики улуғворлиги, бойлиги, мероси, жасурлиги, тантилиги, саховати, закийлиги ёлғиз у туфайлидир.

Бир умр махлиё боққанимиз, қалбимизда эзгу армону орзулар кўпиртирган она табиат бир неча авлод кўз ўнгида тўзигани сир эмас. Унинг бисотидаги ноз-неъматларни орқа-олдимизга қарамасдан кўкка совуришимиз шунга олиб келди. Ўйламай-нетмай мусодара ва талон-тарож қилганимиз оқибати вой бўлганига кўзимиз етиб қолди. Бунинг фаҳмига етдиг-у, бош чангаллаб қолдик.

Нега шундай бўлди? Нега биз табиат эҳсонларига осмондан тушган, ердан чиққан текин луқмадек бирваракайига ташландик? Боринги, буни билим, техника, тараққиёт шарофати десак, унда асрлар оша бориға шукур қилиб, камтарона, табиат билан бақамти ҳаёт кечириб келган аجدодлар сабр-тоқатли руҳини камситган бўламиз. Бунинг устига, ҳаётнинг бош илинжларига бу хил ашаддий ҳужум асло яхшиликка олиб келмайди. Биз орзу қилган фаровон, бекаму кўст турмуш кўнгилсиз сабоқ ҳозирлаб қўйган экан. Вақтинчалик хом-хатала режалар, шиор ва даъватлар тузоғига тушиб қолдик. Энди қаерга боқманг, иллат кўрасиз.

Зумрад осмондан тоза ҳаво эмас — кислота ёмғир, заҳар ёғияпти, ҳаётбахш олмос куёш нури эмас — мудҳиш таҳликали озон ўпқони ваҳшат билан кўз олайтиряпти. Сув ҳавзаларининг ягона манбаи — тоғ ўрмонлари жиддий талафот кўрди ва кўряпти, тобора сийраклашяпти. Улкан тошқин, асов дарёлар беписанд жилғалар кўйига тушиб қолди. Жамики тирик мавжудот — одамзод, ҳайвонот ва наботот бешиги, олтин замин аталмиш унумдор тупроқ минерал ўғитлар, пестицидлар, гербицидларга шунчалар тўйинтирилдики, унинг „олтин қўлли“ бободехқон, дала кезмай соҳибман, деб кўкрак урган шухратпараст раҳбарлар меҳри кароматидан сарзиёда бўккани, ўқчигани элимизга, наслимизга минг хил дард бўлиб қайтди. Кундалик тановулдаги озиқ-овқатлар шулар билан бисёр тўйинди. Дардчил беморлар сони кўпайди, дарднинг тури ошди. Қишлоқлараро оққан ариқлар у ёқда турсин, ҳатто тоғ дарёлари сувини ичиш ҳам хатарли бўлиб қолди. Имконини топган пулдор амалдорлар ичимлик сувини тоғ булоқларидан ташийдиган бўлишди.

Бир жамоа хўжалиги директори менга сирини очди. У шахсий эҳтиёжлари учун алоҳида қовун, тарвуз, сабзавот, пиёз етиштираркан. Заҳарли химикатларни асло йўлатмайман, деб мени ишонтирмоқчи бўлди. Ўз соғлиги, ороми, пуштикамарлари ташвишини қилган бу соддадил раҳбарнинг мулоҳазаларидан ичимда кулдим. Чучварани хом санабсан, оға. Сен тановул қилаётган бу неъматлар, аксинча, кўпроқ заҳарланган. Чунки махсус то-

морқанг химикатлардан фориг бўлгани сабабли ҳам неки захар, хашарот бўлса, бўккан ерлардан қочиб, уя қуриш учун шу ерга талпинади.

Яна бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди. Етмишинчи йилларнинг ўрталари эди чоғи, ғўзага кўсак қурти қутуриб хуруж қилган пайтлар. Икки бободехқон орасида „Намуна“ жамоа хўжалиги ерида баҳс бошланиб кетди. Бири бутифос кўсак қуртини ўлдиради деса, иккинчиси бунга оёқ тираб эътироз билдиради. Шунда бир неча кўсак қуртини териб олишиб, бутифосга аралаштириб, шалдироқ қозозга ўрашди-да, нам тўпроқ тагига кўмиб қўйишди. Чошгоҳ ўтди, пешин ўтди. Кечқурун улар даладан қайтишаётганда кўсак қурти ҳолидан хабар олишмоқчи бўлишди. Тирик молу одамзодни қисқа фурсатда суробини тўғрилайдиган бутифос кўсак қуртларини аллақачон асфалсофилинга жўнатгандир, дейишиб, ҳалиги жойни очиб кўришди. Ҳар иккала деҳқон қоғоз ичидаги манзарани кўришиб, ёқа ушлашди. Қуртлар шундай етилган эдики, кўз кўриб тургани билан ишониб бўлмасди... Ҳозир, чамамда, бутифосдан фойдаланилмайди. Ажаб, кўсак қурти эса қарийб тугади. Иссиқ жоннинг озори учун нималар қилмадик-а?

Ўша йиллари Москвага аҳолидан шикоят тушган экан шекилли, захарли химикатлар билан иш олиб борадиган бир гуруҳ олимлар келиб қолишди. Халқнинг суяк-суягидан ўтган-да: одамларнинг захарланиб дардга чалиниши, мол-ҳолининг нобуд бўлаётгани, касалхоналар беморлар билан тўлиб-тошганлигини ёзишган эди. Шунда бир олим: „Пахтани „Оқ олтин“ деб аташларини билардим-у, аммо бунинг тагидаги маънони англамаган эканман“, деди. У кезларда юқори ташкилотлардан тазйиқ жуда кучли бўларди. Шўрлик олимлар текшириш натижаларини ошкор қилишдан чўчиб, жуфтакни ростлаб қолишди. Ўшанда ҳам ўзаро баҳс кетган эди. Раҳбарлардан бири: „Олимлар ваҳимага, бўрттиришга уста“, — деди. Шунда бир профессор: „Бу-ку кўз ўнгимизда, мен ҳатто ер тагидан ўн газ чуқурликдан чиқаётган артезиан сувидан ҳам захарли химикат бирикмасини топаман“, — деди. Айтганини исботлади ҳам. Икки юз метр чуқурликдан отилиб чиқаётган сувни пробиркага солиб, аллақандай бирикма билан қориштириб, фалончи, энди томоша қилинг, агар сув тагида чўкинди ҳосил бўлса, билингки, захарли химикат. Бир оздан сўнг реакцияга кирган моддалар тинди ва шиша пробирка тагида қизғиш-қўнғир чўкинди пайдо бўлди. Мунозарани бошлаган раҳбар эса, бунда қандайдир „хийла, фирромлик“ кўргандек бўлиб, ишонмади. Профессор эса ўжар экан чоғи пахтазор этагидан оқаётган сувдан пробиркага солиб, ўша усулини яна такрорлади. Бирикма-

лар тингач, иккала пробиркадагини раҳбарга берди-да: „Бу ҳали ҳолва, — деди бош ирғаб, — бу авлод ўтади, яна ўтар, лекин буни истеъмол қилаётганларнинг пуштикамари ҳоли не кечади. Ахир бу заҳри қотил наслдан-наслга ўтади-ку. Хуллас, келажакда ҳам ташвишларинг кўп бўлади..." Кейин буларга тожик алюмин заводи ҳавога пурқаётган фтор бирикмалари қўшилди. Етти иқлим ҳавас қилса арзигулик, деб мақташадиган водий иқлими, табиатига мислсиз путур етказилди.

Одамларнинг руҳий дунёси хусусида нима дердик. Рух, тафаккур соғлом, сарафроз ва мукаммал бўлганида эди бугунги муаммолар олдида бармоқ тишлаб ўтирмасдик.

Нега, кўра-била туриб, ўзимиз яшаётган ҳаёт дарахти илди-зига болта урамиз? Баднафсликми? Балки. Ёки ўз кучимиз, ҳар нарсага қодир қувваи- қудратимизга эш бериб, ортиқча ҳаволаниб кетганимиз важидандир? Эҳтимол. Беҳуда шуҳрат-парастликми? Элу юртни хароб қилиш ҳисобига келган шуҳратнинг қадри неча пул бўларкан? Айтсам тилим, айтмасам дилим куяди, деганлари шу.

Азиз ўқувчим, адиб ҳам олимлардан андаза олиб, жуда ошириб юборди, деб ўйлаётгандирсиз. Асло. Аминманки, бу мавзуларга ҳали кўп бора қайтамиз... Энди эса, сал фурсат соф, олам мусаффо бўлган ўтмиш замонларга сайр қилиб, шаффоф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олайлик, зумрад булоқлардан қониб-қониб сув ичайлик, нилий ложувард осмонга боқайлик, шовуллаб турган, Ҳафиз Таниш Бухорий айтганидек: „ Жаҳондаги оқар сувлар ғайр қилган дарёлар " (Аму ва Сурхон дарёлари назарда тутилган. *Муаллиф*) лабларидан юриб, кекса тоғлар сари бош олиб кетайлик.

*
* *

Неки азиз, неки суюкли, неки ардоқли бўлмасин, табиатдаги барқарор, хокисор, аммо донолик барқ урувчи, изтироб ва армон уйғотувчи; рўшноликка, эзгуликка ҳамроҳ қилувчи ақидаларга менгзатилади. Ана шуларнинг аввал ибтидоси дарёдир.

Дарёлар — тирикликнинг бош мезони, андазаси. Дунёга бир бор келиб кетувчи инсон ҳаётини дарёга ўхшатамиз: умр — оқар дарё. Энг диловар, безавол — болалик; туйғулар жўш урган — ёшлик; эҳтирослар сармаст этган — йигитлик; осуда ҳаёл ва турмуш ташвишлари ин қура бошлаган — балоғат йилларини дарёларнинг мароми билан ўлчаймиз.

Дарё сохилларида ўтириб унинг азалий ва мавжли долғаларига тикилиб, ўйларга чўмарканмиз, ҳеч кимга ва ҳеч қачон айтол-

майдиган дил рози, изтиробларимизни у билан баҳам кўрамиз. Унинг эркин, хотиржам ва бепарво эпкинидан қалбга яқин қадрдон манзаралар учратамиз. Шунда жунбишга келиб, таранг тортилган асабларимиз мўъжизакор табиб афсунидан шифо топгандек ором олади.

Биз сувдан чиққанмиз ва яна сувга қайтамиз, деган қадимий юнон накли бор. Аслида ҳам шундай. Одам танасининг етмиш фойизини сув ташкил этади. Демак, суякларимиз, мушакларимиз, жамики аъзоларимиз сувда сузиб юради. Қолаверса, ҳар бир инсон ўзича бир дарё. Аммо, тақдир — қисмат деган бир балои азим чинакамига кўпириб, жўшиб оқишига кўп тўғоноқ бўлади. Назаримда, узоқ келажакларда одамзод яна денгизларга, жаҳоний уммонларга қайтса ажабмас. Билакс, ер ва само узра чарх ураётган чиқит газлар, замин таназули уни сувости муҳитига қайта мослашувига мажбур этади.

Воҳамиз ҳам бундан миллион йиллар муқаддам сув тагида бўлган. Боботоғнинг энг юксак чўққиси — Заркосада бир этак денгиз чиғаноқларини ҳайрат билан терганимда бунга ишонганман. Ернинг ички қобиғи ўзгариши натижасида денгиз ўз изида улкан пиллапоялар қолдириб чекинган. Боботоғ пойидаги Қизил, унга тиркалган адирликлар, Чумчуқлисой сакратмаси ана шундай пиллапоялардир. Миллион йиллар бурунги ўша жаҳон баҳридан Аму, Орол ва Каспий денгизлари улгу бўлиб турибди. Таассуфки, Сир, Аму ва Оролнинг тақдири аён бўлиб қолди. Юз минглаб йиллар давомида шарқираб оққан, шовқини, мавқеи оламни тутган бу ҳавзалар одамзоднинг нафсий важоҳати домига дош беролмади.: атиги ярим аср мобайнида ингичка тортиб, ҳалокат чоҳларини қоралаб қолди.

*

* *

Турғунлик йиллари айни авж олган маҳалларда вилоят раҳбарияти илтифоти ва муруввати билан бир кинога сценарий ёзган эдим. У шундай калом билан бошланарди: „Воҳага ҳаёт элтгувчи тўпори тоғ дарёлари ана шу марварид — инжу томчилардан тўпланиб, ирмоқлар пайдо қилади ва ҳайбатли тоғлар ўмровига тирсак тираб, чуқур даралардан йўл солади; ўзи сингари ўнлаб, юзлаб жилғалар галасига қўшилади-да, асов Тўполангни ҳосил қилади. У эса, ўз навбатда, Ҳисортоғнинг совуқ қаъридан жунжиккан Қоратоғ дарёси билан қўшилиб, Сурхондарёни бунёд этади... Муҳаммад Солиҳ „Шайбонийнома“да айтганидек: „Боши Термиз — оёғи мулки Ҳисор“ деб аталмиш диёр номига кўчади.

Ўлканинг шимоли-ғарбида бир ғаройиб олам бор. Уни Ҳисор-Бойсун тоғ силсиласи, дейишади. Майдони 5913 квадрат километрни ёки вилоят мавқеининг 27,3 фоизини ишғол этади, ёки Андижон вилоятининг умумий майдонидан бир ярим баробар каттадир. У шимоли-шарқдан жануби-ғарбгача 12, ғарбдан шарққа 60—70 километргача бўлган Бойсунтов, Чўлбайир, Сурхонтов, Хўжа Каршавар, Мачитли, Қолдирга, Сувсиз, Закрак, Хирратов сингари юксаклиги 750 метрдан 4688 метргача етадиган паст-баланд ўрқачли тоғлар ўлкасидир. Темурийлар замонида бу ўлка Фан, манғитлар даврида Кўҳистон деб аталарди.

Ундаги мангу музликлар, тармалар йил ўн икки ой эримай ётади. Сурхон воҳасининг ҳаёт қон томирлари — Тўполанг, Қоратоғ, Сангардак, Хўжаипок, Шеробод дарёлари ана шу қорликлардан бошланади. Мингларча сойлар, жилғалар, чашма ва булоқларни ўз қанотига олиб, юзларча қақирим тош-метин йўл босиб, воҳа текисликларига оқади.

Тоғли ўлка қадимдан инсон севиб, ардоқлаган масканлардан бири. Сангардак дарёси ўзанида жойлашган қадимий манзилгоҳлар изи бунга гувоҳ. Келгинди ёвлар ғайирлигини оширган, сайёҳлар завқини тоширган бир диёр. Умри шу тоғларда кечиб, ота-боболарининг удумларини ҳамиша эъзозлаб келадиган қариялар ғаройиб афсона, ривоят ва воқеаларни ҳикоя қилишади. Узоқ йили Сангардак адоғидаги Чанглоқ қишлоғига сел келиб, жуда эски бир қабристонни ювиб кетди. Қишлоқнинг юз ёшли табарруқ казо-казо кексалари ҳам бу ерда қабристон бўлганидан беҳабар эканликларини эътироф этишди.

Искандар Зулқарнайн Бактрияга (ўлканинг қадимий номи) бостириб келганида ҳукмдор Хориен бошлиқ маҳаллий халқ унга қарши бош кўтарган эди. Жаҳонгирнинг қўли баланд келгач, Хориен тоғларда қурдирган ўз қалъасига яширинади. Искандар ҳарбий юришлари баён этилган манбалар, чунончи, юнон тарихчиси Арриан қалъа таърифини келтиради: „...Тоғдаги бу қалъа Хориенники деб аталар ва ўзи ҳам бир қанча амалдорларни олиб, шу ерда жон сақлаган эди. Ҳамма томони тик тушган зовлардан иборат. У ерга фақат биргина ёлғизоёқ йўл билан бориш мумкин. У ҳам бўлса, ғоят машаққатли ва ҳалокатлидир. Атрофи чоҳ, қўшинни қалъага бошлаб бориш учун аввало шу чоҳни текислаш лозим“

Деги Канора, яъни Оқсувнинг бошланишида Қалъайи Шерон деган манзилгоҳ борлигини эшитиб, бир куни яёв йўлга тушдик. Хориен — Шерон сўзларидаги оҳангдошлик тинчлик бермасди. Деги Канора ва Оқсув иккаласи икки сойдан отилиб чиқиб, туташган жойда Қалъайи Шерон мўъжазгина бир

орол бўлиб кўзга ташланиб турарди. Атроф эса гир айлана, қат-қат тик кесма жинслар. Ўтган 23 аср бу жойлар манзарасига кўп ўзгартиришлар киритган чамаси. Тоғ ўнгирлари сил-жиган, ер кимирлашлар, шўх дарёлар оқизиклари бу ерларни хийла ўзгартириб юборган.

Шу ўринда бир тарихий далилни келтирмоқчиман. XVI асрнинг 40—50- йилларида Туркия ва Португалия ўртасида Ҳиндистонни ўз таъсир доирасига киритиш йўлида қаттиқ денгиз жанглари кетарди. Турк флоти талафот кўради. Шунда флот кўмондони, адмирал Сейди Али Раис омон қолган флотини Гужарот ва Шимолий Ҳиндистонга бошлаб боради. Шериклари билан қуруқликдан Марказий Осиё, Эрон, Озарбайжон орқали ватанига қайтиб боради. Кейинчалик у сафар хотираларига бағишлаб „ Миръотул мамолук“ („Мамлакатлар кўзгуси“) асарини ёзади. Мавзумизга бевосита дахлдор парчани келтираман: „...Чағониёнга (ўлканинг ўрта аср номи), яъни Ҳисори Шодмонга келдик. Ўзбек султонларидан Темур Султон номига қўйилган ерга келиб, ондин сўнг Сангардак тоғидан ошдик. Тоғдан ёмғир ёққандек сув томчилари тўхтовсиз томиб турарди. Тоғнинг этагида шу томчилардан бир катта сой ҳосил бўлган эди. У ерда Ҳақ Таолонинг қудратини томоша қилдик...“

Турк адмирали Сейд Али Раис Сангардакнинг турфа ранг манзарасига гавҳар бўлиб турган машҳур Шарракмозорни эмас, балки Оқсувни назарда тутган чоғи. Қарияларнинг айтишича, чорак асрча бурун Деги Канора тик зовнинг нақ белида худди маржон сингари ёйилиб, кенг шаршара ҳолида оқиб турган. Кейинчалик тоғ кўчиб, бу шаршара кўчки тагида қолиб кетган. Эндиликда бу ирмоқ ўпирилишдан пайдо бўлган одмигина кўлча жиягидаги тошлар орасидан сизиб чиқади-ю, пастга, нишабликка оппоқ тойчоқдек кўпириб, сакраб, ўйноқлаб тушиб кетади.

Араб тарихчиси ва сайёҳи Мақдисий бундан минг йил бурун тоғлар орасидаги Сангардак йирик қишлоқ бўлиб, пойтахт Чағониёндан бир кунлик йўл чамаси масофада эди, деб ёзади. Унинг замондоши Ибн Ҳовқал эса иккита — ички ва ташқи Сангардак бўлганлигини айтади.

Чағониён шаҳарларини Кеш (Шаҳрисабз) билан боғлаб турган карвон йўли ҳам шу ердан ўтган. Инқилобгача Сангардакликлар, атрофдаги қишлоқ аҳолиси кун кўриш, пул топиш ниятида шу йўл билан қўшни Шаҳрисабз ва, айниқса, Самарқандга бош олиб кетганлар. Тоғликлар ғоят оғир турмуш кечирган бўлсалар-да, ўз эркини ҳар нарсадан устун қўйганлар. Дарё ўзани бўйлаб кетган сон-саноксиз шотилар, кўприклар минг бор қайта қурилиб, минг бор тошқин селлар домида қолган.

Сангардакда ажойиб хунармандлар, косиблар, кулоллар, мискарлар, темирчилар яшаган. Тоғликлар маъдан излаб топиб, эритишиб, ишлаб чиқариш қуrollари ясашган.

*
* *

Тўполанг бошланадиган ҳавзада Айғиркўл бор. Дастлаб кўрганимда Ҳисортоғ елка кериб, куёшга қадах тутаётгандек бўлиб кўринган эди. Ўша сафардан гоят кўп таассуротлар билан қайтганимдан хабардор шоир дўстларим қовоғари ҳид олгандек атрофимда ўралашиб қолишди.

Ҳокисор ижодкор ҳамиша дардманд. Дард, кайфият, ёшу қариллиқни суриштирмаганлиги сингари, илҳом, изтироб изҳори шикаста дилда бод кўзғайди. Шунда мен уларга далда бериб, қоғоз-қаламга тикилаверган билан шеър чиқмайди, ундан бадбўй, шўртак тер чиқади, келинг, терни узоқ сафар машаққатларида қолдирайлик-да, илҳомга асқайдиган ширани болари сингари изғиб излайлик, дедим.

Хуллас, Айғиркўлга боқдим-у, миллион йиллар бурун жаҳонбаҳрлари сари қулоч отган денгизнинг етим кўзини кўрдим.

Кўл бўйида мункайган, қоқшол, пайлари бўртиб чиққан, панжалари косовдек бир чол эчки боқиб юрарди. Мўъжазгина кўлни зиёрат қилгач, чол гурунгига эҳтиёж сездим. Омадимнинг юришганини қарангки, Айғиркўлдек кекса, унингдек заиф, тоғ тирқишларидан ҳозиргина бир амаллаб аранг чиқиб олгандек ҳорғин чолдан тоғ ҳавосидек мусаффо, кўл сувидек зилол, тиниқ ривоят эшитдим.

*
* *

— Одамзод бу дунёга беихтиёр келади, ҳайрату маҳлиё яшайди, ғаму андуҳ, армон билан кетади, деган экан шоир Саъдий, — деди у кутилмаганда мени лол қолдириб мусқий оҳангда. — Бу ривоят ҳам эски дунё армонларидан бири...

— Қадим замонларда бир чол чўп-устухон кампири билан шу кўл бўйида кун кечирган экан. Наридан-бери тирикчилик ўтказиб юрган чолу кампирнинг ёлғиз қувончи, овунчоғи биргина байтал бўлган. Уни на кўкка, на ерга ишонишган. Ҳадиксирашнинг сабаблари бўлган. Атрофда ёввойи ҳайвонлар изғиб юрган. Бунинг устига, ора-чорада кўл сатҳи жимирлаб, ваҳимали овозлар тараларкан. Баъзи кунлари олам тинч бўлсада, ғалати тўлқинлар пайдо бўлиб, кўл ўз-ўзидан кўпириб, чайқалиб, безовталанаркан.

Кунларнинг бирида чол тонг маҳали соҳил бўйлаб от тизгинидан тутиб, ўтлатиб юрганида сувдан чиқиб турган ҳайбатли отбош махлуқни кўриб қолади. Бу сиру асрордан ҳангу манг чол кўриб кетади. Шундан сўнг махлуқни кўриш, кузатишга ҳарчанд уринмасин, бефойда бўлиб чиқаверади. Фақат чол ғафлатда қолган тунлари отбош сувайғир қумлоқ соҳилда излардан кашта тикиб кетаркан. Бора- бора чол сирли махлуқнинг безарарлигига ишонч ҳосил қилиб, унинг қилиқларига ҳам, изларига ҳам, кўлни тўлқинлантириб ўкиришларига ҳам қўл силтаб қўйипти.

Байтал балоғатга етибди. Табиатнинг занжиртоб узвий қонунлари уни ҳам буровга олиб, ҳузур-ҳаловатига чанг солибди. У тинмай ер тепиниб кишнар, чолу кампирни ёнига йўлатмас, кўзлари косасидан чиққудек конталаш бўлиб кетибди. Иштаҳадан қолиб, қариялар кўз ўнгида кун сайин озиб кетаверибди. Чол байталдан жудо бўлишига кўзи етиб, кишандан бўшатиб унга эрк берибди... У шўрлик қайга ҳам борарди, чор атроф тоғ бўлса.

Баҳор айна авжида экан. Чол байтални дараклаб кўлни айланиб юриб, ғаройиб ҳодиса устидан чиқиб қолибди.

Куёш эндигина тоғ ўрқачидан мўралаган. Байтал қумлоқ соҳилда айланар, кўлдан эса танаси бениҳоя узун, сип-силлиқ, қора-қўнғир ялтирбош махлуқ чиқиб келарди. Сувайғир байтални думи билан ўраб олмоқчи бўлди, бироқ салт байтал бир ирғишлаб, думи устидан сакраб ўтди. Сувайғир қанчалик уринмасин, байтал тутқич бермас, туёқлари билан қум сачратар, соҳил бўйлаб чопар ва яна кўзлари лов-лов ёниб, отбош махлуқ сари талпинарди. Ниҳоят, сувайғир байталга чопипти. Чол қалт-қалт титраб, ўзини панага олади.

Сувайғир байтал билан куйиккач, кўлга қайтиб тушади ва ном-нишонсиз ғойиб бўлади. Чол бу ҳодиса тафсилотини сир тутмоқни ният қилиб, кампирига ҳам лом-мим демайди.

Орадан йил ўтгач, байтал қора- қўнғир, юлдузларга сапчишга ҳозир дуркун тойчоқ туғади. Чолу кампир қувончининг чек-чегараси йўқ. Тойчоқ кун сайин эмас, соат сайин ўсаверади. Унинг рухсори, турки-таровати, хушқоматлилигини таърифлашга тил ожизлик қиларди.

Йил ўтиб, яна баҳор келди. Кўл яна безовталанди, тунлари ваҳимали гулдуради, айғир отнинг кишнашидек қўрқинчли овозлар тоғларда акс-садо берди.

Чол яна сувайғирдан тойчоқ умид қилиб, байтални қумлоқ соҳилга етаклаб борди ва гулмихга қантариб қўйди, ўзи эса харсанг тошлар ортига яширинди.

Кўп кутди. Кун ўтди, тун ўтди. Сувайғир эса қорасини кўрсатмади. Шу алпозда вақт ўтаверди, отбош махлукдан эса дарак бўлмади. Ўйинқароқ ва шўх қулун она атрофида парвона.

Ниҳоят, бир куни махлук сувдан чиқиб келди. Байтал унга суйкаланди, жовдираб қаради. Қулун эса дастлаб бадбашара, қўрқинчли, баҳайбат махлукдан ётсираган бўлса-да, кейин тинчиди ва унга яқин бориб марварид томчилар ялтираб турган силлиқ бўйнини ялай кетди.

Шунда кутилмаган ҳодиса юз берди. Сувайғир қулуннинг ийиғидан тишлади-да, сувга шўнғиб кетди. Чолнинг фиғони фалакка етди. Зор-зор йиғлаб, соҳил бўйлаб тентираб, чопиб кетди.

Яна ҳафта ўтди, ой ўтди. Сувайғир қайтиб қўлдан чиқмади. Байтал озиб- тўзиб, охири жон берди. Сувсар янглиғ яғринли қулун, якка-ю ягона илинжи — байталдан жудо бўлган чол савдойи бўлиб қолди. У бошига тушган бу мудҳиш кулфат сабабчиси — сувайғирни ер муштлаб лаънатлади.

Тўсатдан қўл чайқалиб ҳаракатга келди. Тўлқин ёриб сувайғир чиқиб келди.

„— Нега фиғони-фарёд қиялпсан, чол?“ — деди у тилга қириб.

„— Нима қилиб қўйдинг, бадбахт махлук?! Хонумонимни куйдирдингку-сен!“

„— Хонумонни куйдирган сенсан, эси паст чол“ — гулди-рабди сувайғир.

„— Бу не сирки, билмай гарангман. Не айб учун бунча разолат?“- сўради чол.

„— Унутма, тирикликда бандиликни раво кўрган зот эрк қадрини сира билмайди. Айт-чи, нега уни банди қилдинг сен?“

„— Нимани?... Кимни?..." — ҳайратланди чол.

„— Байтални сен ахир банди қилдинг-ку!... У қуёшнинг даладашту, тоғу тошида яйраб юрган ҳур қизи эди. Кўзларида зиё порларди.“

„— Бундан сенга не наф, эй бадфеъл махлук? Мантиқ қаерда?... Билсанг эди, сени ўйлаб қантаргандим уни қозикқа. Сенга осон бўлсин, қувлаб юрма, деб.“

„— Қувламоқнинг завқи сенга ёт.“

„— Ҳолингга боқ, эй, улкан шиллиқ қурт, қувламоқни сенга ким қўйди. Сенга раҳм қилиб байтилимни банди қилгандим.“, — фиғони ошарди чолнинг.

„— Мен бу уммонаро ёлғиз дайди — саргардон. Унинг эрки, ҳур жамоли менга куч берди. Иккаламиз бирлашган онда икки олам нурафшон бўлди.“

„— Ҳеч бўлмаса сен тойчоғимни қайтиб бер менга. Суянчи-ғим қолмади, ишон“, — илтижо қилди чол.

„— Кечир мени, тойчоғимни сенга бермайман. Унинг вужудида менинг қоним бор.“

„— Ундай қилма, илоҳий жонзот! Ахир, сендан зот — насл олмоқни ният қилгандим. Усиз ҳолим хароб, шафқат қил, Айғир!....“ — чол ялинди.

„— Ўзгага бандиликни раво кўрган кас бошқага ҳам тиз чўқар тайин.“

*
* *

Айтишларича, шундан сўнггина чол бўлган воқеани кампирга ҳикоя қилган-у, ўша заҳоти жон берган. Кампир ҳам бу ҳодисани узоқ бир оғайнига айтган-у, у ҳам жон берган.

Айғир афсонаси эса тоғлиқлар орасида тарқалиб кетган. Неча- неча авлод ўтибдики, ундаги ҳикмат — эркка ўчлик тоғлиқларнинг қон- жонига сингиб келяпти.

*
* *

Бундан уч минг йилча бурун Марказий Осиёда, жумладан Қадимий Бактрия — „ минг шаҳарли“ туғи баланд кишварда эл-элатлар онгини, қалбини ром этган бир муқаддас китоб яратилган. Зардуштийларнинг бу қомусини „Авесто“ деб аташган. Унинг дунёга келишида бобокалон аجدодларимиз катта ҳисса қўшган. Бу китоб башарият тарихида мангу барҳаёт тириклик шаънига битилган илк шоирона мадҳия бўлди. Сўнгги йилларда археолог олимларимиз „Авесто“ ватани бизнинг юртимиз, деган тахминларни айтишяпти. Бунга далил Жарқўтондан топилган оташпарастилик расм-русумларига дахлдор асо-ри-атиқалардир.

„Авесто“ ризқ-рўзи мулки заминда кечмиш одамзод қавмига қилган насиҳати ва ўғитлари ҳозирги кунда ҳам жаранглабгина қолмасдан, балки минг йилликлараро бизнинг қилмишларимизга разм солиб, кўз-қулоқ бўлиб турипти. У замонлар ҳали табиат она сутидек пок, беғубор, бетакрор эди. Аммо донишманд шарқ заковати ғойибдан бизни тергаётгандек, гўё аجدодларнинг ўтқир ва синчков нигоҳи бизни таъқиб этаётгандек.

Муқаддас китоб „Авесто“ саҳифаларига бир назар ташлайлик:

„.... Кимки ушбу ерга... чап ва ўнг, ўнг ва чап қўли билан ишлов берса, ерга барака киради... Зоҳидга замин шундай дер-

кан: „хой, инсон, менга чап ва ўнг қўлинг, ўнг ва чап қўлинг билан ишлов бераркансан, билки, мен чарчоқ билмайман, турли анвойи нозу-неъматлар, мўл ҳосил туғавераман...”

Ерга чап ва ўнг, ўнг ва чап қўли билан ишлов бермайдиган инсонга замин шундай деркан: „Менга ишлов бермайдиган (эъзозламайдиган) инсон, билки, ўзгалар остонасида мангу бошинг эгик, ўрнинг эса садақа сўраб юргувчи гадолар сафида бўлади...”

„... Ва Охура Мазда деди: „Олийҳиммат моҳитобон Йима, Виваҳкантлар шунқори! Жумла жаҳон борлиқ қаҳратони қиш йўллаб гуноҳкор оламни кучли бўрон, шавқатсиз изғиринлар билан ўраб-чирмайд, ҳеч бир куч оламни қишдан даф этолмайди; шунда юксак тоғлар ва Ардва (дарё) бўйи пасттекисликларига бўктарув қор тушади.

Ва шунда хавф ва хатарга чалинган манзиллар, тоғ юксакликлари, чуқур водийлар ва мустаҳкам қўралардаги молу ҳол жон сақлаш учун ўзини чор атрофга уради.

Бу қаҳратон қишдан олдин қишвар (диёр) серўт яйловларга бой манзил бўлади. Қалин қорлар эригач, мамлакатни тўфон босади. Шунда, эй, Йима, мулки олам бахтига залила қўл ҳосил бўлади. Унинг теварак гардишида молу ҳолнинг излари кўрилади. (қордан юз кўрсатган замин тириклик илинжи.)

У улкан қўра чор атрофининг ҳар буржи бир асов от елди-рим масофада бўлсин. Унга сен — тўпори жонзод, молу ҳол, одамлар, тулкилар, қушлар уруғини элт, қирмиз ёл тилли машъалалар ёқ. Чор атрофининг ҳар буржи бир асов от елди-рим масофадаги улкан қўра-қўрғонда инсон манзилини бино қил, атрофи асов от елди-рим масофа — майдонда молу ҳолга қўра қур.

У ерга ариқ қазиб сув элт, равон йўлу кўчалар ясат, макон бино қил, уни юксак девор ва чуқур хандақ — чоҳлар билан ўраб ол.

У ерга дунёдаги энг гўзал, парипайкар, аъломижоз эркак ва аёллар наслини эк. У ерга дунёдаги энг зўр, баҳайбат, хушбичим, кучли, хушқомат ҳайвон турларини ундир.

У ерга оламари энг антиқа, нодир, юксак ва хушбўй, сарвқомат ва дилбар бисёр кўкату дарахтлар уруғини сеп. У ерга энг ширин, энг асл мевалар уруғини қада.

Шу манзил қўра- қўрғон дунё тургунча бир-бирига дилбанд, пайванд этиб аёл билан эркакларни жуфти ҳалол қилиб ярат.

У юртда ҳеч қачон на ўринсиз можаро, на чақимчилик, на жаҳолат, на ноумидлик, на қашшоқлик, на алчоқлик, на хиёнат бўлмасин. Ёвуз Аҳрамонга хос ҳосият — бачканалик, майиб-мажруҳлар, бадбашара ногиронлик ва бошқа қусури-нуқуслар

асло доримасин. Инсон қавми иллатлардан холи ҳолда мурод топсин...

Унутма, кимки ерга меҳр қўйиб, зироат экса – у донишманд, порсо, ҳақ ва адолат уруғини сепеди!"

*
* *

Табиат ягона қутлуғ онаки, унинг оғушида тириклик кулф уради, тарих кечади, келажак юз очади. Одамзод тупроқнинг аввал- ибтидолигини билгунга қадар ўн минглаб йилларни кечирди. Кейин унга меҳр қўйди, дон экди, дарахт кўкартирди. Тўпланган ҳосилни қора кунларга яраб қолишини англагач, тупроқдан лой қориб, идиш- товоқ қилишни билиб олди. Со- полни ўтда тоблашни ўрганди. Хумларда ғалла, тирикчиликка асқатадиган турли нозу неъматларни узоқ вақт сақлаш эвини топди. Сўнгра лойдан девор, қўрғон тиклади. Манзилгоҳлар, қишлоқлар, шаҳарлар пайдо бўлди.... Ва ниҳоят, дорилбақога юз тутган марҳумларнинг жасадини унга – она тупроққа бера- диган бўлди.

Она тупроқ одамзод бешиги, тарих эса унинг қўшиғи.

Ҳар бир авлод у қўшиқ сирларини ўз билганича қабул қила- ди, ғалвирларига солиб, элаб кўради, мевасини татийди, мо- зийнинг улкан тажрибаси олдида таъзим бажо келтириб, унинг оламшумул оҳангларига ўз созини пешлаб кўради. Тарихнинг энг буюк сабоғи — авлодларни бесамар ишлардан, нафс ту- файли содир бўладиган фожиалардан огоҳ этиш. Бироқ бу сабоқ ҳамиша ҳам изчиллик билан қарор топавермайди. Одам- зод қавмига хос унутувчанлик устун келиб, ҳар ғал авлодлар ўз шиорини майдонга ташлайди, ўз йўриғи билан иш кўрмоққа уринади.

Мудом шундай бўлиб келади. Инсоннинг эш бермас инти- лишларини тизгинлаш, инсоф ва имон доирасида яшашга ўрга- тиш мақсадида динлар яратилди, санам-у маъбудалар, худо- ларга сажда қилдирилди. Бу изланишларнинг туб негизи ҳами- ша ҳақиқат бўлиб келган. Бироқ асл — ҳақиқат инсоннинг ўзи эканлиги ҳамиша ҳам эътироф этилавермайди. Худодан кўрқиб асосига қурилган қаттиққўл динлар ҳам турли хил манфаатлар қурбонига, қуролига айланди, парокандаликка учради.

Турли-туман оқимлар, мазҳаблар, таълимотлар юзага кел- ди; қонунлар, қомуслар яратилди. Кўп ҳолларда бу мерос ҳам олғир найрангбозлар қўлида қўғирчоқ бўлди.

Одамзод эса тинчимайди, ҳамон изланишда: ер қаъридан, самодан, мозийдан, уммонлар тубидан, башарият бисотидан излагани излаган. Нимани?... Ҳақиқатни!!!

Ўтмишда шундай ҳодисалар бўлганки, улар онда-сонда худди юз йилларда бир марта ўзини намоён қиладиган думли юлдузлардек, одамзод кўз ўнгида ёрқин из қолдириб, учиб ўтади ва ҳамманинг диққат-эътиборини тортади. Ана шундай ёрқин, ибратли ҳодисалардан бири – қадимда ғоят машҳур бўлган Буюк ипак йўлидир.

Нега уни бугунги авлод эслаб қолди?

Бунда буюк ҳикмат бор.

Осиё — Ер куррасидаги энг улкан қитъа. Маъноси эса форсийда тегирмон, дегани. Минглаб йиллар давомида юзлаб қабилалар, эл-элатлар, халқларнинг беадад ҳаракати, қуюни, хуружи, улар тепкилаб, пайхон қилиб ўтган майдон. Ҳамиша ҳаёт гавжум бўлган тарих пўртанаси, чорраҳаси. Оқимлар шарқдан ғарбга, ғарбдан шарққа оғиб, оқиб турарди. Бу одамзод оқимида мустабид жаҳонгирлар, гадолар, руҳонийлар, савдогарлар, зоҳидлар, фозиллар, жаҳонгашта сайёҳлар, сиёсатдонлар чархипалак айланарди.

Искандар Зулқарнайн лашкари босқинчилик урушларидан сўнг одамларнинг дунё тўғрисидаги билимлари сарҳадлари беҳад кенгайди. Давлатлараро борди-келди, савдо-сотиқ алоқалари кучайди. Қулдорлик жамияти тараққий этган салтанатлар Рим, Парфия, Кушон ва Хитой империялари ўзаро рақобат рақсига тушдилар. Баъзилари аввал урушларда куч синашиб кўришди. Лекин бундан иш чиқавермагач, савдо, маданий алоқаларни йўлга қўйишга мажбур бўлдилар. Ана шу замонларда Буюк ипак йўли Шарқда япон ороллари, ғарбда Ўртаер денгизбўйи мамлакатлари оралиғига кўприк бўлиб тушди.

Савдо-сотиқ асосий ваз бўлса-да, айна пайтда элчилар айрибошлаш, турли халқлар маданиятини ўрганиш, ютуқлардан баҳраманд бўлиш изга тушди. Буюк ипак йўли ғоят мушкул, мураккаб, чигал, олатасир, тўлғоқли даврларни бошидан кечирди. Мангу барҳаёт турмуш, тирикчилик — эллар тақдири, қисмати улкан пўртанага қамраб олди, пайванд қилди. Башарият яратган энг бебаҳо, боқий анъаналар, бисотлар, мерос умумбашарий аҳамият касб этди. Халқлар бир-бирини ҳам тажрибада, ҳам ғояларда, ҳам маданиятларда бойитди. Ипак йўли халқлар, давлатлар орасидаги тинч-тотувлик, яхши қўшничилик алоқалари рамзига айланди.

Ўрта Осиё, шу жумладан, унинг марказида бўлган юртимиз ҳам ана шу пўртана қисматига шерик бўлди. Юрт тупроғи ҳам яхши, ҳам ёмон кўпдан-кўп тарихий воқеалар кечган табаррук саҳна хизматини ўтади.

Босқинчилик урушлари, салтанатлар зафари ва инқироzi, талафотлар ва вайроналиклар, озодлик ва мустақиллик учун жангу жадал курашлар — ҳаммасига гувоҳ бу юрт. Унинг ҳар тупроғи ўтмиш аجدодлар қонига тўйинган, улар армонларининг бўйи анкиб туради.

Буюк ипак йўли эса турли замонларда гоҳ ғойиб бўлар, гоҳ уруш, тўс-тўполонлар тўхтагач, яна мангу тирик афсонавий Семург қуш сингари Осиёнинг кўз илғамас сарҳадлари узра бўй кўрсатар, унинг тоғли, саҳроли, ўрмон ва тўқайзор йўлларида кети кўринмас карвонлар тимсолида кўнғироқдор овоз таратарди.

Бу карвонлар ўлкадан-ўлкага, элдан-элга кўчиб юраркан, ҳудудсиз урушларнинг бенафлиги, одамзод саодати йўлида дўстлик ва биродарликдан бўлак буюк ҳикмат йўқлигини ташвиқ этар, халқлар қадриятларини бир-бирига улашар, элатларни бирлаштиришга уринарди.... Кейин эса Осиёнинг кенгликларида аланга олган у ёки бу қирғин-барот, талончилик, босқинчилик урушлари кўтарган тўфонлар ғубори орасида қолиб кетарди, унутиларди.

Унут бўлган у ипак йўли бугун яна халқлар тилида, дилида. ЮНЕСКОнинг ташаббуси билан асрлар ғубори, саҳролар қуми, куйиб кул бўлган шаҳарлар харобалари тагида қолган, асрлар сайқалига, фожиасига шерик, авлодлар кўз ёшлари билан ювилган, шуур ва армон, қайғу ва саодат ҳикматига бой карвон йўллари яна ёдга тушди.

Инсоният яна ўз доирасига қайтяпти. Асрларнинг сабоғини тарих баркашида олиб, кўтариб чиққан бу йўл — тараққиётга асқотиб турибди. Унга эҳтиёж кучайди. Барча босқичларда ипак йўли улкан тирик қон томирлари сингари ҳаётбахш кучга эга эди. Унинг тарихий қисматига шерик мамлакатларда ҳозирги кунда кечаётган буюк уйғониш, янгиланиш, улғайиш ипак йўлига яна ҳаёт баҳшида этишни тақозо этмоқда.

*
* *

Осиёда Буюк ипак йўли, осмонда Сомон йўли гоҳида мени ўйга толдиради. Қандайдир ўхшашликлар кўраман, кўргим келади.

Бу йил Кушонлар салтанатининг илк пойтахти Далварзинтепада япон олимлари ўзбек ҳамкасблари билан илмий текшириш ишлари олиб боришди. Мозийда Далварзинтепа Буюк ипак йўлидаги улкан манзил эди. Икки мамлакат олимлари ўтмиш аждодлар изларини излашяпти.

Илк бор юртим равон йўлларида японларнинг „TOYOTA“ машиналари кўзга ташланиб қолди. Чин-мочин матолари дўконлар расталаридан ўрин оляпти. Ҳиндилар меҳмонхона қуришяпти. Термизда БМТ ваколатхонаси ишлаб турибди. Аму узра қурилган кўприкдан жумла-жаҳон моли ўтмоқда. Ўзбек элининг кичик бир бўлаги — юртим жаҳонга эшик очмоқда.

Юрт обидалари ипак йўли қисматига шерик манзиллар осори атиқалари рўйхатига олинган. Бу — юрт учун улуғ фахрдир.

Аммо фахрлана оламизми? Ўтмиш обидалари, маданият қадриятларига; аجدодлар руҳига муносиб ҳурматимиз борлигини кўрсата оламизми? Жаҳон бизга қарайди. Уялиб қолмасмикинмиз. Ахир, Буюк ипак йўли соҳиблари, яратувчилари бўлган аجدодлар меросхўримиз. Меросга муносабат маданият, мафкура, садоқат, матонат, фидойилик даражасини кўрсатади. Ёдгорликларнинг аянчли ахволи учун кечаги ялтоқ, журъатсиз, лаганбардор ўтмишдошларимизни айблаб турсак, яна ношудлигимиз ошкора бўлиб қолади. Айбни кимларгадир тўнкаш осон, бироқ унда ўзимизнинг ҳам улушимиз борлигини тан олиш оғир мушкулот. Начора бизга фақат бир нарса далда беролади — бундан кейин бу ҳолнинг ҳеч қачон такрорланмаслигига ишонч. Ишонч эса амалдаги иш ва фидойилик билан мустаҳкам, собит.

*
* *

Дастлаб ерни сув босди. Ер қобиғидаги силжишлар, ўзгаришлар натижасида қуруқликлар ҳосил бўлиб, унда илк бор кўкатлар, дарахтлар, сўнгра эса жониворлар: дарранда, парранда ва газандалар пайдо бўлди.

Миллион йиллар бурун бутун Ер шари олимлар таъбири билан айтганда, ТЕТС — тириклик белбоғи билан ўраб олинган. У Ўртаер денгизи, Марказий Осиё ва Марказий Америкагача ястанган. Юртимиз ҳам ана шу тириклик камарининг биринчиси бўлиб, унда илк бор ҳаёт қулф урган.

Машҳур биолог-олим И. Васильченко кўп йиллар Сангардак ва Тўполанг ҳавзаларини кезиб, қадимий замонларга оид ғоят ноёб табиат улгулари-обидаларини излаб топди. Эндиликда бу кашфиётлар фан мулкига айланган. Бу тоғларда дунё аҳамиятига эга нодир ва антиқа дарахтлар: ёввойи анжир, анор, узум, хурмо, чинор, дарахтсимон юлғунлар ўсади. Киштут дарёси Тўполангга қуйилган жойдан бир чақирим қуйида машҳур Жангалтўқай бор. Ханузгача миллион-миллион йиллар бурун ер юзидан йўқолиб кетган ёввойи чинор, биота — саври, дўлананинг ғоят нодир турлари, Ҳисор узуми, бошқа ерларда учра-

майдиган синч дарахтлари; Ганашсой, Олқар, Боғча, Даҳанадаги дарахтсимон юлғунзорлар; ёввойи нок, олма, хурмо, шумтоллар табиат мўъжизасидир. Ўсимликлар дунёсининг бу хил антиқа нусхаларини ер юзининг бошқа минтақаларидан топиш амри маҳол. Тоғлардаги доривор, шифобахш гиёҳлар, илдизмевали ўсимликлар, қушлар, ҳайвонлар; Айғиркўл, Тўполанг ва Сангардак дарёларидаги гулмойи, ширмойи балиқлар ҳам эл-юртнинг бебаҳо бойлиги. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон „Қизил китоби“га киритилган.

Ёнғоқ дарахтининг асл ватани ҳақидаги мунозара ҳалигача бир ёқлама ҳал бўлганича йўқ. Аммо, шуниси маълумки, уни Искандар Зулқарнайн босқинчилиги даврларида юнонлар ўз ватанларига олиб кетишган. Европаликлар эса ёнғоқни илк бор Грецияда кўришиб, уни „Грек ёнғоғи“ деб аташган. Юртимиз боғларида шундай бобокалон ёнғоқлар борки, кўриб ҳайратга тушасиз. Ана шундай бир пурҳикмат ёнғоқ дарахти Бойсунтоғдаги Назарий қишлоғида Соҳиб бобо томорқасида ўсмоқда. У ҳар йили бир түп ёнғоғидан ўртача 50—60 қоп ҳосил олади.

Кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида марказий ва, айниқса, маҳаллий матбуот саҳифаларида халқнинг бебаҳо мулки бўлмиш табиат бойликларини асраш, тоғ табиати, ҳайвонот ва наботот дунёси муҳофазаси, дарёларимиз ҳавзаларига ҳос манзараларни эҳтиётлаб, тоза сақлаш юзасидан кўплаб мақолалар эълон қилинди. Буларда табиатнинг ўзи минг йиллаб асраган ноёб обидаларни ҳимоя қилиш, Тўполанг ва Сангардак тоғларида қўриқхона ташкил этиш, табиат гўзалликлари, бойликларини келажак авлодларга бус-бутун қолдириш ҳақида куюнчаклик билан баҳслар юритилди. Аммо бу истак ва мулоҳазалардан тайинли иш чиқмади. Маҳаллий мутасадди ташкилот раҳбарлари, мутахассислари бу долзарб муаммоларга етарлича эътибор беришмади. Аксинча, тоғ этакларидаги деҳқончилик ва чорвачиликка яроқли ерларга кенг қўламда хуружлар бошланди: янги хўжаликлар, бўлимлар, дам олиш маконлари, йўллар ва ҳатто каналлар вужудга келди.

Тўполанг — юртнинг юраги. У Ҳисор тоғининг 4688 метрлик чўққисидан бошланади. У бошланишда Қорасув, сўнг Тамшуш ва ниҳоят Фова ирмоғи қўшилгач, Тўполанг номини олиб, 2200 квадрат километр ҳавзада сув тўплаб, 112 километр йўл босиб, Қоратоққа қўшилади.

Дарёларнинг юзлаб ирмоқларидан бири Чош бўлиб, у баландлиги 4426 метр Хўжаи Пири-ях музликларидан бошланади.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг бир гуруҳ мутасадди раҳбарлари, жамоатчилик кенгаши аъзолари би-

лан июль ойида Хўжаасмин ва Чош қишлоқлари оралиғидаги Ағаба довонида турардик.

Жазирама ёз тандири – Термиз билан Ағаба ораси енгил машина олдида ярим кунлик йўл. Йўл эса равон. Шаҳарда ҳаво ҳарорати ўша кунлари 45 даражадан ошарди. Ағабада эса нари борса 15 даражага аранг етарди.

Эҳтимол, довонда бир неча қуrollанган одамларни кўрмаганимизда, машинадан тушмасмидик. Бу одамлар кимлар? Нега қуrollанишган? Ахир, ов мавсуми эмас-ку, ҳозир. Сўраб-билиб, уларнинг тожикистонлик қўшнилари эканлигини аниқладик.

Биз тўрт минг метрлик баландликдаги довонда бир соатлар чамаси тутилиб қолдик. Ҳаво айниб, рўпарадаги Хурсандтоғ тарафдан булутлар ёпирилиб кела бошлади. Ҳадемай ёмғир савалай кетди. Баданлар жунжиқди. Хурсандтоғнинг олис дараларида ўша куни тушгача икки марта, тушдан сўнг уч марта ўқ узилди. Қарийб ҳар куни шу хилда кечадиган аҳвол билан қизиқиб қолдим. Жамоа ва хўжаликлар отарлари воҳаларга энганда, улар кўралаган кўтонларда туз қоларкан. Тоғ кийиклари ана шу тузни ялаш учун энишганида, эпчил мерганларнинг ўқиға учаркан. Ҳайвон учун туз ҳам емиш, сув сингари аъло неъмат. Билмадим, ўша куни неча кийик туз ўрнига тош капалаб ҳалок бўлди. Нечаси яраланиб, тоғнинг музликларига бош олиб чиқиб кетди. Умуман, ўша куни Ҳисортоғдан то Кўҳитангнинг адоғигача, кунчиқардаги Боботоғнинг овлоқ сойларида қанчадан-қанча ўқ узилди экан?

Тоғ йўллари ғоят хатарли эди. Аммо бу хавф-хатар мени мутлақо чўчитмас, Хурсандтоғда ва тасаввуримда бошқа ерларда янграган ўқ садолари дилимни ғаш қилган эди. Йўлда яна бир неча отарларга дуч келдик. Ширавзорлар, ям-яшил ўтлоқлар пайҳон қилинган. Аксарият чўпонлар хуржунлари тўла ўқдон. Ҳар бирининг елкасида милтиқ қўндоклари, кўп йиллар тутилганидан қилтириқ бўлиб кетган.... Минглаб саҳифа жилдлик қонунлар, қарорлар, кўрсатмалар, йўл-йўриқлар, йиғилишлар, сессиялар ҳужжатлари талаблари қайда қолди?

*
* *

Тўполангдарё. Нега сенга бундай ном беришган? Ким? Қачон? Нахотки, бу номни қойилмақом қилиб топган у аждодлар, бугунга келиб, ўша суюкли Тўполангидан асар қолмаслигини тасаввур қилолмаган бўлишса? Рост, улар сени мангуга асов, тўпори, шовқинли бўлиб қолади, дейишган. Ҳечқиси йўқ. Ҳозирча номинг бор. Айт-чи, ёки бу номнинг бошқача маъноси ҳам борми?

Шунда болалигимда Тўполанг хусусида эшитган бир афсона ёдимга тушди. Қадим-қадим замонларда Вахшивор ёки Вахшимор вахший илонлар макони бўлган экан. Турли-туман, катта-кичик газандалар шунчалик кўпайиб кетибдики, тоғу тошга, сою жилғаларга сиғмай қолибди. Шунда илонлар подшосидан кунчиқардаги Говургонга кўчиш тўғрисида амр бўлибди. Тоғдан энган мўру малах илон йўлида дуч келганини пайхон қилиб, текислаб, паққос тушириб кетаверибди. Пастда, водийдаги қишлоқларда одамлар яшаркан. Аҳоли қараса, бу илон босқинидан на боғ-роғ, на ҳовли-жой, на зироат экилган экинзорлар омон қолади. Шунда бир донишманд чиқиб, мардум ғафлатда бўлса, юртни газанда босади, дегани шу, дебди. Қишлоқ аҳолиси тўпланиб илон тилини, фирибини биладиган бир авлиёдан қиргинбарот илонлар босқинидан бир таъбир кутиб, ҳимоя сўрабди.

У зоҳид халойиқ арзи-додини эшитгач, эпчил ва бақувват бир йигитни ёнига чорлабди-да, бир энлик қоғоз битиб кўлига тутқазибди: Вахшиворнинг устида ясси това тош бор. Унда илонлар подшоси ўтиради. Шу қоғозни илонподшо кўзларига тут, агар йўлингда илонлар қуршовига тушиб қолсанг, уларга ҳам номани кўз-кўз қил, деб ўргатибди.

Кўлида хат, йигит чопиб бораяпти. Атрофда юз бераётган ҳаракатни кўргани сайин юраги така-пукка бўлиб бораверибди. Ҳар илонларки, ҳўкизнинг белидай, на боши кўринади, на думи. Илоннинг турини айтмайсиз. Шундай илонларга дуч келдики, елкасидаги ёли селкиллайди, зилу замбил танасини аранг судраб бораяпти. Қулоқлари тагида визиллаб учаётган ўқилонлар ҳуштагидан эсхонаси чиқиб, бораверади.

Йигит хатни боши узра кўтариб олди. Уни кўрган лак-лак газанда-ю, дарранда кўзини олиб қочади, биқиниб йигитга йўл беради. Довюрак чопар неча ўнгир, неча сою дара ошиб, ниҳоят, илонлар подшоси ҳузурига етди. Не кўз билан кўрсинки, ясси, силлиқ қорамтир-қизғиш товатош устида оппоқ симоб янглиғ икки қарич илон кумушдек ялтироқ гавдасини кўтарганича сой бетлари, ирмоқлар ўзанидан дум-бадум, аралаш-қуралаш, остин-устин ўрмалаб жилаётган илонлар ҳаракатига разм соляпти. Унинг тигсимон бошида дуру гавҳар митти тож ёғду сочиб турибди. Унинг нури қараган кишининг кўзларини қамаштиради.

Илонподшо чопар йигитнинг ҳайрат ва қўрқув тўла кўзларига бокди. Шу чоқ йигит илон кўзларига номани тутди.

Тоғу тошлар қулоқни тешиб кетар даражада аччиқ ва даҳшатли чинқириқдан ларзага келиб титради. Бутун атрофдаги

ҳаракат тақа-тақ тинди. Илонлар турган жойларида ерга, тошларга, харсангларга ёпишди-қолди: „ — Эй, аҳли илон, газанда! Сукут сақланг ва тингланг! Одамзод ҳам бизга қавм. Юрти, зироати, кулбаю макони пайхон бўлмасин. Говургон йўлини қисқа ва тор олингиз. Тўс-тўполон фақат бир жойда бўлсин, замин фақат шу ерда чўксин!“ — деб наъра тортибди илонподшо.

Илонподшонинг чопарлари — учарилонлар бу фармонни етказиш учун олди воҳага ёпирилган мўру малахни ҳар икки тоғ — Ҳисор ва Боботоғ оралиғидаги энг тор ва яқин масофага йўналтирди. Бир неча кун мобайнида бу ерда осмон баравар чанг-тўзон кўтарилиб турди. Шунчалик кўп илон ўтдики, унинг изидан замин чўқди.

Орадан кўп замонлар ўтди. Ана шу тўс-тўполон илонхона тоғлардан оқиб чиққан дарё ўзанига айланди. Халқ бу дарёга Тўполанг номини берди.

*
* *

Асримизнинг 20- йиллари охирида дарёга илк бор чанг солинди. Ҳазарбоғ каналига сув олинди. 1930 йилда Денов – Сарисий оралиғидаги кўприк қурилди. 30- йилларда шу атрофда ўндан ортиқ лагерлар бўлиб, уларда сақланадиган маҳбуслар бу кўприкни қуришган эди. Кўприк ярим асрдан ортиқ элга, юртга хизмат қилди. 1941 йилдаги энг даҳшатли селга ҳам бардош берди. Лекин одамларнинг лоқайдлиги унинг устунларини қулатди. Ёнидан замонавий кўприк қурилгач, у ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Энди эса батамом нураб, бир ҳолда чўкиб ётибди.—

Сўнгги йигирма йилда дарё батамом жиловлаб олинди. У тоғдан кенг текисликка қулоч ота бошлаган жойдаёқ гидроузелнинг тош-метин ўмровларига урилади. Пастроқда эса сувайирғич иншоотлари унинг қўлини қўл, оёғини оёқ қилиб каналлар бўйлаб йўналтириб юборади. Бу иншоотларга боқиб, кишининг ақли шошади. Шунча мукаммал, пухта қурилган булар. Соя-салқин биноларда ёш-яланглар қарта ўйнашади, балиқ тутиб қовуришади, маишат гаштини суришади.

Булар ҳали ҳолва. Бу ёғини эшитинг.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасига Узун кишлогидан қўнғироқ қилишарди. Булар табиатнинг куюнчак фарзандлари бўлиб, Тўполанг дарёсида содир бўлган балиқлар ҳалокати тўғрисида қуйиб-пишиб хабар беришарди. Ўша куниёқ Тўполанг сувайирғичи мутахассислари билан боғландик ва таш-

вишли аҳволни тушунтириб беришларини сўрадик. Телефон орқали бўлган баҳсдан бирон иш чиқишига кўзимиз етмади. Ўша куниёқ ҳар йили канда қилмай ҳалокат содир бўлаётган ерга етиб бордик.

Санглоқ дарё ўзани ёз жазирамасидан чатнаб ётарди. Соҳил бўйлаб янги асфальт йўл ўтган бўлиб, унда БЕЛАЗ, КА-МАЗ, МАЗлар тутун бурқситиб, у ёқдан-бу ёққа қатнашарди. Ўзанда эса оқ-кул ранг тош уюмлари тоғ бўлиб ётарди. Карьер хизматини ўтаган хандақлар, тошлоқ арна безрайиб ётарди.

Хўш, нима бўпти? Қуриган дарё дерсиз. Асло! Шошилманг. Олов пуркаётган жазирамани бир зум унутиб, айна баҳор фаслини кўз олдимизда гавдалантирайлик.

Саврда неки тирик жонивор борки, уйғонади. Қушлар жуфт излаб, самода шўх жавлон уришади, ҳайвонлар айюҳаннос кўтаришиб, куйиқишади, балиқлар қишки „майхона“ларини тарк этишиб, суви илиган саёз дарёлар сари йўл олишади.

Лак-лак, пода-пода, гала-гала турли-туман балиқлар Сурхон сув омборидан чиқиб, юқорига — оқизик дарёлар соҳилларига интилишади. Ахир, табиатнинг буюк, ўзгармас қонунлари уларга ҳам дахлдор. Улар чизигидан чиқиш ҳалокат. Балиқлар авлод қолдириш учун саёз соҳилларга уруғ қўйишади ва бу миллиард-миллиард уруғ ҳафта, ой ўтгач, митти балиқчаларга айланиб, ота юрт — омбор қўналгага қайтишади. Бу пайтда жониворларнинг авлод қолдиришдек заҳмати ва оромини таъминлайдиган турли ҳукумат қарорлари, тақиқлари эълон қилинади. Балиқ овлашнинг барча усуллари қатъиян ман этилади.

Тўполанг дарёсининг эса ўзига хос хусусиятлари аллақачон фанда эътироф этилган. Чунки бу дарёда гулмои ва ширмои сингари антиқа балиқлар яшайди. Дарё текисликка чиққач ҳосил қиладиган қайирнинг кенглиги 100—150 метргача ёйилмага айланади. Бу сув омборлари, Сурхон дарёсидаги она балиқлар уя қурадиган ягона қулай жойдир. Вилоят ҳавзаларини кейинчалик ёш балиқ захиралари билан тўлдирадиган бебаҳо хазинахонадир. Шунга кўра, ҳукумат бу дарёда бир неча йиллар давомида умуман балиқ овлашни қатъиян тақиқлаган. Қандай олижаноб тадбир!

Афсуски, бу қонунлар, талабномалар фақат қоғозлар мулки бўлиб қоляпти. Уларга ҳеч ким амал қилмаяпти. Унга хилоф иш қиладиган шахслар-рахбарлар улкан занжир-ла бир-бирлари билан чамбарчас боғлангандир. Қарабсизки, балиқлар уруғ ташлади. У сув эпкини, оқими, куёш тафти таъсирида жонланади ва июнь ойи охирида сув омбор — Сурхон дарёси қўйнига

қайта бошлади. Ана шу пайтда минг-минглаб гектар майдонлардаги пахтазорлар сувга ташналик сезади. Шунда Тўполанг сувайирғичидаги темир дамбалар сув йўлини гиппа бўғади. Дарёда сув чиппа тўхтайтиди. Ҳали дунёга келиб улгурмаган, кўзи эндигина очилган балиқчалар ўзларини қайга уришни билмайди. Тез орада қўлмаклардаги лик тўла балиқларга қирон келади. Тошлар қизийди, сув буғланади, ерга синғади. Яшаш учун туғилган балиқчалар қирилиб битади. Сасиб кетади, дарё ўлимтихўр қушлар бозорига айланади.

Бу норасида балиқчалар ахир элнинг, юртнинг насибаси эди-ку. Етти хазинанинг бири, дарёларимиз бойлиги, дастурхонимиз беағи, деб жар соладиган мулк эди...

Одамлар уволдан қўрқмай қолишди. Уволни билмаганлар оқибатсиз, бефайз кишилардир. Боринки, уволдан қўрқмаслик мумкиндир. Ҳеч бўлмаса ёзиб қўйилган, битилган қонунлардан қўрқайлик. Жилла қурса, уларни ҳурмат қилайлик.

Бундай мислсиз ҳалокатнинг олдини олиш қонунда қатъий қўрсатилган. Унда айтилишича, барча дарёлар қатори Тўполангда ҳам қишин-ёзин маълум миқдорда бетўхтов сув оқиши керак. Бу дарёнинг иқлими, унда яшайдиган жамики жонзотни қутқазади. Биз бу йўл-йўриқларни сувайирғич раҳбарларига эслатганимизда, бизга ҳеч ким айтмаган, хабаримиз бўлмаган дейишди. Ҳайратдан ёқа ушладик. Ахир, бу оддийгина гуноҳ эмас, қабиҳ жиноят-ку! Қандайдир муросасиз амалдор: ҳечқиси йўқ, дарё билан балиқ тилсиз, забонсиз, юқори ташкилотларга арз-дод қилмайди, бу биринчидан; иккинчидан эса, бу жиноят улгуржи — сувга оғзи, қўли текканнинг улуши бор, башарти, жиноят ҳисобланса, унда ҳамманинг ҳиссаси бор, деб ўз ҳаракатларини оқламоқчи бўлади.

*
* *

Х асрда бизга ажойиб „Худуд-ул Олам“ асарини ёзиб қолдирган номаълум муаллиф сенинг номингни ўз асарида Ниҳонруд деб қайд этган. Ниҳон — яширин, хуфия, сирли, руд — дарё дегани.

Бундан 200 йил бурун сен қучоғингга қамраб олган гўзал афсонавий диёрни Кўҳистон деб аташарди.

У замонларда тоғлар ўлкаси мустақил, халқи эркпарвар эди. Манғитлар сулоласи асосчиси Раҳимхон Бухорони қўлга киритгач, Кўҳистонни тўла забт этгунга қадар уч марта бу ўлкага юриш қилди.

Биринчи жанг Пошхурт яқинида, Тангидевон қалъаси ёнида

бўлади. Раҳимхон ғолиб чиқиб, асир тушган барча эркакларни ўлдириб, хотин-қизларни қул қилиб сотади, кўшинига тортиқ қилади. Қўлга киритган ўлжани бўлиш учун олти кун лозим бўлади.

Иккинчи сафар чоғи у Шеробод қалъасини ишғол этади. Бу урушда кўхистонлик ва ҳисорликлар шерободликларга ёрдамга келади. Хон қалъани қўлга олгач, эркаклар бошини кестириб, калламинор яратади. Бу фожиаларни кўрган кўхистонликлар бола-чақа, молу ҳолларини олиб тоғларга чиқиб кетишади.

Раҳимхон уч минг бош от, 500 туяга ортилган қимматбаҳо молларни, омон пули тариқасида олган 200 минг тилла тангани олиб, халқни талаб, Бухорога қайтади. У ҳар бир шаҳарга ўз томонидан ҳоким белгилаб, уларни кўриқлаш учун қўшин қолдириб кетади.

Хон аждодлари халққа мислсиз жабр-ситамлар солди. Бунга қарши халқ бош кўтарди. Хон аскарлари таъқибидан қочган халойиқ Дараи Ниҳонга бош олиб чиқиб кетади. Катта қўзғолонга тайёргарлик кўра бошлайди. 1757 йил рамазон ойида қўзғолончилар Денов қалъасига юриш қилиб, уни Раҳимхон одамларидан озод қилади. Хон одамлари аркка — ичкари қалъага бекиниб олишади. Исёндан хабар топган Ҳисордаги Раҳимхон лашкари ёрдамга келади ва Деновни қамал қилади. Озодлик туғини исёнчилар икки жабҳада: ҳам ичкарида — аркдагиларга қарши, ҳам ташқаридан ҳамла қилган душмандан ўзларини мудофаа қилишга мажбур бўлишади. Бу уруш қирқ кун давом этади. Раҳимхон 40 минг лашкар билан етиб келади. Қўзғолон бостирилади, қонга ботирилади.

Раҳимхон қўзғолончилар бошлиғи, халқ раҳнамоси, жасур юртдошимиз, оташин ватанпарвар Омон Боқийни қозикқа ўтқизиб ўлдиради. Аҳолини қўйдек бўғизлаб сўйиб, Денов яқинидаги тепалиқда калламинора тиклайди. Бошқа шаҳар ва қишлоқларга қиргинбарот юриш қилиб, у ерлардан ҳамма кесилган бошларни Деновга юбориб, калламинора устига қалайдилар.

Бироқ эрксевар кўхистонликлар Раҳимхон меросхўрлари даврида ҳам истибдодга қарши вақт-вақти билан бош кўтариб туришди. Амир Музаффар замонида бу ўлка яна бир карра қатагон қилинди.

„Амир Музаффар рус сармояси учун ўлкани амният остига олиш вазифасини чор Россиясидан ўз устига олган эди. Амир Музаффар Россия билан ярашиб, унинг ҳимоясига киргандан кейин, унинг яроғи билан Кўхистонни тасарруф этди“, деган эди устоз С. Айний.

Шуниси ҳам борки, устоз Айний юқоридаги аччиқ ҳақиқатни айтиш билан бирга, Дараи Ниҳоннинг бекиёс гўзаллиги

ҳақида ғоят латиф кузатишлар қолдирган. Эсингиздами, „Дохунда“ романи қаҳрамони Ёдгор илк бор Тўполанг соҳилига етганида ҳаяжондан:

„... Дараи Нихон... У дарада қуш учса қанотсиз қолади, унда қозилар ва ҳокимлар учун йўл йўқ. У ерда девлар ва парилар ҳам одамлар қаторида тирикчилик қилади; у дарадаги одамларнинг кўпчилиги париларга уйланган. Шунинг учун уларнинг қизлари жуда ҳам гўзал бўлади...“

Дараи Нихон йўлининг манзараси йигитга хуш кўринди. Узилиб тушаётгандек бўлиб кўринган харсанглар остидан ўтадиган ғор, қоронғи, эгри-бугри йўл йўловчи йигитни унча кўрқитмасди, у тоғ орасидаги йўлнинг ҳар бир бурилишида „девлар, парилар бор“, деб ўйласа ҳам, кўрқмасди, чунки чўпон ўртоқларидан эшитган афсоналарга кўра, у ердаги девлар, парилар одамлар билан дўстлашган ва ўзларига сиғинган кишиларни ҳар бир хавфдан ҳимоя қилардилар...”

*
* *

Тарихда кечган кўплаб қонли воқеалар гувоҳи бўлган у тоғ сўқмоқлари, ирмоқлари, эрк йўлида ҳалок бўлган тоғликлар мазорлари, ноёб ўрмонлар, минг яшарли бобокалон арчазорлар, гўзал хотиралар, устоз адиб каломига илҳом берган у манзараларнинг кўпи энди улкан сув омбори тагида қолди.

Ҳаётда баъзан тушуниб, англаб бўлмас, ақл бовар қилмас ишлар бўлиб туради. Юзлаб авлодлар, юзларча йиллар ҳар қаричи, сиқим тупроғи учун жон бериб, жон олиб курашган табаррук, муқаддас юртни ўз қўлимиз билан сувга ботириб ўтирибмиз. У ерда замонавий сув омбори қуряпмиз.

*
* *

Тўполанг сув омбори тақдири халқдан холи (ошкора бўлганда ҳам нима қила оларди?) сув хўжалиги нозирлиги маҳкамалари, лойиҳалаш институтлари, режалаштириш муассасалари ва яна олий маҳкамалар деворлари ортида, сирли шивир-шивирлар, келишишлар асосида ҳал бўлди. Аҳолидан ақалли ҳурмати учун ҳам сўрашмади. Бу ҳол турғунлик йилларининг эсдан чиқмас ҳақиқати, меросидир.

Лекин тоғ жинслари таркибини ўрганган покдомон геологлар тамомила бошқа фикрда эдилар. Улар Ҳисор тоғлар силсиласи нисбатан ёш ва кўзга кўринмаса-да, ҳамон ўсишда, ўзгаришда, ҳаракатда: тоғ ости қобиғлари мўрт, ковак, серёриғ, шу сабабли Тўполанг ҳавзасида сув омбори қуриш мақсадга мувофиқ эмас, деган тахминларни исботламоқчи бўлиш-

ди. Аммо бу журъат маъмурий-бюрократик раҳбариятнинг кўзига чўп суқиш билан тенг бўлди.

Юрчи – Денов ботқоқликларини ҳатто менинг авлодим яхши билади. Неча ўн йилликлар уни қуритишга сарфланмади, дейсиз. Ахир, бу даҳа Тўполанг ва Сангардак дарёлари ёйилмаси минтақасида жойлашган эди-ку! Энди эса тоғда, денгиз сатҳидан 1500 метр баландликда бир неча ўнларча квадрат километрга ёйилган қўналғада тўпланажак 500 миллион куб метр сув шунча оғирликда геологлар огоҳлантирган ковак, серёриг тоғ тўшига куч билан босади...

Ҳозир қўналғада лойиҳада белгиланган сув миқдорининг чораги тўпланди. Бу ҳол ҳозирдаёқ унумдор воҳа заминидagi ерости сувларининг кўтарилишига олиб келгани сир эмас. Дарё тўғонидаги ишларни тўхтатишни маслаҳат бераётган мутахассислар ҳам бор. Аммо уни, ҳар ҳолда чала қолдириб бўлмайди. Анчагина сув тўпланган. Бу танг вазиятдан чиқиш чораларини кўриш керак. Ҳар қалай, соф ақл, кенгашли тадбир энди иш берад, деб ишонса бўлади.

Бу тарафи олим ва мутахассисларнинг улуши. Мени эса бошқа нарсалар ташвишлантиради.

*
* *

Билимдонроқ муҳолифлардан бири, ахир ўша „худуд-ул-Олам“нинг номаълум муаллифи ҳам бундан минг йил бурун Сурхон дарёси (ўрта асрларда дарё Чағонруд деб аталган) ёз ойлари Амуга қуйилмаган, унинг суви суғориш учун сарфланган деб ёзган, дейиши мумкин. Жуда тўғри, чунки ўшанда ҳам водийда тараққиёт гуркираб яшнаган, 16 мингдан ортиқ қишлоқ бўлган. Термиз ва мамлакатнинг маъмурий ҳамда маданий маркази Чағониёндан бўлак яна: Сарманган (Жарқўргон ноҳиясида), Дарзанги (Бандихонсойнинг қуйилишида жойлашган бўлиб, ҳозирда сув омбори тагида қолиб кетган), Баранги (Шўрчидан 7 километр шимоли-шарқда), Басанд (Бойсун), Сангардак, Қумғонон (Деновдан 4 километр жануби-шарқда), Зинвар (Деновдан 3 километр шимоли-шарқда), Ригдашт (Узундан 2 километр шимоли-ғарбда), Навандок (Узун атрофида), Хошимгирд (Ангор атрофида), Дар-а-оҳанин-Темир қопиғ (Дарбанд қишлоғидан 9 километр шимоли-ғарбда) сингари шаҳарлар бўлган.

IX—XII асрларда Чағониён анча ривожланган мамлакат эди. Унинг ҳукмдорлари – чағонхудоғлар, амирлар ўз номларидан мис ва қумуш тангалар зарб этишган. Истахрий ал-Муқаддаснинг гувоҳлик беришича, пойтахт Чағониёнда қалъа ва рабoт

сингари ўрта аср шаҳарларига хос барча таркибий даҳалар мавжуд бўлган.

Ўша пайтда Чагонруд деярли суғориш учун сарфланган бўлса-да, дарёнинг асл шакл-шамойилига путур етказмаган. У баҳор ойлари пишқириб оққан, кузга бориб эса анча тинчиган. Хуллас, табиатнинг азалий қонунлари билан бақамти, режали тadbирлар асосида иш олиб борилган.

*
* *

1959 йилда мен ЮТАКЭ (Жанубий Туркманистон археологик комплекс экспедицияси)да қадимий Марв шаҳри харобаларида ишлардим. Экспедицияга машҳур археолог, шарқшунос олим, академик Михаил Евгеньевич Массон раҳбарлик қиларди. У 1936—1938 йилларда ТАКЭ (Термиз археологик комплекс экспедицияси)га раҳбарлик қилган ва илмий тадқиқотлари тарих, жаҳон шарқшунослик фанида катта қизиқиш уйғотган эди.

Кунларнинг бирида М.Е. Массон менинг сурхондарёлик эканимни эшитиб, ҳузурига чақиртирди ва Термизда кечган ўша йилларни мароқ билан ҳикоя қилиб берди. Олимнинг ўшанда амалга ошира олмай қолган армонлари бор экан. Шуларни мен билан баҳам кўрди.

1924 йилда республикада эндигина ташкил этилган музейларнинг бирига ғалати экспонат тушади. Бу оҳактошдан ясалган аёл ҳайкалидан синиб тушган ўнг панжали қўл эди. Ғоят нафис ишланган шугина улги моҳир ҳайкалтарошнинг етук истеъдодидан дарак бериб турарди. Тағхатда унинг Ҳисор тоғларидан топилганлиги айtilган эди. Олим ўшанда вақт зиқ бўлгани ва Ҳисор тоғлари машаққатларидан сал чўчиганини эътироф этди. У ўз фикрларини асослаш учун „Бобурнома“дан бир парча манзарани ўқиркан, қувғинда юрган подшоҳни шунчалар ваҳимага солган у тоғларда археологнинг номаълум аёл ҳайкали қолдиғини излашга журъати етмаган эди, деб ҳазиллашди. Ўша суҳбатдан билдимки, Бобур Сурхон воҳаси шимолидаги Навандок (Узун қишлоғи яқинида) шаҳрида икки марта: дастлаб 1500—1501 йилларда – Ҳиндистон томон юрганда ва иккинчи марта 1526 йилда Самарқандни қайта забт қилиш пайтида бўлган экан.

„.... Навандок навоҳисига етганда, Хусравшоҳ (Ҳисор ҳокими)нинг навқари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтирди...

Камруд дарасига кириб қори бокқа юрудук. Танги ва учма йўлларда, тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора кўнуб, Сира тоғ (ҳозирги номи афтидан Саримсоқли тоғ – денгиз сатҳидан 4,5 минг метр баланд) кўталига етгук,

кўтал ва не навъ кўтал ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал курулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар билан юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат билан мухотара танги учмаларидин ўтуб, юз ранж ва машаққат билан мухлиқ баланд ва кўталлардин ошиб, Фон навоҳисиға келдук. Фон тоғларининг орасида бир улуғ кўл тушибдур, муҳити тахминан бир шаърий бўлғой, тавр кўлидур, ғаройибаттдин холи эмас (Бобур Айғир кўлини назарда тутган бўлса ажаб эмас).“

Ўшанда М.Е. Массон эътиборимни яна бир жумбоққа жалб этди. IX—XII асрларда Чағониён пўлати — „сохти чағониён“ — жаҳон бозорида Дамашқ пўлати билан рақобатда бўлган. Бу пўлат Чағониёнга қаердан келтирилган ёки юртнинг ўзида ноёб маъдан конлари бўлганми? Пўлат қурол-аслаҳалар қай усулда яратилган, ерости конлари бўлганми? Бунинг учун пўлат эритувчи ўтхоналар бўлгандир. Улар қаерда? Имкони бўлса, ана шуларни ҳам назардан қочирмаслигим лозим эди.

Хуллас, 1960 йилнинг ёзида бир нотаниш аёл ҳайкали қўл панжалари ишораси билан йўлга отландим. Сафаримни шифобахш сувлар шарқираб оқадиган Хўжаипокдан бошладим. Елкамда ов халта, ён чўнтакда дафтар ва қалам, қўлда ирғай таёқ... Тоғ қишлоқлари аҳолиси меҳмондўст, сайёҳ йўловчининг гурунглариға орзуманд. Уларга акад. М.Е. Массондан эшитган гапларимни сўзлайман. Бундан 2 минг йилларча бурун шуҳрати оламни тутган кушонлар даврида ўлкамизда ҳайкалтарошлик чунонам ривожланганки, шаҳар ва қишлоқлар у ёқда турсин, ҳаттоки, тоғларда бутун-бутун гуруҳ ҳайкалтарошлик асарлари бино этилган. Ҳиндистондаги нодир обидалар, Афғонистондаги машҳур Бамиён ҳайкаллари, Термиздаги менгтошдан иборат Қоратепадаги хилма-хил санъат асарларини мисол келтираман. Ўша пайтларда ўлкамиз ҳам кушонлар салтанатига тобе бўлган. Холчаёндаги қазув ишлари эса тарихнинг мўъжизакор саҳифаларини оча бошлаган эди. Аҳолиға тоғларимиз ҳам ана шундай обидаларға макон бўлиши мумкин, деган тахминларни айтаман.

У даврларда одамлар ривоят, афсона айтишни ва эшитишни яхши кўришарди. Уларда ўлканинг тарихига бўлган оташин меҳр барқ уриб турарди. Ҳар бир қишлоқда тахминларға қанот бағишловчи умидвор далдалар эшитардим. Қариялар, ҳа, эшитганмиз, фалончининг бобоси тош қотган қирқ нафар қиз ҳайкалини кўрган, афсуски, у бизда эмас, қўшни тоғ қишлоғида, доvon ошсангиз етасиз, дейишарди.

Шу зайлда Бештахта, ундан ўтиб Ховузға бордим. Ховузликлар мени ғалати чоҳ устиға бошлаб боришди. Яланғоч адирликнинг биқинида бир ўтовча майдонни ишғол этган гир айла-

на тубсиз чоҳ. Тош ташласангиз, анча вақтдан кейин ер қаъридан гумбурлаган овоз эшитилади. Бу чоҳ, ундан эшитиладиган бўғиқ, сирли товуш ҳовузликлар учун жумбоқ. Унинг сирини ҳеч ким билмас экан. Мактаб ўқитувчиси, бу ерга метеорит тушган, деди. Чиндан ҳам балки тушгандир.

Ўтган йили бу чоҳни яна бориб кўрдим. Қор, ёмғир сувлари, тоғ шамоли чоҳни анчагина тупроқ билан тўлдирибди. Қандайдир қуш тут уруғини беҳосдан ташлаб кетган экан, катта дарахт бўлиб ўсиб чиқибди...

Кейин Оқсув, Бодиҳаво, Чинорга бордим. Чинор қишлоғидаги Мунчоқ тепани икки кун қазидим. Мунчоқ, садаф, шиша ва сопол синиқлари тупроқ билан қоришиб ётибди. Мени Катта ва Кичик Вахшивор қишлоқлари ўз бағрига чорлади. Дарёнинг чап соҳилида омад менга кулиб боқди. Олимнинг иккинчи топириғи – маъдан эритиладиган ўтхонани топдим. Сопол қувурлар, металл чиқиндисиди — шлаклар палахса-палахса бўлиб бутун атрофга сочилиб ётарди. Енг шимариб ўтхонанинг бир четидан қазиларни бошладим. Мақсадим шлак қалинлигини аниқлаш эди. Не машаққатлар билан етти метргача етиб бордим. Охири кўринмади. Демак, бу ердаги ўтхонада юз йил эмас, анча кўп замонлар маъдан эритилган. Ўтхонада нуқул арча ёкиланган. Балки ўша олмос тигли қиличу шамширлар шу ерда эритилган пўлатдан ясалгандир.

Ниҳоний аёл ҳайкали эса яна йўлга чорлади. Тоғликлар мени Сина қишлоғи шимоли-ғарбида жойлашган Қирққиз қалъасига рўбарў қилишди. Чақалоқ эмизаётган, ҳамир қораётган, тоатибодат қилаётган қизларнинг тош ҳайкаллари кўришга кўпинтизор эдим. Бу гал ҳам бўлмади. Улар бардошимни синашарди. Қасдма-қасдига худди менинг излаб юрганим хабарини кимлардандир эшитишар ва тобора юксакларга, парку булутларга, қўшни чўққиларга, ўтиб бўлмас хатарли довлар ортидаги тоғларга қочиб қолишарди...

Йиллар ўтиб, аёлларнинг тош ҳайкаллари хусусидаги биланларим афсонага айланди. Уларнинг изини қувиб саксонинчи йилларда Онгқақшар, Осмонталаш тоғларигача, булутлар ҳамиша пойларига бош қўядиган Қалъаи Шеронгача, Деги Канорагача бордим. Тополмадим...

Маъдан бобида яна омадим юришиб кетди. Оқсув дарёси бошланадиган ерда (Сангардак дарёсининг боши) маъдан ўтхоналари ва шлаклар конига дуч келдим. Бу ерлар Сангардак қишлоғидан икки кунлик йўл. Тўрт тараф тоғ. Тоғ тўшидаги арчазорлар сийрак. Улар орасида чўнқайиб ўтирган баҳайбат тўнғизлардек тўнкалар кўзга ташланади. Кўплари кучоққа сиймайди. Уларни ким ва қайси замонда кесган? Балки соҳибқи-

рон Темур лашкарларига шон-шарафлар, музаффарият келтирган қурол-аслаҳалар шу арчалар тобини олгандир? „Соҳти Чағониён“ пўлати шу ерда сайқал топгандир? Аёл ҳайкалидан эса ҳанузгача дарак йўқ. Ҳисор тоғининг қайсидир ниҳоний даралари қучоғида латофати, чиройи, рухсорини суқли кўзлардан яшириб, соҳибини кутиб ётгандир.

Акад. М. Е. Массон узоқ умр кўриб, оламдан ўтди. Аммо армони қолди. Бу армон менга кўчди. Ўша нозик панжали қўл мени чорлаб туради. У ҳайкални ҳамон излайман. Бир кунмас-бир кун бу армон қуши кўз ўнгимда намоён бўлади, деган умид мени тарк этмайди.

*
* *

Орадан ўттиз йил ўтгач, ўша йўллардан юриб, яна сафарни такрорладим. Бу гал ўғилларим менга ҳамроҳ эди. Ўттиз йил ўтиб кетибди-я! Даҳшат!... Қишлоқларни таниб бўлмайди. Илк бор кўрганим Оқсувда биронта шиферли уйни учратмаган эдим. Ҳаммаси — пахса, чўпкори, гувалак уйлар эди. Ўн-ўн бешта кўримсиз ҳовли сой бетида бир-бирига қалашиб турар эди. Энди эса у манзаралардан асар ҳам қолмаган. Қишлоқ боғлараро ястаниб ётибди. Тоғолди адирликлари ўзлаштирилиб, у ерларга ҳам ҳовли-жойлар тушиб кетибди. Экилган зироат, Тешиктоғ орқали ўтган канал мўъжизага ўхшаб кўринарди, бунинг ҳаммаси сув туфайли, унинг каромати, шарофати сабабли эди.

Ҳа, ҳаммасига — тирикликка даъвогар неки зот бўлса, сувга муҳтож. Тоғ қишлоқларининг ободончилиги ҳам, файзи ҳам сувдан; у ҳозирча зўр машаққатлар билан бўлса-да, етиб турибди. Бироқ, ўттиз йилдан сўнг нима бўлади? Осмонда уммон бўлсаки, қувур тираб уни дала-даштга эндирса...

Сув — эҳтиёж, ризқ-насиба, тириклик, ҳаёт. Воҳанинг келажаги, тараққиёти ёлғиз шунга боғлиқ. Аммо бу тараққиётни, тирикчиликни табиий ирмоқлар, дарёларни чиппа қуритиш ёки бўғиш билан таъминлаб бўлмайди. Аксинча, бир жойни бўстон қиламиз, деб бошқа ерни ўпқонга бой беришимиз тайин. Ҳар нарсанинг ҳудуди, меъёри бўлгани каби, сувнинг ҳам микдори чекланган. Бунинг нечоғлиқ ҳақиқат эканлиги ҳаммага аён. Келажакда эса бу ҳол шахматона урчийди, кўпаяди. Бу — рад этиб бўлмайдиган ҳақиқат.

Хўш, бунинг чораси нимада? Жуда оддий. Асрлар синовидан ўтган халқ таъбири бор. Тараққиёт қарор топибдики, одамзод бир ҳақиқатни такрорлайди: дарахт (ўрмон) — намлик, намлик — сув, сув — булоқ, жилға — ирмоқ, ирмоқ — дарё. Дарё — ҳаёт, истиқбол...

Биз эса шу пайтгача аксини қилиб келдик.

XVI асрда яшаган воқеанавислар Бухориддин ва Қўшкеккилар қолдирган ёзма манбаларда айтилишича, Рангунтоғ, Тобоқчи, Боботоғда писта бенихоя кўп бўлган. Мўғул тоғида эса чўян эри-тадиган корхона нуқул пистакўмир билан ишлаган. Боботоғнинг машхур бойларидан Хуррамбек одамлари эса карвон-карвон кўмирни Афғонистон, Арабистон бозорларида пуллаган. Пистазорларнинг ваҳшиёна камайиши охир-оқибат Боботоғдан Сурхон дарёсига оқиб тушадиган ўнларча доимий оқизик жилғаларнинг абадул-абад қуришига олиб келди. Яланғоч тоғ ёнбағирликлари сел ва тошқинларнинг тўпори ҳукмида қолди.

Сўнгги урушдан олдин ва ундан кейинги йилларда Бойсун, Шеробод, Сангардак тоғларидаги ўрмонларнинг кўпи бефаросат бошқарувнинг қурбони бўлишди. Кенг майдонлар очилиб қолди. Юзлаб катта-кичик булоқлар, чашмаларнинг кўзи бекилиб кетди, намлик манбасидан жудо бўлишди, ўнлаб ирмоқлар азалий ўзанлари қақраган қайронларга айланди. Бу манзарани эса ҳатто эллигинчи йилларда Шерободда кузатиш мумкин эди. Тайёрлов идорасининг кенг ҳовли саҳнида, дарё соҳилидаги санглоқда қизил арча ўтинлари раста-раста қалашиб ётарди. Бу ўтин аҳолига қадоқлаб сотиларди. Биргина Дарбанднинг ўзида учта махсус жой бўлиб, у ерда ўрмон кесувчилар истиқомат қилишарди. Яна бир неча бригада кесилган дарахтларни шаб-балаш, дарёга оқизиш билан банд эди. Шеробод остонаси дарёдан оқизилган хари, ўтинларни тутиб қоладиган жой бўлиб, юмушдан одамларнинг қўли қўлига тегмасди.

Катта майдонлардаги ўрмонзорларнинг кесилиб кетиши натижаси ўлароқ, Шерободдарёда сув кескин камайди. Холбуки, бу дарёдан асрлар мобайнида ўттиз икки ариқча сув тараларди. Модомики, сув мўл бўлмаганида, беш-ўн метрли хари-лар оқиб келармиди! Бу ўрмонлар беш юз-олти юз йиллардан буён сув тўплар ва бир замонлар Шарқда маълум ва машхур бўлган Гуфтон аталмиш вилоятга оби ҳаёт элтарди.

Яқин ўтмишдош замона ақлу зукколари сув танқислигининг осон йўлини топишди. Дастлаб нафс балосига йўлиққан чор Россияси муҳандиси Ананьев бу режага қўл урди, шўролар даврида эса давом эттирилди. Сурхонни бўғиб, унинг сувини Шеробод чўлларига йўлладик. Чунки нам ҳосил қиладиган манбалардан пайи қирқилган Шерободдарё путури кетиб, кенг кўламли ўзлаштириш ишларига сув етказиб беролмасди.

Қадимги Рим жамоат арбоби Цицерон ўрмонларни ҳалок қиладиган кишиларни жамиятнинг ашаддий душманлари, деганди.

Ўрмонни кесиш осон, уни яратиш қийин. Тоғда навқирон на-
внихол арча ўн-ўн икки йилда бир қарич ўсишини инобатга ол-
сак, унда чинакамига ташвишланишимизга асос бўладиган муд-
ҳиш ҳол юз берганини эътироф этмай иложимиз йўқ.

Тоғ яйловларида чорва молларини кескин камайитириш, тар-
тибга солиш ягона йўлдир. Минг-ўн минг қўй камроқ боқилса,
эл қашшоқ бўлиб қолмайди. Бунинг ўрнига ўрмонзорлар бар-
по этмоқ зарур. Тоғларимизда ўрмонларни кўпайтирмас экан-
миз, бунинг ўттиз йил, ярим аср, юз йиллик чора-тадбирлари-
ни изчил, қатъий, қонуний йўлга қўймас эканмиз-воҳа истиқ-
боли тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Келажакда бешак, бе-
гумон содир бўладиган табиий ўпирилишларнинг олдини олиш-
нинг бошқа йўли йўқ. Бўлмайди ҳам. Бу ҳақиқат қанчалик оғир
ва залворли бўлмасин, тан олишдан ўзга чора йўқ.

Амударёнинг суви ҳозирдаёқ хомталаш. Келажакда эса бу
жараён мураккаблашади, кескинлашади. Улушимизга тегади-
ган сув миқдори шубҳасиз камаёди. Бу улуг дарёга кўз тик-
кан, аммо ҳозирча чорасиз эл-элатлар ҳақ-ҳуқуқларини та-
лаб қилишади. Шунда воҳамиз шимолидаги тоғ дарёларидан
оқадиган оби-ҳаёт жуда асқатади. Тирикликнинг барқарорли-
гини таъминлайди.

*
* *

Оқар сув ҳамиша тозалик рамзи. Тўққиз марта думаласа,
ҳар қандай сув ҳалол бўлади, дейишади. Сув омбордан куйида
— Сурхон дарёсида оқаётган сув дарёники эмас. Бу — ўзанга
оқиб тушаётган ўнлаб чорва фермалари, касалхоналар, корхо-
налар, пестицид ва бошқа минералларга тўйинган далалар зар-
добидан иборат сувсифат суюқликлардир. Минг айюҳаннос со-
линг — натижасини кўрмайсиз. Чорасиз, ожизмиз.

Ёшлигим шу дарё бўйида кечди. Она табиат Сурхонни қай
йўсин ибтидо шиддат билан яратгандаги борлиқ даҳшати, асов-
лиги, қудратини кўриш насиб этган бахтиёр авлодга мансуб-
ман. Шу дарё бўйидаги қишлоқларнинг бирида туғилиб-ўсган
Туроб раис бир куни юрак очди:

— Ўн йилча бурун кўнглимдан бир гап кечди. Дарёга
қарайман — хўрлигим келади. У билан менинг ёшлигим ҳам
кетгандек бўлди. Бу йўқотишни на бойлик, на шодмонлик,
на мартаба билан тўлдириб бўлади. Нахотки, у селлар,
пўртаналар, асов тўлқинлар, дарё ўкиришлари хотира бўлиб
қолган бўлса.... Кексалар бежиз айтишмаган — қудратли тоғ-
лари, жўшқин дарёлари, бепоён чўлу саҳролари бор ўлка фар-
зандлари танти, мард, ўктам бўлишади.

Фотих Чингизхон 1221 йилнинг кузида Термизни ўн икки кунлик жангу жадал қамалдан сўнг ишғол этгач, таранг асаб-ларига оро бериш учун Аму соҳилларига чиқди. У болалигидан дарёларни яхши кўрарди, чунки унинг забун ва шикаста ёшлиги Онон ва Керулен дарёлари бўйларида кечган эди. Дарё бу етимчани овутган, балиқ, турли ёввойи қуш, ҳайвонлар билан сийлаган; муштипар она ўрнида, меҳрибон ота ўрнида кўнглига таскин ва далда берган.

Қараса, улкан дарё оқяпти. Қадрдон Онони ва Керуленига ўхшаб кетади. Шунда унинг мурувват билмас қалбига ғусса чўкди, кўзларига ёш олди. Ортида қолган қанчадан-қанча ўлкалар, вайрона шаҳарлар, инсон қонидан ҳосил бўлган дарёлар уни бу қадар ларзага солмаганди.

Тошюррак жаҳонгир дунёнинг ярмини эгаллади. Битмас-туганмас бойликлар соҳиби бўлди. Қаҳри қаттол бу кимса зулмидан кўрқмаган эл-элат кам қолди. Нега шундай зот соҳилларини қамиш, қўға, ёввойи жийда ва патта босган дарёни кўрди-ю, руҳияти озор чекди?.. Одабийликдан ёвузликка юз тутган жаҳонгир кўзига тақдир қисмати оний бўлиб кўринди, холос. Дарёлар қоларкан, инсон кетаркан.

У долзарб юришлар, жангу жадал урушлар тизгинини ўғилларига топширди-да, ўзи бир неча ойга Термизда қолиб кетди. Дарё соҳилларини кезиш, ўксик болалигини эслаш, ўлганларни хотирлаш ва тиним билмай мангу ҳаракатдаги Аму шивирларига қулоқ солиш билан вақт ўтганини билмай қолди. Ўзга халқлар бойлиги, талон-тарож қилинган хазиналар, ҳудудлар, мазлум юртлар, сершира ўтларга бой яйловлар, серунум заминдаги яшиллик олами унга фаровонлик, саодат бўлиб туюлган эди. Энди эса орзуманд бу мерос ортида буюк маънавий қашшоқликни кўрди.

У синди, дили шикаст топди ва шу билан ўзини руҳан қайта тиклай олмади. Қароргоҳга минг сувори жангчи ҳимоясида шошилиш чакиртирилган машҳур хитой табиби Чан Чун ҳам бу тузалмас дардга даво тополмади. Орадан сал фурсат ўтгач, туғилиб ўсган дарё Онон ва Керулен соҳиллари уни ғойибдан чорлай бошлади. У юрт дийдорига тўйиш учун изига қайтди. Бироқ қадрдон ғўшани сўнгги бор кўриш насиб қилмади. Йўлда вафот этди.

*
* *

Хуллас, табиат обидалари, манзаралари инсон қалбига, шуурига бебаҳо хазина — озиқ бўлиб киради. Бу хазинани бир умр табаррук ҳис этган одам энг бахтли инсондир.

Сурхон дарёсидан яқин келажакда номигина қолишига кўзим

етиб турибди. Бутун бир вилоят шу наҳр номи билан аталади. Орадан замонлар ўтиб, авлодлар бизга таъна қилиши аниқ: ўзи йўқ дарё номини катта вилоятга берилганидан ҳайрон қолишади.

Юртимиз турли даврларда турлича ном билан аталган: Бақтрия (Бахтар замин), Юнон-Бақтрия подшолиги, Тохаристон, Чағониён, Шарқий Бухоро....

Шайбонийхон темурийларнинг сўнгги тарқоқ салтанатига зарба бериб, уни енггач, ҳар жойнинг шароитига қараб, ўзбек уруғларини қулай, серсув, серўтлоқ воҳаларга жойлаштириверди. Шу зайлда қўнғирот уруғига Шеробод, Бойсун, қисман Хисорсой; дўрмон уруғига — Қобадийён ва Вахш водийси; лоқай уруғига — Кулоб билан Болжувон тушди. Ҳозиргача ўзбекнинг бу катта уруғлари шу жойларда аҳолининг асосий қисмини ташкил этади.

*
* *

Ўтган йили дарёнинг ўтмиш даврлардан қолган ўзани нишонларини излаб сафарга отландим. Асар ҳам йўқ. Ҳаммаёқ ўзлаштирилиб кетган. Биласизми, ўттизинчи йилларда ва ундан кейин ҳам табиий дарёлар ўзанларини қатъий муҳофаза қилиш юзасидан ҳукумат томонидан шундай қарорлар қабул қилинганки, ҳаққонийлигидан ҳайратга тушасиз. Юзлаб йиллар дастури, дейсиз. Бироқ дарё ўзани бўйлаб шимолдан жанубга юрганим кезларда, ҳарчанд уринмай, бу қарорлардан хабардор на бирон хабар, на мутахассисни учратдим.

Бир жойда — „Шарқ юлдузи“ жамоа хўжалиги ҳудудида йигирма-йигирма беш метрлар баланд, чўнг, бўз ранг, тик соҳил қолдиғига кўзим тушди. Дарё ўзанини тўсган кўрғон девордек қад кўтариб турарди.

Шунда Сурхон дарёси билан бевосита алоқадор, бу дарёга болалик йилларимда меҳримни пешлаган бир мўътабар кексани эсладим. Уни Зикрийё бобо, уста бобо, дейишарди.

*
* *

Чолнинг ҳаёт кечириш тарзи менга сирли туюларди. Унинг афтода кулбаси аҳоли яшайдиган қишлоқда бўлса-да, устaxonасини дарёнинг тик соҳилида, одамлардан чет жойда қурган эди. Мен ўзимча, одамлар тинчини кўзлаб шу тахлит йўл танлаган бўлса, ажабмас, дердим.

Болалик йилларимда Шарофиддин акамга эргашиб гоҳ овга, гоҳ балиқ тутишга дарё соҳилига борардик. Темирчи чолни илк бор ўшанда кўрган эдим.

— Бу кенжамиз, — деди бир куни акам чолнинг бароқ қошлари тагидан менга синчков тикилиб турганини сезиб.

— Таниб турибман, бу бола отасининг этагидан тушиб қолган, — чол тин олиб, тиззаларини силаркан, қўшиб қўйди: — Отангиз зап одам эди. Уни таниган-билганлар, мулла Раҳмонкулнинг бўйнига тош боғлаб Сурхонга чўктир, у чўкмайди, шунда ҳам йўлини қилиб омон қолади ва сув тагидан жавохир олиб чиқади, дейишарди. Лекин барибир чўкди, замон чўктирди. Аттанг, не-не йигитлар жувонмарг бўлиб кетишди.

— Отам билан дўст бўлганингизни бу билмайди. Отамни ўттиз еттинчи йилда қамашганида, бу онамнинг бўйида бўлган...

— Эсимда, онаизор шўрлик, отангнинг бошига сен етдинг, бадбахт, деб қорға улоқтирган.

— Ўзи ҳам роса йиғлоқи эди, — деди акам тарафимни олиб.

— Иним, замон ёмон эди, замон йиғлоқи эди. Одамлар кўз ёшларини яшириб йиғлашарди.

— Отамни кўрарман, деб қишлоқдан Термизга борибман. Ёш бола эдим. Бозорда бир қария, отангни кўрмоқчи бўлсанг, Амунинг бўйига, ажойибхона (ҳайвонот боғи) деворининг ортига ўт. Ҳар кеча соат иккидан кейин қамокхонадан маҳбусларни ортган усти ёпиқ қоп-қора машина чиқади. Кўзинг ўткир бўлса, балки отангни кўриб қоларсан, деди. Намозшомда бир хандақ топиб, бекиниб олдим. кўрқмаганимни қаранг. Машинани кута-кута ухлаб қолибман. Бир маҳал пақ-пақ милтиқ овозидан чўчиб уйғониб кетдим. Орадан бир соатча ўтгач, ўша қора машина тупроқ йўлини чангитиб, ёнимдан шаҳарга ўтиб кетди. Бозорчи чолнинг гапи рост экан. Шундай ваҳима босдики, аъзои баданим дир-дир титрайди, тишим-тишимга тегмай такиллайтиди...

— Отангизни бу ерда отишмаган, чоғи, — чол мулоҳаза қилди.

— Йўқ. У киши Тошкентда ҳалок бўлганлар.

— Не қора кунлар кечмади бу бошлардан, — чол дарёга тикилиб туриб, маъюс нидо қилди.

*
* *

Мақтабни тугатиб, дорилфунунга ўқишга киргач, келгуси ёз таътилида яна акам билан балиқ овига бордик. Чол бизни шод кутиб олди.

— Студент бўлибсиз, эшитиб хурсанд бўлдик. Кани, билетни кўрсатинг-чи, бир тавоф қилай, — деди у. Акам атайлаб чўнтагимга солган билетни олиб чолга узатдим. У у ёқ-бу ёғини айлантириб, синчиклаб кўраркан, яна сўради: — Сурат сизники, бу аниқ, лекин ота-бобонгиз исми-шарифлари хато кетганми, дейман?

— Нимасини айтасиз, уста бобо, кўп сиру савдолар ўтиб кетди, — акам гуноҳкорона жавоб берди.

— Янглишмасам боболаринг Сафар эмас, Саттор, Саттор хожи эди. Саттор хожининг довруғи Хисору Шодмондан Бухоро-ю Шарифгача кетган эди... Хожи бобонинг қўлларига сув қўйганман. Уни ҳизир кўрган, дейишарди. Ўзлариям бир юз ўн ёшда давра қилдилар, чоғи...

— Онам шўрликка баъзи оғайнилар гувоҳнома олаётганда, фарзандларинг исми-шарифини ўзгартирмасанг, улар бошига ҳам мулла Раҳмонқулнинг куни тушади, деб маслаҳат беришган.

— Жисман ўлдириш билан кифояланмай, исман ҳам йўқотишган.

*
* *

Зикриё бобо етти пушти Бухоро ҳукмдорлари-ю амирларига ханжару шамширлар ясаш билан банд бўлган. Руслар Туркистонни босиб олишгач, қадимий усулда қурол ясаш санъатига эҳтиёж сусайди. Руслар мусулмон бозорларини замонавий қурол-аслаҳаларга тўлдириб юборишди.

Ўттизинчи йилларда устани қулоқ қилиб, тоғ қишлоғидан водийга, янги қурилатган жамоа хўжалигига бадарға қилишди.

Уруш бошлангач, олдинма-кетин уч ўғли фронтга жўнади. Аммо бирови ҳам қайтиб келмади. Фарзандлар куюгига бардош беролмай, хотини оламдан ўтди-кетди. Сўнгра тўқсон ёшли отасини ҳам тупроққа топширди. Ёлғиз кенжа ўғли қолди. Етмишинчи йилларнинг охирларида кенжаси тўхмат билан қамалиб кетди. Ўзи сўппайиб қолди. Бунчалар ғам юкини тош устига қўйсангиз, балким талқон бўлиб кетармиди. Зикриё бобо эса ҳаммасига сукут сақлаб бардош берди. Одам чидаркан. Чидамай иложи қанча.

*
* *

Ўқитувчи бўлиб ишлаб юрган йилларимда бобонинг устахонасида бир кеча меҳмон бўлдим. Ўшанда кўмир ял-ял яшнар, хона деворларига қоқилган гулмихлардаги ўроқ, белкуракларни хира қизғиш ёғдуси билан нурлантирар, чолнинг бесаранжом кўланкаси девор сатҳида лопиллаб, у ёқдан-бу ёққа юрарди. Оташхонада аланга сўниб, кўмир қаловланса, чол босқонни апил-тапил босар ва бир кўли билан кўкракка тушган сарғиш соқолини тирнарди. Уста учи кип-қизил товланган темирни узун ҳаков билан қисиб, сандон устига қўяр ва болға билан уриб

текисларди. Шакл-шамойил касб этган буюмни ҳаков билан тутиб, синчиклаб кузатарди.

Мен эса чолнинг ҳаракатларига разм солиб туриб, ўзимча ўйлардим: ўтхонада яшнаётган у чўғ оддий кўмир эмас, қуёшнинг ўзи ҳадя этган парчаси. У чолга қувват, ҳарорат. Чолнинг умри ҳамиша шу хил машъала. Неча-неча давру давронлар бу чол кўз ўнгида қариб тўзғимади, хотирага айланмади? Аммо у қаримади. Қаримаса керак. Шу устахонаси бор, сандону болгаси бор — унга мангу эрмак. Унинг қўл-оёғи, тиргаги шулар.

Чол саҳарда дарёга тушиб, юз-қўлини ювиб, таҳорат олади ва даққи юнусдан қолган жойнамозини ёйиб, тоат-ибодатга тушади. Унга ҳавасим келади.

*
* *

Мухбирлик кезларимда чолни зиёрат қилгани бордим. Ўшанда Сурхон ўзанида тўғон қурилиши бошланган эди. Ундан сўрадим:

- Нега дарёни бу қадар яхши кўрасиз?
- Дарё забонсиз доно устоз, сирдош дўст, — деди у ўйчан.
- Биласизми, ўғлим, дарёлар қуриса нималар бўлади?
- Йўқ.

— Билагингизни пишиқ чилвир билан занжиртоб қилиб танғиб боғланг, кейин кўрасиз. Аввал панжалар оқаради, увишади, чунки томирларда қон юрмай қолади. Шу ҳолда узоқ вақт тутинг, қўл, панжалар шол бўлиб қолади, сўнгра қурийд.

*
* *

Дарё батамом бўғилгач, чол чўкди, синди.

Бизга ҳам навбат кеб қолди, чоғи, — деди у хира ёшланган кўзларини белбоғи билан артиб. — Ҳукмни эл, авлод чиқаради: жазоси бекиёс бўлур, таъналар танни тешур...

Чолнинг ақли-хотираси хиралашган деб эшитувдим. Бу бетайин лукмани шу дардга йўйдим.

У эса яна муккаси билан ишга шўнғиб кетди. Мен дарчадан дарё соҳилини кузатардим ва нечук чол охиратга таслим бўлиш пайига тушиб қолди экан, деган фикрни хаёлдан ўтказардим. Қулоқларим тагида босқон вашиллаиди, сандон болға зарбидан инграниб, занг чалади. Қарасам, чолнинг қўлида болгадан бўлак нарса йўқ. Болға салт сандонга зарб билан урилиб, сакрайди, динг-диринг, тақ-туқ садо чиқаради.

Нега у қуруқдан-қуруқ бетиним болға уради? Бу занг овозидан нималар илғаяпти. Кимга зарда-ю захрини сочяпти?
„ — Замон ўтди, боболар ўтди — тақ-туқ, динг-диринг...

— Урушга ем — руҳи ҳуркак ўғиллар дуркун — тақ-туқ, динг-диринг...

— Жуфти ҳалол хотин кетди, кетди кенжа — нури дийда тухмат отлиқ тузоқ тақиб — тақ-туқ, динг-диринг...

— Барча кетди — қолди болға, сандон, солди ўзин ўтхонага учиб кирган парвона — тақ-туқ, динг-диринг...

— Кетди бари, хотиралар уммонида қолди саси — тақ-туқ, динг-диринг...

— Тугаб борар чол Зикриё сабил умр қиссаси — тақ-туқ, динг-диринг"...

*
* *

Зикриё бобо юз ёшни қоралаб қазо қилдилар.

Устахона ҳали-ҳали турибди: сандон, унинг устида болға. Ашёларни чанг-ғубор босган. Устахона деворлари нам тортиб, нураган, сувоқлари кўчган. Ҳаммаси жой-жойида. Фақат Зикриё бобо йўқ, ўчоғда чўғ йўқ...

Одамлар туннинг ярмида устахонада сандон билан болға бир- бирига урилиб, занг чалади, дейишади.

*
* *

Модомики, кимдир ўтган даврларда ибратли ишлар қилинмади, деса кўзи кўр, тили шол бўлади. Бу рост. Аммо ҳаёт бир жойда турмайди. Кечагина ҳақиқат деб топинган кўп ақидалар бугун пуч ҳаёлга айланганини кўриб турибмиз.

Дарёларни ҳаётга менгзашади. Бу ҳам ҳақ. Ҳар бир юртда дарёлар ғайир қўзғаб, шаркираб оқиб турса, бунга нима етсин! Дарёлар — эл, юрт рамзи. Улар окмаса, руҳий, маънавий таназзул, қашшоқлик юз беради. Она табиатдаги қадриятлар топталса, шаксиз, инсон ҳаёти ҳам қадрсизланади. Булар бир-бирига пайваста, эгизакдир. Дарёлар оқиш учун яралган, оқсин. Тарих фани отаси Геродот қадим аجدод юртдошларимиз — бақтрияликларнинг тўрт минг йил бурун ҳатто юнонларни ҳам тўлқинлантирган бир мақолини бизга мерос қилиб ёзиб қолдирган: **чукур ва собит дарёларгина шовқин-суронларсиз оқади...** Аммо бу — забонсиз обиҳаёт наҳрларини истаганча кўғирчоқдек ўйнатиб, хомталаш қилиб таҳқирлаш, дегани эмас, аксинча, уни эъзозлашни, юртнинг мангу қадрияти санамоқни тақозо этади.

Мен ҳам эски хотираларни эслаш билан имиллаб қолдим. Бас. Ҳозирча Сурхонда жилла бўлса-да, кўзга оро берадиган ирмоқ оқиб турибди. Шунга ҳам қуллуқ. Бориға шукур қилмоқлик ҳам замона зийнати.

МУНДАРИЖА

Тоғдек баланд, чўлдай кенг	3
----------------------------------	---

Қиссалар

Айришоҳ	8
Олис қирлар ортида	89
Қишлоқ мактабида	130
Сўқмоқдаги одамлар	156
Ота ҳузурида	173

Ҳикоялар

Ота юрт	178
Она каклик	181
Тоғларда гулхан ёнади	183
Лаҳза	188
Ўтаётган кунлар	198
Армон	202
Соғинч	207
Беданалар	210
Чол ва дарё	214
Қум қўрғонлар	217
Долғали дарё	224
Севги қўшиқлари	242

Эссе

Сарбаста Сурхон	248
-----------------------	-----

84(5У)6

СЗ4

Сафаров, Менгзиё.

Айришох: (Қиссалар, ҳикоялар, эссе) /

М. Сафаров; Масъул муҳаррир Х. Мақсадқулов. —
Тошкент: „О'qituvchi“ НМИУ, 2008- й. — 288 б.

ББК 84(5У)6

АДАБИЙ-БАДИИЙ НАШР

Менгзиё САФАРОВ

А Й Р И Ш О Х

(Қиссалар, ҳикоялар, эссе)

Муҳаррир *П. Аъзамова*

Техник муҳаррир *С. Турсунова*

Компьютерда саҳифаловчи *К. Ҳамидуллаева*

Мусаҳҳиҳлар: *М. Иброҳимова, А. Иброҳимов*

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 28.10. 2008. Бичими 60x90¹/₁₆. Кегли 10 шпонли. Pragmatic TAD гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 18,0. Нашр т. 15,03. 1500 нусхада босилди. Буюртма №362.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „О'qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент—129, Навоий кўчаси, 30- уй. // Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1- уй. Шартнома № 12-111-08.